

Державна архівна служба України
Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства

ПАМ'ЯТКИ

археографічний
щорічник

12'2011

Пам'ятки : археографічний щорічник / Держ. архів. служба України, УНДІАСД ; редкол.: С. Г. Кулешов (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2011. – Т. 12. – 282 с.

До щорічника включено публікації, в яких, на основі архівних документів, розглядаються актуальні питання з історії України, історії та практики архівної справи та документознавства, історії української політичної еміграції тощо. Опубліковано документи, що ілюструють діяльність Українського вільного університету в Мюнхені, Українського національного музею-архіву в Празі, Українського наукового інституту в Берліні та Університету св. Володимира в Києві. Низка публікацій присвячена діяльності істориків О. Прицака, І. Крип'якевича, О. Рябініна-Скляревського; громадсько-політичних діячів С. Єфремова, Є. Чикаленка. У збірнику також опубліковано епістолярій М. Комарова, А. Ніковського та М. Обідного.

Для істориків, архівістів, викладачів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться історією України.

Редакційна колегія:

С. Г. Кулешов (*головний редактор*),
М. В. Горбатюк (*відповідальний секретар*), С. С. Артамонова,
Л. А. Дубровіна, А. М. Катренко, І. М. Кісіль,
В. С. Лозицький, О. О. Маврін, Р. Я. Пиріг,
Л. Ф. Приходько, П. С. Сохань, М. Ф. Шумейко

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси та інформації 04.06.1997 серія КВ № 2681

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки» (Бюлетень ВАК України, 2009, № 12)

Рекомендовано до друку Вченою радою Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Протокол № 7 від 12 грудня 2011 р.)

Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу УНДІАСД забороняється
При передруку публікацій посилання на «Пам'ятки» обов'язкове

УДК [94:930.25](477+438)“1863”

Юрій Земський

ПОЛЬСЬКІ ПРОКЛАМАЦІЇ НАПЕРЕДОДНІ СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863 р. У БОРОТЬБИ ЗА ПРИХИЛЬНІСТЬ СЕЛЯН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У публікації розглянуто дві тактики змагання за прихильність українських селян: польська прокламаційна агітація та російські заходи з організації селянського спротиву польським повстанцям.

Ключові слова: прокламації, націотворення, імперська влада, сільська варта, Правобережна Україна.

В публикации рассмотрены две тактики соревнования за привлечение на свою сторону украинских крестьян: польская пропагандистская агитация и российские мероприятия по организации крестьянского сопротивления польским повстанцам.

Ключевые слова: прокламации, нациосозидание, имперская власть, сельская стража, Правобережная Украина.

Two tactics of competition for the support of Ukrainian peasants are considered in the article. The first one is the Polish leaflet propagandas and the second one – the Russian actions for the organization of peasants' resistance to Polish insurgents.

Key words: leaflets, national building, imperial authority, rural guard, Right-bank Ukraine.

У суспільно-політичному житті Правобережної України впродовж ХІХ ст. відбувалася, як відомо, жорстка боротьба російської імперської влади із так званою «польською інтригою». Причому, жертвами цієї боротьби ставали не лише поляки, а й українці, які завжди, як тількино намагалися виявити в чомусь власну самобутність або заявити про власні інтереси, відразу ж зараховувалися до союзників «польських інсургентів».

Так звана «польська проблема» на середину ХІХ ст. була дуже за давненою. Жорсткі заходи, які вживалися владою з часів Листопадового повстання 1830–1831 рр., дещо лібералізувалися в перші роки правління Олександра ІІ, який перебуваючи під враженням від щойно програної Кримської війни, вимушено взявся за реформування імперії. Саме в час короткого періоду ліберальних настроїв цього імператора відбулося

© Юрій Земський, 2011

пожвавлення польського національного руху, який вийшов далеко за межі польських етнічних земель. Таємні гуртки, товариства, об'єднання утворилися в Харкові, Києві, Петербурзі. У самій же Польщі, зокрема у Варшаві, патріотичний рух, започаткований таємними організаціями, переріс на початку 60-х рр. у відкриті антиурядові виступи: маніфестації 29 листопада 1860 р., 25 та 26 лютого 1861 р., а також 8 квітня 1861 р.¹ Зрештою, російська влада з жовтня 1861 р. запровадила там військовий стан, а польські патріоти, в свою чергу, навесні 1862 р. створили Центральний національний комітет і розпочали підготовку до збройного повстання.

У протистоянні російсько-польських сил, яке поширилося і на українські землі, кожна із сторін намагалася залучити українців на свій бік. Причому, здавалося б, українців багато що зближувало саме з поляками, адже як одні, так і інші були поневоленими. Розуміли цю спільність інтересів й організатори польського повстання, які намагалися мобілізувати українських селян на свою підтримку. На Правобережній Україні розпочалося розповсюдження агітаційних прокламацій, які мали роз'яснити місцевому населенню мету боротьби з імперською владою. Однак, полякам бракувало рішучості. Представники різних верств польського суспільства по-різному ставилися до агітації (із неоднаковим ступенем готовності взяти участь у майбутньому повстанні). В той час, коли російська влада могла застосувати традиційну для імперії тактику силового збереження існуючого режиму в межах своїх кордонів, польська національна еліта розпочала роботу із формування польської національної свідомості. Тож зміст агітації, закликів, що поширювалися напередодні Січневого повстання 1863 р. свідчить про наявність у колах польської аристократії та інтелігенції розуміння того, що власну державу можна вибороти лише в нових умовах організації життя, а саме – шляхом побудови громадянського демократичного суспільства.

Щодо діяльності поляків у справі формування суспільних стосунків нового взірця красномовними є прокламації, що розповсюджувалися в той час. Зокрема, влітку 1861 р. на Правобережній Україні з'явилося звернення до інтелігенції, в якому проголошувалося, що селяни залишаються незадоволеними після так званого звільнення, оскільки збереглися їхня залежність, а отже, цілком можливо, що найближчим часом можуть виникнути великі заворушення. Уряд, у свою чергу, – стверджувалося у прокламації, – неспроможний розуміти суть подій і веде Росію до Пугачовщини, тому освічені класи повинні взяти владу в свої руки, щоб врятувати народ від знущань: «Якщо суспільство не зробить цього, воно буде піддане терору, тому що уряд через свою нездатність вести національні справи розумним чином вдасться до застосування системи утисків»².

В іншій прокламації того часу наголошувалося, що всі верстви суспільства повинні жити в згоді і взаємній любові, намагатися піднімати селян до кращого рівня життя шляхом переведення їх у стан землевласників, а також шляхом надання їм можливості здобувати ос-

віту. «Необхідно повсюдно створювати школи, перевиховувати старших людей і молодь. Потрібно вселяти дух недовіри до уряду, не шукати у влади допомоги у вирішенні жодних питань, все необхідно вирішувати самим, власними силами. Треба єднатися і брататися всім станам поляків, а також євреям, які є такими ж поляками, тільки іншої віри, і всім разом трудитися в ім'я незалежності Польщі». До цього ж прокламація закликала і жителів Литви і Руси, які, незважаючи на різницю станів, мов і віри, є також співвітчизниками поляків³.

Ідеї порозуміння селян із поміщиками, а також об'єднання євреїв з рештою польського суспільства проголошувала ще одна прокламація. Вона пропонувала й шлях реалізації таких цілей – «поширення серед народу переказів та ідей про Польщу, які б викликали любов до польської історії та народної культури»⁴.

Реагуючи на останню прокламацію, київський генерал-губернатор видав розпорядження, яким застерігав пильно контролювати можливе зближення поміщиків-поляків із селянами, зокрема, закликав слідкувати за можливим наданням селянам земельних ділянок, і разом з тим, суворо забороняв особам польського походження, а також католицькому духовенству відкривати школи для навчання селян грамоті⁵.

На окрему увагу заслуговує прокламація «Польки!»⁶, у якій автори не лише зверталися до сумління своїх співвітчизниць, але й застерігали їх від необачного поведіння всупереч інтересам вітчизни.

Як бачимо, кожний із зазначених документів пропагував ідеї гуртування всіх станів польського суспільства в єдиний організм нації. Однак, привертає увагу те, що в жодній із прокламацій не називалися власними іменами окремі етноси, які проживали на землях, де поляки вели боротьбу за свої історичні креси і де ці звернення розповсюджувалися. Зрозумілим є й те, що під поняттям «жителі Литви та Руси» автори мали на увазі українців, білорусів та литовців, яких прагнули «влити» у «єдине море» польської нації.

Тактика дій ідеологів творення польського політичного організму – польської нації – через перелік вказаних вище фактів співпадає певною мірою із тактикою великодержавних російських шовіністів щодо українців. Після оголошення території в певних кордонах «історичними землями» колишньої Польщі, всі місцеві жителі, автоматично проголошувалися представниками польської нації і на всіх них рівною мірою поширювалися закони політичного та культурного життя.

Такий тип націотворення відповідно до теорії Ентоні Сміта називається етнічно-генеалогічним, або народно-культурною мобілізацією, коли механізм формування нації приводиться в рух провідною частиною інтелігенції, яка, в свою чергу, спирається на середній клас і діє «знизу» «вертикальної» спільноти. Основними ж засобами ідейно-політичної мобілізації усіх верств у цьому випадку виступають культурні ресурси: етністорія, релігія, мова, звичаї тощо⁷.

Автори прокламацій заохочували до соціальної консолідації шляхом поступок селянам у питаннях земельної власності, і водночас – на-

данням рівних прав усім станам суспільства. При цьому висувалася ідея створення представницько-громадської форми правління. Важливою була також духовна консолідація, до якої закликали відозви: надання всім станам суспільства рівних можливостей, поширення ідей спільності історії та культури, спільності величі минулого та страждань теперішньої Польщі. Усе це свідчить про те, що серед поляків уже активно діяв фермент творення нації.

Однак, надзвичайно необачним прорахунком поляків була відмова українцям у праві власного політичного самовизначення. Більше того, зарахування а ргіогі їх до складу польського суспільства та включення українських земель у межі територіальних претензій польської держави, звісно обурювало українців. Причому, навіть ті незначні поступки, які проектувалися теоретично як демократичні засади побудови майбутнього польського суспільства, в повсякденному житті практично були недосяжними і не лише через відсутність реальних політичних важелів їхньої реалізації, а й через суспільні та культурні традиції взаємин між поляками та українцями, які склалися впродовж кількох століть спільного життя.

Поляки в своїх проектах побудови майбутньої Польщі передбачали надання українцям національно-культурної автономії, але остання мала реалізовуватися виключно в межах польської держави. Відомою у цьому контексті є «Золота грамота» – звернення до українських селян із заохоченням до спільних повстанських дій проти російської влади. Вона, в основному, була спрямована на роз'яснення майбутньої політики польської держави (після її відновлення) щодо земельного питання в Україні. Зокрема, селянам гарантувалося надання і закріплення за ними земель, що перебували в їхньому користуванні, навечно і без викупу. А поміщикам, які втрачали такі землі, було обіцяно надати викуп з державної скарбниці. Безземельним – будникам, бобилям, халупникам, двірським людям – обіцялося вирішити питання про наділ землею найвищою владою, як тільки така влада буде встановлена.

Що ж до громадського устрою, то грамота передбачала надання всіх прав, свобод і вольностей усім станам суспільства: «Ручаєм і вічно обіцяєм свободу прав віри, якої хто придержується, і вживання своєї мови в школах, судах і других земських розправах»⁸. На цьому, власне, і вичерпувалося вирішення проблеми суспільного устрою.

Набагато чіткіше виявлялася польська позиція щодо українського питання у заяві Центрального Комітету (основного революційного уряду, який керував польським повстанським рухом), надрукованій у журналі «Колокол» О. Герцена: «Ми (поляки, від імені яких говорив Центральний Комітет – Ю. З.) були позбавлені політичного існування насильно. Ми цього насильства ніколи не визнавали й не можемо визнати. Тому ми не визнаємо ані нових кордонів, ані урядів, оснований на руїнах нашої свободи. Для нас немає Польщі розділеної, для нас Польща єдина та, яка полягає у злуці Польщі, Литви й українців, без всякої гегемонії котрогось із трьох народів. Виходячи з такого погляду, ми змагаємося відбудувати

Польщу в давніх кордонах, лишаючи народам, що живуть у них, цебто литовцям та українцям, повну свободу оставатися в союзі з Польщею або устроїтися по своїй волі». І далі: «Вимагати од нас, поляків, щоб ми не домагались відбудування Польщі в давніх кордонах, значить вимагати од нас визнати поділи і зректися сили, яку дає справі нашої свободи союз трьох народів, злучених в одну цілість»⁹.

Отже, Центральний Комітет найперше бачив своїм завданням відбудувати Польщу в «історичних кордонах», включно із українськими та литовськими землями. І лише згодом, «з рук самої Польщі» Україна і Литва можуть, «коли захочуть», дістати повну незалежність. Таке розуміння самоправності кожного з народів зводить нанівець саму можливість справжнього волевиявлення і самореалізації народом, зокрема українським, власних національних інтересів. Обіцянка, що самоправність може бути реалізована після відбудови єдиної Польщі, була відвертою оманю, оскільки неможливо уявити, щоб уряд відбудованої Польщі замість подальших дій щодо збереження єдності такої держави, розпочав би її дробити з метою задоволення національних інтересів окремих народів, наприклад українців. Такі сумніви лише посилюються з огляду на інші заяви поляків. Так, у декреті «Національного Правительства» від 22 січня 1863 р. назви Польща, Литва й Україна вживалися лише як географічні поняття і застосовувалися до народів, які проживали на цих територіях. Навпаки – йшлося про єдиний «народ Польщі, Литви й України», а замість «повної самоправності кожного народу» стверджувалося лише про «рівність і свободу усіх синів Польщі, без різниці віри і племені, роду і стану»¹⁰.

Такою була позиція поляків у вирішальний час – у 1863 р., коли треба було максимально мобілізувати сили для участі у повстанні. Це була непорушна позиція про державну єдність Польщі, України й Литви. Щодо національних інтересів обіцялося лише «забезпечити братнім народам Литви й України, злученим із Польщею, якнайширший розвиток їхньої народності й мови»¹¹.

Якщо проаналізувати оцінку поляками питання незалежності українських земель в інший, спокійніший час, то вимальовується набагато складніша картина. Дуже красномовними є цитати, наведені з польських часописів кінця 50-х рр. XIX ст. дослідником М. Лозинським. Польські революціонери того часу гуртувалися навколо паризьких видань: «Wiadomości Polskie» та «Przegląd rzeczy Polskich». У першому з них – 1858 р., у № 30, йшлося про те, що «історія згуртувала українську народність по тім боці Дніпра, її серцем є тепер українські слободи. Україна по цім боці Дніпра, здобута й боронена польським оружжям, заселена тим самим народом, що видав зі свого лона шляхту, є й, дасть Бог, не перестане бути польською провінцією. Скільки разів сягатимуть за нею українські патріоти, стільки разів, замість братньої руки, яка жде їх з підмогою, знайдуть одним ворогом більше»¹². Не менш провокаційною можна назвати й статтю з іншого часопису від 1859 р., у № 3, в якій польський демократ Зигмунд Мілковський заяв-

ляв: поляки несуть в Україну свободу і культуру; козацькі бунти, в свою чергу, були діями дикунів проти цивілізації; українець, який полюбить цивілізацію і свободу, через те саме стає поляком; Україна може бути тільки польська або дика; колонізація – це властиво цивілізаційна місія поляків в Україні¹³.

Такі відверті шовіністичні заяви висловлювала польська еліта – аристократія та інтелігенція, – ті, хто брав на себе місію будівничих польської нації. Тим більше не демонстрували толерантність у стосунках з українцями польські пани-землевласники, ті, хто не просто жив поряд та серед українців, а ще й визискував їх.

Надзвичайно яскраво звичаї представників польської шляхетської культури та особливості поведінки польської земельної шляхти ХІХ ст. змалював В. Антонович. У своїх спогадах, що ґрунтувалися на життєвому досвіді, він писав, що польські пани зовсім не вирізнялися інтелігентністю, навпаки кожний із них прагнув виокремитися і «виступав з великим апломбом». Все, що говорив пан, промовлялося самовпевненим тоном і видавалося за абсолютну правду. Звичка такого тону вироблялася, мабуть, з того, що він почувався у себе в селі повним авторитетом для селян і своїх офіціалістів.

У стосунках із людьми ліберальних професій (так називали інтелігенцію) пани-землевласники тримали себе зверхньо, даючи зрозуміти, що вони не рівня і тому не повинні панібрататися, а отже загалом трималися як замкнена каста¹⁴. Рисою, що складала інтегральну частину шляхетського побуту, було бажання вирізнитися з-поміж інших людей, показати себе якомога кращими і виявити себе чимось особливим¹⁵.

Щодо стосунків у середовищі шляхти, – писав В. Антонович, – тобто серед панівного стану, то теоретично визнавався принцип рівності всіх шляхтичів, але на практиці цей принцип не діяв. Шляхетський стан розпадався на доволі численні суспільні верстви, кожна з яких ставилася до іншої – нижчої, з погордою і чванством. На вершині цієї шляхетської ієрархії стояли магнати, але вести мову про них В. Антонович не захотів, оскільки бувати в їхньому середовищі йому не доводилося; вони, зазвичай, проживали в столицях – Варшаві або Петербурзі, загалом же їхній вплив на суспільні процеси був дуже слабким.

Головну силу шляхетства складали пани «середньої руки», які володіли двома-трьома селами та брали участь у дворянських виборах, вони й формували шляхетське коло. Нижче них у суспільній ієрархії перебували шляхтичі-землевласники, які не мали «повного цензу», тобто мали незначну кількість землі та менше ста душ селян. Їхні стосунки характеризувалися зверхнім ставленням багатших до бідніших, вживанням неважливих прізвиськ, наприклад «szuja» (наволоч).

Верству людей так званих ліберальних професій: лікарів, адвокатів, землемірів, аптекарів в коло дідичів-землевласників взагалі не приймали. До них зверталися при необхідності, але особисто з ними не спілкувалися.

На найнижчій сходинці стояла верства служилої шляхти, яка заробляла службою у дідичів або на економічних посадах (економи, писарі).

До них дідичі ставилися з презирством, зверталися на «ти», не дозволяли сідати у своїй присутності, не стримували себе від лайки тощо¹⁶.

Шляхта, за переконанням самих її представників, була станом, котрий волею Бога і природи був створений, щоб володіти краєм і людьми. Всі інші стани вважалися негідними рівнятися в чомусь із шляхтичами. Такі кастові принципи виховувалися щоденним життям. Дітям, наприклад, заборонялося товаришувати зі слугами та сільськими дітьми. Певні хиби поведінки, будь-які погані слова чи манери осуджувалися за те, що так говорять або роблять хлопи¹⁷.

Такі суспільні пріоритети, що переважали серед тодішньої польської шляхти, ставили під сумнів процеси демократизації в польському суспільстві, про що із застереженням висловився В. Антонович: «всілякі демократичні думки заслуговували поважної полеміки, але свідчили тільки про те, що той, хто їх висловлює, в кращому разі божевільний, у гіршому – урядовий провокатор»¹⁸.

Водночас існував загальний польський патріотизм, він виявлявся в тому, щоб хвалити все своє, замовчувати свої хиби і зневажати все чуже. Більшість поляків були переконані, що Польща виконувала цивілізаційну місію і втратила свою самостійність саме через те, що не хотіла від неї відступитися. Поміж іншими народами Польща – свята мучениця, а всі її нещастя від того, що в кожного разу її хтось зраджував¹⁹. Отже, заклики до братання поляків з українцями, власне шляхтичів із селянами – про що говорилося у вищезгаданих прокламаціях – виглядали абсолютною ілюзією і жодних реальних механізмів їх реалізації просто не існувало.

Російська влада також не принесла позитивних змін в життя українських селян. Навпаки, за часів Речі Посполитої, яка була державою слабкою, поміщик у стосунках із селянином робив останньому певні поступки через небезпеку втечі селян та постійну загрозу гайдамаччини. Натомість, після приєднання Правобережної України до Російської імперії шляхта отримала підтримку від адміністрації та війська російської держави. Свавілья панів обмежувалося лише тим, що пан не мав права карати селянина на смерть, але міг віддати його в рекрути на 25 років або вислати в Сибір. Прибутки, отримані від шляхетських маєтків, що знаходилися на території Російської імперії, значно зросли.

Та все ж селянин знав, що його визискувачем є поміщик, а те, що всі умови для цього створила Російська імперія, до уваги не бралось. Цілком закономірно, що коли розпочалося польське повстання, його підтримали не всі поляки, справжніми патріотами виявилися найбільш передставники шляхти.

В свою чергу, українське селянство відгукнулося на заклик російської влади створювати самооборону проти «інсургентів-заколотників».

Загони самооборони під назвою селянської варті було створено зокрема на Поділлі. Згідно з наказом київського генерал-губернатора з офіцерів київського військового округу було призначено начальників загонів сільської озброєної варті. До їхніх обов'язків належало: завжди мати точні відомості про кількість сільської варті; особисто перевіряти

її у місцях перебування; знати про можливі зміни в чисельності варті. Самі ж вартові обирали з-поміж себе десяцьких та соцьких, а офіцер мав визначити, чи обрані здібні до керівництва і чи вони є благонадійними; коли ж у нього з'являлися сумніви, він мав право вимагати перевиборів. Начальники-офіцери постійно перебували в повітових містах, підпорядкованих їм варт, а у випадку військових дій – мали керувати вартовими²⁰.

Варто зазначити, що створення варт не було ініціативою селян. Через те, що повстання мало характер своєрідної партизанщини, оскільки невеликі загони повстанців створювалися на широких просторах Правобережної України в різних місцях, боротися з ними регулярними військами влада практично не могла, а відтак вирішено було провести своєрідну «всенародну мобілізацію». Щодо механізму створення варті було вироблено спеціальні правила. Згідно з першим параграфом правил у кожному селі чи містечку третина дорослого населення повинна була вступити до сільської варті. Інструкція пояснювала, що третину треба рахувати не від кількості ревізських душ, тобто не від кількості жителів, а саме від числа дорослого населення. Наводився навіть приклад: якщо в селі є 1000 душ, але, без урахування літніх людей та дітей, здатних до роботи є 600 душ, то кількість варті має складати 200²¹. Сама ж варта порівну поділялася на два загони. Один з них називався охоронною вартою і мав охороняти своє ж поселення, залишаючись по своїх домівках, а інший загін, названий рухомою вартою, мав за обов'язок постійно пересуватися і оглядати навколишню місцевість, передусім ліси. П'ята частина цих стражників мала бути кінною. У випадку появи повстанців стражники повинні були їх переслідувати та ловити, а коли повстанців було б багато, то повідомляти про них начальникам поліції, котрі, в свою чергу, мали викликати війська. У мирний час інструкція дозволяла рухомому складу варті залишатися вдома і займатися сільськогосподарськими роботами.

Показовою є рекомендація щодо способу мобілізації до складу варті. У параграфі п'ятому інструкції зазначено, що варта як охоронна, так і рухома формується селянами самостійно і добровільно, в іншому випадку (якщо їхнього бажання немає), вона повинна бути сформована за присудом сільських і волосних старшин. А кожний, хто вступив до варті, мав перебувати в ній не менше двох тижнів. При цьому, вогнепальна зброя, вказано в параграфі 13, видається лише десяцьким і соцьким, якщо вони вміють стріляти.

Інші стражники мали бути озброєні піками, косами та сокирами на випадок переслідування повстанців. У випадках виконання обов'язків (при охороні мостів, переправ, при допиті захоплених підозрілих) озброєнням мають слугувати палиці та дубини²². Характерним є параграф 16, у якому вказувалося, що зброя для десяцьких та соцьких має бути доставлена з Київського арсеналу, якщо вони не зможуть відбити рушницю та пістолети у повстанців. У параграфі 17 зазначалося, що імператор милостиво повелів сім'ям вбитих або покалічених повстанця-

ми стражників, видавати залікові рекрутські квитанції. Ще однією пільгою був привілей отримувати стражниками частину того майна, яке вони відбивали у повстанців. Натомість, кожний, хто не виконував своїх обов'язків у складі стражників, мав бути притягнутий до відповідальності²³.

Отже, зрозуміло, що російська влада надзвичайно вміло скористалася українсько-польською неприязню та ворожнечею, всіляко поглиблюючи її, а тим самим успішно поборювала агітаційні зусилля поляків притягнути прихильність українців на свій бік. Водночас влада, протиставляючи інтереси поляків та українців, залишала за собою імперське право керувати ними як підданими самодержця.

Нижче друкуємо дві відозви, що стосуються вказаного часу.

Документи із фонду 228 автором опрацьовано до їхнього пошкодження пожежею, що трапилася у Кам'янець-Подільському міському державному архіві у квітні 2003 р. Нині справи вказаного фонду реставруються.

¹ *Зашильняк Л.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашильняк, М. Крикун. – Львів, 2002. – С. 326–328.

² Держархів Хмельницької обл., ф. 228, оп. 1, спр. 3307, арк. 2–3.

³ Там само, арк. 8–9.

⁴ Там само, арк. 83–84.

⁵ Там само, арк. 85.

⁶ Там само, арк. 79.

⁷ *Сміт Е.* Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – С. 130.

⁸ *Сенгелевич Х.* Золота грамота // За сто літ. – К., 1927. – Кн. 1. – С. 69–70.

⁹ *Лозинський М.* Польський і руський революційний рух. – К., 1907. – С. 29.

¹⁰ Там само. – С. 27.

¹¹ Там само. – С. 28–29.

¹² Там само. – С. 19.

¹³ Там само. – С. 20–21.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 832, оп. 1, спр. 108, арк. 23–24.

¹⁵ Там само, арк. 27.

¹⁶ Там само, арк. 35.

¹⁷ Там само, арк. 26.

¹⁸ Там само, арк. 35.

¹⁹ Там само, арк. 34.

²⁰ Держархів Хмельницької обл., ф. 753, оп. 1, спр. 1, арк. 6–7.

²¹ Там само, арк. 8.

²² Там само.

²³ Там само, арк. 9.

№ 1

ПРОКЛАМАЦІЯ «ВЕЛИКОРУС»,
НАДІСЛАНА ІЗ КАНЦЕЛЯРІЇ ПІ ВІДДІЛЕННЯ
КИЇВСЬКОМУ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРУ І РОЗІСЛАНА
НИМ ДЛЯ ОЗНАЙОМЛЕННЯ ГУБЕРНАТОРАМ КРАЮ,
ЗОКРЕМА, ПОДІЛЬСЬКОМУ

Липень 1861 р.

Помещичьи крестьяне не довольны обременительною переменою, которую правительство производит под именем освобождения; недовольство их уже проявляется волнениями, которым сочувствуют казенные крестьяне и другие простолюдины, также тяготеющие своим положением. Если дела пойдут нынешним путем, надобно ждать больших смут. Правительство ничего не понимает, оно глупо и невежественно; оно ведет Россию к Пугачевщине. Надобно образованным классам взять в свои руки ведение дел из рук неспособного правительства, чтобы спасти народ от истязаний; если общество не сделает этого, оно само подвергнется терроризму, потому что правительство, при своей неспособности вести национальные дела разумным образом, впадает в необходимость держаться системы стеснений.

Если образованные классы почтут себя безсильными, не почувствуют в себе решимости обуздать правительство и руководить им, тогда патриоты будут принуждены призвать народ на дело, от которого отказались бы образованные классы. Сначала же попробуем, быть может просвещенная часть нации не почтет себя безсильною. На деле она гораздо сильнее правительства, тупого и трусливого. Так просвещенные люди лишь должны громко сказать правительству: мы требуем отмены таких-то и таких-то вещей, мы хотим замены их такими-то и такими-то. Требование будет исполнено. Мы не поляки и не мужики. В нас стрелять нельзя.

Программу действий, конечно, должно определить для себя само общество. Итак, мы будем ждать его решений. Теперь пока поставим два из вопросов, особенно нуждающихся в решении:

должна ли состоять сущность нового порядка вещей, которого одинаково желают и народ, и образованные классы, в устранении произвольного управления, в замене его законностью, и способна ли нынешняя династия отказаться от произвольной власти добросовестно и твердо;

сообразно тому или другому решению этих вопросов определяться и способы действия; а определив способ действия, общество найдет в себе и силу действовать.

Верно: Секретарь

(підпис)

Держархів Хмельницької обл., ф. 228, оп. 1, спр. 3307, арк. 2–3.

ПРОКЛАМАЦІЯ ПІД НАЗВОЮ «ПОЛЬКИ!»,
НАДІСЛАНА БРАЦЛАВСЬКИМ ЗЕМСЬКИМ СПРАВНИКОМ
КИЇВСЬКОМУ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРУ

Вересень 1861 р.

Мы ожидали долгое время, думая, будете ли носить траур, которым ни одна полька не должна пренебрегать, а хвастать, что хотя такую малую жертву можете сделать для тех, которые за нас пали. Отгадываем причину для которой не хотите этого сделать, опасаетесь известных кручков. Стыдитесь прелестные польки, оставьте свой страх, примите на себя вид такой, какой Вам приличен в настоящее несчастное для поляков время, наденьте черный цвет, оставьте увеселенья, молитесь, может быть Творец помилует нас.

При этом, предостерегая Вас, остаемся уверены, что не захотите подвергнуть себя неприятности, какая ожидает Вас в противном случае.

Доброжелающие Вам Поляки

Держархів Хмельницької обл., ф. 228, оп. 1, спр. 3307, арк. 79–79 зв.

УДК [355.133.4:94](477.53–21)“1914/1918”

Віктор Саранча

**СТАН ВІЙСЬКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ В КРЕМЕНЧУЦЬКОМУ
ГАРНІЗОНІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У передмові до публікації документів проаналізовано історіографію заворушення серед військовослужбовців на Кременчуцькому розподільному пункті у жовтні 1916 р., обґрунтовано переваги використання сучасних підходів та методів щодо дослідження цієї проблематики. Документи характеризують стан військової дисципліни в Кременчуцькому гарнізоні та Одеському військовому окрузі на початку Першої світової війни, дають уявлення про настрої і соціальну поведінку військовослужбовців.

Ключові слова: Кременчуцький гарнізон, розподільний пункт, Перша світова війна, військова дисципліна.

В предисловии к публикации документов проанализирована историография волнений среди военнослужащих на Кременчугском распределительном пункте в октябре 1916 г., обоснованы преимущества использования современных подходов и методов для исследования данной проблематики. Документы характеризуют состояние военной дисциплины в Кременчугском гарнизоне и Одесском военном округе в начале Первой мировой войны, дают представление о настроениях и социальном поведении военнослужащих.

Ключевые слова: Кременчугский гарнизон, распределительный пункт, Первая мировая война, воинская дисциплина.

In the introduction to the publication the historiography of unrest among servicemen on the Kremenchuk distributive point in October, 1916 is analyzed, advantages

© Віктор Саранча, 2011

of using modern approaches and methods to research of this range of problems are scientifically proved. The documents given to the publication characterize the consisting of military discipline in the Kremenchuk garrison and Odessa territorial department at the beginning of World War I, give the picture of moods and social conduct of servicemen in this period.

Key words: Kremenchuk garrison, distributive point, World War I, military discipline.

25–26 жовтня 1916 р. в Кременчуці відбулися заворушення серед військовослужбовців місцевого розподільного пункту. В радянській історіографії ці події отримали назву «повстання солдатів Кременчуцького гарнізону» та визначалися як «одне з найбільших повстань цього часу»¹. В історичній літературі 1960 – початку 1980 рр. відзначався стихійний характер «повстання» в Кременчуці та його зв'язок із зростанням антивоєнних настроїв і революційною активністю солдатських мас². Як пояснення причин цих заворушень використовувалися донесення в Ставку про кременчуцькі події майбутнього «червоного» генерала О. О. Брусилова – «причиною солдатського бунту були антивоєнна агітація, незадовільне утримання солдатів на пункті та небажання їхати на фронт»³ або ідеологічні штампи на зразок: «Солдати утримувалися в нелюдських умовах. На кожному кроці панували знущання, приниження людської гідності»⁴.

Наприкінці періоду «перебудови», в період загострення кризи комуністичної ідеології, з'явилася думка, що в «стихійних діях близько 5-ти тисяч солдат, які полягали в розгромі крамниць, приватних будинків багатіїв ... у сутичках із поліцією, чітко прослідковується класова спрямованість, незадоволеність існуючим порядком»⁵. Ідеологічний тиск не давав можливості вітчизняним історикам об'єктивно дослідити стан військової дисципліни, матеріальне становище та настрої в Кременчуцькому гарнізоні під час Першої світової війни, виявити глибинні причини заворушень жовтня 1916 р. У цей же час у працях наукового та краєзнавчого характеру, які висвітлювали події 1914–1917 рр., головна увага приділялася діяльності міської більшовицької організації. Цілоком у дусі часу визначалося місце заворушення на розподільному пункті в історії: «Повстання солдатів у Кременчуці 25–26 жовтня 1916 р. займає одне з провідних місць в антивоєнних та антиурядових виступах...» та вказувалося: «Тактичні прорахунки допустили ... керівники Кременчуцької парторганізації. Вони не змогли швидко оцінити обстановку і стати на чолі повстання»⁶.

З початку 1990-х рр. у розвитку вітчизняної історичної науки відбулися кардинальні зміни. Утвердження методологічного плюралізму у пострадянській історіографії, її інтеграція до світового наукового простору сприяли застосуванню в історичній практиці антропологічного підходу⁷; перспективними напрямками в дослідженні Першої світової війни стають – «культура війни» та її «повсякденна історія». Значний науковий доробок із військової антропології і психології має російська

історична школа (О. С. Поршнєва, О. С. Сенявська та ін.); проблематика «повсякденної історії війни» відобразилася в працях українського вченого О. Лисенка⁸.

Застосування міждисциплінарних підходів та методів дослідження дає можливість визначити особливості менталітету та соціальної поведінки військовослужбовців Кременчуцького гарнізону, їхню трансформацію протягом війни та встановити причинно-наслідкові зв'язки між ними і подіями жовтня 1916 р. На зміну радянським ідеологічним кліше повинні прийти сучасні дослідження людського виміру подій, які відбулися в Кременчуці 95 років тому. Предметом дослідження має стати аналіз стану дисципліни, морального духу та матеріального забезпечення військовослужбовців у гарнізоні, умов їх повсякденного життя, персоніфікація основних учасників тих подій.

Як зазначалося вище, стан справ у Кременчуцькому гарнізоні напередодні і під час заворушень 25–26 жовтня 1916 р. в радянській історіографії висвітлювався упереджено та схематично, а намагання військового керівництва, спрямовані на підвищення рівня дисципліни, трактувалися як «знуцання і приниження людської гідності» (слід зазначити, що Кременчуцький гарнізон де-юре вважався таким, що знаходиться в районі військових дій, про що в дослідженнях радянського періоду не згадувалося. Звідси й вимоги до рівня дисципліни, які на практиці не виконувалися, про що буде йти мова далі). Серед наукових публікацій документів із цієї проблематики слід відзначити витяг із доповіді начальника Полтавського губернського жандармського управління директору департаменту поліції про «возмущение в войсках Кременчугского распределительного пункта»⁹. В ній зазначалося, що в командах розподільного пункту та артилерійського арсеналу «відсутні начальники і офіцери, які відповідають вимогам теперішнього виключного часу, відсутня дисципліна, внутрішній порядок..., нагляд за нижчими чинами, тому в наявності їх повна розбещеність». Провина за повний безлад у військових з'єднаннях покладалася на місцеву військову владу та на «умови служби в цих частинах»¹⁰ (розподільчому пункті та артскладах – В. С.). «Велику розбещеність нижчих чинів» Кременчуцького гарнізону відзначив і генерал-майор Гамзагурді, який прибув із Києва для приборкання повстання, наголошуючи на тому, що треба завжди пам'ятати про дисципліну, щоб запобігти виникненню подій, подібних до тих, які відбулися на розподільчому пункті 25–27 жовтня¹¹ 1916 р.

Застосування як традиційних, так і сучасних методів та підходів, спрямованих на розкриття складних процесів, що відбувалися у середовищі військових під час Першої світової війни неможливе без залучення до наукового обігу широкого кола джерел. Особливо цінними для таких досліджень є розпорядчі документи, які видавалися для виконання військам гарнізону, не підлягали оголошенню за його межами і не піддавалися зовнішній цензурі. Основним їх видом у Кременчуцькому гарнізоні були накази його начальника: ініціативні, або копії наказів по Одеському чи Київському військових округах.

Нижче опубліковано п'ять документів, які нині зберігаються в Державному архіві Полтавської області у фонді 989 «Одесько-Кременчуцький військовий млин». Вони є копіями наказів по Кременчуцькому гарнізону початку вересня 1914 р.

Документ № 1 видано на доповнення до наказу № 95, текст якого поки що не виявлено у фондах Держархіву Полтавської області. У серпні 1914 р. в Російській імперії було здійснено низку мобілізаційних заходів, внаслідок яких на залізничному та річковому транспорті розпочався інтенсивний рух нижчих чинів запасу та ратників ополчення, призваних до лав армії. В цей час у Кременчуці, потужному транспортному вузлі Середнього Подніпров'я, відбувалося формування запасних підрозділів та становлення шпитальної системи. Саме тому Кременчуцький гарнізон став одним із центрів боротьби із несанкціонованими переміщеннями військовослужбовців, що загрожували виконанню мобілізаційних заходів і громадському спокою в місті.

Перший параграф документа № 2 є копією наказу по Одеському військовому округу про заборону відпусток для нижчих чинів та ратників поза межами пункту знаходження їхніх частин. Другий і третій параграфи стосувалися матеріального та продовольчого забезпечення нижчих чинів та ратників ополчення, і тому їх у публікації пропущено.

У документі № 4 йдеться про наслідки дії наказу про заборону відпусток та заходи гарнізонного керівництва, спрямовані на їх подолання. Слід зазначити, що однією з причин заворушень військовослужбовців Кременчуцького гарнізону восени 1916 р. було видання наказу виконуючого обов'язки начальника штабу КВО від 3 вересня 1916 р. № 7334 про заборону відпусток для нижчих чинів¹². Документ № 5 засвідчив масштаби безладу на водному та залізничному транспорті, який виник внаслідок проведених у серпні – вересні 1914 р. мобілізаційних заходів.

Подані документи розкривають нові аспекти в дослідженні проблематики явища, яке отримало назву «настрої 1914 року». Такі «настрої» виникли на першому етапі війни, коли для різних верств населення Російської імперії розкрилися нові «горизонти сподівань», а до їхніх наслідків можна віднести внутрішню консолідацію суспільства, яка в радянській історіографії отримала назву «шовіністичний чад». Російський філософ та громадський діяч князь Є. М. Трубецькой з цього приводу писав про відмінність війни 1914 р. від російсько-японської (1904–1905): «відмінність у настрої відповідає й основній відмінності в перебігу подій», «сильно відчувається єдність народу та армії в теперішню війну... в цей раз воно слугує на користь як народу, так і армії»¹³.

Дещо інша картина вимальовується в наказах по Кременчуцькому гарнізону: далеко не все населення, яке підлягало мобілізації, відчувало «високу місію захисника слов'янства» та «єдність народу та армії». На початку серпня 1914 р. низка офіційних заходів та патріотичних маніфестацій відбулися і в Полтавській губернії, відправилися в бойовий похід полки першої та щойно сформованої другої черги: в гарнізонах почалося нове повсякденне життя, в якому вже з перших місяців війни

почали вимальовуватися загрозливі тенденції. Саме серпень 1914 р. є точкою відліку для дослідження заворушення на Кременчуцькому розподільчому пункті в жовтні 1916 р. Адже про військовослужбовців, які «не стають у фронт» при зустрічі з начальником гарнізону, «не по формі та брудно одягнені», йдеться не тільки в доповідній записці генерал-майора Гамзагурді та наказах за 1916 р., а й у документах за вересень 1914 р. (док. № 4).

Складний процес формування особливого соціокультурного середовища в тилових гарнізонах вимагає спеціального дослідження. Головною причиною трансформації гарнізонного життя можна вважати зміну соціального типу військовослужбовців. Солдати регулярних полків, які мали достатньо високий рівень військової соціалізації, вирушили на фронт, а їхнє місце зайняли запасні нижчі чини та ратники ополчення. Документи перших місяців війни дають можливість дослідити поведінку цих категорій військовослужбовців, яких мобілізаційні заходи вирвали зі звичного для них соціального середовища. Слід зазначити, що, використовуючи термінологію документів 1916 р., «розбещеність нижніх чинів Кременчуцького гарнізону» була й за відсутності «більшовицької агітації, тилової розрухи та поразок на фронті». Для вибуху протесту були потрібні лише каталізатор та перевищення критичної маси «не соціалізованих» військовослужбовців у гарнізоні: все це з'явилося в жовтні 1916 р.

Окрім того, можна говорити про відсутність скоординованих дій гарнізонного керівництва та командування військових частин у підтриманні дисципліни: «не зважаючи на неодноразові вимоги та накази про заборону відпусток та звільнень», ротні командири та молодші офіцери надавали їх нижчим чинам (док. № 4). Усе це свідчить і про низький рівень виконавчої дисципліни серед офіцерського корпусу. Як тут не згадати 1916 р., коли розлад у службі гарнізону пояснювався браком офіцерів, які могли б її правильно організувати.

Підтвердженням розриву між офіційно-пропагандистською картиною подій того часу і дійсністю може слугувати такий факт: через тиждень після святкових заходів на честь «взяття нашими доблесними військами Львова та Галича»¹⁴ з'явився наказ (док. № 3), в якому йшлося про факти прийому подавання і випрошування милостині нижчими чинами, які прибували з театру військових дій (можливо з-під тих же Львова та Галича). Отже, документи, опубліковані нижче, віддзеркалюють не тільки стан військової дисципліни в Кременчуцькому гарнізоні та Одеському військовому окрузі (док. № 5), а й дають уявлення про настрої і соціальну поведінку деяких категорій військовослужбовців (офіцерів, нижчих чинів запасу, поранених фронтовиків). Документи подано до друку зі збереженням їх орфографічних і стилістичних особливостей.

¹ Акимов Ф. И. Большевики Украины в борьбе за солдатские массы (1914 – март 1917 гг.). – К.; Одесса, 1989. – С. 124.

² Див., напр.: Сидорчук М. Т. Большевики Украины в период Первой мировой войны и Лютневой революции (1914 – лютый 1917). – Львів, 1966. – С. 189; Харитонов В. Л.

Лютнева революція 1917 року на Україні. – X., 1966. – С. 81, 87; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації / [Л. С. Волошко, С. В. Гончаренко, І. Ю. Горобець та ін.; редкол.: І. Ю. Горобець (голова) та ін.]. – X., 1981. – С. 56–57.

³ ЦДАГО України, ф. 72, оп. 3, спр. 494, арк. 38–39.

⁴ Євселевський Л. І. Повстання солдатів у Кременчуці в жовтні 1916 р. // Укр. іст. журн. – 1986. – № 10. – С. 148.

⁵ Акимов Ф. И. Большевики Украины в борьбе за солдатские массы ... – С. 124.

⁶ Євселевський Л. І. Повстання солдатів у Кременчуці в жовтні 1916 р. // Укр. іст. журн. ... – С. 150.

⁷ Поршнева О. С. Антропологический подход в изучении Февральской революции 1917 г.: достижения и перспективы // Февральская революция 1917 года в России: история и современность [Электронный ресурс]: сб. ст. – Режим доступа: http://www.ural-yeltsin.ur.ru/usefiles/feb_rev_text/Porshneva.doc. – Загл. с экрана.

⁸ Див., напр.: Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 8–22.

⁹ Революционное движение в армии и на флоте в годы Первой мировой войны: 1914 – февраль 1917: сб. документов / под. ред. А. Л. Сидорова. – М., 1966. – С. 221–228.

¹⁰ Там же. – С. 226–227.

¹¹ Держархів Полтавської обл., ф. 990, оп. 1, спр. 2, арк. 162.

¹² Там само, арк. 127

¹³ Трубецкой Е. Н. Война и мировая задача России. – М., 1915. – С. 3–4.

¹⁴ Держархів Полтавської обл., ф. 989, оп. 1, спр. 3, арк. 78.

№ 1

НАКАЗ ВІЙСЬКАМ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ГАРНІЗОНУ № 111

1 вересня 1914 р., м. Кременчук

Не подлежит оглашенню

В дополнение к приказу по гарнизону с[его] г[ода] за № 95 дозорам, наряженным на пароходные пристани вменить в обязанности выставлять посты к приходу и отходу пароходов у входов в пристань и требовать у всех нижних чинов приезжающих в гор[од] Кременчуг и уезжающих из гор[ода] Кременчуга документы. Всех, не имеющих проездных документов (предложений и предельных билетов) или отпускных билетов за подписью и печатью командиров частей, задерживать и нижних чинов своего гарнизона отправлять в свои части, а остальных в Комендантское управление. Билеты у нижних чинов за подписью ротных командиров отбирать и представлять в Комендантское управление, а нижних чинов в свои части¹.

На вокзале железной дороги такие же обязанности возложены на караул и чинов железнодорожного жандармского управления. Подлинный подписал и. д. начальника гарнизона полковник Смирнов².

Верно: Комендантский адъютант

Прапорщик

Коврига

Держархів Полтавської обл., ф. 989, оп. 1, спр. 3, арк. 80. Копія.

№ 2

НАКАЗ ВІЙСЬКАМ
КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ГАРНІЗОНУ № 113

3 вересня 1914 р., м. Кременчук

Не подлежит оглашению

§ 1

Объявляю по гарнизону для исполнения копию приказания по Одесскому военному округу на театре военных действий от 20 сего Августа за № 21: «Главный Начальник Округа приказал не увольнять нижних чинов и ратников Государственного ополчения в отпуски вне пределов пункта нахождения своей части». Согласно сего приказания и приказа войскам гарнизона сего года за № 101 отпуски за пределы города воспрещены кем бы то ни было, а потому предписываю вменить в обязанность караулу и чинам железнодорожного жандармского управления на вокзале жел[езной] дороги и дозорам на пристанях не пропускать всех нижних чинов, едущих в отпуски, кроме едущих по служебным надобностям и имеющих предложения на проезд [...]»³.

Подлинный подписал и[сполняющий] д[олжность] начальника гарнизона полковник Смирнов

Верно: Комендантский адъютант

Прапорщик

Коврига

Держархів Полтавської обл., ф. 989, оп. 1, спр. 3, арк. 72–72 зв. Копія.

№ 3

НАКАЗ ВІЙСЬКАМ
КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ГАРНІЗОНУ № 114

5 вересня 1914 р., м. Кременчук

Секретно

§ 1

Дежурным ротам, назначенным на случай экстренных вызовов для обстрела появляющихся неприятельских аэропланов, располагаться в помещении новых складов 36 пех[отного] Орловского полка около Богоугодного заведения, а по тревоге выступать к погребам на Старый участок Артиллерийского склада, где располагаться по сторонам угла вала, обращенным к городу и Песчаной горе.

§ 2

Замечено, что раненые нижние чины, прибывающие с театра военных действий, позволяют принимать подаяния и даже просить милостыню⁴. Командирам частей и начальникам учреждений и заведений гарнизона предложить г[осподам] офицерам, в случае если кто заметит нижних чинов, принимающих подаяния и позволяющих просить милос-

тыню, немедленно препроводить в комендантское управление. Разъяснить и всем нижним чинам какой позор принимать подаяния, а тем более просить милостыню со стороны военнослужащих хотя бы и раненых, и если кто из нижних чинов гарнизона заметит раненых, принимающих подаяния и просящих милостыню, также препроводить в комендантское управление. Подлинный подписал и[сполняющий] д[олжность] начальника гарнизона полковник Смирнов.

Верно: Комендантский адъютант

Прапорщик

Коврига

Держархів Полтавської обл., ф. 989, оп. 1, спр. 3, арк. 79. Копія.

№ 4

НАКАЗ ВІЙСЬКАМ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ГАРНІЗОНУ № 115

6 вересня 1914 р., м. Кременчук

Не подлежит оглашению

§ 1

Начальник Кременчугского Жандармского полицейского управления жел[езных] дорог сообщает, что, после того, как отпуска нижним чинам были вовсе воспрещены масса нижних чинов и ратников партиями являются на ст[анцию] Крюков⁵ и самовольно с угрозами без билетов садятся в поезда и едут в отпуска. Командирам частей и начальникам учреждений и заведений гарнизона принять самые энергичные меры к устранению подобных случаев. Нижних чинов за такие поступки привлекать к строгой ответственности и предавать суду. До прекращения таких случаев, начиная с 7-го сего Сентября, баталионам, заступающим в городской караул, ежедневно высылать на ст. Крюков унтер-офицерский караул по числу двух постов в составе 1 унтер-офицера, 1 ефрейтора и 6 рядовых, которому всех нижних чинов, являющихся на станцию, задерживать и отправлять в части, кроме тех, кои являются по служебным надобностям, а если будут отпускные билеты или увольнительные записки, то отбирать их и представлять в комендантское управление. Не смотря на неоднократные требования и приказы по гарнизону нижние чины все-таки увольняются ротными командирами и младшими офицерами.

Командирам частей и начальникам учреждений и заведений гарнизона воспретить г[осподам] офицерам выдачу увольнительных записок нижним чинам вне города, так как после этого приказа отбираемые у нижних чинов отпускные билеты и увольнительные записки будут мною предоставляться главным начальникам Киевского и Одесского Округов.

§ 2

Еще много нижних чинов бродят по базарам и улицам без дела и даже в позднее время, не по форме и грязно одетые, небрежно отдают честь и доселе не становятся большинством во фронт при встрече со мной, многие ездят внутри трамвайных вагонов. Командирам частей и начальникам управлений, учреждений и заведений принять самые энергичные меры к устранению этих явлений⁶.

СПРАВКА: приказ по гарнизону с[его] г[ода] № 103.

Подлинный подписал и[сполняющий] д[олжность] начальника гарнизона полковник Смирнов.

Верно: Комендантский адъютант

Прапорщик

Коврига

Держархів Полтавської обл., ф. 989, оп. 1, спр. 3, арк. 74. Копія.

№ 5

НАКАЗ ВІЙСЬКАМ
КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ГАРНІЗОНУ № 116

8 вересня 1914 р., м. Кременчук

Объявляю по гарнизону для исполнения копию приказа по Одесскому военному Округу на театре военных действий от 2 сентября 1914 г. за № 79. Копия: «Из поступающих донесений от комендантов железнодорожных и водных участков, начальников охраны железнодорожных линий, жандармской полиции и железнодорожного начальства усматриваю, что по железным дорогам самовольно разъезжают в поездах нижние чины различных частей войск большими толпами, часто с женами, детьми и родственниками, и при этом без всяких билетов и разрешений на отлучку; на требование железнодорожной администрации приобрести билеты они отвечают оскорблениями, угрозами и даже насилием над железнодорожными агентами.

Предписываю заведующим передвижением войск, комендантам железнодорожных и водных участков, чинам жандармской полиции и начальникам участков охраны принять самые решительные меры к прекращению этого беспорядка; безбилетных нижних чинов, особенно производящих беспорядки и самовольно отлучившихся, арестовывать, для привлечения к законной ответственности, пользуясь для сего чинами охраны и жандармской полиции.

Начальникам охраны приказываю оказывать полное содействие комендантам железнодорожных и водных участков и чинам железнодорожной жандармской полиции к восстановлению порядка, не останавливаясь, в случае сопротивления, и перед применением вооруженной силы.

Настоящий приказ прочесть перед фронтом в полках, батальонах, дружинах, батареях, эскадронах, сотнях ротах и командах.

Подписал: Главный Начальник Округа и Генерал-Губернатор Генерал-от-Инфантерии Эбелов.

Подлинный подписал и[сполняющий] д[олжность] начальника гарнизона полковник Смирнов.

Верно: Комендантский адъютант

Прапорщик

[Коврига]

Держархів Полтавської обл., ф. 989, оп. 1, спр. 3, арк. 76. Копія.

¹ Якщо під час перших мобілізацій нижчі чини подорожували за справжніми посвідченнями, то пізніше з'являються підпільні майстерні з виготовлення підроблених документів. Так, у січні 1916 р. в Кременчуці було викрито таку майстерню, в якій вироблялися фальшиві посвідчення з печаткою етапного командира, за якими нижчі чини нібито відряджались до своїх міст (Держархів Полтавської обл., ф. 990, оп. 1, спр. 2, арк. 25).

² Смирнов Петро Михайлович (01.10.1860 – ?) – начальник Кременчуцького гарнізону у жовтні 1914 – березні 1917 рр. (у серпні – вересні 1914 – виконуючий обов'язки начальника гарнізону). Навчався в Самарській духовній семінарії (курс не закінчив), закінчив Казанське піхотне юнкерське училище та офіцерську стрілецьку школу. З 9 квітня 1912 р. обіймав посаду Кременчуцького повітового військового начальника, з 31 липня 1914 р. – етапного коменданта Кременчуцького початкового етапу. Під час заворушень на розподільному пункті у жовтні 1916 р. без успіху намагався придушити повстання власними силами. Під час революційної маніфестації 4 березня 1917 р. був поранений та ув'язнений в місцевій тюрмі. Подальша доля достеменно невідома.

³ Другий і третій параграфи цього наказу стосуються матеріального та харчового забезпечення нижчих чинів та ратників ополчення; вони значні за обсягом, а тому до публікації не включені.

⁴ Подібна інформація тривалий час мала лише службовий характер. У лютому 1916 р. головний начальник КВО повідомив начальників гарнізонів про просочування її у пресу (Держархів Полтавської обл., ф. 990, оп. 1, спр. 2, арк. 17).

⁵ На початку XX ст. Крюків – посад на правому березі Дніпра, який в адміністративному плані підпорядковувався Кременчуку. Нині – це правобережна частина Кременчука. Після посилення контролю за переміщенням військовослужбовців на залізничній станції «Кременчук» нижчі чини почали масово з'являтися на станції «Крюків».

⁶ Порівняйте з витягом із наказу по Кременчуцькому гарнізону № 24 від 20 лютого 1916 р.: «Несмотря на приказы много шатающихся нижних чинов неряшливо одетых одиночных людей без личных знаков на груди не только на окраинах и базах, но и на Екатерининской (центральна вулиця Кременчука – В. С.)... Офицеры, несмотря на возложенные обязанности, не задерживают их» (Держархів Полтавської обл., ф. 990, оп. 1, спр. 2, арк. 16).

Юрій Капарулін

**НЕОПУБЛІКОВАНА ПРАЦЯ
О. О. РЯБІНІНА-СКЛЯРЕВСЬКОГО
З ІСТОРІЇ ЗАДУНАЙСЬКОЇ СІЧІ**

У публікації йдеться про творчий доробок українського історика О. О. Рябініна-Скляревського (1878–1942) в галузі історії козацтва, зокрема запроваджено в науковий обіг досі неопубліковану статтю вченого.

Ключові слова: О. О. Рябінін-Скляревський, історія українського козацтва, неопубліковане дослідження, істориографія.

В публикации идет речь о творчестве украинского историка А. А. Рябинина-Скляревского (1878–1942) в области истории казачества, в частности введена в научный оборот до сих пор неопубликованная статья ученого.

Ключевые слова: А. А. Рябинин-Скляревский, история казачества, неопубликованное исследование, историография.

The article is devoted to works of the Ukrainian historian A. Ryabinin-Sklyarevskyi (1878–1942) in the field of history of the cossacks, in particular still unpublished scientist's article is introduced into scientific circulation.

Key words: A. Ryabinin-Sclyarevsky, history of Ukrainian Cossacks, unpublished research, historiography.

У фондах вітчизняних бібліотек та архівів зберігається велика кількість документів та наукових праць, які є цінною частиною Національного архівного фонду України. Багато з них упродовж ХХ ст. через політичні обставини було вилучено з наукового обігу. Після здобуття Україною незалежності історики отримали можливість опрацьовувати їх та більш об'єктивно висвітлювати національну історію.

Ім'я та творча спадщина Олександра Олександровича Рябініна-Скляревського (1878–1942) тривалий час залишалися поза увагою вітчизняних дослідників. Офіцер царської (до 1917 р.) та української (УНР, 1917–1918) армій, учасник двох воєн (російсько-японської 1904–1905 рр. і Першої світової 1914–1918 рр.) та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні став авторитетним професійним військовим і знавцем воєнної науки. Як історик він сформувався вже після відставки, коли основним місцем його роботи (з 1921 р.) став Одеський крайовий історичний архів. Віддавши всі свої сили українській історичній науці (у 20–30-х роках ХХ ст.), учений став жертвою двох хвиль репресивно-каральних акцій радянської влади. У 1931 р. його було заарештовано Державним політичним управлінням за звинуваченням у причетності до діяльності так званої Одеської контрреволюційної військово-офіцерської організації. Проте через брак доказів після 9-ти місяців слідства його звільнили. У 1937 р. «за зраду батьківщині» та «шпигунську діяльність» О. Рябініна-Скляревського було репресовано¹. Помер він 10 березня

© Юрій Капарулін, 2011

1942 р. у Північно-Уральському виправному трудовому таборі, що знаходився поблизу с. Сосьва та м. Ірбіт на території Свердловської області (нині – Єкатеринбурзька область, Російська Федерація). У 1965 р. ученого реабілітовано посмертно².

О. Рябінін-Скляревський виявив неабиякий хист до наукової роботи. Його дослідницькі зацікавлення втілювалися у працях з теорії та історії військової справи, історії суспільних та революційних рухів, козацтва, масонства, архівної справи тощо. Однак, за життя автора його творчий доробок не отримав належної наукової оцінки. У радянський час його ім'я замовчувалося. Лише після 1991 р. діяльність історика почала привертати увагу вітчизняних дослідників.

У 1992 р. в журналі «Архіви України» з'явилася перша оглядова стаття Л. Гісцової, присвячена О. Рябініну-Скляревському. Нею було започатковано вивчення біографії та творчого доробку вченого. У подальшому дослідження продовжили інші українські науковці – В. Андреев, С. Батуріна, В. Бузейчук, О. Козирев, Г. Малинова, І. Сапожников, Я. Тинченко та ін. Завдяки їм вдалося відтворити життєвий шлях історика та вивчити незначну частину його наукового спадку. Останнім часом праці О. Рябініна-Скляревського все частіше використовують сучасні дослідники. За останнє десятиліття кількість виявлених неопублікованих творів науковця збільшилася майже вдвічі³. Проте поки що немає комплексного дослідження, в якому було б здійснено ґрунтовний аналіз методологічних засад творчості ученого, відтворено відносно повну його біографію. Досі не складено вичерпної бібліографії праць історика.

Важливим завданням сучасних дослідників життя та діяльності О. Рябініна-Скляревського є запровадження в науковий обіг його неопублікованих праць. Публікацію маловідомих розвідок історика було розпочато відносно недавно. Так, у 2000 р. вийшла монографія Г. Малинової та І. Сапожникова «А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии», до якої увійшло неопубліковане дослідження історика «Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття»⁴. 2003 р. у Запоріжжі була опублікована ще одна праця вченого – «Херсонський гурток О. Русова 1885–1889», яка багато років зберігалася в архівних фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського⁵ (ІР НБУВ). У 2009 р. нами опубліковано невелике за обсягом його повідомлення з історії масонства на півдні України «Масонские эмблемы и шифры (Частная коллекция в Одессе)», виявлене у Державному архіві Одеської області⁶.

Нам пощастило виявити у фондах ІР НБУВ ще одну розвідку О. Рябініна-Скляревського з історії запорізького козацтва – «Участь задунайських запорожців у війнах Росії з Туреччиною (з джерел воєнної історії)»⁷. Її текст написано чорнилом синього кольору рукою Олександра Олександровича, почерк чіткий та розбірливий. Обсяг статті налічує 18 аркушів, а машинописну копію з авторськими рукописними вставками надруковано на 22 сторінках. Точний час її написання невідомий. Як свідчить лист від 27 січня 1930 р. до історика,

співробітника Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН), С. Шамрая О. Рябінін-Скляревський запитує: «чи буде надруковано статтю про «Задунайських запорожців (участь у війнах)», що лежить «в портфелі редакції “України”?»». Отже, вірогідно, що її було закінчено та надіслано в Київ у 1929 р.⁸

У 1931 р. О. Рябініна-Скляревського вперше заарештували. Після звільнення йому не вдалося опублікувати жодної наукової роботи у виданнях реорганізованої радянським урядом ВУАН (до того ж історичну секцію в структурі академії, до якої вчений надсилав свої статті, було ліквідовано), а тому це дослідження так і залишилося неопублікованим.

У розвідці висвітлено події кінця XVIII – першої половини XIX ст., досліджено історію Задунайського запорозького Коша, дванадцять років існування якого припадає на війни Росії з Туреччиною: 1787–1791, 1806–1812 та 1828–1829 рр. Автор розповів про участь у цих війнах запорожців на боці російської та турецької армій⁹. Після російсько-турецької війни 1828–1829 рр. задунайці були реорганізовані в Азовське козацьке військо, яке охороняло східний берег Чорного моря, а з 1850-х рр. козаки почали переселятись на Кубань. Серед документів Одеського крайового історичного архіву О. Рябінін-Скляревський виявив цікаве джерело, що стосувалося військового життя козаків, – «Журнал Кухаренка. Військових подій азовців, колишніх запорожців, на східному березі Чорного моря 1837–1852 рр.», складений генералом російської армії Я. Кухаренком (1799–1862). Про записи Я. Кухаренка стосовно воєнної служби на східному березі Чорного моря відомо з мемуарів азовських офіцерів, але сам журнал залишався неопублікованим. Тому О. Рябінін-Скляревський планував надрукувати це цінне історичне джерело¹⁰ у додатку до своєї праці.

Отже, праця О. Рябініна-Скляревського «Участь задунайських запорожців у війнах Росії з Туреччиною (з джерел воєнної історії)» є цінним джерелом для вивчення історії української історичної науки. Водночас, завдяки вперше запровадженню у науковий обіг архівним документам, ця розвідка є важливим джерелом для дослідження долі запорозького козацтва. Завдяки сумлінності автора та широкій джерельній базі ця праця не втратила своєї актуальності і заслуговує на опублікування. Подаємо її зі збереженням мовних та граматичних особливостей авторського тексту та тогочасної орфографії.

¹ Андреев В. М., Батуріна С. С. О. О. Рябінін-Скляревський як історик запорізького козацтва // 36. наук. пр. Бердян. держ. пед. ін-ту ім. П. Д. Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2001. – С. 15–20.

² Довідка Державного архіву адміністративних органів Свердловської області за даними інформаційного центру Державного управління внутрішніх справ Свердловської області від 24 листопада 2010 р.

³ Див.: Андреев В. М., Батуріна С. С. О. О. Рябінін-Скляревський як історик запорізького козацтва... – С. 15–20; Бузейчук В. Спогади Галини Змієнко-Сенишин як джерело до вивчення життя та діяльності О. Рябініна-Скляревського // Київська старовина. – 2009. – № 1/2. – С. 204–209; Гіськова Л. З. О. О. Рябінін-Скляревський // Архіви України. – 1992. – № 4. – С. 30–31; Козирев О. О. Рябінін-Скляревський

про херсонську громаду // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С. 126; Малинова Г. Л. Между Марсом и Клио // Юг. – Одесса, 1998. – 23 дек.; Сапожников І. В. Внесок Олександра Рябініна-Скляревського у вивчення історії українського козацтва // Кубань-Україна: питання історико-культурної взаємодії. – Краснодар, 2008. – С. 214–224; Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. – К., 1993.

⁴ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття // Малинова Г. Л., Сапожников І. В. А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – Одесса; К.: Элтон-2: Гратек, 2000. – С. 83–178.

⁵ Рябінін-Скляревський О. Херсонський гурток О. Русова. 1885–1889 / відп. ред. В. Андреев; наук. ред. А. Бойко. – Запоріжжя: ЗНТН, 2003. – 68 с.

⁶ Капарулін Ю. З історії масонства на Півдні України: Неопублікована праця О. О. Рябініна-Скляревського // Південний архів: історичні науки. – 2009. – № 30. – С. 214–217.

⁷ Рябінін-Скляревський О. Участь задунайських запорожців у війнах Росії з Туреччиною (з джерел воєнної історії) // ІР НБУВ, ф. X, спр. 18046–18047, 22 арк.

⁸ Інститут рукопису НБУВ, ф. X, спр. 15294, арк. 26.

⁹ Рябінін-Скляревський О. Участь задунайських запорожців у війнах Росії з Туреччиною (з джерел воєнної історії) // ІР НБУВ, ф. X, спр. 18046–18047, арк. 2.

¹⁰ Там само, арк. 18–22.

О. РЯБІНІН-СКЛЯРЕВСЬКИЙ

УЧАСТЬ ЗАДУНАЙСЬКИХ ЗАПОРОЖЦІВ У ВІЙНАХ РОСІЇ З ТУРЕЧЧИНОЮ (З Джерел Воєнної Історії)

Територія, що зайняли запорожці на Дунаї після скасування Січі 1775 р., за часи існування Задунайського Коша 1776–1830 рр. була тричі театром війни між Росією та Туреччиною. За півстоліття історії Задунайського запорозького Коша 12 років падає на ці війни: 1787–1791 рр., 1806–1812 рр. та 1828–1829 рр. Окрім того прелюдією двох останніх війн були албанське, сербське та грецьке повстання в Туреччині, де запорожці брали участь в експедиціях турецької армії. Здається багато мотивів звернути увагу воєнних істориків на участь Задунайського запорозького товариства в військових подіях. Однак російські воєнні історики, що обробляли свої дослідження на підставі першоджерел з центральних петербурзьких архівів («Военно-Топографического Дела» та «Военно-Ученого Архива Главного Штаба»), не підкреслюють участь запорожців у війні і відомості щодо них в дослідженнях де-не-де ми бачимо якось випадково. Навіть німецький воєнний історик відомий Мольтке в своїй досить відомій праці про війну 1828–1829 рр. з турецьких джерел зупиняється на значінні запорозького Коша та території його значно більше од російських. Причини треба шукати попереду всього в тенденції російських істориків не згадувати ім'я запорожців після 1775 р. і в змісті офіційальних архівних джерел. Щодо тенденції – вона ясна і доводити тут нічого не прийде. Щодо змісту джерел треба зауважити, що головним

матеріалом для російських воєнних істориків були «реляції» генералів, їх дописи до вищої влади, де взагалі турецька сторона виявлена досить непевно, головна думка намагалася збільшити свої вислуги. Все ж ми не можемо минати й цих невеличких джерел, що подає воєнна історія про участь Задунайського Коша в війнах. Ми можемо обмежити свої досліді тими працями з історії війн Туреччини з Росією, які склалися на підставі першоджерел. Порівняємо частково з архівними документами і тоді із темряви століть минування накресляться контури запорозького бойового життя: переходу Коша в Сеймени (поблизу Гирсова), загибель 500 чол. при штурмі російськими військами Ізмаїлу 1790 р., бій поблизу Бабадага 1791 р., трьохлітній захист турецької фортеці Браїлова 1806–1809 рр., партизанська війна на правому березі Дуная 1809 р., стан Запорожжя напередодні кінця Січі 1828 р. Запорожці давали свою кров безумовно не на славу Іслама, а гинули на позиціях захисту свого громадянського права. Гинула з ними і остання нитка традиції трьох століть.

Війна 1787–1791 рр.*

Мала наслідком утрату Запорожцями території для осель на очаківському степу між Бугом і Дністром. З першоджерел ми маємо досліді: 1) Модеста Богдановича, 2) А. Петрова та 3) Н. Орлова¹. Інші досліді користають вже звичайно з Богдановича та Петрова². Книга Петрова за 28 років вийшла після Богдановичевої і тому ми можемо на ній спинитись. Петров не подав начерка театру війни і з його книги ми не довідуємося, чи жили які Запорожці між Бугом і Дністром напередодні війни. В складі турецької армії він не зазначив Задунайських Запорожців, хоч з архівних джерел було відомо³, а в складі російської армії він зазначає ніби всіх Запорожців: «Сверх того при Екатериненской армии были еще сформированы иррегулярные войска, из бывших Запорожских казаков которые по уничтожении Сечи в 1775 г. оставили родину и рассеялись по границам Турции. Потемкин умел привлечь их разными льготами на службу армии, и образовал из них особый отряд, под названием «верного войска»⁴.

Далі автор примічає події «верного» і ніколи не відзначає «неверных». При облозі «Очакова» автор описує захоплення Березані Головатим⁵ та Четгою хлібних магазинів Хаджи-бея (Одеса)⁶.

Облога Очакова⁷ мабуть і не стрівала Задунайських Запорожців, хоч документ, що надрукував П. Короленко, нагадує розвідочний дух Задунайців 1787 р. під Очаковом⁸. Коли Кош «верных Черноморских казаков» перебував на степу коло Хаджи-бея, без сумніву він притягнув частину Запорожців, що Петров називає – «которые по уничтожении Сечи оставили родину и рассеялись по границам Турции». Ще 1805–1808 рр. статистика Рішельє налічувала на Очаковському степу більш 4000 запорозьких сімей. Прихід «верных казаков» на Дністр Петров відзначає: «Смелые Запорожцы в своих дубах вступили уже в Аккерманский лиман, расположились под стенами самага замка в ожидании

* Тут і далі підкреслення зроблено в оригіналі документа.

приближення сухопутних войск к крепости»⁹. Захоплення Бендер теж стало можливим, коли 30 запорозьких дубов підійшли знизу Дністра¹⁰. 19 жовтня Головатий війшов у Кілійське гирло, а 22 фльотилія Рибаса в Сулинське. 7 листопада обидві з'єдналися у Тульчі і захопили замок. 14-го захоплено Ісакчу. Реляція не згадує Задунайських Запорожців, хоч всі події відбуваються в дельті Дуная¹¹.

Коли ми пригадаємо тут документ, що надрукував П. Короленко в статті «Азовцы»¹², ясно буде, що тоді Задунайці з кошовим (може наказним) Грицьком Тараном в кількості 42 тис. вже знаходилися в складі військ Абдула-паші¹³. Далі ми дознаємося, що це згадувався напевне Бралоївський відділ турецьких військ, де ми пізніш і знайдемо Задунайців. Більш менш напевне, що в той період Запорожці розташовувалися невеличкими ватагами (по декілька куренів) між Ізмаїлом та Сілістрією. Тепер ми на декілька хвилин кинемо студіювати книгу Петрова «Вторая Турецкая Война 1787–1797 гг.» і подивимось в монографію Орлова «Штурм Измаила»¹⁴.

Начерк штурма не згадує імені Запорожців, і коли ми далі читаємо документи реляцій, їх бачимо. «Ведомость, сколько истреблено каких судов военных по 27 ноября прошлого 1790 года»¹⁵ має – «21 ноября под Измаилом лодок Запорожских 6. 23 ноября лодок Запорожских 4».

Друга «Ведомость сколько взято и потоплено артиллерий по 27 ноября пришлого 1790 года» має теж цікаву цифру: «На запорожских лодках 10 пушек»¹⁶. Порівняємо останні відомості і тоді ясно, що на кожному човні (дуб) було по 1 гарматі. Звичайно запорожці мали 50 чоловік на дубу¹⁷. Тоді втрата запорожців в бою 21 та 23 листопада, коли провадилась облога Ізмаїлу, досягає кількості 500 чоловік. Ця цифра досить правдоподібна. Генерал Суворов в реляції 18 грудня рахує кількість турецької армії в Ізмаїлі до 30 тисяч¹⁸, але Орлов подав документи з «Военно-Ученого» архіву головного штабу, де кількість турецького війська зазначена з турецьких джерел 9 тисяч, а з озброєними татарами, ізмаїльськими та чілійськими мешканцями до 16 тисяч¹⁹. Серед цього війська в реєстрі названо «липканы» – може некрасовці-липовани, а може почасти мішали з ними і запорожців. Кількість зазначена 100 з одного та 500 з другого документа.

Петров²⁰ і Орлов²¹ наводять цікаву звістку, що турки знали про призначення штурму на 11 грудня од чорноморських козаків, які втікли до турок з російського стану. Козаки втікли до Ізмаїлу в ніч на 11 грудня, за декілька годин до початку штурму.

Російського війська взяло участь в штурмі 31 тисяча²², із них 4300 чорноморських козаків²³. Ланжерон, як самовидець, свідчить, що чорноморці в авангарді з боку Дуная не хотіли висідати першими і попереду себе пустили регулярну піхоту²⁴. Себто серед чорноморців було якесь хвилювання, непевність і зносини з ізмаїльською залогою²⁵. Це вдруже нагадує на присутність в Ізмаїлі хоч і невеличкої кількості Задунайських Запорожців. Почасти сам автор нагадує причину: «Под Измаилом собралось много посторонних офицеров и знатных иностранцев (они группировались

преимущественно на флотилии), наехавших отовсюду в армию и жаждавших отличий, славы или сильных ощущений»²⁶. Чорноморці, колишні Запорожці, були добре знайомі з такими картинами на Дунаї 1771–1774 рр., коли теж ці змагання на крові козаків зробити собі кар'єру викликали цілі бунти²⁷. І ось дехто з козаків втікали до Ізмаїлу.

Ізмаїл узято. Суворов дав місто на 3 дні грабування солдатам. Гинули навіть жінки й діти, трупом полягла вся людність 36 тисяч. Солдати убивали і грабували. Полонених 7 тисяч через Бендери надсилали на Миколаїв і Ланжерон каже, що жахливі картини цього шляху перебільшують різанину мирної людності в Ізмаїлі. Де був Задунайський Кош в той час? Документ, що надрукував П. Короленко, свідчить, що 1790 р. Запорожці з Грицьком Тараном були в армії Абдула-паші²⁸. Рейс-Ефенді-Абдула 1790 р. в Сістові на Дунаї підписує трактат Туреччини з Австрією. З 1 липня 1791 р. в Галаці в його «ставке» з Росією прелімінарні умови, а 28 грудня 1791 р. в Ясах трактат з Росією. Галац названо «ставкою» Рейс-Ефенді-Абдули²⁹.

Один документ свідчить про деякі рештки Задунайських Запорожців на низу Георгієвського (як звали Запорожці) Свято-Юрського гирла Дуная: 28 грудня 1790 р. з боку Габадага на Ізмаїл вийшов Запорожець Степан Губа³⁰. 3–4 червня 1791 р. Кутузов (комендант тоді в російському Ізмаїлі) робить наступ на Бабадаг за Дунай. Реляція згадує тут турок і татар³¹. 1811 р. Кутузов за часи листування з великим візирем Ахметом з приводу початку переговорів про мирні умови нагадує знайомство з Ахмет-папою за 20 років до того³². Він згадував Базарджик 1791 р., де Ахмет-Назир був на чолі турок і татар. Як ми довідуємося з документів архіву 1805 р. Ахмет-Назирові підлягали татари і запорожці³³. Тоді припустимо, що 1790–1791 рр. Кош Задунайський вже був у Сейменах коло Гирсова, деяка частина запорожців була ще коло Базарджика в підлеглих Ахмет-Назира, з чоловік 500 загинуло в Ізмаїлі³⁴. Таким чином можна вважати Кош в Сейменах з 1790-го до 1805 р. Досить натурально перебування Коша деякий час до 1790 р. на Георгієвському (Свято-Юрському) гирлі Дуная, а 1805 рік після невдалої боротьби між Назир-Ахмедом Браїловським та Черкешшли-оглу Рушукським, коли татари і запорожці не дістали перемоги над яничарами, Кош перейшов на свою колишню оселю на низу Дуная.

Війна 1806–1812 рр.

2-м параграфом Яського трактату ріка Дністро стала кордоном між Росією та Туреччиною. Ізмаїл, Кілія та деякі оселі на низу Дуная (Вилков, Кислиця) знову зробились притулком для запорожців. Війна 1806–1812 рр. вже захопила тут не менш як дві тисячі запорожців на лівому березі нижнього Дуная. Кош і більшість товариства було на островах дельти Дуная та в Добруджі до Тульчи і Бабадага.

Офіційний історіограф того часу Михайлоський-Данилевський описав війну 1806–1812 рр. з реляцій та інших документальних джерел³⁵. Критичної аналізи подій не можна шукати в такому творі; іноді перекаліче-

но і фактичні дані, в чому ми переконуємося, коли подивимось на численні замітки історика Н. К. Шілдера на двох томах цієї книги³⁶. Н. Дубровин на початку 1860 років перевіряв документальну сторону і приклав трохи критичної аналізи в своїй праці «Матеріяли для історії царствования имп. Александра I»³⁷.

З мемуарної літератури до цієї доби попереду всього треба віднести Ланджерона, потім «Записки о турецкой войне 1808–1812 г.» Мартоса та «Записки Енгельгарда».

Мемуарна література має цікавий документ в рукопису Ланджерона, який ми згадували і за часи Ізмаїлу. Рукопис має назву: «Journal des campagnes faites au service de la Russie, par le comte de Langeron». Мемуари написано за добу Ізмаїла року 1796, а за 1806–1808 рр. і далі 1824 р. Оригінал всіх Мемоігес переховується в Парижі, а копія належала історику Н. К. Шільдеру 1806–1812 рр. Надруковано російською мовою 1907 р.³⁸ На цих працях досить спинитись, щоб виявити документальні джерела до війни 1806–1812 рр.

На початку Бесарабію і Молдавію було окуповано без оголошення війни. 2 серпня 1806 р. Росія підписує мирний трактат з Францією і гарантує цілість і незалежність Туреччини (l'integrite et l'indpendence); на підставі цього Порта змінила господарів Молдовії і Валахії з російською орієнтацією – Мурузі та Іпсиланті і тим подала зачіпку до окупації, несподіваної зовсім. Російська армія на Дністрі тільки чекала наказу³⁹. Бендери, Акерман, Кілія та взагалі Бесарабія та Молдавія захоплені були без жодної війни. Ахмет-Назир з татарами і запорожцями затримали наступ армії Міхельсона перед Браїловим, а Пехливан перед Ізмаїлом⁴⁰. 18 грудня Міхельсон приїхав до Бухаресту⁴¹. 28 грудня корпус Мейєндорфа невдало атакував Ізмаїл і посунувся назад на Рені і Фальчи, а відділ Засса на Кілію. В лютому Пехливан допомагає татарам вийти на Буджаку й Туреччину і 10 лютого його військо коло с. Табак (по дорозі Ізмаїл-Бендери) з цією метою атакує навіть російське військо⁴². Татари кинули свої оселі і через Ізмаїл переїхали за Дунай, частиною збільшивши турецькі сили в Ізмаїлі.

Для запорозьких осель в Бесарабії та Молдавії, що війна несподівано захопила і відрізала од Коша за Дунаєм, стало руба питання чи йти з татарами за Дунай, чи лишатися тут. Коломієць оповідає, як втікачі за Дунай посувалися поступово попереду російської армії: «ми не втечемо, а він не дожене»⁴³. До Міхельсона прийшла делегація од запорожців (здається тільки з лівого берега Дунаю) Согутчевського, Чернося та Цаганки з пропозицією визнати права Запорозького війська в Бесарабії та Молдовії і за те взяти участь в війні. Момент був такий, коли сам Міхельсон вживав усякі заходи збільшувати свої сили. Рескрипт Олександра I од 12 жовтня 1806 р. надавав Міхельсонові необмежені права⁴⁴. 18 лютого Міхельсон видає свого Маніфеста про утворення Усть-Дунайського запорозького війська. Михайло-Данилевський не згадує навіть назви маніфеста, а обмежується глухою звісткою: «Михельсон пригласил в нашу службу Запорожцев, разсеянных в Молдавии, Валахии, Бессарабии и за Дунаем,

обещая по окончании войны поселить их в России, предоставив им различные выгоды, а вооружившихся против нас и взятым военною рукою угрожал смертию»⁴⁵. Маніфест своєю формою робив вже вплив добрий. Дніпровську Січ 1775 р. скасовано маніфестом Катерини II, запорозьку Січ на Дунаї утворив маніфест Міхельсона «Под названием войска Усть-Дунайского, Буджацкого, котрого основание и строение по примеру войска бывшего Запорожского»⁴⁶. З останніх слів маніфесту: «Кто не последует сему приказу и окажет... и будет взят военною рукою в войсках неприятельских» нагадує утікання до Туреччини за Дунай, як пригадає Ланжерон. Михайловський-Данилевський пише: «В непродолжительном времени явились из Браилова в наш лагерь под Измаилом 130 некрасовцев; через несколько месяцев число их возросло до 1150 человек. Михельсон ходатайствовал также о возобновлении на Дунае Запорожской Сечи, но представление его не было утверждено из опасения поощрить побег в Сечь из пограничных селений южной России»⁴⁷. Як видно річ взагалі йде цілком про Запорожців, теж свідчать і одеські архівні документи⁴⁸.

В Петербурзі маніфест стрінув незадоволення вищої влади. Цей документ зарахували як *lapsus linguae* головнокомандувача. 20 липня Олександр I пише рескрипта до Міхельсона з заборонаю припинити утворення Січі на Дунаї та наказом вжити заходів розшукати втікачів, що втікли з херсонського степу на чутки про Січ до Молдавії⁴⁹.

Напевне можна висловитись за думку, що тільки 130 Запорожців із Браїлова могли бути із козаків задунайських, а інша 1000 може бути із мешканців лівого берега Дунаю.

Кош натурально був на той час в Браїлові, де Ахмет-Назир сидів з татарським та запорозьким військом, що звичайно підлягали йому коло 1805 р., а Некрасовці належали до команди Пехливану, як свідчить М. Чайковський. Ланжерон не мінає примітити Некрасовців в армії Пехливану всього 250 чоловік і підтверджує, що вони не переходили та й вороже ставились до переходу на російський бік⁵⁰. Скасування Усть-Дунайського війська не описувано ні одним з істориків. Ніби його і не було ніколи. За період 1808–1812 рр. ні разу не згадується імені запорожців, хоч описано капітуляцію Браїлова, де був Ахмед-Назир, та кінець війни, коли Ахмед-Назир був на чолі турецької армії великим візиром⁵¹. Архівні документи свідчать, що 55 Запорожців не пішли з турками за Дунай, а після капітуляції умовилися приєднатися до Чорноморців на Кубань (Арх. ново рос. ген.-губ. по воен. части 1810 р.).

Територія осель Запорожців постраждала за цей другий період, коли військові події не дозволяли зібратись з силами, залікували свої втрати осель лівого берегу Дунаю. Із війни 1806–1812 рр. Задунайський Кош вийшов з територією, що обмежувалася тільки дельтою Дунаю, зовсім порушеним господарством і зменшеною людністю. Але ж налічував 7 000 козаків озброєних.

Війна 1828–1829 рр. рішила долю Дунайського Запорожжя. Російська воєнна література дала два огляди – Лук'яновича 1844 р.⁵² та Епанчина 1905 р.⁵³ За часи царювання Миколи I не можна було написати історію

цієї війни, окрім панегірика, до того ж дослід Лук'яновича не повний. Одночасно в Берліні друкується критичний нарис війни 1828–1829 рр., що написав відомий Мольтке. Книга його вийшла з друку 1845 р.⁵⁴; зрозуміла річ, що книгу Мольтке не було перекладено на російську мову за царювання Миколи I. Війна 1854–1856 рр. зацікавила книгою Мольтке європейські політичні і воєнно-вчені кола. 1854 р. книга друкується французькою мовою в Парижі⁵⁵. Війна 1877–[18]78 рр. викликала нове зацікавлення книгою і її вдруге надруковано було в Берліні⁵⁶. Історик Н. К. Шільдер зробив переклад на російську мову і видав у додаток до «Инженерного журнала» 1883 р.⁵⁷ Шільдер доповнив примітками і цілим розділом з запискою плану війни 1828 р., що склав Жоміні⁵⁸.

Мольтке подав начерк організації турецької армії. Яничарські заклоти 1808 і 1826 рр. нам цікаві, щоб виявити участь задунайських запорожців у внутрішніх справах Туреччини. Організація нового війська і скасування яничар 1828 р. нагадували можливість змін і в стані війська запорозького. Після 1826 р. в Туреччині і після скасування яничар лишилися ще невеличкі організації (сіпаї, тимарли) поселених військ, що службу правили за земельний лен. Споквола новий європейський тип війська (низам із рекрутських наборів) запанував і запорозька військова організація в недалекому майбутньому мусила поділити участь яничар, або перетворитися на державну національно-автономну одиницю, для чого їй бракувало колонізаційної сили. Мольтке подав начерк театру війни, де нижній Дунай, через географічні умови, грає велику роль і Запорожжя опинилось 1828 р. між Туреччиною і Росією, як між ковадлом та обухом. Н. К. Шільдер зібрав велику силу архівного матеріалу до історії війни 1828–1829 рр., але історію війни цієї з ним склав вже після смерті Шільдера Н. Епанчин, який у передмові ставить на чолі друкованих джерел книгу Мольтке: Мольтке був єдиний історик, якому відчинені турецькі архіви⁵⁹. Мольтке каже: «Запорожські козаки вийшли в Добруджу з приводу релігійних непорозумінь, за царювання Катерини II. Вони залюднювали землі на нижньому Дунаї, промишляли рибальством і зробили Туреччині великі послуги у всіх війнах її з Росією»⁶⁰. Епанчин поширює ці загальні висновки. Він згадує листування начальника головного штабу Дібіча з Кисельовим⁶¹ з приводу розроблення плану війни на випадок наступу за Дунай на Варну та Шумлу, а тоді численні сили Запорожців загрожували комунікаціям армії. Дібіч висовував проєкта або знищи[т]и («истребить») або преселить в російські межі. Кисельов 17 серпня 1826 р. подає відомості дуже загального змісту. Запорожці мешкають навколо Тульчі, Сакчі і Бабадага. Кількість їх за Дунаєм 7 000 козаків. Коли в серпні 1809 р. князь Прозоровський перейшов Дунай, запорожці частиною посунулись на Варну, а деякі засіли в лісах між Мачином, Сакчею і Бабадагом, звідтіля нападали на російські комунікації. Кисельов приписує невдалому розпорядженню Каменського (що заступив Прозоровського) палити оселі Русцукського санджака – причину партизанської війни⁶². Кисельов подає думку дати запорожцям отамана, обраного під впливом російського начальства⁶³.

Документ дуже цікавий. На ньому треба зупинитись. Кисельов, начальник штабу 2-ої армії (південної), листувався з Тучковим, посилав свого ад'ютанта Муханова за Дунай. Гладкого обрано на кошового 1 січня 1827 р. Тучков підтримує проєкта переселити Запорожців в російські межі. Воронцов прямо писав: «Мы имеем в Бессарабии и Одессе таких людей, кои пользуются большим влиянием на турецьких запорожцев и посредством которых правительство [желает] теперь более и более возвратить их в Россию, в чем можно ожидать вящего успеха, если представления мои о настоящем предмете будут утверждены высшей властью». Мольтке вважає Тучкова, коменданта Ізмаїла, за причиною згоди: «Цей сприятливий результат досягнутий був переважно розумними змаганнями Тучкова, який ласкавим звичаєм придбав довір'я цих козаків»⁶⁴. Мала чи ні який вплив російська влада на обрання Гладкого на кошового дізнатись не можна. Біографія його, що написана сином, трохи нагадує думку Кисельова – Гладкий дуже старався поступово готовити Кош до переходу на бік Росії⁶⁵. Припустимо деякий вплив на обрання Гладкого Тучков робив через своїх агентів і через те, що Запорожці щодня привозили рибу на продаж в Ізмаїл. Єпископ Дмитро Сулима впливав через запорозького архімандрита Філарета. Ів. Ліпранді (генерального штабу полковник, більш відомий в літературі як знайомий поета Пушкіна) провадив розвідки через колишніх Усть-Буджацьких Запорожців⁶⁶, а ад'ютант Кисельова Муханов помандрував навіть за Дунай в грудні 1827 р., в січні і липні 1828 р. За три місяці він дістав більш поширені відомості: Запорожців дома лишилося тільки близько 1000 чоловік, 500 в Дунайській флотилії, 200 взяли турки до складу якогось кінного полку, багато надіслано в експедицію проти греків в Морею та наприкінці 1827 р. закликано турками на роботи по дунайських фортецях. Запорожжя ослабло на людність. Цікава характеристика Гладкого Мухановим в листі до Кисельова: «Нынешний кошевой запорожцев Гладкой, равнявшийся преимуществом двухбунчужному паше, человек безграмотный, грубый и ничтожный, хотя и не без лукавства, свойственного народу, с которого время, образ жизни и самовластное иго Порты сгладили отличные и воинственные черты прежних наших днепровских запорожцев»⁶⁷. Особисте знайомство Муханова з Гладким добре підтверджується такою характеристикою. Гладкий «не без лукавства» очевидячки провадив дипломатичні перемови.

Посередником угоди на перехід задунайських запорожців 1828 р. на бік Росії Мольтке вважає Сергія Тучкова⁶⁸, градоначальника Ізмаїла за весь час попередній до неї 1810–1828 рр. Знайомство Тучкова з запорожцями почалося з 1809 р., коли Тучков з відділом війська армії Багратіона знаходиться на дельті Дунаю, точнісінько мовити, на самих запорозьких оселях⁶⁹. 21 листопаду 1809 р. капітуляція Браїлова. Головнокомандувач Багратіон повідомляє листом 20 січня 1810 р. дюка-де-Рішельє: «В продолжение последней блокады Браилова и по покорении сей крепости, некоторые из находившихся там в звании запорожцев, уклонились от турков и явились к нам добровольно не взирая, что по капитуляции, заключенной о сдаче нам Браилова, могли они совокупно

с турками следовать в пределы Порты Оттоманской. Число таковых людей простирается до пятидесяти пяти человек – все они изъявили желание вступить в Черноморское казачье войско»⁷⁰. Далі ми довідуємося із доповіді Ізмаїльського коменданта, що Сергій Тучков клопотався їх пересунути через Одесу на Кубань. Список свідчить про велику силу хворих: 7 померло на початку 1810 р. на Дунаї, 3 в Акермані та Одесі в шпиталі, три притягнені були до суда, бо в них пізнали чорноморців, які за часи блокади Браїлова утікли до турок. З Тирасполя виїхало на Кубань 36 чоловік за вартою військовою. 21 вересня 1810 р. Чорноморський отаман Буджак повідомляв Рішельє, що тільки 27 чоловік досталися на Кубань, а останні померли (25) та засуджені (3). Очевидячки стан Запорожців в Браїлові був тяжкий на хворості та харчування за часи блокади. Тучков почав зносити може через таких чорноморців, що туди ж утікали, але не засуджений Ігнат Щербина, а напевно то був Демко Чорнобай, що приймає участь в делегації до Міхельсона 18 лютого 1807 р., а в списку Браїловських 55 Запорожців знову бачимо його на Кубані, а в 1828 р. він знову як значковий товариш колишніх Усть-Буджацьких запорожців клопотався за відродження війська. Участь Тучкова в зносинах з задунайськими запорожцями підтверджують як архівні документи, рівно і друковані⁷¹. Мольтке знав Запорожців з турецьких джерел і замітки його з іменем Тучкова має ще більшу вартість, а ім'я Демка Чорнобая серед Браїловських запорожців одчиняє невеличке віконце на зв'язки Тучкова з ними за 1809 рік. Мольтке дивиться на війну 1828–1829 рр., як на спосіб з боку Миколи I поліпшити свої династичні справи – «отклонить неудовольствие военной аристократии» (після повстання декабристів)⁷². Шільцер вважає висновок цей помилковим (може з цензурних умов), але за нього те, що лист Дібіча до Воронцова з першими звітками щодо плану майбутньої війни, написаний був через три дні після смертної кари декабристів. Ланжерон склав плана 6 травня 1826 р. Дібіч остаточно 12 листопаду. Напрямок операції (операційна лінія) накреслений був на нижній Дунай – Адріанополь⁷³. Запорозька територія грала тут безперечно велику роль і Січ мусила прийняти на себе долю ковадла під молотами двох ворожих між собою держав – Росії та Туреччини. Напередодні початку війни, 13 квітня 1828 р., Жоміні⁷⁴ склав нов[ий] проект плану, але і в ньому один з варіантів головного напрямку з переправою коло Ізмаїла зачіпав територію Запорожжя (Ізмаїл-Вазарджик)⁷⁵.

Перехід запорожців на російський бік Мольтке зазначає з помилковою датою: «Отаман Гладкий і з ним разом всі козаки взяли 27 травня (8-го червня) в Ізмаїлі сторону Росії». Теж помилково подає дату переходу Епанчин на 26 травня, коли запорожці прийшли на 40 дубах⁷⁶.

Ціла низка архівних документів, та й біографія Гладкого, свідчить, що ця подія зробилась в ніч на 9 травня. 27 травня III корпус російської армії перейшов Дунай. Біографія Гладкого (очевидячки з його оповідання) запевняє, що й місце переправи (Троянів вал поблизу Сатунова) розшукав Гладкий. Це досить правдоподібно. Мольтке висловився так: «при переправі через Дунай 27 травня допомога запорозьких козаків являла

питання великої вартості». Запорожці на своїх дубах перевезли цілу бригаду єгерів із Ізмаїла, висадили її на правий берег за очеретами, відкіля єгери рушили на турецькі фортечки, захопили їх і турецький корпус 12 тис. чоловік розбігся і відчинив шлях далі на Базарджик⁷⁷.

28 травня Микола I переїхав Дунай на дубі, де рулевим був Гладкий, а на веслах були курінні. Мольтке цей епізод мінає в своїй книзі і Шільдер додає його з книги Локруа⁷⁸.

Епізод підтверджує Епанчин і автор біографії, син Гладкого Василь. Локруа додає: «три тижні тому як запорожці були лютими ворогами». Нема де правди дійти – Гладкий не добре віддячив Туреччині, за 50 років притулку запорожців на її території, спадщини дніпровського Запорожжя. Хоч Локруа і свідчить, що запорожці (курінні на веслах) мали дуже патріотичний (з погляду Миколи I) настрій тоді, але записки Тучкова розповідають інше – великий натовп, чоловік з 300 Запорожців, привітали Сергія Тучкова. Гладкий робив кар'єру, запорожці дивились тільки на реальні наслідки угоди з Тучковим – не згубити свого права козака «запорожского звання», як вони говорили тоді.

9 травня 1828 р. відбулося на воєнних істориках одною фразою. А в житті козаччини був день останній. Історики більш звернули уваги на перевіз Миколи I в човні кошового Гладкого, ніж на самий факт переходу Запорожців з Туреччини. Запорожці приймали участь в облозі Сілістрії, зберігали мости на Дунаю. Після війни за 1837–1852 рр. під назвою Азовців стережуть східний берег Чорного моря, а після того їх розпоростили за Кубань, помішали з іншими оселями і нівеллія скінчилася. За період 1837–1852 рр. Яків Герасимович Кухаренко склав журналу військових подій колишніх Запорожців, цей журнал заховався в архівних паперах і ним ми скінчимо низку звісток воєнної історії щодо подій задунайців.

Записки Кухаренка і їх додаток, журнал, написано, як за звичайно в офіційнім листуванні, російською мовою. В історичній літературі, в працях Потто і Дубровина з історії кавказької війни, можна стрінати тільки загальні звістки. М. Чайковський згадує в своїх записках й оповіданні Карагарманця 1841 р. на Дунаї. Тинь козацького права зблідла, як козаки не стали воєнною необхідністю. Разом з нею і вмирало Азовське військо. Року 1852 Кухаренко останній дав* в офіційнім листуванні («Записка») нагадував урядові [про] запорозькі права та послуги їх Росії 1828 та 1831–1852 рр.⁷⁹

1. М. Богданович. «Походы Румянцева, Потемкина и Суворова в Турцию», СПб., 1852 г.; А. Н. Петров, «Вторая Турецкая война 1787–1791 г.», т. I и II, СПб., 1880 г.; Н. Орлов «Штурм Измаила Суворовым в 1790 г.», СПб., 1890 г.

2. Г. А. Леер «Обзор войн». Масловский. История рус[ского] Военного искусства». Голицын, «Русская Военная История».

* *останній дав* – треба, очевидно, востаннє.

3. П. Короленко в статті «Азовцы» («Киев[ская] Стар[ина]», 1891 г., т. XXXIII), подає витяг документа військового архіву, що до турецьких Запорозжців.

4. Петров, т. I, сс. 82, 125.

5. Там само, с. 190.

6. Там само, с. 191.

7. Завоювання Очакова 1788 р. добре описано О. О. Русовим в століття події, «Киев[ская] Стар[ина]», 1888 р., декабрь. А. Русов – «Осада и взятие Очакова», сс. 547–598.

8. П. Короленко, «Азовцы», «Киев[ская] Стар[ина]». 1891, т. XXXIII, с. 62.

9. Петров, т. II, с. 81.

10. Там само, с. 84.

11. Там само, с. 154–157.

12. «Киев[ская] Стар[ина]», 1891.

13. Рейс-Еффанді-Ксаїд-Абдулла підписав мирний трактат Туреччини з Росією в Ясах 29 грудня 1791 р.

14. Н. Орлов. Штурм Измаила Суворовым в 1790 г., П., 1879 г., с. 197.

15. Там само, с. 125.

16. Там само, с. 126.

17. Збірник Історичної Секції У[країнської] А[кадемії] Н[аук] за 1927 р., с. 66.

18. Орлов, с. 150.

19. Там само, сс. 134–135.

20. Петров, т. II, с. 181.

21. Орлов, сс. 59–60.

22. Орлов, с. 52.

23. Орлов, с. 53.

24. Орлов, с. 73, примітка з рукопису Ланжерона.

25. Свідотство Ланжерона підтверджує теж Smitt в книзі Der Sturm von Izmail, Wilna, 1830, с. 337.

26. Орлов, с. 58.

27. «Запорозькі бунти Дунайців в 1771–1774 р.»», науковий Збір[ник] Історич[ної] Секції У[країнської] А[кадемії] Н[аук] за рік 1927, с. 70.

28. «Азовцы», «Киев[ская] Стар[ина]», 1891 р.

29. Петров, т. II, с. 236.

30. Орлов, с. 188.

31. Петров, т. II, с. 212.

32. Михайловский-Данилевский. «Описание Турецкой войны» 1806–1812 г.»», ч. II, СПб., 1843 г., с. 167.

33. Архів Новорос[ійського] Ген[ерал]-губ[ернатора] по військов[ій] частині 1805 р.

34. Список забитих турецьких начальників в російській реляції значає «Ходжи-Гян Касап Баши» – здається тут турецька назва козацького отамана (Орлов, с. 184).

35. «Описание Турецкой войны с 1806 до 1812 г.» по высоч[айшему] повел[ению] сочиненное Михайловским-Даниловским, СПб., 1843, ч. I, с. 277.

36. Бібліотека Н. К. Шілдера поділена була на дві частини – одна до Петербурзької публічної бібліотеки, а друга (4,5 тисячі томів) до Одеського університету (тепер переходить в Одеськ[ий] центр[альний] наук[овий] бібліотеці). На Одеськім примірнику Шільдер зробив багато критичних заміток.

37. Н. Дубровин «Матер[иалы] для истор[ического] царствов[ания] имп[ератора] Алекс[андра] I», «Военный Сборник», 1864 р., № 4–9, 1866 р., № 1–8.

38. Е. Каменский «Записки гр. Ланжерона. Война с Турцией 1806–1812 г.г.» «Русск[ая] Старина», 1907 р., VI–VIII.

39. Дубровин, «Материалы», гл. I, «Воен[ный] Сборн[ик]», т. XX–VI, сс. 208–209, Михайловский-Данилевский, ч. I, сс. 12–27.

40. Записки Ланжерона, «Рус[ская] Стар[ина]», 1907, июнь, с. 584.

41. Там само, с. 589.

42. Там само, с. 608; Дубровин, с. 231.

43. Ф. Кондратович (Вовк), «Задун[айская] Сечь», «Киев[ская] Стар[ина]», 1883 г.

44. Михайловский-Данилевский, с. 12.

45. Михайловский-Данилевский, ч. I, с. 31.

46. Копія тексту маніфесту в архіві «Новорос[сийского] и Бес[сарабского] Ген[ерал]-губ[ернатора] по повоен[ной] Части», 1828 р., спр. № 2.

47. Михайловский-Данилевский, ч. I, с. 31.

48. Архіви «Новорос[сийского] и Бес[сарабского] Ген[ерал]-губ[ернатора] по повоен[ной] части», 1807 р., спр. № 2: «О переселении Буджацкого войска казаков в Черноморское».

49. «Рус[ская] Стар[ина]», 1900, кн. II, стор. 768.

50. «Записки», «Рус[ская] Стар[ина]», 1907, кн. VI, с. 614–615.

51. В. Дубровин, гл. XVII, Мих[айловский]-Данил[евский] про невдалий штурм Браїлова (ч. I, с. 159–167) 19 квітня та капітуляцію 21 листопада 1809 р. (ч. I, с. 241).

52. Лук'янович, «Описание Турецкой войны 1828 и 1829 г.г.», 4 части, С. Петербург, 1844.

53. Карл Бернгард Мольтке, 1800–1891, начальник пруського, згодом германського генерального штабу, організатор армії, склав плани війни 1866 і 1870–1871 рр.

54. Der Russisch-Türkische Feldzug in der Europäischen Türkei 1828 und 1829 dargestellt Freiherr von Moltke. Berlin, 1845.

55. Compagnes des Russes dans la Turquie d'Europe en 1828 et 1829. Traité de l'allemand du Colonel Baron de Moltke par Demmler, Professeur à l'école imperial d'état-major. Paris, 1854.

56. Стаття «Moltke's, Werk über den Russische-Türkischen Feldzug 1828–1829». Berlin 1877 в журналі «Deutsche Rundschau» надавала значення книзі військово-наукової європейської критики.

Мольтке 1836–1839 рр. перебував за інструктора в Туреччині і студював події війни 1828–1829 рр. на Дунаї, навіть зробив топографічні мапи інструментальною знімкою на місцях.

57. «Русско-Турецкая кампания в Европейской Турции 1828 и 1829 годов» сочинение Мольтке, перевел Н. Шильдер, СПб., 1883, ч. I, с. 357, ч. II, с. 282.

58. Жоміні вважали знавцем війн доби французької революції; був він за консультанта всіх планів війни 1814–1815 років, коли він перекинувся з боку Наполеона на бік Олександра I. Відомий військовий історик (французькою мовою) написав історію війн доби революції (*Histoire des gerres de la Revolution*).

59. Н. Епанчин «Очерк похода 1829 г. в Европейской Турции», часть I, СПб., 1905 г., с. 4 (ч. II, СПб., 1906, ч. III, СПб., 1907 р.).

60. Мольтке, ч. I, с. 85.

61. З одеських матеріалів – із Воронцовим. Далі і сам Епанчин згадує дописи Воронцова, де той писав про кошового Мороза, який має необмежений авторитет.

62. Епанчин, ч. I, с. 132.

63. Там само, с. 133.

64. Мольтке, ч. I, с. 86.

65. Біографія, «Русск[ая] Стар[ина]», 1881 р.

66. Надруковано книгою «Некоторые сведения о правом берегу Дуная, собранные в 1826 г.», СПб., 1827 (тепер бібліографічна рідкість).

67. Епанчин, ч. I, с. 135.

68. Мольтке (переклад Шільцера), ч. I.

69. Михайловский-Данилевский, ч. II.

70. Арх[ив] Новорос[сийского] ген[ерал] губ[ернатора] по воен[ной] части, 1810 р., спр. № 3 «О запорожцах, поступивших из Молдавской армии».

71. Біографія Осипа Гладкого, «Рус[ская] Стар[ина]», 1881 р. Записки Павла Тучкова (небіж Сергія), «Рус[ская] Стар[ина]».

72. Мольтке, ч. I, с. 16–17.

73. Епанчин, ч. I, с. 168.

74. Жоміні, швейцарець, приймав участь в армії французької революції, з 1814 р. на російській службі.

75. Мольтке, ч. I, с. 215.

76. Мольтке, ч. I, с. 85.

77. Мольтке, ч. I, с. 86.

78. Lacroix P. L'histoire de la vie et du règne de Nicolas I.

79. Кухаренко домогався приєднати до азовців 6 сіл, де було багато колишніх емігрантів з-за Дунаю (Темрюк та інші), 35 тис. десятин землі, право обирати станичного (курінного) отамана, замість блакитного кольору на козацькому одязі випушки мати оранжово-блакитні (або жовто-блакитні) кольори і поліпшити економічний стан колишніх запорожців.

ЖУРНАЛ КУХАРЕНКА

ВІЙСЬКОВИХ ПОДІЙ АЗОВЦІВ, КОЛИШНІХ ЗАПОРОЖЦІВ,
НА СХІДНОМУ БЕРЕЗІ ЧОРНОГО МОРЯ 1837–1852 рр.

1838 р.	14 березня	Одна черкеська галера, біля уст[тя] р. Бенба, після упертого бою, розбита була, втоплена з її екіпажем.
“	13 квітня	В бою на суходолі за часи захоплення фортечки Сочі.
“	31 квітня	В бою на морі з черкеською галерою, що захоплена була з 21 чол. екіпажу.
“	12 травня	В бою на суходолі на р. Туапсе, де форт Вельяминовский.
“	31 травня	В бою на суходолі, коли флотські екіпажі викинуто бурєю на черкеський берег коло форта Вельяминовського.
“	10 липня	Коли вдруге захоплено на р. Шапсуго форт Тенгинський.
“	12 вересня	В бою на суходолі і з боку моря, коли захоплено було Цемес.
1839 р.	3 травня	В бою на суходолі і з боку моря, коли захоплено було Субаші (форт Голованський).
“	7 липня	В бою на суходолі, коли будували на Субашах форт Голованський.
“	20 вересня	На суходолі, коли черкеси атакували форт Новачинський.
“	8 жовтня	Захоплено турецьку кочерму після бою з екіпажем і чотирма (кочергами) на морі.
“	25 жовтня	Захоплено турецьку качерму після стрілянини з її екіпажем на морі.
“	25 листопада	Спасення козаками на морі 8 чол. екіпажа з розбитого купецького руського корабля «св. Николай» коло миса Геленджицької бухти.
1840 р.	14, 15, 16 березня	В бою на суходолі і з боку моря, коли горці атакували форт Новачинський.
“	31 грудня	В бою коло форта Новачинського в лісі.
1841 р.	28, 29, 30, 31 березня – 1, 2, 3, 4, 5 квітня	В бою з горцями коло форта Новачинського.
“	27 квітня	В бою на морі з чотирма черкеськими галерами, із яких одну захопили козаки.
“	28 квітня	В бою на морі з турецькою кочермою, що пристала до черкеського берега. Кочерму розбито, екіпаж тікав до черкесів.

“	3 травня	В бою на морі з горцями, захоплено на галері 37 горців озброєних.
“	22 серпня	В бою на морі з черкеськими галерами, одна захоплена була з 21 чол. озброєних.
“	8, 9, 10 жовтня	В бою з боку моря, щоб звільнити шлях (вдовж моря) війську, що йшло од форта св. Духа на форт Новачинський.
1842 р.	21 березня	Десант в бою козаків з горцями, коли спалено було турецький корабель з контрабандою в проваллі миса Мамай.
“	31 березня	Десант в бою з горцями в проваллі Хапицай, захоплено 2 гармати і спалено турецького корабля з контрабандою.
“	17 серпня	В бою на морі з турецькою кочермою, захоплена з екіпажем.
“	12 вересня	Десант і бій козаків з горцями в проваллі Шумгай, захоплено 4 гармати, спалено 1 турецького корабля з контрабандою.
1843 р.	7 січня	Десант і бій козаків з горцями [в] уст[ті] р. Вулан, захоплено 1 гармату, спалено одного двохщоглового турецького корабля та двох малих.
“	19 травня	На морі в бою з турецькою кочермою, захоплено кочерму, 1 гармату та 31 чол. турок та черкесів.
1844 р.	21 квітня	В бою на морі, захоплено було 1 турецьку кочерму з товаром та екіпажем.
“	6 червня	Десант і бій з горцями в проваллі Чесаходж, спалено 2 турецькі фелюги.
“	15 червня	Десант і бій коло Хапицай, спалено кочерму з баркасом, захоплено галеру.
“	9 липня	Десант і бій коло Мезоапсе, захоплено 1 гармату, спалено двохщоглового корабля з двома баркасами.
“	16 липня	В бою з горцями, коли вони атакували форт Головинський.
“	23 липня	Десант в проваллі Дахан-Коті, бій з горцями, захоплено двохщоглового корабля.
“	30 листопада	В бою на морі, захоплено корабля з 1 гарматою та 162 чол. турок та горців.
1845 р.	19 липня	Десант в проваллі Макупсепі, бій з горцями, захоплено 2 гармати і спалено човна з контрабандою.
1846 р.	28 листопада	В бою коло форта Головинського з горцями.
1847 р.	29 вересня	Спасіння в морі, коло форта Вельяминовського, 14 турок з розбитого корабля «Марибут».

1849 р.	23 квітня	Десант і бій з горцями в проваллі Вардане, захоплено 1 гармату.
“	25 червня	Захоплено коло берега Абхазії турецькі фелюги з контрабандою.
“	9 вересня	Спасіння 16 турок з кочерми в морі, що перекинулася.
“	8 жовтня	Десант в проваллі Леупе і бій з горцями, спалено одну фелюгу з контрабандою.
“	16 грудня	Захоплено коло Сухума фелюги з контрабандою.
1850 р.	6 лютого	В бою на суходолі коло фортечки Новотроїцької в лісі, коли рубали дрова, з горцями.
“	9 травня	В бою в долині р. Вулан захоплено аул Кедняу та на річці човен.
“	21 травня	Захоплено турецького баркаса з контрабандою з 9 турками та 1 жінкою.
“	9 липня	Десант в проваллі Шуок, бій з горцями, захоплено черкеську галеру та спалено дві.
“	9 листопада	В бою, коли захоплено аула Кадош.
1851 р.	13 січня	В бою коло аулів у долині Мезабі.
“	20 січня	В бою, коли захоплено аули коло Вельяминовського (форта).
“	8 березня	Захоплено турецького баркаса з екіпажем та контрабандою.
“	6, 7, 8, 24, 25, 26 червня	В стрілянині з горцями, коли сіно косили для військ (Вельяминовського форта).
“	9 липня	В бою, коли захоплено аула в проваллі Піші.
“	30 серпня	Десант та бій в проваллі Іспок з горцями, захоплено галери.
1852 р.	11 лютого	Коло берега Абхазії, у миса Кесур захоплено корабля з фелюгою і товаром.
“	21 березня	В бою на морі з турецьким сандалом коло берега Абхазії захоплено сандала, екіпаж втік на берег. На фелюзі (сандал) знайдено 28 пудів пороху.

Я. Г. Кухаренко робить підсумок: 61 морський та суходільний бій, захоплено гармат 14, спалено 15¹.

¹ Архів б[увшого] «Наместника Кавказского по Новорос[сийскому] Столу», 1852 р., № 2 (Од[еський] красвий істор[ичний] архів).

Ігор Срібняк

**УКРАЇНСЬКИЙ ГУРТОК У ТАБОРІ
ПОЛОНЕНИХ ОФІЦЕРІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ
ТЕРЕЗІЄНШТАДТ В АВСТРО-УГОРЩИНІ
(1916 – червень 1917 рр.)**

Досліджено процес виникнення українського гуртка в таборі полонених офіцерів царської армії Терезієнштадт в Австро-Угорщині під час Першої світової війни. Вперше публікується лист членів цього гуртка «До народних представників Вільної Росії».

Ключові слова: полонені офіцери-українці, Терезієнштадт, український гурток, табір, армія, Союз визволення України.

Исследован процесс создания украинского кружка в лагере военнопленных офицеров царской армии Терезиенштадт в Австро-Венгрии во время Первой мировой войны. Впервые публикуется письмо членов кружка «К народным представителям Вольной России».

Ключевые слова: военнопленные офицеры-украинцы, Терезиенштадт, украинский кружок, лагерь, армия, Союз освобождения Украины.

The process of creating the Ukrainian Circle by imprisoned tsarist army officers in war camp of Theresienstadt in Austria-Hungary during World War I is investigated; the letter of the members of this Circle «To Public Representatives of Free Russia» is firstly published.

Key words: imprisoned Ukrainian officers, Theresienstadt, the Ukrainian Circle, war camp, army, Union for the Liberation of Ukraine.

Події Першої світової війни призвели до того, що сотні тисяч вояків-українців опинилися у таборах військовополонених російської царської армії на території Німеччини та Австро-Угорщини. Наявність у них такої значної кількості полонених українців відкривала для Союзу визволення України (СВУ) можливість виокремити значну їх кількість, ізолювавши від впливів Російської імперії, і поширити на них ідеї національного визволення України. Проводу СВУ вдалося переконати впливові німецькі й австро-угорські кола у необхідності здійснення комплексу політичних заходів, спрямованих на зміцнення національної самосвідомості воїнів-українців. Задля цього СВУ вдалося отримати значні кошти спочатку від урядів Німеччини та Австро-Угорщини, а згодом від неурядових німецьких організацій, завдяки чому він розгорнув широку культурно-освітню та національно-патріотичну діяльність серед полонених українців.

Завдяки зусиллям СВУ у 1914–1915 рр. було створено чотири українські табори полонених (Фрайштадт в Австро-Угорщині, Раштат, Вецляр і Зальцведель в Німеччині). Разом з тим його діячі приділяли велику увагу

© Ігор Срібняк, 2011

проведенню національно-патріотичної роботи з полоненими офіцерами-українцями, які утримувались окремо від солдатського складу царської армії в невеликих таборах. Завдяки цьому ті офіцери, які висловлювали свої симпатії українству, переводились у вже існуючі українські табори та самі включалися у відповідну культурно-просвітницьку роботу з полоненими. Проте це були лише поодинокі випадки¹, оскільки переважна більшість полонених офіцерів-українців із складу царської армії уникали приєднатись до «української справи» як з огляду на декларовану ними вірність військовій присязі (точніше – російському імператору-самодержцю), так і через побоювання можливих репресій для членів їхніх родин з боку царської охорони.

Проте, незважаючи на це, у деяких таборах полонених офіцерів царської армії почали виникати таємні українські гуртки². Зокрема, активно відбувалися зміни у свідомості полонених офіцерів (українців за походженням) у таборі Терезієнштадт (Австро-Угорщина), який спочатку був штрафним і розташовувався в казематах великої двоповерхової будівлі, відгородженої від міста високою мурованою стіною. Це була своєрідна «тюрма семисот» для офіцерів, які не виявили належної лояльності до австрійської влади та робили спроби втечі з інших таборів. Через це в таборі було запроваджено відповідний режим, проте у внутрішнє життя офіцерів адміністрація не втручалась.

Незважаючи на те, що в таборі виразно домінували «верноподданіческіє» настрої, група молодших офіцерів-українців взяла діяльну участь у заснуванні кількох гуртків (у тому числі драматичного, хорового співу, бібліотечного, спортивного, кооперативного тощо)³. Біля витоків культурно-просвітницької діяльності в Терезієнштадті стояв прапорщик Кость (Костянтин) Курило, який встановив зв'язок із членом президії СВУ А. Жуком і почав поширювати серед полонених українську літературу та «Вістник СВУ». З його ініціативи було засновано «Кружок членов Малорусской библиотеки» (голова – прапорщик Кедриновський, бібліотекар – К. Курило, секретар – прапорщик В. Прохода), що став важливим чинником національного пробудження полонених та сприяв заснуванню у таборі незалежних від росіян організацій – «Українського хору» на чолі з диригентом прапорщиком С. Калитенком та «Українського драматичного гуртка» під керівництвом колишнього артиста Харківського театру прапорщика Костенка.

Повалення царату в Росії дало відчутний поштовх виникненню українських гуртків та організацій у багатьох таборах полонених у Німеччині та Австро-Угорщині, цей процес поширився й на офіцерські табори. Велике значення мала й та обставина, що вояки-українці вже не були зв'язані присягою на вірність цареві, а також приголомшуючі поразки російської армії на Східному фронті. Ще одним мобілізуючим і надихаючим чинником для офіцерів-українців стали відомості про успішну діяльність полонених у таборах Фрайштадт і Раштат, про що члени української організації довідалися із сторінок «Вістника СВУ» та часопису «Розвага»⁴.

Із появою Тимчасового уряду в Росії та Центральної ради в Україні значно активізувалося національне і політичне життя полонених українців, зокрема, й офіцерів, які, хоч і були позбавлені можливості брати діяльну участь у державотворчих процесах, намагались своїми зверненнями сприяти виборенню Україною автономних (березень – квітень 1917 р.) прав. Саме цим зумовлена поява листа, який підписали 12 офіцерів-українців (у тому числі прапорщики К. Курило, М. Владимірський, І. Барчан, С. Синиця, Б. Андрієвський, В. Прохода, П. Янушевський, А. Хорошко, Г. Кедрезовський, П. Щербуха, К. Гарошко, Ф. Фабрициус)⁵.

За порадою президії СВУ офіцери-українці почали звертатись до австро-угорського військового міністерства з проханням про переведення їх в український табір Фрайштадт. Однак, в офіційній відповіді міністерства зазначалося, що офіцерам дозволено перебувати в солдатських таборах лише в окремих випадках. У цій ситуації СВУ доклав усіх зусиль для українізації офіцерського відділення табору полонених у Йозефштадті, що передбачало зосередження у ньому всіх офіцерів українського походження (за їхньою особистою на те згодою), які перебували у «змішаних» офіцерських таборах полонених російської армії.

З метою привернення уваги всіх полонених офіцерів-українців в Австро-Угорщині до цієї події СВУ опублікував окреме звернення (18 травня 1917 р.), в якому запропонував їм звертатися до комендатур таборів з проханнями про переведення в Йозефштадт, де мали бути зібрані не тільки «свідомі українці, але по можливості всі офіцери уроджені на Україні, які не порвали своїх зв'язків з нашим краєм і думають після війни жити далі на Україні, без різниці чи вони почувають себе українцями чи ні». На думку його провідних діячів, зосередження українського старшинства в окремому таборі «мало б велике значення для будучої практичної громадської праці на Україні, дало спомогу б взаємно ознайомитися більшому числу людей (інтелігенції!) і зговоритись про будучу спільну, нову громадську роботу після повороту додому»⁶.

У цей час кількість членів українського гуртка в Терезієнштадті збільшилося з 12 до 50 чоловік, але подальша його діяльність могла ефективніше розгорнутись лише у Йозефштадті. Тому вже на початку червня 1917 р. з табору Терезієнштадт в Йозефштадт було переведено 20 офіцерів-українців, стільки ж – ще через місяць⁷. У Йозефштадт також почали прибувати українці з офіцерських таборів Гарт, Браунау, Мархтрєнк, Кляйн-Мюнхен, Мюлінг, Мост (Брюкс), Райхєнберг, Візенбург.

Таким чином, завдяки зусиллям провєду СВУ та патріотичній налаштованості офіцерів-українців стало можливим виникнення українських гуртків у таборах полонених офіцерів царської армії в Австро-Угорщині (і, зокрема, в таборі Терезієнштадт), членів яких улітку 1917 р. було переведено в Йозефштадт. Так тут утворилася українська національна громада. У свою чергу, утворення цього табору дало змогу морально і психологічно підготувати для проходження служби в лавах вже українського війська офіцерів та успішно провести формування у сере-

довища таборян Сірожупанної дивізії⁸, вояки якої стали одним із важливих елементів творення національної української армії у добу Визвольних змагань 1917–1920 рр.

¹ Детальніше про це див.: *Срібняк І. В.* Діяльність Союзу визволення України серед полонених офіцерів російської армії в Австро-Угорщині (1914–1918 рр.) // Сурмач. – Лондон, 1997. – Ч. 1–4. – С. 45–53; *Він же.* Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). – К., 1999. – С. 130–131.

² Для прикладу згадаємо про таємний український гурток у таборі Йозефштадт (Австро-Угорщина), який виник у 1915 р. До його складу входили прапорщики Яків Сич, Микола Букшований, підпоручик Малевич, капітан Петро Ганжа та підполковник Іван Перлик.

³ Точні відомості про час виникнення цих гуртків наразі відсутні, орієнтовно це сталося не пізніше літа 1916 р.

⁴ *Прохода В.* Вплив «Фрайштадської Республіки» і СВУ на українську чинність у старшинських таборах у Терезіні та Йозефові // Союз Визволення України (1914–1918) у Відні. – Нью-Йорк, 1979. – С. 54.

⁵ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 9, арк. 28.

⁶ ЦДАВО України, ф. 3533, оп. 1, спр. 5, арк. 1–1 зв.

⁷ Там само, спр. 4, арк. 2.

⁸ Детальніше про це див.: *Срібняк І. В.* Формування 1-ої стрілецько-козацької (Сірожупанної) української дивізії у Володимирі-Волинському у 1918 р. // *Od armii komputowej do narodowej III. Problemy organizacyjne sił zbrojnych od XVI do XX wieku / Pod redakcją J. Centka i M. Krotofila.* – Toruń, 2009. – S. 127–136.

ДО НАРОДНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ ВІЛЬНОЇ РОСІЇ

Дня 7 квітня/25 березня 1917 р., Терезієнштадт, Богемія

Ми, полонені офіцери-українці табору Терезієнштадт в Австрії, з глибокою і щирою подякою засилаєм свій привіт борцям проти царського деспотизму та за здобуту ними свободу усім народностям Росії. Ми сумуем, що позбавлені спромоги стати в ряди славних борців проти історичного ворога – царизму, але віримо в дальший поступ цього успіху, вірим у перетворення самодержавної Росії у Вільну Російську Федеративну Республіку, в якій і Український Нарід, ціла Українська земля дістане запоручення повної самоуправи.

Прапорщик

К. Курика

М. Владимірський

Пр[апорщик]

І. Барчан

С. Синиця

Прапор[щик]

Б. Андрієвський

Василь Прохода

П. [Янушевський]

А. Хорошко

І. Кедрезовський

П. Щербуха

К. Хорошко

Ф. [Фабрициус]

ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 9, арк. 28.

Таїсія Сидорчук

СТАТТЯ ПРО СТАРОДАВНІ НАЗВИ МІСТА КИЄВА З РАННЬОЇ ТВОРЧОСТІ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА

Мета публікації – ознайомити читачів з працею О. Прицака, написаною і вперше надрукованою восени 1941 р. у Києві. В статті подається аналіз обставин написання і публікації статті на основі документів з архіву О. Прицака, що зберігається в Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

Ключові слова: Омелян Прицак, Агатангел Кримський, «Українське слово», «Пробоем», архівна колекція, архівний документ, історичне джерело.

Цель публикации – ознакомить читателей с работой О. Прицака, написаной и впервые напечатаной осенью 1941 г. в Киеве. В статье анализируются обстоятельства написания и публикации статьи на основании документов архива О. Прицака, который хранится в Национальном университете «Киево-Могилянская академия».

Ключевые слова: Омелян Прицак, Агатангел Крымский, «Украинское слово», «Пробоем», архивная коллекция, архивный документ, исторический источник.

The publication is aimed to present to the reader one of the earliest works of O. Pritsak. It was written and for the first time published in autumn, 1941 in Kyiv. The author analyses the circumstances of preparation and publishing the article on the bases of materials from personal archives of O. Pritsak preserved in National University «Kyiv-Mohyla Academy».

Key words: Omelyan Pritsak, Ahatangel Krymskyi, «Ukrainiske Slovo», «Proboiem», archival collection, archival document, historical source.

Ґрунтовне наукове осмислення внеску українського вченого Омеляна Прицака (1919–2006) у світову гуманітарну науку ще потребує часової віддаленості, відповідної кваліфікації дослідників і накопичення найрізноманітнішої архівної, бібліографічної, мемуарної, документної інформації про саму його постать та час, в який він жив і творив. У більшості випадків біографічні, особисті і наукові твори вчених, життя яких припало на драматичні 1930–1940 рр., дійшли до наших днів, фрагментарно і зберігаються в різних фондах, архівах, містах та навіть у різних державах. Така доля спіткала й науково-біографічні документи О. Прицака попри те, що він завжди намагався зберегти навіть, на перший погляд, другорядні папери особистого і наукового характеру, причому не лише свої, а й своїх друзів і знайомих. Якщо документи післявоєнного часу в особистому архіві О. Прицака, що від 2007 р. зберігається в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», представлені досить повно, то кількість тих, що стосуються насамперед 1940–1944 рр., є незначною. Тому кожний документ цього періоду становить неабияку цінність для відтворення його наукової

© Таїсія Сидорчук, 2011

біографії. Такою є, зокрема, одна з ранніх праць О. Пріцака «Назва Києва в минулому», поява якої пов'язана з перебуванням молодого науковця у Києві в 1941 р.

Окрім цієї статті в архіві О. Пріцака зберігається хоча й небагато документів, але вони є важливими для реконструкції деяких епізодів життя вченого, хронологічно дотичними і пов'язаними з обставинами написання і подальшої долі вказаної праці. Після закінчення гуманітарного факультету Львівського університету в 1940 р. О. Пріцак приїхав у Київ для продовження навчання в аспірантурі в академіка А. Кримського. Зарахування 21-річного юнака в аспірантуру до відомого вченого було не випадковим, про що О. Пріцак писав у статті «Про Агатангела Кримського. У 120-і роковини народження»¹. А. Кримський належно оцінив його знання та рівень професійної підготовки, які О. Пріцак отримав під час навчання у відомих польських професорів та доцентів Львівського університету, а також в українських науковців у Науковому товаристві імені Шевченка. В автобіографії, яку О. Пріцак написав у 1948 р. як додаток до тексту дисертації, ним поіменно зазначено кожного вченого, в якого він навчався у 1936–1939 рр. Крім того, в ній зазначено всі дисципліни, якими він оволодівав, щоб досягти належного кваліфікаційного рівня у сходознавчій науці. Зокрема, алтайську філологію він вивчав під керівництвом професора В. Котвіча, арабську – у професора А. Клавека і доктора Т. Левицького, турецько-османську – у доцента Є. Завалинського, давню історію вивчав під керівництвом професора К. Чилінського, історію середніх віків – професора Т. Модельського, історію нового часу – професора А. Шельонговського, історію господарства – професора Ф. Буяка, східноєвропейську історію – професора Л. Коланковського, археологію – професора Л. Козловського, історію України студіював в НТШ – у І. Крип'якевича і Т. Коструби, українську філологію – у професора В. Сімовича, археологію України – у Я. Пастернака. Всі іспити для завершального магістерського екзамену випускник здав ще влітку 1939 р., однак через вступ радянських військ на територію Західної України у вересні 1939 р. і зміни, що відбулися після цього в системі освіти, магістерську роботу він захистив лише в червні 1940 р. Прагнучи і далі працювати в галузі науки, О. Пріцак за сприяння І. Крип'якевича вже з лютого 1940 р. став молодшим науковим співробітником Інституту мовознавства Академії наук УРСР. Після отримання диплому про вищу освіту у вересні 1940 р. він склав іспити в Києві до аспірантури зі спеціальності «ісламська філологія».

Отже, у вересні 1940 р. О. Пріцак уперше приїхав у Київ і поринув не лише в атмосферу наукового та інтелектуального впливу А. Кримського, а й почав пізнавати й відкривати для себе місто, про яке вже стільки прочитав і довідався з історичних джерел. Однак, залишається невідомим – з ким він, молодий чоловік із Галичини, сформований і вихований в інших державно-політичних реаліях і незнайомий достатньо з радянською дійсністю, заприятелював і спілкувався окрім А. Кримського, над якою науковою темою почав працювати, де мешкав тощо.

В архіві вченого збереглися чотири вхідні квитки до Софійського музею та Центрального антирелігійного музейного містечка (територія Києво-Печерської лаври), до яких молодий науковець мав великий інтерес і відвідував неодноразово. Ознайомлення з київськими духовними святинями восени 1940 р. матиме значення при написанні О. Пріцаком через рік, восени 1941 р., декількох статей, зокрема статті «Назва Києва в минулому».

Плани подальшого вивчення сходознавства під керівництвом А. Кримського були порушені мобілізацією О. Пріцака до лав радянської армії у жовтні цього ж 1940 р., документальним підтвердженням чого є посвідчення, видане військовою частиною № 2094 від 9 січня 1941 р., згідно з яким він з 29 жовтня 1940 р. перебував «на действительной военной службе в кадрах Рабоче Крестьянской Красной Армии в должности рядового бойца-красноармейца». Також відомо, що перші півроку військовою службу О. Пріцак відбував у Башкирії.

Документи, що збереглися в архіві О. Пріцака – два листи до товариша і молодого викладача Львівського університету Є. Завалинського², а також копії листів до А. Кримського³, написані О. Пріцаком у квітні – травні 1941 р. з Білої Церкви, – розкривають нову сторінку його військової служби вже на території України. Не зважаючи на зайнятість через проходження служби і необхідність вивчати математичні дисципліни, як солдат артилерійського полку, О. Пріцак читав усю наявну в бібліотеці військової частини літературу – від «Малой советской энциклопедии» до «Антологии казахской литературы». Крім того, він попросив А. Кримського надіслати йому книги, підручники і окремі статті зі сходознавства, оскільки прочитані книги викликали у нього більше запитань, ніж відповідей, і молодий науковець відчував, що за час служби набуті ним раніше знання «присипались попелом забуття». На жаль, немає достовірних відомостей про те, чи надіслав А. Кримський своєму учневі замовлену літературу, але можемо стверджувати, що, перебуваючи в несприятливих для сходознавчих студій умовах, О. Пріцак використовував кожну можливість для поглиблення своїх фахових знань. Ймовірно, що це також допомогло йому написати декілька статей на історичну тематику, не маючи можливості працювати в київських бібліотеках на початку окупації міста.

Як і сотні тисяч інших воїнів радянської армії, що потрапили у вир бойових дій в перші місяці війни на території України, О. Пріцак опинився в німецькому полоні, після втечі з якого намагався потрапити у Київ⁴. Основна мета другого приїзду сюди – знайти А. Кримського і продовжувати у нього навчатися. Період другого його перебування у місті можна встановити за збереженою візитною карткою відповідального редактора «Українського слова» І. Рогача⁵, що датується 18 листопада 1941 р., а також за надрукованими в цьому ж часописі в жовтні та листопаді двома статтями: «Назва Києва в минулому» і «Анатема». Не знайшовши А. Кримського у Києві, О. Пріцак приблизно в січні 1942 р. повернувся в Галичину. Саме в цей час, 25 січня 1942 р., А. Кримський помер

у Кустанайській тюрмі, виснажений допитами НКВС та етапуванням з Києва до Середньої Азії

Отже, вдруге О. Пріцак прибув у Київ восени 1941 р. і саме в цей час написав деякі статті⁶, серед яких і його розвідка «Назва Києва в минулому» На відміну від деяких інших праць київського періоду цю статтю зазначено в бібліографії творів ученого, підготовленій Л. Гайдою⁷. За часом написання і видання розвідка «Назва Києва в минулому» була першою з київських статей вченого. В загальному списку праць О. Пріцака, надрукованих ним до захисту докторської дисертації, стаття є 15-ю. Слід наголосити, що на момент написання і публікації статті О. Пріцакові виповнилося 22 роки.

Названу статтю надруковано 22 жовтня 1941 р. в «Українському слові», єдиній українській газеті, яка саме тоді почала виходити у Києві. Жодного примірника так званих «київських» статей молодого дослідника, надрукованих у Києві і в Харкові у 1941 р., в архіві О. Пріцака немає. Із бібліографічної праці К. Курилишина⁸, та дисертаційного дослідження В. Гедза⁹ відомо, що декілька примірників «Українського слова» (Київ, 1941) і «Нової України» (Харків, 1942) зберігаються у фондах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України та Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.

Натомість в архівній колекції О. Пріцака є примірник статті «Назва Києва в минулому», надрукованої в Празі в українському часописі «Пробоем» через чотири місяці після публікації статті у Києві¹⁰. Для цього видання характерним було вказувати місце проживання автора. Під прізвищем О. Пріцака вказано місто його дитячих і юнацьких років – Тернопіль, оскільки після повернення з Києва в Галичину він, не знайшовши роботу у Львові, певний час проживав саме у Тернополі. З одного боку, цей період життя для О. Пріцака був безпечнішим і спокійнішим порівняно з попередніми роками служби в радянській армії, початку війни, полону, пошуків А. Кримського і перебування в малознайомому Києві. З іншого – це був період аналізу обставин життя, що кардинально змінилися під впливом воєнних подій, а також інтенсивних роздумів і пошуків свого місця в нових суворих умовах. Бажання навчатися далі, яке попри воєнний стан привело О. Пріцака восени 1941 р. у Київ, було вирішальним для нього й після повернення в Галичину на початку 1942 р. він активно шукав різні можливості продовжити навчання, при цьому не в будь-якому університеті, а саме там, де викладалося сходознавство.

Прагнучи продовжити навчання якомога швидше, О. Пріцак ще в Києві через своїх знайомих і друзів намагався отримати загальну інформацію про існування орієнтальних курсів в європейських університетах, зокрема у Віденському, Берлінському, Празькому, Українському вільному університеті у Празі (далі – УВУ в Празі), відомості про професорів-сходознавців та ймовірні зміни професорського складу, викликані війною. В умовах військового часу він повинен був отримати

спеціальний дозвіл на навчання в будь-якому університеті і дозвіл на виїзд до того чи іншого європейського міста з Польського генерал-губернаторства. У вересні 1942 р. О. Пріцак подав прохання до УВУ в Празі про зарахування його студентом філософського факультету¹¹, незважаючи на те, що у 1940 р. він уже закінчив Львівський університет. Можливо УВУ в Празі О. Пріцак розглядав як тимчасове місце навчання з тим, щоб отримати документи для виїзду за кордон і статус студента університету.

Відомо, що О. Пріцак не поїхав на навчання в Прагу, а завдяки сприянню німецького сходознавця професора Р. Гартмана¹² в 1943 р. продовжив свої сходознавчі студії в Берлінському університеті, де розпочалася нова сторінка наукової біографії вченого. Прага ж для нього мала значення міста, де в 1942 р. було вдруге надруковано його статті «київського» періоду, першою з яких була розвідка «Назва Києва в минулому», опублікована в журналі «Пробоем».

Український часопис «Пробоем» виходив у Празі в 1933–1944 рр. і був органом ОУН. У журналі публікувалися статті, присвячені питанням культури, політики, суспільно-громадського життя, мистецтва й літератури. Поява в ньому вказаної статті відбулася не випадково, а з відома і дозволу її автора. Підтвердженням цього є лист члена ОУН і публіциста Ф. Гайового¹³ до О. Пріцака. Його написано з Праги 17 квітня 1942 р., тобто вже після появи статті в «Пробоем». Він проливає світло не лише на обставини друку цієї статті та його інших праць, надрукованих 1942 р., а також на плани та прагнення молодого науковця продовжувати перерване війною навчання. Із листа довідуємося про те, що Ф. Гайовий і О. Пріцак були знайомі з часу перебування останнього в Києві восени 1941 р. – на початку 1942 р. Саме тоді він передав тексти декількох своїх праць Ф. Гайовому для опублікування їх в українських часописах в Європі.

Стаття «Назва Києва в минулому» складається із вступу і шести розділів, кожний з яких присвячено висвітленню питання про назви Києва в історіографічних джерелах від часів античності до сучасності, про що автор зазначив у вступі: «Мета нашої статті подати в хронологічному порядку відомі назви Києва в минулому з вказівками – в міру можливості – про те, ким і в яких обставинах дана назва вживалася»¹⁴. Як і інші ранні праці О. Пріцака, стаття є чітко структурованою, що допомагало пересічному читачеві зрозуміти її непростий зміст. Кожний розділ розвідки озаглавлено за назвою Києва, яка виникла і використовувалася в історичних джерелах у той чи інший час. У статті названо 28 імен авторів, у працях яких згадуються, характеризуються або досліджуються стародавні назви Києва, серед них – античні автори (Клавдій Птолемей, Марин Тірський), середньовічні хроністи і вчені (Гельмольд з Босау, Адам Бременський, Костянтин Порфірородний), автори східних історичних джерел (Рашід ед-дін, Шеріф ед-дін, Джайхані, Істхарі), західноєвропейські (Р. Гейнцель, Парізот, Вігфуссен), російські (М. Карамзін, Б. Дорн, М. Ламбін, Ю. Кулаковський, П. Брун, В. Юргевич, А. Кунік, В. Мошин) та ук-

раїнські (В. Антонович, В. Хвойка, А. Кримський, С. Томашівський, І. Шаровольський, М. Тершаковець) вчені. Незважаючи на те, що стаття друкувалася у ненауковому часописі, О. Пріцак не обмежився лише переліком авторів і деяких історичних писемних джерел, а й здійснив провів їх попередній порівняльний аналіз, подавши вже сам результат наукової систематизації.

Очевидно, що стаття, призначена для друку в газеті, розрахованій передусім на пересічного читача, не мала жодних посилань та довідкової частини. Для полегшення сприйняття змісту розвідки, насиченої термінами, іменами історичних осіб, назвами джерел і датами, прізвища вчених О. Пріцак подав без ініціалів. Втім, відсутність ініціалів і будь-яких посилань може бути спричинена тим, що, працюючи над статтею в Києві в перші місяці німецької окупації, автор не мав можливості користуватися бібліотечними фондами і писав статтю, покладаючись на власну пам'ять. Підставами для такого припущення можуть бути хоча б тексти щомісячних звітів О. Пріцака, які він писав, перебуваючи на посаді молодшого наукового співробітника Інституту мовознавства восени 1940 р. Наприклад, у звіті за лютий він зазначив, що простудював збірники та окремі праці В. Бартольда, Ю. Крачковського, П. Смирнова, В. Розена, М. Грушевського; у звіті за березень подав короткий опис східних джерел, що стосувалися досліджуваного ним питання походів русів у Прикаспійські степи¹⁵.

У цьому ж контексті показовим є і його лист до А. Кримського з військової частини у Білій Церкві від 20 квітня 1941 р., в якому він писав: «доводиться поглиблювати знання військових артилерійських наук (метод навчання та викладачі на дуже низькому рівні) та пригадувати математику, головню логаритми та тригонометрію. Своїми східними науками останньо я дуже мало займаюся, причини: брак часу – зараз в нас період ріжних реорганізацій та підготовок святкування 1 травня, а даліше брак відповідних підручників. Я рішив за всяку ціну пожити кінець цьому станові і максимально використати кожду секунду для своїх цілей. Тому рішився просити Пана Професора допомогти мені, а саме прислати працю: «Тюрки, їх мови та літератури» і яку-небудь із праць Пана Професора із історії Сходу та східних літератур. Крім цього просив би який-небудь підручник арабської та турецької мови і кримо-татарської. Хоч багато книжок із собою мати не дуже побажано в армії, і на це начальство не особливо ласкавим оком дивиться, все таки в мене вже є деякий досвід по скриванню книжок і думаю – зумію свої наміри зреалізувати»¹⁶.

Примірник статті «Назва Києва в минулому», надрукованої у журналі «Пробоем», що зберігається в архіві О. Пріцака, має не лише історичну і меморіальну цінність. Для дослідників проблем історії Києва і сходознавців неабиякий інтерес матимуть рукописні вставки О. Пріцака, зроблені ним на полях публікації. Перша вставка стосується III розділу і є уточненням дати смерті німецького хроніста Адама Бременського – 1076 р. Другу і третю вставки зроблено до VI розділу, при-

свяченого назвам Києва в перських джерелах періоду монголо-татарського завоювання міста. Автор закреслив у перекладі з тюркської мови назву Києва «Ман-Керман» слово «хвалимий» і поряд на полі написав пояснення українською і арабською мовами: «Величавий»; ман по осм[анський] «тисяча». Отже, «тисяча городів», «дуже великий город». Останню вставку зроблено у вигляді посилання до тієї ж назви «Ман-Керман»: «(1) В листі Мурада II до Стефана Баторія з 1578 р. (вид. у Skowski: Collectorea, II) як осідок козаків-напастиків подаються міста: цебто: Ман Керман (=Київ), Черкес Керман (=Черкаси), Кан Еві (=Канів) і Баслав (=Браслав)».

Таким чином, з огляду на час і обставини появи статті О. Прицака «Назва Києва в минулому», а також враховуючи той факт, що видання, в яких її було надруковано, є нині раритетними і зберігаються в одиничних примірниках в архівних і бібліотечних сховищах, пропонуємо увазі читачів передрук статті. Оскільки у публікації наведено значну кількість імен вчених, вважаємо за доцільне в посиланнях подати короткі відомості про них.

Джерело публікуємо зі збереженням стилістики та орфографії оригіналу.

¹ Прицак О. Про Агатангела Кримського. У 120-і роковини народження // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 10–27.

² Завалинський Євген (1910–1980) – український вчений, сходознавець, громадський діяч, навчався у Львівському університеті, де захистив докторську дисертацію і викладав на посаді доцента в 1936–1940 рр. Автор низки статей з тюркології в польських часописах в 1930-х рр.; у 1941–1942 рр. перебував у Берліні, де співпрацював з німецьким сходознавцем Р. Гартманом. У післявоєнний час емігрував до Австралії, де й помер. В архіві О. Прицака зберігаються три його листи до Є. Завалинського періоду військової служби, а саме: один лист з Уфи від 17 листопада 1940 р. і два листи з Білої Церкви від 20 квітня і 28 травня 1941 р.

³ В архіві О. Прицака зберігаються копії двох його листів до А. Кримського з Білої Церкви від 20 квітня і 19 травня 1941 р.

⁴ Див.: Кочубей Ю. Слово про Омеляна Прицака // Східний світ. – 1999. – № 1/2. – С. 7.

⁵ Рогач Іван (1913–1942) – громадсько-політичний діяч, журналіст, член ОУН, член проводу «Карпатської Січі». В 1941 р. у складі похідних груп ОУН прибув до Києва, де протягом вересня – грудня редагував газету «Українське слово». Через українське державницьке спрямування редакваної ним газети був заарештований гестапо і розстріляний на початку 1942 р. разом з іншими членами редакції.

⁶ Окрім статей «Назва Києва в минулому» та «Анатема» в Києві О. Прицак написав статтю, присвячену зруйнуванню Успенського собору в Києво-Печерській лаврі. Стаття була надрукована в газеті «Нова Україна» (Харків, 1942. – № 100. – С. 3) під назвою «Чергове варварство» та в часописі «Наступ» (Прага, 1942. – 15 березня) під назвою «Чергове вандальство Москви: (Руйнування Успенського собору в Києві)».

⁷ Hajda, Lubomyr A. The Bibliography of Omeljan Pritsak // Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students. – Harvard Ukrainian Studies. – 1979–1980. – Vol 3/4, part 1. – P. 9.

⁸ Див.: Курилович К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944): Історико-бібліографічне дослідження: у 2 т. / НАН України,

ЛНБ ім. В. Стефаника, Відділ україніки, Від-ня «НДЦ періодики»; наук. ред.-консультант М. М. Романюк; відп. ред. Л. В. Сніцарчук. – Львів, 2007. – Т. 2: Н-Я. – С. 62, 393, 397, 400.

⁹ Гедз В. А. Газети «Українське слово» та «Нове українське слово» як джерело з історії України періоду другої світової війни (жовтень 1941 – вересень 1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук. – К., 2009. – С. 16.

¹⁰ Прицак О. Назва Києва в минулому // Проблем. – 1942. – Ч. 2 (103). – С. 99–102.

¹¹ В архіві О. Прицака зберігається виписка з листа УВУ в Празі до О. Прицака від 22 грудня 1942 р. № 279/42/43 про отримання УВУ прохання О. Прицака від 29 вересня 1942 р. про запис звичайним слухачем на факультет та необхідність для запису отримати дозвіл Академічного закордонного уряду в Празі.

¹² Гартман Ріхард (1881–1965) – німецький сходознавець, член Німецької академії наук, співголова Deutsche Morgenländische Gesellschaft, навчався в Тюбінгенському і Берлінському університетах, працював в Лейпцігському, Кенігсберзькому, Геттінгенському, Гейдельберзькому і Берлінському університетах, з 1910 р. – співробітник видавництва «Enzyklopädie des Islam», з 1947 р. – директор інституту сходознавства. Автор наукових праць з арабістики та ісламознавства, опублікованих, зокрема, в «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft». У Р. Гартмана О. Прицак навчався впродовж 1943–1944 років.

¹³ Про події в Києві 1941 р. Ф. Гайовий згадує в невеликих споминах. Див.: Ф. Г. [Федір Гайовий]. Київ у жовтні 1941 // На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні: зб. ст., спогадів і док. – К., 1993. – С. 191–192.

¹⁴ Прицак О. Назва Києва в минулому. – С. 99.

¹⁵ В архіві О. Прицака зберігаються копії його звітів, оригінали яких знаходяться в науковому архіві Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича. Див.: Оп. VI-д. – № Г-1, арк. 165–166.

¹⁶ Лист О. Прицака до А. Кримського від 20 квітня 1941 р. з Білої Церкви. Копія.

ОМЕЛЯН ПРИЦАК

НАЗВА КИЄВА В МИНУЛОМУ

Київ завжди вважали давнім городом. Та нові археологічні розкопки (починаючи з відкриття археолога Хвойка¹ 1893 р. на Кирилівській вулиці) не тільки підтвердили ці здогади, але виявили, що дійсність далеко перейшла й найсмівливіші здогади. Однак про ці давні сторінки історії Києва, крім пам'яток матеріальної культури, нічого не залишилось. Старі, класичні автори («батько історії» Геродот, Гіппократ, Страбон і ін.), хоч і описують в своїх працях Україну, про Київ не подають жодних інформацій. Виняток становить Птолемей (II ст. по Х), та й то його відомість про місто «Метрополь» дуже й дуже фрагментарна. Вперше історичні джерела називають нашу столицю з цілковитою певністю тільки в першій половині X ст. по Хр[исту], і то під назвою, що вона її має й зараз, тобто як «Київ».

Та до того часу Київ мав ще інші назви, що їх надали йому народи, яким довелося деякий час жити в Україні. Дві з них можна дорогою рестроспективної методи віднести до Києва III–V ст. Думаємо про такі назви: «Данпарштадгір» і «Гунівар» («Хунігард»).

Мета нашої статті подати в хронологічному порядку відомі назви Києва в минулому з вказівками – в міру можливості – про те, ким і в яких обставинах дана назва вживалася.

I. Метрополь

У другій половині II ст. по Хр[исту] написав астроном Клавдій Птолемей² підручник географії, що був мов би коментарем до його карти відомого тоді світу. Головне його джерело – Марин Тірський³, автор кінця I ст. по Хр[исту]. У Птолемеевому підручнику фігурує в Сарматії (під цією назвою була тоді відома Україна) на Дніпрі місто Метрополь» (по-грецьки «столиця», і такий визначний дослідник Птолемеевих топографічних даних у Сарматії, як Ю. Кулаковський⁴, визнав, що цей «Метрополь» лежав на місці нинішнього Києва. Хоч назва ця – не ім[']я города, а лише означення його ролі (столиця), все таки звістка Птолемея перша, що її можна віднести до Києва.

II. Данпарштадгір

З кінцем II ст. по Хр[исту] зайшли на скандинавському півострові якісь ближче нам невідомі забурення. Тоді власне германське плем'я готи, а властиво їх східня частина – остготи, переправившись через Балтику, зайняли територію Східньої Європи, при чому посувалися з півночі на південь. Внедовзі підкорили вони собі населення від Балтики аж по Чорне море і від Карпат аж по Дін і оснували на цій території свою державу. Столиця тієї держави «Данпарштадгір» («danparstadir» – «Дніпрове місто») згадується в багатьох скандинавських сагах, зокрема в Герварарсазі. Вже ісландський вчений Вігфуссен (Wiegfussen) висловив здогад, що цим містом був Київ. Багато об'єктивних обставин, зокрема здобутки археології в Києві, говорили про слушність цієї гіпотези, і її прийняло чимало вчених, як от: Гейнцель⁵, Дорн⁶, Томашівський⁷, врешті визначний київський германіст, проф. І. Шаровольський⁸. Вона перейшла й в популярну літературу і сьогодні вважається загально-прийнятною. Хоч остаточна редакція саг припадає на пізніші часи (XI–XIII ст.), але в основі їх лежить традиція часів боротьби готів з гунами (IV ст.), і даних саг не можна нехтувати.

III. Гунівар (Хунігард)

У третій чверті IV ст. впала держава остготів під натиском кочовиків уральського, мабуть, походження – гунів. Держава гунів, що за відомого Атіли досягла вершка своєї могутності і простягається аж по Рим, скоро по його смерті розпалась. Було її поділено між синами Атіли. Один з них Дженгизик дістав як уділ Україну і мав свою резиденцію в укріпленому городі «Гунівар» («город гунів»). Хоч Дженгизик внедовзі загинув у поході проти греків (448) і його держава над Дніпром упала, все таки зосталася як пам'ятка по гунах назва «Гунівар». У цій «городі гунів» деякі вчені (з наших – Антонович⁹) бачили гунську назву Києва. Підтвердженням цієї думки можуть бути хоч би пізніші германські традиції, що знають

цю назву, бо, як вже вище подано, довголітня боротьба гунів з готами широко трактувалася в їх старих сагах (головно, у Ервароддсага, Ейдмундарсага). Про «город гунів» як «Кенугардус» («Koenugardus») з зазначенням, що він лежить над Дніпром (Бористеном), сказано у Крістнісазі, а в шведському витягу із саги про Дітріха (коло 1250) немає вже «Кенугардуса», а натомість стоїть «Кію» (=Київ). Крім цього, у двох старих німецьких авторів, Гельмольда¹⁰ і Адама Бременського¹¹ (XI ст. був у Києві), подається, що Київ звався також і «Хунігард» («Chuni-gard») з огляду на те, що раніше там жили гуни. В географічному творі ісландця Гаук Ерлендсона (пом. 1332) між головними городами Русі згадується місто «Кенугардус», що як показує Брун¹², є передачею назви «Хунігард».

IV. Київ – Кійоаба – Куяаба

Під своєю сьогоднішньою назвою Київ відомий тільки від першої половини X ст. по Хр[исту]. Цікавий збіг обставин, що перші джерела, в яких згадується Київ – як свої, так і чужі – всі походять з цього власне часу. Найстарший такий місцевий пам'ятник – це договір в[еликого] кн[язя] Ігоря з Візантією, укладений коло 944–945 р., коли відкинути договір кн[язя] Олега 907 р., як фальсифікат (у договорі Олега 911 р. назва Київ не виступає).

Вперше у візантійських джерелах подається про Київ у праці візантійського імператора-вченого Костянтина Порфірородного (905–959) п[ід] н[азвою] «Про управу державою», де в грецькій передачі назва «Київ» пишеться як «Кійоаба» чи «Кійоба».

В арабській науковій літературі назва «Київ» появляється в оповіданні про троє руських племен, з яких столицею першого було місто «Куяаба» (наша буква «в» як у грецькій, так і в арабській мовах передається буквою «б»). Хоч між вченими-сходознавцями немає згідної думки про те, хто автор цієї версії – чи вчений везір Саманідів Джайхані¹³, чи географ Істахрі¹⁴, та це для нашої проблеми питання другорядне. Обидва ці автори працювали в першій половині X ст.

Зосталося сказати декілька слів про походження цієї назви. Перший наш історик, анонімний автор «Повісті временних літ», зв'язує повстання її з легендою про трьох братів: Кия, Щека, Хорива та їх сестру Либедь. Родина ця, за його оповіданням, була з місцевого українського населення, тобто з племені полян, і, заснувавши город, назвала його іменем найстаршого брата Кия. При тім автор обстоює княже походження основників города. Він гостро критикує тих, хто за іншою традицією твердив, що, мовляв, Кий був перевізником на Дніпрі і що назва «Київ» пішла від слів «на перевіз», на Київ, і подає на доказ те, що Кий ходив походом на Царгород, а це міг робити тільки князь. Як би там не було, старі місцеві традиції, записані автором «Повісті» в XI–XII ст., вважають, що назва «Київ» і його основники – свого, українського походження.

В новіших часах у науці було багато гіпотез в цій справі, головно, на підставі філологічного аналізу імен: Кий, Щек, Хорив, Либедь. Так,

наш визначний вчений філолог-сходознавець акад. Агатангел Кримський вважає, що ці імена хозарського походження. Інші, напр. проф. Тершаковець¹⁵ зі Львова, обстоюють їх західне походження.

V. Самбатас

У згаданому вище творі подає Костянтин Порфірородний, що Київ мав ще й іншу назву: «Самбатас». Ця назва по сьогодні залишається загадкою, хоч віддавна вчені старалися її розв'язати. Повстала ціла низка різних гіпотез. Так, Карамзін¹⁶, а за ним Ламбін¹⁷, врешті француз Парізот, вважали цю назву за грецьку передачу слов'янських слів: перший – «Сама мати (тобто «руських городів»), другий – «Ся єсть мати», третій – «За водою», бо Київ лежить на захід від Дніпра. Інший вчений, Брун, виступив з гіпотезою вірменського походження цієї назви. Мотивує він свою думку так. По упадку гунів Україна підпала під вплив тюркської держави хозарів. Ця держава була в приязних відносинах з Візантією, головню в IX ст., коли остання посилала Хозарії поміч в будові городів-твердинь. У Візантії тоді були сильні вірменські впливи. Отже, на думку Бруна, хозари назвали Київ «Самбатас» на честь Самбата, сина імператора Льва Вірменина, як вираз подяки за одержану підмогу. Інші вчені обстоюють урало-алтайське походження цієї назви. Юргевич¹⁸, Кунік¹⁹ вважали мадярською, а недавно Мошин²⁰ (працює в Сербії) – хозарською.

VI. Ман-Керман

Визначний перський історик монгольського періоду Рашід ед-дін²¹ (пом. 1318) подав в описі відомого походу монгольського полководця Батия в Україну 1239–1240 рр., що цей вождь «взяв по 9 днях великий український город Ман-Керман» (по-тюркськи «Хвалимий город»). немає сумніву, що тут мова про здобуття татарами Києва. Інший перський історик Шеріф ед-дін²² (перша половина XV ст.) згадує про город на Дніпрі «Ман-Керман» в описі боротьби татарського хана, відомого Тимур-Іленка, з його суперником Тохтамишем в 1395 р. Доказом тотожності назви «Ман-Керман» з Києвом можуть бути ще слова Амвросія Контаріні²³, посла Венецької республіки до перського шаха Узун-Гассана, що в травні 1474 р. побував у Києві. Він пише, що в його часах Київ звався «Магроман» (Magroman), а це є ніщо інше, як італійська передача назви «Ман-Керман».

Щодо назви «Ман-Керман» (варіант: «Мак-Керман» тощо) – вона тюркська. Як слушно підкреслив Брун, її не могли надати Києву випадкові там монголи, а мусила вона перейти до них від степових тюркських народів, що, як печеніги, каракалпаки, половці й ін., довгі століття межували з українською державою.

Назва ця як «Манкарія» (Mancaria) виступає ще в списку країн, підлеглих римському папі Ніла Доксопатрія 1143 р., як країна католицьких територій. Крім того, згадується вона у двох ватиканських грамотах 1314 і 1340 р. як «Маєрія» (Majeria).

Омельян Пріцак. Назва Києва в минулому // Проблем. – 1942. – № 2 (103). – С. 99–102.

¹ *Хвойка Вікентій В'ячеславович* (1850–1914) – засновник української археології, першовідкривач ранньослов'янських археологічних культур на території України і пам'яток давнього Києва. У 1893 р. відкрив і дослідив пізньопалеолітичну Кирилівську стоянку, що існувала близько 20 000 років тому на Подолі в Києві. В 1896 р. відкрив пам'ятки трипільської культури в селах Трипільля, Жуківці, Стайки на Київщині, а також на березі Дніпра в Києві. Значну увагу присвятив дослідженню Київської Русі, особливо Києву, де здійснив розкопки на горі Киселівці (1894), Старокиївській горі (1907–1908).

² *Клавдій Птолемей* (близько 87–165) – знаменитий олександрійський астроном, математик і географ II ст., один з найвидатніших вчених-істориків епохи пізнього еллінізму, твори якого мали великий вплив на розвиток астрономії, географії та оптики. Автор відомого твору «Посібник з географії» у восьми книгах. В ньому систематизовано тогочасні географічні знання. У праці представлені географічні факти, відомі з часів античності, якими користувалися до XVI ст. Здійснив значний вклад у розвиток і застосування теорії картографічних проекцій. Автор навів географічні координати восьми тисяч пунктів, дані про які отримав з відомостей про маршрути мандрівників і купців, а не з астрономічних розрахунків.

³ *Марин Тірський* – римський географ II ст., родом з м. Тіра, першим визначив землі і місця за точними градусами довготи і широти. Твори Марина містять відомості, отримані завдяки сухопутній і морській торгівлі та були головним джерелом для Клавдія Птолемея.

⁴ *Кулаковський Юліан Андрійович* (1855–1919) – філолог, історик римської і візантійської імперій, археолог, перекладач з латини і давньогрецької, публіцист, педагог, професор Університету св. Володимира в Києві, голова історичного товариства Нестора Літописця. Автор фундаментальної трьохтомної праці «История Византии» (К., 1910–1915).

⁵ *Гейнцель Ріхард* (1838–1905) – німецький філолог, германіст, професор Віденського університету. Основні праці: «Geschichte der niederfränkischen Geschäftssprache» (Падерборн, 1874); «Ueber den Stil der altgermanischen Poesie» (Страсбург, 1875); «Beschreibung der isländischen Saga» (1881); «Über die Niebelungensage» (1885).

⁶ *Дорн Борис Андрійович* (1805–1881) – сходознавець, історик, іраніст, семітолог, дійсний член Імператорської академії наук. За рекомендацією акад. Х. Френа був обраний професором східних мов Харківського університету, де працював з 1829 р. по 1835 р. У 1842 р. Б. Дорн став директором Азіатського музею, де пропрацював майже 40 років. На основі музейних джерел вчений займався дослідженнями ряду східних мов і тем, пов'язаних з історією, археологією, епіграфікою і нумізматиною Сходу.

⁷ *Томашівський Степан* (1875–1930) – історик, публіцист і політик. Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (з 1899), голова НТШ у 1913–1915 рр. У 1914–1918 рр. – член Бойової управи УСС. У 1919 р. – радник делегації ЗУНР на мирній конференції в Парижі, член дипломатичної місії в Лондоні і Берліні. Автор низки праць з історії української державності. Наукові дослідження вченого присвячені головним чином Хмельниччині й добі І. Мазепи. Власну концепцію історії України С. Томашівський виклав у праці «Українська історія. Нарис І: Старинні і середні віки. – Львів: Вид-во «Вчора і нині», 1919. – 150 с.», перша і єдина опублікована частина якої охоплює період до 1569 р.

⁸ *Шаровольський Іван Васильович* (1876–1954) – мовознавець, історик літератури, фахівець з германської і романської філології. У 1900 р. закінчив Університет Святого Володимира у Києві. Дослідження проводив під керівництвом відомого вченого М. П. Дашкевича. В 1903–1904 рр. перебував у наукових відрядженнях за кордоном, де вивчав староскандинавський епос і підготував низку досліджень («Древне-скандинавское сказание о битве готов с гуннами», «Сказание о мече

Тюрфинге»). Автор статей про німецькі і румунські запозичення в українській мові, упорядник і редактор німецько-українських словників.

⁹ Антонович Володимир Боніфатійович – (1834–1908) – історик, археолог, етнограф, археограф, професор Університету св. Володимира, співорганізатор «Київської громади», фундатор документального напрямку в історіографії та історичній географії в Україні, засновник так званої «київської школи» істориків, що заклала підвалини сучасної української історичної науки.

¹⁰ Гельмольд – Гельмольд з Босау (1120–1177) – монах, християнський місіонер, проповідник, один з найвідоміших хроністів XII ст. Близько 1156 р. посланий єпископом Герольдом проповідувати християнство серед слов'янських племен. Автор «Словянської хроніки» («Chronicon Slavorum»), в якій містяться описи звичаїв та політичних подій у західно-словянських племен венедрів і ободридів в епоху переходу від язичництва до християнства, а також відомості про німецько-венедські відносини в період розселення німців за Ельбою. «Словянська хроніка» є продовженням твору Адама Бременського «Діяння архієпископів Гамбурзької церкви».

¹¹ Адам Бременський або Адам з Бремену (перед 1050 р. – після 1081 р.) – північнонімецький хроніст. Посада каноніка Бременського кафедрального собору і місіонерська діяльність Бременської церкви дозволили йому збирати різноманітну інформацію про історію і географію північної Німеччини. Перебуваючи при дворі данського короля Свена II Естрідсена збирав інформацію про історію і географію Данії та скандинавських країн. Найвідоміша праця – «Діяння архієпископів Гамбурзької церкви» (бл. 1075) – цінне джерело для вивчення зовнішньої політики Володимира Святославича, Ярослава Мудрого та їхніх нащадків, міжнародних зв'язків Київської Русі в XI ст.

¹² Брун Пилип Карлович (1804–1880) – історик, археолог і перекладач. Закінчив Дерптський університет (1825), викладав у Вітебській гімназії (1830–1832). Професор Рішельєвського ліцею та Новоросійського університету в Одесі, член Одеського товариства історії та старожитностей, Лігурійського товариства природничих наук у Генуї та Московського археологічного товариства. Автор праць з історичної географії Причорномор'я доби античності та середньовіччя.

¹³ Джайхані, Абу Абдаллах Мухаммед ібн-Ахмед ібн-Наср ал Джайхані – географ, візир при дворі іранської династії Саманідів (X ст.), автор географічного трактату «Китаб ал-масалих ва-л-мамалік» (Книга шляхів і держав, 920-і рр.) – найавторитетнішого джерела інформації для середньовічних географів. Сам манускрипт був втрачений, проте зміст його відомий з цитат пізніших праць.

¹⁴ Істахрі, аль-істахрі Абу Ісхак аль-Фарісі (біля 850–934) – арабський географ, походив з іранської області Фарс. Мандрував по Середній, Південній і Західній Азії; відвідав, ймовірно, Північну Африку, Сицилію і Андалусію. Частина дослідників приписують йому авторство «Китаб ал-масалих ва-мамалік» (Книга шляхів і держав).

¹⁵ Тершаковець Михайло (1883–1978) – філолог, історик літератури, педагог. У 1902–1907 рр. навчався у Львівському та Віденському університетах. Дійсний член НТШ, професор Академічної гімназії у Львові (1906–1944), доцент української літератури Львівського університету ім. І. Франка (1940–1941). З 1944 р. – на еміграції, з 1949 р. – у Філадельфії (США). Досліджував літературне життя Галичини доби національного відродження, насамперед творчість фундатора «Руської Трійці» М. Шашкевича, літературу княжої доби («Переказ про Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либідь (Епізод із українсько-германських взаємин давньої доби)»).

¹⁶ Карамзін Микола Михайлович (1766–1826) – відомий російський історик-історіограф, письменник, поет, почесний член Санкт-Петербурзької Академії наук, редактор «Московського журналу» (1791–1792) та «Вестника Европы» (1802–1803),

автор однієї з перших узагальнюючих праць з історії Росії «Історія держави Російської» (т. 1–12, 1816–1829).

¹⁷ *Ламбін Микола Петрович* (? – 1882) – російський історик, дослідник літописів. Навчався у Санкт-Петербурзькому університеті, був викладачем воєнних навчальних закладів, бібліотекарем Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук. Основні положення його неопублікованої фундаментальної праці «Опыт восстановления и объяснения Несторовой летописи» були викладені у низці статей в «Журнале Министерства народного просвещения», а саме: «О слепоте Якуна и его златотканной луде», «Источник летописного сказания о происхождении Руси», «Славяне на северном Черноморье» тощо.

¹⁸ *Юргович Владислав Норбертович* (1818–1898) – археолог, філолог. Після захисту в 1847 р. магістерської дисертації на тему «De mundiciis veterum Graecorum et Romanorum» отримав звання ад'юнкта-професора грецької і римської мови. З 1858 р. працював на посаді професора Рішельєвського ліцею в Одесі, брав участь в одеському «Обществе истории и древностей», в якому був секретарем і віце-президентом. В 1866 р. написав докторську дисертацію на тему «De Jovis Lycæi natura cognominisque huius ratione». Досліджував історію генуезьких колоній у південному Причорномор'ї.

¹⁹ *Кунік Арист Аристович* (Ернст Едуард) (1814–1899) – російський історик, філолог, етнограф і нумізмат. Навчався в Берлінському університеті. В 1839 р. переїхав до Росії. В 1844 р. був обраний ад'юнктом Санкт-Петербурзької академії наук, в 1850 р. – екстраординарним академіком. Основні праці присвячені скандинаво-руським і візантійсько-руським відносинам, історії взаємовідносин Русі з тюркськими народами. Прихильник норманської теорії походження Київської Русі.

²⁰ *Мошин Володимир Олексійович* (1894–1987) – протоієрей, візантолог, славіст. Навчався на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету, брав участь у Першій світовій війні. Влітку 1918 р. продовжив навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету і паралельно в Київському археологічному інституті. Емігрував до Югославії, де вчителював та займався науковою роботою. В 1947–1959 рр. – директор Архіву академії наук і мистецтв Хорватії, в 1967–1971 рр. – співробітник відділу опису слов'янських рукописів Народної бібліотеки Скоп'є, в 1970-ті рр. обраний академіком Македонської академії наук.

²¹ *Рашид ед-дін – Рашид ад-Дін Фазлуллах ібн Абу-ль-Хайр Алі Хамадані* (бл. 1247–1318) – перський державний діяч, лікар, вчений-енциклопедист, міністр держави Хулагуїдів (1298–1317). Автор історичної праці перською мовою «Збірник літописів» (Джамі' ат-таваріх), що є одним з найважливіших історичних джерел з історії Монгольської імперії та Ірану Хулагуїдів.

²² *Шеріф ед-дін – Шереф-ед-дін Алі Йезді*, перебував при дворі султана Шахруха (1405–1447 рр.) і його сина Ібрахім-султана. Після смерті Шахруха Шереф-ед-дін поселився в Тафті, біля Йезда, де помер в 1454 р. Його праці є найповнішим джерелом з історії походів хана Тимура.

²³ *Контаріні Амвросій* – венеціанський дипломат і письменник. У 1474 р. був посланий Венеціанською республікою через Польщу в Персію для об'єднання Персії, Росії і Польщі в боротьбі проти турків. Після повернення написав опис своєї подорожі «Viaggio de misier Ambrogio C., ambassador al gran-signore Ussum-Cassan, re di Persia», виданий у Венеції в 1487 р. і перекладений багатьма мовами. Праця містить цінні відомості про Іран, Росію, Україну, Польщу, Грузію, Азербайджан, Крим тощо.

З ІСТОРІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

УДК [930.253:06.064](477)“1969/2011”

Анна Алексєєнко

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПОНУВАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ВИСТАВКОВИХ ЗАХОДІВ

Розглянуто особливості експонування науково-технічної документації, висвітлено досвід Центрального державного науково-технічного архіву України, набутий при організації виставкових заходів.

Ключові слова: Центральний державний науково-технічний архів України, науково-технічна документація, ініціативне інформування, виставкова діяльність.

Рассмотрены особенности экспонирования научно-технической документации, освещен опыт Центрального государственного научно-технического архива Украины, приобретенный при организации выставочных мероприятий.

Ключевые слова: Центральный государственный научно-технический архив Украины, научно-техническая документация, инициативное информирование, выставочная деятельность.

The peculiarities of exhibiting scientific and technical documentation were viewed, the experience of the Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine gained in organizing exhibitions was highlighted.

Key words: the Central State Scientific and Technical Archive of Ukraine, scientific and technical documentation, proactive informing, exhibition activity.

Виставкова діяльність державних архівних установ, зокрема Центрального державного науково-технічного архіву України (ЦДНТА України), є одним із основних напрямів їхньої роботи щодо використання інформації документів. Від рівня її організації залежить формування іміджу та суспільного статусу архівів, поширення відомостей про склад і зміст Національного архівного фонду (НАФ), зміцнення і поглиблення міжнародних зв'язків українських архівістів.

Відповідно до свого профілю ЦДНТА України забезпечує реалізацію державної архівної політики щодо науково-технічної документації (НТД) – документації, яка фіксує процес і результати наукових досліджень, технічних розробок, а також шляхи й методи впровадження їх

© Анна Алексєєнко, 2011

у виробництво¹. Ця документація має деякі особливості, порівняно з управлінською, у тому числі й пов'язані з її демонстрацією. За час своєї діяльності ЦДНТА України накопичив значний досвід експонування НТД під час проведення виставок.

Такі заходи часто отримували широкий резонанс, тому цей напрям діяльності архіву добре висвітлено в газетних публікаціях, статтях та виступах працівників галузі на конференціях. Прослідкувати хроніку архівного життя, починаючи з 2000 р., дають змогу повідомлення у «Віснику Державного комітету архівів України»². Переважна більшість їх містить лише поточну інформацію. Спроби узагальнення досвіду виставкової роботи архіву за певний період зроблено у статтях М. Балишева «Виставкова та видавнича діяльність ЦДНТА України у першому півріччі 2008 року»³ та О. Гнезділо «Підготовка спільних виставкових проєктів Держархіву Харківської області з Центральним державним науково-технічним архівом України, музеями та бібліотеками»⁴ (за 2006–2009 рр.). Проте, аналіз усього масиву публікацій про ЦДНТА України, проведений на базі «Бібліографічного огляду» (Х., 2008)⁵, та матеріалів моніторингу, що зберігаються у відділі використання інформації документів, дає підстави стверджувати: дослідження, які розкривають загальні тенденції організації виставкових заходів у ЦДНТА України й характеризують методіку цього напрямку діяльності з урахуванням особливостей експонування НТД, досі не проводилися. Водночас, досвід ЦДНТА України буде корисним іншим архівним установам з огляду на широке залучення архівної НТД до оформлення документальних експозицій.

Пропонована нами стаття має науково-практичний характер і ґрунтується як на опублікованих і неопублікованих джерелах (фонд Р-48 «Архів архіву» ЦДНТА України), так і на власному досвіді підготовки документальних виставок. Її мета: дослідити виставкову діяльність ЦДНТА України за весь період його існування (1969–2011); визначити особливості експонування НТД; проаналізувати методичні напрацювання фахівців у цій царині.

Розглядаючи історію ЦДНТА України в аспекті проведення виставок, можна виділити кілька періодів, кожний з яких характеризується своєю інтенсивністю та методологічною основою виставкових заходів.

Звітні матеріали та протоколи методкомісії архіву свідчать про те, що на початковому етапі роботи ЦДНТА України демонстрації документів увага не приділялася. У 1976–1980 рр. основні зусилля архівістів спрямовувалися на забезпечення збереженості, організації обліку, вивчення складу і змісту НТД та комплектування архіву; в галузі науково-інформаційної діяльності – на каталогізацію⁶. Перші згадки про виставки датуються 1981–1986 рр., коли ЦДАНТД СРСР та ЦДАНТД УРСР розробляли спільну науково-дослідну тему «Форми і методи організації використання науково-технічної документації»⁷. Популяризація НТД у цей період здійснювалася шляхом оформлення і експонування стендових вітринних виставок та технічних альбомів. Так, на документальній базі архіву підготовлено фотоальбоми: «Первые довоенные пятилетки

України. 1929–1941 гг.», «Развитие промышленности Украины в IV–VI пятилетках» та фотовиставки: «60-летие образования СССР и научно-технический прогресс Украинской ССР», «Восстановление завода “Запорожсталь”», «Восстановление, реконструкция и развитие Одесского, Керченского и Новороссийского портов, вокзалов и судоремонтных заводов», «Союз нерушимый...», «Галерея выдающихся деятелей науки и техники», «А. Н. Бекетов – выдающийся создатель»⁸.

Проаналізувавши досвід організації експозицій, керівництво архіву дійшло висновку про необхідність максимального наближення документальних виставок до музейних форм. З цією метою для роз'яснення змісту НТД для відвідувачів впроваджуються екскурсії, адже самостійно прочитати більшість креслень можуть тільки спеціалісти.

Ці міркування лягли в основу проекту створення у читальному залі ЦДАНТД України постійно діючої виставки з тематично змінними експозиціями, яка сприяла б пропаганді історії розвитку творчої науково-технічної думки. У 1991 р. заступник директора архіву Л. Верлока у статті «Виставка в ЦДАНТД України з історії розвитку науки і техніки. Якою їй бути?» писала: «Зміст експозицій передбачається продумати так, щоб відвідувачі мали змогу познайомитись з кожною конкретною галуззю науки і техніки від її виникнення до наших днів»⁹. До створення виставки планувалося залучати документи підприємств, установ, навчальних закладів, громадських і творчих об'єднань. Із цією метою у грудні 1991 р. архів та секція історії науки і техніки при Товаристві охорони пам'яток історії та культури провели регіональну нараду з представниками інформаційних служб і директорами музеїв. Заклики про надання експонатів у тимчасове користування лунали у ЗМІ¹⁰.

Проте письмових свідчень про реалізацію цього задуму не виявлено. Його здійсненню зашкодила передача архівної будівлі у власність Свято-Покровського монастиря, проведена на виконання Указу Президента України від 4 березня 1992 р. «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна»¹¹. Через брак площ ЦДНТА України був змушений відмовитися від читального залу – основного місця розміщення експозицій.

У зв'язку з відсутністю в архіві приміщення для проведення виставок працівники шукали нові форми популяризації НТД. Характерною особливістю наступного періоду є: демонстрація документів поза межами місця їх зберігання; розгортання експозицій у рамках роботи конференцій або урочистих зібрань; оприлюднення (переважно) документів з особових фондів.

Перший такий захід проведено у квітні–червні 1994 р. для слухачів Народного університету при Харківському художньому музеї, де було експоновано 20 оригіналів з фонду академіка архітектури О. Бекетова (1862–1941): креслення, архітектурні малюнки, ескізи будівель¹². Ним покладено початок розвитку «бекетівської теми» у діяльності ЦДНТА України. Документи цього видатного архітектора, визнані експертно-перевірною комісією архіву унікальними, викликають у спів-

організаторів виставок, а також у відвідувачів найбільший інтерес і запитуються найчастіше. Так, архівні виставки до 135-річчя від дня народження О. Бекетова впродовж 1997 р. експонувалися у п'яти закладах: з 25 березня по 30 травня – у Харківському художньому музеї; з 8 по 11 квітня – у Харківській державній академії міського господарства; потім – у Харківському будинку науки і техніки; а з 19 по 22 червня – під час «Кримських Бекетівських читань» – в Алуштинському меморіальному музеї¹³. Відтоді працівники архіву активно долучаються до вшанування пам'яті великого зодчого, беручи участь із доповідями та презентуючи тематичні добірки документів на щорічній конференції «Бекетівські дні».

Так, 29–30 березня 2007 р., під час роботи чергового Круглого столу, присвяченого святкуванню 145-річчя від дня народження О. Бекетова, співробітники відділу використання інформації документів у виставковій версії «Український архітектор і педагог О. М. Бекетов (1862–1941)» експонували близько ста архівних документів. Їх було згруповано у три розділи: «Частина I. Адміністративні, ділові та учбові споруди архітектора О. М. Бекетова», «Частина II. Культурно-просвітницькі, медичні та житлові споруди архітектора О. М. Бекетова», «Частина III. Ділове листування архітектора О. М. Бекетова»¹⁴.

Замовлення на проведення виставок надходять і з-за кордону. Налаштовуючи міжнародне співробітництво, ЦДНТА України надає копії для тимчасового експонування у Державному історико-літературному та природному музеї-заповіднику Олександра Блока (м. Солнечногорськ Московської області, РФ), Белгородському державному обласному архіві, Белгородському державному університеті (м. Белгород, РФ) тощо.

28 лютого 2001 р. ЦДНТА України спільно з Харківським відділенням Українського ботанічного товариства та кафедрою ботаніки Харківського національного університету імені В. Каразіна відзначили 90-річчя від дня народження іншого фондоутворювача архіву – відомого ботаніка-агростола професора Ю. Прокудіна (1911–1992). Знайомство з виставкою за документами його особового фонду супроводжувалося розповідями архівістів, спогадами нащадків, учнів та колег ученого¹⁵. По суті, вона перетворилася на комплексний захід, розрахований на всебічне використання архівної ретроінформації. Обов'язковою умовою експонування НТД вважається науковий коментар фахівця.

Цьому сприяло посилення уваги Державного комітету архівів України (далі – Держкомархів) до активізації виставкової роботи. 16 грудня 2003 р. схвалено «Концепцію виставкової діяльності Держкомархіву та державних архівних установ». У ній сформульовано основні принципи та пріоритети виставкової діяльності: «реалізація єдиної державної політики у сфері виставкової діяльності і координація дій державних органів, органів місцевого самоврядування, архівів у цій сфері; висвітлення складу і змісту Національного архівного фонду, форм діяльності архівів та послуг, що ними пропонуються; застосування різноманітних підходів до розв'язання основних проблем розвитку виставкової діяльності»¹⁶.

Виконання наказів Держкомархіву від 23 грудня 2003 р. № 1631¹⁷ і від 20 травня 2005 р. № 66¹⁸, якими затверджувалася згадана Концепція та аналізувався її вплив, започаткувало якісно новий період розвитку цього напрямку роботи у ЦДНТА України: розширився спектр експонованої НТД; сформувалася чітка аудиторна спрямованість виставкових заходів; створено їх методичне підґрунтя.

Знаковим стало запровадження довгострокового некомерційного проекту «Архівна науково-технічна документація до навчальних вузівських програм». Його призначення – «ініціативне інформування про склад і зміст НАФ засобами виставкового представництва: пропаганда форм і методів архівної роботи серед наукової студентської аудиторії вищих навчальних закладів з метою виховання документальної культури сприйняття архівного осередку; практичне формування молодого дослідника як всебічно обізнаного користувача архівною ретроінформацією (НТД); створення нових сприятливих умов для використання архівної НТД як джерельної бази у навчальній і науковій діяльності вищого навчального закладу»¹⁹.

Першим кроком до реалізації цього проекту було підписання 22 березня 2005 р. «Угоди про творчу співдружність» між ЦДНТА України та Харківською національною академією міського господарства²⁰. Враховуючи специфіку інформаційного потенціалу НТД, сторони визначили свої завдання: «практично наблизити до студентів здобутки української науки, дозволити молоді по-новому усвідомити історичні витoki щодо обраних у вузі спеціальностей, встановивши важливий зв'язок між минулим, сьогоденням та майбутнім»²¹.

Практика проведення документальних виставок у рамках лекційних курсів швидко поширилася й на інші вузи. Базами для них стали музеї останніх: Музей історії Харківського національного університету імені В. Каразіна, Музейний комплекс та Архітектурна майстерня реконструкції і реновації міського середовища Харківської національної академії міського господарства, очолювана професором В. Кодіним, Музей історії Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури, Музей історії Національного аерокосмічного університету імені М. Жуковського «ХАІ».

Втілюючи проект «Архівна науково-технічна документація до навчальних вузівських програм» у життя, архівісти організували близько двадцяти виставок різної тематики. Ось деякі з них: «Документальні джерела ЦДНТА України. Творча діяльність викладачів та вихованців ХІБІ (ХДТУБА)» (2005); «Творчість харківських архітекторів першої половини ХХ ст. Житлове будівництво» (2005); «Енергетика України: минуле і сьогодення» (2006); «До історії будівництва харківських споруд та промислових об'єктів: проектно-кошторисна документація» (2007); «Реставрація історичного центру м. Кам'янця-Подільського за документами ЦДНТА України» (2008), «Архітектура українських міст і селищ» (2008); «Рекреаційні об'єкти Західної України у фондах ЦДНТА України» (2009); «Проекти благоустрою Харкова. Перша харківська каналізація» (2009).

Паралельно проводилося оформлення експозицій для широкого загалу. З 2006 р. харків'янам запам'яталася виставка «Старовинні географічні карти та плани міст України». Її підготували спеціалісти ЦДНТА України, Державного архіву Харківської області та Харківського історичного музею, який, власне, і розмістив виставку в своїх експозиційних залах. На ній було представлено оригінали планів, креслень і карт окремих міст і сіл Слобідсько-Української (пізніше – Харківської) губернії, інших місцевостей²². Проведення виставки планувалося лише на червень, проте її термін продовжили на три місяці, зважаючи на великий інтерес відвідувачів музею²³.

Не менш резонансною виявилася виставка за документами ЦДНТА України на тему «Давні династичні поховання на території промислових підприємств сучасного Китаю», відкрита 21 березня 2008 р. у приміщенні Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Каразіна. Дався взнаки неординарний підхід архівістів до експонування НТД з проекту Лоянського заводу гірничорудного об'єднання (Китай): з масиву проектної документації виокремлено документи, об'єднані під загальною назвою «Дані щодо давніх могил»²⁴. До експозиції увійшли генеральний план меж пошуків поховань на майданчиках цехів; зведені таблиці могил-склепів та плани їхнього розташування на території заводу; відомості щодо упорядкування давніх поховань у м. Лоян.

У 2008 р. започатковано традицію організовувати виставки до «Дня випускника Харківського університету», який щорічно відзначається у квітні. Це результат плідної співпраці державної архівної установи з громадською організацією. Документальна експозиція є інтелектуальною складовою загальноміського свята, відкриваючи перед його учасниками вікно у світ минувшини. За сприяння Асоціації випускників, викладачів і друзів Харківського національного університету імені В. Каразіна, яка виступила головним натхненником означених заходів, ЦДНТА України популяризував архівні документи за темами: «Історія Харківського університету через особистості (за документами особових фондів ЦДНТА України та Держархіву Харківської області)» (2008); «Документальна спадщина української наукової інтелігенції» (2010); «Без грифу секретно: документи з фондів ЦДНТА України» (2011).

Таким чином, виставки охопили усі групи науково-технічної документації: проектно-планувальні документи; конструкторсько-технологічні рішення; науково-дослідні розробки. На тлі значного урізноманітнення експонованої НТД постала необхідність методичного унормування підготовки виставкових заходів. Вирішити це завдання були покликані методичні рекомендації «Організація та проведення тематичної документальної виставки для вузівської аудиторії», схвалені Науково-методичною радою ЦДНТА України 12 грудня 2006 р. та відзначені премією на Конкурсі науково-методичних і науково-інформаційних робіт з архівознавства, документознавства, археографії за 2007 р. У них подано рекомендації щодо особливостей експонування НТД залежно від

їх інформаційного наповнення. Як відомо, у фондах ЦДНТА України зберігаються документи з 25-ти галузей народного господарства, що дають змогу здійснювати дослідження у широкому тематичному діапазоні. Тому при плануванні виставкового заходу за архівною НТД слід враховувати підготовчий етап, який передбачає ініціативне інформування архівом вузівських інституцій про конкретні можливості співпраці: проведення презентацій довідкових видань; популяризація НТД через публікації у ЗМІ; організація екскурсійно-лекційної роботи в архіві для студентської аудиторії тощо. Це сприяє накопиченню масиву замовлень на проведення тематичних виставкових заходів і допомагає в розробці наукової концепції документальної виставкової експозиції та її тематичного вирішення (на основі наближення завдань навчальної програми за спеціалізацією навчального закладу)²⁵.

Методикою передбачено заповнення тематико-експозиційного плану як головного документа з наукового проектування виставкової експозиції. Було вдосконалено і оформлення супроводу до НТД, зокрема етикетаж. Особливістю багатьох документів є громіздка багатощарова назва, яка включає як найменування проекту (науково-дослідної теми чи розробки), так і визначення його окремих складових (до уточнення найдрібніших деталей). При підготовці виставки її автори повинні виробити єдину уніфіковану схему описування експонатів та оформлення етикеток так, щоб вони були лаконічними і цілком передавали зміст НТД, а також містили архівні пошукові дані.

Важливим методичним посібником є також рекомендації «Розробка та демонстрація електронних презентаційних виставкових версій архівних документів», схвалені Науково-методичною радою архіву 8 квітня 2011 р. Вони є напрацюваннями Відділу використання інформації документів у сфері впровадження у роботу комп'ютерних технологій і розкривають деякі особливості експонування НТД у цифровому вигляді шляхом створення електронних презентаційних виставкових версій архівних документів.

Ця форма інформаційної діяльності останнім часом інтенсивно поширюється. Станом на 1 листопада 2011 р. у ЦДНТА України підготовлено 15 електронних презентацій за документами архіву. Серед них: «До історії Олександрівської (Вознесенської) ГЕС на р. Південний Буг», «Україна в міжнародному співробітництві у ХХ ст.», «Харківська університетська ботаніка і ботаніки (за документами ЦДНТА України)» тощо.

Застосування презентації як додатку до технічно складної та наукомісткої продукції, якою є архівна НТД, відкриває можливість продемонструвати у зручній для сприйняття формі велику кількість раніше невідомої графічної інформації. Це досягається шляхом розлогих пояснень до кожного документа. У таких текстових вставках зазначається: повна назва фонду/фондоутворювача; назва розробника документа та відомості з його історії; хронологічні межі фонду; назва проекту (для проектної документації); заголовок справи/одиниці зберігання, до складу

якої входить документ; відомості щодо археографічних особливостей документа; інша інформація, що подається відповідно до вимог Національного стандарту ДСТУ 4331:2004 «Правила описування архівних документів» та Загального міжнародного стандарту архівного описування ISAD (G):1999. Такі відомості доцільно вміщувати в окремому файлі, на який робити гіперпосилання²⁶.

Переваги електронних виставок відчутні з огляду на фактичне нівелювання габаритів документа. Значна кількість креслень має великі формати, які часто сягають довжини понад два метри. Ця особливість НТД завдає багато клопоту організаторам виставок, ставлячи їх перед загрозою невиконання наказу Держкомархіву України від 13 липня 2009 р. № 117 «Про заходи щодо посилення збереження документів під час експонування на виставках», що зобов'язує «Неухильно забезпечувати нормативні вимоги щодо експонування оригіналів документів у застиснутих вітринах, що замикаються і опечатаються, та контролювати відповідний режим їх експонування»²⁷. Зменшені копії не завжди чітко відтворюють оригінал. Застосування анімаційних ефектів у презентації уможливило представлення документа повністю, а не фрагментарно²⁸.

Швидкий розвиток сучасної інформаційної сфери призвів також до інтернетизації архівних установ. Вони наповнюють український сегмент Інтернету електронною документною інформацією у вигляді он-лайн виставок. Поява власного веб-сайту ЦДНТА України, який функціонує з 2009 р.²⁹, відкрила новий період у розвитку виставкової діяльності. Нині у спеціальній рубриці на головній сторінці сайту вміщено сім добірок: три з них розроблено за документами особових фондів; одну присвячено безпосередньо історії ЦДНТА України; три розкривають зміст проектною документації. З ними можна познайомитися, слідуючи за посиланням: <http://www.archive.gov.ua/ukr/exhibitions.html>.

Через необмеженість просторово-часової демонстрації НТД в Інтернет-середовищі потрібно виважено підходити до відбору документів для експонування. Вибір обумовлюється такими вимогами: не допустити перевантаження віртуального інформмасиву незрозумілими неспеціалісту вузькопрофільними відомостями; надати експозиції цілісно-систематичного характеру; показати науково-технічні розробки найбільш важливі для розвитку галузі. При правильному підборі документів позитивну функцію для візуального сприйняття експозиції відіграє така властивість НТД як наочність. До виставки включається НТД, яка зосереджує в собі цінну інформацію, спроможну відтворити матеріальні образи (фотодокументи, карти, архітектурні та ескізні малюнки, креслення тощо).

Найбільший ефект експонування НТД досягається при їх комбінуванні з відповідними текстовими документами (машинописами та рукописами), а також у поєднанні з творами мистецтва та фотоілюстраціями. Вдалих експеримент щодо застосування такого прийому провели працівники ЦДНТА України і меценати з корпорації «Консалтингова група «Рубаненко і партнери». Спільну документально-мистецьку виставку

«Вулиця Хрещатик – від проекту реконструкції до сьогодні» урочисто відкрили 18 серпня 2011 р. – напередодні 20-ї річниці проголошення незалежності України – у галереї клубу «Вітальня на Дворянській»³⁰. Уперше проекти найвиразніших будівель Хрещатика (креслення головних і бічних фасадів, розгортки, плани) продемонстрували поряд з картинами художника Віктора Чурсіна. Захід став однією з яскравих подій у культурному житті м. Харкова у 2011 році.

Отже, за час своєї діяльності ЦДНТА України накопичив значний досвід організації документальної експозиції і виробив власні методики експонування НТД, які враховують основні особливості її демонстрації у різних формах (оригінали, копії, віртуальні цифрові зображення). В історії розвитку виставкової діяльності архіву чітко простежується кілька періодів: 1970–1981 рр. – відсутність уваги до експонування НТД; 1981–1992 рр. – розробка першооснов формування експозиції з історії науково-технічної думки; 1994–2005 рр. – перетворення документальної виставки на комплексний захід з метою популяризації ретроінформації; 2005–2009 рр. – розробка методичного підґрунтя виставкової роботи; з 2009 р. – започаткування проведення он-лайн виставок.

Електронне експонування за допомогою веб-ресурсів та презентаційних виставкових версій є перспективним напрямом виставкової роботи з огляду на можливість коментування документної інформації НТД, нівелювання габаритів креслень (у порівнянні з проблемами натурального експонування графічної документації), розширення термінів і меж експонування документів, а також відсутність потреби у придбанні спеціального виставкового обладнання.

¹ Архівістика: термінологічний словник / авт.-упоряд.: К. Є. Новохатський, К. Т. Селівестрова [та ін.]. – К., 1998. – 43 с.

² Вісник Державного комітету архівів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Visnyk/>. – Назва з екрана.

³ Балишев М. А. Виставкова та видавнича діяльність ЦДНТА України у першому півріччі 2008 року // Харківський архівіст: наук.-інформ. вісн. – 2008. – Вип. 1. – С. 31–33.

⁴ Гнездо О. С. Підготовку спільних виставкових проектів Держархіву Харківської області з Центральним державним науково-технічним архівом України, музеями та бібліотеками // Харківський архівіст: наук.-інформ. вісн. – 2009. – Вип. 2. – С. 33–42.

⁵ Центральний державний науково-технічний архів України: бібліогр. огляд за матеріалами періодичних видань. 1971–2007 рр. / уклад. Балишев М. А. – Х., 2008. – 62 с.

⁶ ЦДНТА України, ф. Р-48, оп. 1, од. зб. 251, арк. 4, 1976 р.

⁷ Там само, оп. 3, од. зб. 1378, арк. 1–12, 1989 р.

⁸ Там само, од. зб. 1378, арк. 4, 1989 р.

⁹ Верлока Л. Г. Виставка в ЦДАНТД України з історії розвитку науки і техніки. Якою їй бути? // Архіви України. – 1991. – № 5/6. – С. 87.

¹⁰ ЦДНТА України, ф. Р-48, оп. 4, од. зб. 11, арк. 7, 1992 р.

¹¹ Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 4 березня 1992 р. № 125. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=125%2F92>. – Назва з екрана.

¹² ЦДНТА України, ф. Р-48, оп. 4, од. зб. 71, арк. 1–2, 1994 р.

¹³ Там само, оп. 5, од. зб. 158, арк. 1, 1997 р.

¹⁴ *Мащенко О. М.* У Центральному державному науково-технічному архіві // Вісник ДКАУ. – 2007. – Вип. 1 (27). – С. 86.

¹⁵ ЦДНТА України, ф. Р-48, оп. 5, од. зб. 282, арк. 9, 2001 р.

¹⁶ Про схвалення Концепції виставкової діяльності Держкомархіву та Плану заходів з активізації виставкової діяльності: рішення колегії Державного комітету архівів України від 16 грудня 2003 р. // Вісник ДКАУ. – 2003. – Вип. 4 (16). – С. 86.

¹⁷ З оголошенням рішення колегії Державного комітету архівів України від 16 грудня 2003 р. «Про схвалення Концепції виставкової діяльності Держкомархіву та Плану заходів з активізації виставкової діяльності»: наказ Держкомархіву України від 23 грудня 2003 р. № 163 // Вісник ДКАУ. – 2003. – Вип. 4 (16). – С. 84.

¹⁸ З оголошенням рішення колегії Держкомархіву України від 19 квітня 2005 р. «Про хід виконання рішення колегії Держкомархіву від 23 грудня 2003 р. про затвердження Концепції виставкової діяльності та створення Виставкового центру Держкомархіву України: наказ Держкомархіву України від 20 травня 2005 р. № 66 // Вісник ДКАУ. – 2005. – 2 (22). – С. 49–50.

¹⁹ Методичні рекомендації з організації та проведення тематичної документальної виставки для вузівської аудиторії / уклад. М. А. Балишев. – Х., 2006. – С. 3.

²⁰ *Балишев М. А.* Новая жизнь архива // Слобода. – 2005. – 17 июня.

²¹ Угода про творчу співдружність від 22 березня 2005 р.

²² *Дождєва О. Е.* Свидетели истории // Вечірній Харків. – 2006. – 15 черв.

²³ *Гнездо О. С.* Підготовка спільних виставкових проєктів Держархіву Харківської області з Центральним державним науково-технічним архівом України, музеями та бібліотеками // Харківський архівіст: наук.-інформ. вісн. – 2009. – Вип. 2. – С. 34.

²⁴ *Балишев М. А.* Виставкова та видавнича діяльність ЦДНТА України у першому півріччі 2008 року // Харківський архівіст: наук.-інформ. вісн. – 2008. – Вип. 1. – С. 31.

²⁵ Методичні рекомендації з організації та проведення тематичної документальної виставки для вузівської аудиторії / уклад. М. А. Балишев. – Х., 2006. – С. 5.

²⁶ Методичні рекомендації щодо розробки та демонстрації електронних презентаційних виставкових версій архівних документів / уклад. А. О. Алексєєнко, М. А. Балишев. – Х., 2010. – С. 10.

²⁷ Про заходи щодо посилення збереження документів під час експонування на виставках: наказ Держкомархіву України від 13 липня 2009 р. № 117 // Вісник ДКАУ. – 2009. – Вип. 3 (36). – С. 11–12.

²⁸ Методичні рекомендації щодо розробки та демонстрації електронних презентаційних виставкових версій архівних документів / уклад. А. О. Алексєєнко, М. А. Балишев. – Х., 2010. – С. 9.

²⁹ *Алексєєнко А. О.* Створення веб-сайтів державних архівних установ України: досвід ЦДНТА України / А. О. Алексєєнко // Збереження культурної спадщини в інформаційному суспільстві. Слово архівістів: матеріали Круглого столу, присвяч. 40-річчю ЦДНТА України. – Х., 2010. – С. 6.

³⁰ Вулиця Хрещатик – від проєкту реконструкції до сьогодення: буклет виставки. – Х., 2011. – 24 с.

Олексій Макієнко

**НА СТОРОЖІ АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ:
СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ЛЕБЕДИНСЬКОГО АРХІВНОГО ГУРТКА
(20-ті рр. ХХ ст.)**

У публікації подано текст нарису історії Лебединського архівного гуртка – одного із неформальних об'єднань ентузіастів архівної справи в регіонах України 20-х рр. ХХ ст. Він дає змогу встановити умови та обставини формування, напрями та результати діяльності гуртка, з'ясувати внесок цього осередку у справу збереження національної архівної спадщини.

Ключові слова: документальна спадщина, архіви, архівні кореспонденти, Лебединський архівний гурток.

В публикации представлен текст очерка истории Лебединского архивного кружка – одного из неформальных объединений энтузиастов архивного дела в регионах Украины 20-х гг. ХХ в. Он позволяет определить условия и обстоятельства формирования, направление и результаты деятельности кружка, выяснить вклад этого объединения в дело сохранения национального архивного наследия.

Ключевые слова: документальное наследие, архивы, архивные корреспонденты, Лебединский архивный кружок.

In the article is presented the text of the essay on the history of the Lebedin archival society – one of the most famous informal unions of enthusiasts on archival affairs in regions of Ukraine in the 20s of the XX century. The document allows to define conditions and circumstances of forming, ways and results of activity of the society, its contribution into preservation of the national archival heritage.

Key words: documental heritage, archives, archival correspondents, the Lebedin archival society.

Одним із пріоритетних завдань державної архівної служби в Україні на етапі її створення та формування впродовж 1920-х рр. стало забезпечення збереженості документальної спадщини. У той час докорінно змінилися суспільно-політичний лад, соціально-економічна система, пріоритети культурного будівництва. Особливо помітним був вплив панівної ідеології на долю національної культурної спадщини. В умовах ерозії духовних цінностей численні пам'ятки історії і культури України стали жертвами нігілістичного ставлення частини суспільства до спадщини дореволюційних часів. Безцінні інформаційні ресурси старих архівів виявилися здебільшого непотрібними ні новій владі, ні широким колам громадськості. Від остаточної загибелі у багатьох випадках архівні цінності були врятовані завдяки втручанню небайдужих представників вітчизняної інтелігенції. Саме їхня безкорислива діяльність зі збирання та охорони архівних документів у той час допомогла в подальшому закласти основу для документальних зібрань сучасних архівів України.

© Олексій Макієнко, 2011

Дослідження стану збереженості комплексів документів дореволюційного часу в різних архівах виявляє його чітку залежність від рівня організації охорони архівних цінностей у конкретному регіоні України. Наявність (або відсутність) відповідних місцевих інституцій з енергійними й відданими справі працівниками, спроможних на практиці забезпечити реалізацію охоронних ініціатив, була головним критерієм результативності в справі збереження документальної спадщини. Роль особистісного фактору особливо зростала в місцевостях, віддалених від потужних культурних центрів України. Яскравим прикладом подібної залежності стали результати діяльності Лебединського архівного гуртка – одного з найбільш знаних у колі спеціалістів неформальних об'єднань ентузіастів архівної справи в УСРР 1920-х рр.

Досвід роботи архівного гуртка в м. Лебедині Харківської губернії (з 1923 р. – Сумської округи) є зразком самовідданого служіння представників місцевої громадськості ідеалам культури і духовності, щирою переконання в необхідності збереження історичної пам'яті народу. Цей досвід частково відображено в наукових публікаціях, присвячених розвитку архівної справи в УСРР у 20-х рр. ХХ ст.¹ Втім, для повної реконструкції діяльності гуртка, бракує актуалізованих історичних джерел.

У фонді Р-949 «Сумське окружне архівне управління» Державного архіву Сумської області зберігся недатований машинописний примірник нарису під назвою «Коротенька інформаційна замітка про діяльність гуртка архівних кореспондентів (архівної комісії) в м. Лебедині Сумської округи, на Слобожанщині»², авторство якого належить одному з активних його учасників (очевидно, М. Грищенку – О. М.). Аналіз змісту документа дає підстави стверджувати, що він був створений у вересні – грудні 1926 р. Ймовірно, приводом до написання цього нарису стала необхідність підготовки доповіді Сумського окружного архіву про стан архівної справи в регіоні і його діяльність упродовж першого року існування на засідання президії Сумського окружного виконкому в грудні 1926 р. У ньому висвітлено причини й обставини формування, напрями та здобутки діяльності Лебединського архівного гуртка в першій половині 1920-х рр.

До 1923 р. місто Лебедин було адміністративним, економічним і культурним центром одного з північних повітів Харківської губернії. Як у будь-якому повітовому місті, тут зосереджувалося чимало державних і громадських установ, приватних підприємств, торговельних закладів тощо, які мали значні за обсягом архіви. Ще більше документальних цінностей зберігалося в архівах волосних правлінь, церковних архівах, фамільних зібраннях місцевих поміщиків (Збітневих, Капністів, Ковалевських, Красовських, Романових та ін.).

Подібно до інших регіонів України, остаточне встановлення радянської влади в Лебединському повіті наприкінці 1919 р. ознаменувалося масовою ліквідацією старих адміністративно-судових і господарських установ, органів місцевого самоврядування з передаванням відповідних

повноважень до нових радянських установ. Разом із майном у їхнє розпорядження переходили й великі архівні зібрання. Частина архівів залишилася без догляду (передусім, фамільні архіви місцевих поміщиків). У більшості випадків нові господарі розглядали давні документи лише як обтяжливий для подальшого зберігання паперовий баласт. В умовах загострення дефіциту паперу реальної вартості набувала не стільки документна інформація, скільки її матеріальний носій. Упродовж 1920–1921 рр. у Лебединському повіті масштабних розмірів набула санкціонована центральними та місцевими органами влади макулатурна кампанія. На засіданні Харківської губернської комісії ОВАК 25 червня 1921 р. представник «Югбума» рапортував про намічений вивіз із Лебедина 1000 пудів «браку»³. Незабаром близько 500 пудів документів судових і поліцейських архівів, архіву дворянської опіки та інших було відправлено в Харків для переробки на паперових фабриках⁴. Результатом змагання між відділом утилізації архівів «Югбума» й місцевими утилізаційними комісіями стало швидке скорочення кількості та обсягів лебединських архівів. За відомостями Харківського губарху, в цей період у Лебедині повністю загинуло 17 архівів⁵.

Віддаленість Лебедина від губернського центру, в якому порядком місцевих архівів активно займалася архівна секція Харківського губкопмису на чолі з академіком Д. Багалієм, ставала істотною перешкодою на шляху ефективного захисту лебединських архівів. У 1920–1921 рр. плани Харківського губкопмису щодо обстеження, реєстрації та охорони архівів у повітах через брак людських і матеріальних ресурсів реалізувати не вдалося⁶. Єдиною можливістю зберегти архіви Лебединського повіту була самоорганізація місцевої інтелігенції.

Ініціатива створення спеціальної архівної комісії з метою збирання історично цінних документів належала Юрію Івановичу Базавлуку (1862–1939) – колишньому директору Лебединського міського училища, який у 1917–1919 рр. очолював Лебединський повітовий ревком та раду робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, а у 1920 р. завідував Лебединським міським відділом освіти⁷. 23 червня 1920 р. повітвиконком видав наказ, згідно з яким розбирання архівів та виділення з них історичних документів покладалося на особливу комісію при повітраднаргоспі. Ядро її, окрім Ю. Базавлука, склали Борис Кузьмич Руднев (1879–1944), за фахом – інженер-технолог, а за покликанням – мистецтвознавець і красзнавець (із березня 1919 р. завідував Лебединським художньо-історичним музеєм)⁸ й Микола Андрійович Грищенко (1878–1937), відомий просвітянин, громадський діяч, який до встановлення радянської влади в Лебедині тривалий час працював в органах земського самоврядування (юрисконсульт, завідувачем відділу шкільної та позашкільної освіти, секретарем земської управи)⁹. Усі вони докладали значних зусиль для збереження культурних цінностей у регіоні. Офіційно архівна комісія при повітраднаргоспі діяла у 1920–1921 рр., а згодом її функції перебрав неформальний архівний гурток (за інерцією його продовжували називати комісією). У 1924–1925 рр.

учасники останнього мали статус уповноважених Харківського губарху, діяльність яких поширювалася вже на всю Сумську округу¹⁰.

У нарисі, що публікуємо нижче, лаконічно описано умови практичної роботи Лебединської архівної комісії. Втім, інші джерела дають змогу з'ясувати реальні обставини праці її членів. Узимку 1921/1922 рр. у листі до уродженця Лебедин С. Таранушенка, який на той час працював у Харківському губкопмисі, М. Грищенко, перебуваючи у відчаї від свого безсилля проти варварських методів господарювання в архівах службовців повітвиконкому й парткому, звернувся за допомогою до харківських науковців (Д. Багалія, М. Сумцова)¹¹. Свавільля місцевих чиновників, які, вселившись у будинок колишнього Лебединського земства, відразу ж розпочали використовувати запаси архівного паперу, змогла призупинити лише охоронна грамота, видана Головархом УСРР¹². Завдяки наполегливості М. Грищенко значну частину документів (близько 300 пудів) органів місцевого самоврядування вдалося врятувати від загибелі.

Члени архівної комісії виконали значний обсяг робіт з виявлення та реєстрації архівів у м. Лебедині та прилеглому районі. Для цього було видано постанову про реєстрацію та охорону архівів¹³, складено й розіслано на місця відповідну анкету. Архіви, що були в загрозливому стані, з охороною метою збиралися в приміщеннях, виділених місцевим виконкомом. Основою документального зібрання, що перебувало у завідуванні Лебединського архівного гуртка, стали залишки архівів земської та міської управ. Окрім них у підвальній кімнаті будинку колишнього земства, яку було переобладнано під архівосховище, гуртківці зібрали розрізнені фрагменти архівів мирових суддів та земських начальників, дворянської опіки, військового начальника, казначейства тощо¹⁴. У 1924 р. в архівосховища перевезено великий архів Межирічського волосного правління (близько 100 пудів), найдавніші документи якого сягали 70-х рр. XVIII ст. Незабаром туди ж почали надходити архівні справи вже радянських установ (різних відділів ліквідованого Лебединського повітового виконкому). У вересні 1926 р. загальний обсяг зібраних архівних документів складав майже 600 пудів¹⁵. Таким чином, документосховище Лебединського архівного гуртка почало виконувати роль місцевого державного архіву.

На початку 1920-х рр. члени архівного гуртка, не маючи досвіду архівної роботи, обмежувалися переважно обліково-реєстраційними та охоронними функціями. Архівні документи зберігалися нерозібраними й невпорядкованими, користуватися ними з довідковою метою було майже неможливо¹⁶. Після налагодження у 1923–1924 рр. сталих зв'язків із Харківським губархом, а особливо після створення в листопаді 1925 р. Сумського окрарху лебединські гуртківці почали регулярно отримувати необхідну методичну допомогу місцевих архівістів. Матеріально-технічні можливості губарху та окрарху не давали змоги здійснити швидке перевезення зібраних у Лебедині архівів (за винятком найцінніших – архіву Межирічського волосного правління,

деяких фамільних архівів). Тому гуртківці обладнали відведені місцевою владою під архівосховище приміщення для довготривалого зберігання архівних документів. За дорученням Сумського окрарху вони консультували діючі установи щодо організації архівів і, навіть, надавали довідки за документами сконцентрованих у Лебедині архівів¹⁷. Наполеглива робота членів Лебединського архівного гуртка в справі збереження архівної спадщини отримала високу оцінку не лише від архівістів, а й представників окружної влади¹⁸.

Досвід діяльності цього гуртка виявився надзвичайно корисним у контексті пошуку керівництвом архівної галузі УСРР ефективних форм взаємодії архівістів і місцевої громадськості. У травні 1926 р. Перший Всеукраїнський з'їзд архівних працівників у Харкові ухвалив рішення про необхідність розбудови мережі архівних кореспондентів¹⁹. 10 лютого 1927 р. ЦАУ УСРР затвердило для них спеціальну інструкцію²⁰. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. інститут архівних кореспондентів в УСРР став ефективною формою громадського сприяння збереженню національної архівної спадщини.

Лебединський гурток архівних кореспондентів проіснував до початку 1930-х рр. У 1932 р. в результаті чергової реорганізації мережі архівних установ УСРР в Лебедині розпочав роботу районний державний архів, у відання якого перейшли й зібрані гуртківцями архівні документи. Одним із співробітників новоствореного райдержархіву став колишній архівний кореспондент М. Грищенко²¹. У 1936 р. комплекс архівних фондів, урятованих свого часу від загибелі членами Лебединського архівного гуртка, було передано на постійне зберігання в Сумський державний історичний архів. Серед них лише фонд Лебединської повітової земської управи складав 4469 од. зб.²² Проте значна частина документів лебединських архівних фондів загинула в роки Другої світової війни²³.

Отже, текст документа, що публікується нижче, допомагає реконструювати історію Лебединського архівного гуртка, що діяв у 1920-х рр. Вивчення діяльності цього неформального об'єднання ентузіастів архівної справи сприяє розширенню уявлення про роль місцевої громадськості у збереженні національної архівної спадщини в складні історичні періоди.

Текст документа подано мовою оригіналу, в основному, із збереженням орфографічних і стилістичних особливостей. У квадратних дужках відтворено текст авторських скорочень.

¹ *Водолажченко О., Барвінський В.* Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіву за 1924 р. // *Архівна справа.* – 1925. – Кн. 1. – С. 67; *Бойко Т., Казанцева Г., Палеоха Л., Рассказ Н., Сахно А.* Архівне будівництво на Сумщині (1918–1965 рр.) // *Архіви України.* – 1968. – № 5. – С. 4; *Матяш І.* Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. – К., 2000. – С. 546; *Матяш І. Б.* Інститут архівних кореспондентів як форма громадського сприяння розвитку архівної справи // *Нариси історії архівної справи в Україні / за заг. ред. І. Матяш та К. Климової.* – К., 2002. – С. 417.

² Держархів Сумської обл., ф. Р-949, оп. 1, спр. 3, арк. 264–266.

- ³ Держархів Харківської обл., ф. Р-4366, оп. 1, спр. 43, арк. 22.
- ⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 70, арк. 5г.
- ⁵ Там само, спр. 96, арк. 104.
- ⁶ Там само, спр. 30, арк. 26; Держархів Харківської обл., ф. Р-4366, оп. 1, спр. 7, арк. 1–14.
- ⁷ Сумщина в іменах: енциклопед. довід. / гол. ред. В. Звягельський. – 2-ге вид., перероб. та доп. – Суми, 2004. – С. 22.
- ⁸ Там само, с. 400.
- ⁹ Там само, с. 109.
- ¹⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 130, арк. 71.
- ¹¹ Там само, спр. 70, арк. 5а -5д.
- ¹² Там само, арк. 3-4.
- ¹³ Пам'ятки: археогр. щорічник. – К., 1998. – Т. 1. – С. 178.
- ¹⁴ Держархів Сумської обл., ф. Р-949, оп. 1, спр. 3, арк. 120.
- ¹⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 378, арк. 159.
- ¹⁶ Там само, спр. 134, арк. 12; спр. 296, арк. 9 зв.
- ¹⁷ Там само, спр. 702, арк. 2 зв.
- ¹⁸ Стан Сумського округового архівного управління // Бюлетень ЦАУ УСРР. – 1927. – № 1(21). – С. 9.
- ¹⁹ Барвінський В. О. 1-й Всеукраїнський з'їзд архівних робітників у Харкові // Архівна справа. – 1927. – Кн. 2/3. – С. 38–39.
- ²⁰ Інструкція архівним кореспондентам // Архівна справа. – 1927. – Кн. 4. – С. 91–92.
- ²¹ Сумщина в іменах: енциклопед. довід. / гол. ред. В. Звягельський. – Суми, 2004. – С. 109.
- ²² Держархів Сумської обл., ф. Р-951, оп. 2, спр. 19, арк. 15.
- ²³ Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів: Архівні фонди України, втрачені в роки Другої світової війни / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2007. – Кн. 1. – С. 837–841.

№ 1

КОРОТЕНЬКА ІНФОРМАЦІЙНА ЗАМІТКА ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ГУРТКА АРХІВНИХ КОРЕСПОНДЕНТІВ (АРХІВНОЇ КОМІСІЇ) В м. ЛЕБЕДИНІ СУМОКРУТИ, НА СЛОБОЖАНЩИНІ

Знищення архівних матеріалів під час революції, що викликалось несвідомістю як широких кол громадянства, так і окремих осіб, і яке йшло двома шляхами – шляхом хижацького, цілком несвідомого, варварського нищення всього навколо й шляхом свідомого псування архівного матеріалу для використання чистого паперу для потреб ріжнотоманітних установ того часу, з боєвими завданнями, вимагало того, щоби будь-яка організація стала на сторожі того лишку архівного матеріалу, який ще залишився в м. Лебедині та в повіті. Але такої організації не існувало, а в плани праці існуючих в той час держустанов, що були цілком навантажені організаційною та іншою роботою, не входила охорона якихось там, після революції зовсім непотрібних, архівних матеріалів. Треба було комусь взяти на себе ініціативу по охороні того, що ще залишилось від архівів дореволюційних установ, а також по зібранню сучасних матеріалів історичної вартости. Таке завдання

поставила собі невеличка купка людей, яка на чолі з партійним т[оваришем] Базавлуком Ю. І.¹, першим головою Ревкому та Виконкому, й почала в 1920 році свою морочливу працю. Нелегка це була робота. Але гурток уперто йшов до поставленої собі мети. В липні 1920 року гурткові удалось провести від імені Уотнархоза², до якого зверталися усі установи міста й повіту за папером, приказ (див. дод. № 1) про здачу всіх архивних матеріалів в Отнархоз, де передбачалась організація особливої комісії по виборці, з одного боку, всього, що має історичну вартість, а з другого, по виборці чистого паперу для задоволення потреб в папері з боку усіх існуючих тоді установ.

Наслідком цих заходів гуртка й було те, що з 1920 року хижацьке, несвідоме нищення архивних матеріалів було припинено.

В кінці 1921 року гуртку удалось зв'язатись через проф[есора] Таранушенка³ з академиком Багалієм⁴ та через них з Губархом.

Потім до м. Лебедина прибув учений секретарь Губарху т[овариш] Світовидів, який зареєстрував зібрані та збережені гуртком архивні матеріали та дав відповідні указівки для роботи в цьому напрямку надалі.

Ще більше значіння має виїзд т[овариша] Світовидова вкупі з гуртком до с. Межирича та зібрання й запечатання розпорочених остатків архива колишнього Межиричського волосного правління архіву, що, як видно із опису Мілера⁵, мав багато високої вартости матеріалів. Ці матеріали набувають особливої вартости через те, що останні волосні архіви, як показали відповіді на розіслану гуртком анкету, загинули.

Зібраний архивний матеріал б[увшого] Межиричського волосного правління по завданню інспектора Губарха т[овариша] Махинька І. А., який теж одвідав Межирич і переконався в небезпеці перебування архіву в Межиричі, був переведений до м. Лебедина, де й зберігався гуртком, а потім був надісланий до Сумського Окрарха.

В цей час гурток складається з трьох осіб, а саме: згаданого вище Ю. І. Базавлука, що скінчив колишню учительську семінарію та учителював за старих часів в початковій Лебединській школі, а в першу добу революції взяв від повітового Виконкому мандат на охорону пам'яток мистецтва та старовини в 1919 році й, будучи головою Ревкому, конфіскував картини поміщиці Леонтієвої-Бразоль⁶, зібрав килими й мистецькі вироби й картини Красовського⁷ та відчинив 23 березня перший на Україні в ті часи музей⁸ і при ньому мистецьку школу; Б. К. Руднева⁹, що скінчив колишній технологічний інститут та багато приложив праці по зібранню матеріалів музейної вартости й зараз завідує музеєм, і М. А. Грищенко¹⁰, що скінчив колишній університет та, працюючи на посаді секретаря б[увших] Земства та Отнархоза, зберіг лишки архівів земського та міського самоврядування та інших установ, і зараз працює в Місцгоспі на посаді секретаря-юристконсульта. В гуртку брали участь ще присяжний повірений Є. П. Одарченко, але тяжка хвороба й смерть припинила його культурну працю, та вчитель Корнієнко, але перевантаженість учительською роботою не дала йому можливости продовжувати свою роботу в цьому напрямку.

Зібраним матеріалам загрозувала ще небезпека від Югбума¹¹, що мав на меті переливати старий папір на новий та надіслав до Лебедина т[овариша] Ємця з мандатом, підписаним Чубарем¹², на вивозку усіх архівних матеріалів до 1912 року. Дещо й було вивезено, але найбільш цікаве удалось удержати тут.

Те ж завдання, яке диктувалось тоді, і зараз диктується життям, – це охорона того, що залишилось, і виявлення нових матеріалів по установах, на базарі та у приватних осіб, – ставить собі гурток і зараз.

Крім зареєстрованих остатків старих архівів були внов виявлені невеличкі лишки архівів гр[афа] Капниста¹³, Романова¹⁴, Ковалевського¹⁵, Пустовойтова. Лишки архівів перших двох надіслані до Сумокрархіва, а останні мають місцеве значіння, і тому залишені тут.

В останні часи гуртку удалось добитися відведення помешкання, куди можна буде сконцентрувати архівні матеріали, що зараз запечатані гуртком у ріжних установах. Відведене помешкання з боку пожежі та вогкості цілком безпечне, але було непристосоване під архів. Гурток дещо зробив в цьому напрямку: так, на кошти, що залишились від 50 карб., даних Губархом в 1925 році на поточні витрати голові гуртка Базавлукові, гурток придбав заліза й поставив на вікнах відведеного помешкання 4 залізних ґрати, побілив помешкання, поробив дверні замки, установив полицки і т. ин.

Так бережно гурток витрачає відпущені кошти, але із цього не слід робити висновку, що гуртку непотрібні більші кошти. Гурток працює весь час даремно (безплатно), і кошти потрібні не гуртку, як такому, а самій справі, бо за браком коштів на переїзди гурток не має можливості стежити за архівною справою по району, а також іноді не може придбати дечого цінного у приватних осіб на базарі, або бува примушений на свої (в складчину) кошти купувати ту чи іншу річ історичної, або музейної вартості, але часто дозволяти таку собі розкіш гурток не може, бо одержує дуже невеличкі утримання по своїм посадам: зав[ідувач] музеєм – 40 карб., секретарь-юристконсулт – 50 карб., а голова гуртка платної посади зовсім не займає... Другим гальмом в нашій справі з'являється відсутність у нас будь-яких офіційних уповноважень, відсутність взагалі легалізації. Ми існуємо, щось робим і, на наш погляд, дуже корисне, але якби хто запитав нас, на підставі чого ми все це робим, то нам не було б чого відповісти. Раніш, коли встановився зв'язок з Губархом, ми одержали від нього відповідні мандати, а зараз, після скасування усіх Губ[арх]ів і передачі архівної справи до Окр[арх]а, у нас не мається ніяких посвідчень. Це теж псує іноді справу.

Врешті не можна не торкнутися принципового питання про такі невеличкі гуртки на місцях, як наш. Чи є рація їх підтримувати, чи слід організовувати нові на місцях. На нашу думку, не тільки є рація підтримувати існуючі гуртки, а і слід заводити нові там, де є відповідні культурні сили, що розуміють усю вартість архівного матеріалу. Таких місцевих діячів слід скликати періодично до центру, де вони мали б можливість обмінюватись наслідками своєї праці, обговорювати виникаючі питання та одержувати від центру відповідні вказівки.

**Приказ Лебединского Уездного Исполкома
по Отделу Народного Хозяйства¹⁶**

Лебединский Уездный Исполком приказывает всем учреждениям и должностным лицам города и уезда в двухнедельный срок со дня сего приказа доставить в помещение Отнархоза (Сумская улица, дом бывш[ий] Капниста) имеющиеся у них архивы и всю печатную, исписанную и рваную бумагу для выборки использованной уже бумаги и отправления ее на ближайшую фабрику для переливки на чистую.

Для разбора материала, который будет собран согласно сему приказу, и выделения из него всего имеющего историческую ценность будет образована при Отнархозе Особая Комиссия.

23 июня 1920 года

За Председателя Исполкома

Д. Павленко

Председатель Отнархоза т[оварищ]

Кориунов

Держархів Сумської обл., ф. Р-949, оп. 1, спр. 3, арк. 264–266. Оригінал, машинопис.

¹ *Базавлук Юрій Іванович* (1862–1939) – педагог, громадський діяч. Випускник Лебединської учительської семінарії. До 1917 р. працював учителем у с. Мала Ворожба, директором Лебединського міського училища. Активний учасник революційних подій 1917 р., делегат 2-го Всеросійського з'їзду Рад у Петрограді (жовтень 1917) від партії лівих есерів. 21 листопада 1917 р. став першим головою Лебединського повітового ревкому. У 1918–1919 рр. очолював повітовий ревком, повітову раду робітничих, солдатських і селянських депутатів (з перервами). З 1920 р. завідував Лебединським міським відділом народної освіти, згодом – інструктор місцевого краєзнавчого музею.

² *Отнархоз* – російськомовне скорочення назви «Уездный отдел народного хозяйства».

³ *Таранушенко Стефан Андрійович* (1889–1976) – відомий український мистецтвознавець і музеєзнавець, один із фундаторів пам'яткоохоронної справи в радянській Україні. Випускник історико-філологічного факультету Харківського університету (1916). Учень Д. Багалія, М. Сумцова, Ф. Шміта. Розпочинав роботу асистентом університетського музею витончених мистецтв і старожитностей. У 1919 р. керував архітектурно-монументальною секцією ВУКОПМИСу, а у 1920–1922 рр. – Харківського губкопмису. Впродовж 1920–1933 рр. завідував Державним музеєм українського мистецтва в Харкові, викладав у Харківському художньому інституті. З 1926 р. – Харківський крайовий інспектор охорони пам'яток. У 1933 р. заарештований за звинуваченням в антирадянській діяльності, засуджений на 5 років виправних робіт. До 1953 р. перебував за межами України. Впродовж 1953–1963 рр. працював в Академії архітектури УРСР у Києві.

⁴ *Багалій Дмитро Іванович* (1857–1932) – визначний український історик, архівознавець, громадський діяч, академік УАН (1918). Випускник історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира у Києві (1880). З 1883 р. викладав у Харківському університеті У 1906–1911 рр. був ректором Харківського університету. Один із засновників Української академії наук, голова історично-філологічного відділу ВУАН (1918–1920, 1929–1930). У першій половині 1920-х рр. стояв біля витоків державної архівної служби в УСРР як голова архівної

секції Харківського губкопмису (з січня 1920), член Особливої Всеукраїнської архівної комісії (з лютого 1920), заступник завідувача Головарху УСРР (з вересня 1921) та Укрцентрархіву (з січня 1923), завідувач відділу архівознавства ЦАУ УСРР (1923–1925).

⁵ Йдеться про працю Д. Міллера «Архивы Харьковской губернии» (1902), підготовлену за результатами його археографічних експедицій у північно-західні повіти Харківської губернії у 1900 і 1901 рр. за дорученням Харківського попереднього комітету з улаштування XII Археологічного з'їзду та Імператорського Московського археологічного товариства. *Міллер Дмитро Петрович* (1862–1913) – український історик, архівіст, бібліограф. Випускник історико-філологічного факультету Харківського університету (1888). Учень Д. Багалія. З 1895 р. працював помічником бібліотекаря Харківського університету. Співробітник і редактор газети «Южный край». Член Харківського історико-філологічного товариства (з 1892 р.). Брав активну участь у формуванні й упорядкуванні історичного архіву при ХІФТ.

⁶ *Бразоль-Леонтьєва Юлія Миколаївна* (1856–1919) – живописець, графік і скульптор, одна з фундаторів Харківської школи пейзажу. Народилася в Лебедині в поміщицькій родині, проживала й працювала переважно в Петербурзі (до 1906). Випускниця Харківського інституту шляхетних дівчат. Провідна тематика картин – південні пейзажі та море. Отримала низку мистецьких відзнак. Найбільша колекція її творів зараз зберігається в Лебединському художньому музеї.

⁷ *Красовський Олексій Андрійович* (1884–?) – художник, колекціонер, громадський діяч. Народився в поміщицькій родині, проживав у власному маєтку в с. Куличка Лебединського повіту. Випускник Московського училища живопису, ліплення та зодчества. Власник цінної колекції українських килимів, російського та іноземного фарфору. Член Лебединського товариства витончених мистецтв. У серпні-вересні 1918 р. його колекція експонувалася на виставці української старовини в Лебедині. Після встановлення радянської влади емігрував до Угорщини.

⁸ Йдеться про створений згідно з наказом повітревкому від 23 березня 1919 р. на основі конфіскованих у місцевих поміщиків колекцій предметів образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва Лебединський художньо-історичний музей ім. Т. Шевченка (сучасний Лебединський міський художній музей). Поштовхом до його заснування стало успішне проведення в Лебедині виставки української старовини в серпні-вересні 1918 р.

⁹ *Руднев Борис Кузьмич* (1879–1944) – мистецтвознавець, краєзнавець, музейний діяч. Випускник Харківського технологічного інституту. У 1919–1944 рр. очолював Лебединський художньо-історичний (з 1937 – художній) музей ім. Т. Шевченка. Під час війни врятував колекцію музею від пограбування та знищення. Автор низки історико-краєзнавчих праць.

¹⁰ *Гриценко Микола Андрійович* (1878–1937) – юрист, громадський діяч. Випускник юридичного факультету Харківського університету (1907). З 1911 р. завідував відділом шкільної і позашкільної освіти, а згодом був секретарем Лебединської повітової земської управи. Один з організаторів товариства «Просвіта», виставки української старовини в Лебедині (1918). Упродовж 1920-х рр. працював юристом у радянських установах Лебедина, викладав українську мову в Лебединській філії Державних курсів української мови. У 1930-х рр. працював у Лебединському ЗАГСі та райдержархіві. 1937 р. заарештований і засуджений до страти за звинуваченням в антирадянській діяльності.

¹¹ Югбум – російськомовне скорочення назви «Южное отделение Главного управления государственными предприятиями бумажной промышленности при ВСНХ РСФСР».

¹² *Чубар Влас Якович* (1891–1939) – радянський державний і партійний діяч. Член РСДРП(б) (з 1907). Активний учасник революційних подій 1917 р. у Петрограді. У 1918–1923 рр. був членом Президії ВРНГ РСФРР й водночас головою

Оргбюро для відбудови промисловості УСРР (1919), головою Української РНГ (1920–1923). Упродовж 1923–1934 рр. очолював Раду Народних Комісарів УСРР. Один з організаторів голодомору 1932–1933 рр. в Україні. У 1934 р. призначений заступником голови РНК СРСР, а в 1937 р. – наркомом фінансів СРСР. У 1937 р. був заарештований і згодом розстріляний.

¹³ *Капністи* – дворянська родина, власники великих земельних маєтностей на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII – на початку XX ст. Подружжя Капністів – Василь Олексійович (1838–1910) і Варвара Василівна (1841–1919) – у своєму маєтку в с. Михайлівці Лебединського повіту зберігали цінний фамільний архів, колекцію пам'яток мистецтва і старовини. Частина зібрання, у тому числі добірку копій царських і королівських грамот, оригіналів універсалів українських гетьманів XVII–XVIII ст., було вивезено до Харкова в грудні 1917 р. співробітником музею Харківського університету Д. Гордєєвим. У подальшому більша частина зібрання родини Капністів була втрачена.

¹⁴ *Романови* – дворянська родина, представники козацько-старшинського роду, власники земельних маєтностей на Слобожанщині у XVIII – на початку XX ст.

¹⁵ *Ковалевські* – дворянська родина, власники земельних маєтностей у Лебединському повіті в XIX – на початку XX ст. Останній власник родових маєтностей – *Микола Миколайович Ковалевський* (1858–?) – відомий своєю активною громадсько-політичною діяльністю, був багаторічним гласним Лебединського повітового й Харківського губернських земств, депутатом І Державної думи Російської імперії (1906) від Харківської губернії.

¹⁶ Текст цього документа опубліковано у 1998 р. співробітниками УНДІАСД у добірці документів з історії архівного будівництва в Україні 1917–1921 рр. Див.: Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 1998. – Т. 1. – С. 164.

УДК [930.2:94](092)(477)

Інна Заболотна

ВНЕСОК ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА У РОЗРОБЛЕННЯ ПРАВИЛ ВИДАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Публікація містить інформацію з малодосліджених джерел про участь відомого українського історика Івана Крип'якевича у розробленні археографічних правил, доповнює творчий портрет ученого, висвітлює його діяльність у галузі теоретичної археографії.

Ключові слова: І. Крип'якевич, правила публікації історичних джерел, теоретична археографія.

Публикация содержит информацию из малоисследованных источников об участии известного украинского историка Ивана Крипякевича в разработке археографических правил, дополняет творческий портрет ученого, освещает его деятельность в области теоретической археографии.

Ключевые слова: И. Крипякевич, правила публикации исторических источников, теоретическая археография.

The article contains information from little-investigated sources about participation of famous Ukrainian historian Ivan Krypiakevych in elaboration of archeographical rules, completes the creative portrait of the scientist, reproduces his activity in the field of theoretical archeography.

Key words: I. Krypiakevych, rules for publishing historical sources, theoretical archeography.

© Інна Заболотна, 2011

Відомий український історик Іван Петрович Крип'якевич мав значні заслуги також в археографії. Археографічна діяльність ученого становила завершений цикл – від архівної евристики до публікації історичних джерел. Результатом евристичної роботи науковця у вітчизняних архівах, його участі в археографічних експедиціях та опрацювання документів із зарубіжних архівів стало видання ним фундаментальних збірників і окремих археографічних публікацій, які помітно збагатили джерельну базу історії України.

І. Крип'якевич зробив вагомий внесок у розробку правил видання історичних пам'яток XVI–XVII ст. У повоєнні роки під час підготовки до видання листів і універсалів Б. Хмельницького І. Крип'якевич склав «Проект приписів транскрипції», який мав бути представлений на затвердження Археографічної комісії Інституту історії АН УРСР у погодженні з Інститутом мовознавства¹. Особливо гостро потреба в правилах передачі текстів українських середньовічних документів XVII ст. постала під час підготовки збірника «Воссоединение Украины с Россией». У родинному архіві Крип'якевичів зберігається машинописний текст «Правил издания документов XVI–XVII вв.»², надісланий І. Крип'якевичу з Інституту історії АН УРСР, а також супровідний лист, у якому дирекція інституту зверталася до вченого з проханням подати свої міркування щодо вироблення правил публікації документів XVI–XVII ст. з історії України, «беручи до уваги особливості українських документів тих часів та зважаючи на те, що значна частина їх написана польською, латинською та іншими чужоземними мовами»³. Про роботу над створенням нових археографічних правил свідчить і стенограма зборів інституту та засідань Археографічної комісії АН СРСР з обговорення проекту трьохтомника «Воссоединение Украины с Россией»⁴ та рішення Археографічного бюро інституту історії АН СРСР⁵.

Як свідчать нотатки І. Крип'якевича, готуючи ці правила, він розробляв принципи видання «Актов Юго-Западной России» (т. III), «Памятников, изданных Киевской комиссией для разбора древних актов», джерельних публікацій у «Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка» та археографічних праць М. Грушевського. Результати порівняння відображено у складеній вченим таблиці⁶. В ході дослідження він визначив основні принципи археографічної обробки тексту українськомовних джерел XVI–XVII ст. Нотатки вченого також свідчать про його спробу розробити ще й основні правила транскрибування документів, написаних латинською і польською мовами⁷.

У родинному архіві І. Крип'якевича зберігається «Схема видання документів», що ймовірно є складовою передмови до публікації універсалів Б. Хмельницького, яку вчений готував на початку 1950-х рр. Вона, по суті, є археографічною передмовою до передбачуваного видання збірника документів цього виду і авторським баченням правил їх публікації (див. додаток № 1).

У листі до І. Бутича від 6 вересня 1954 р. І. Крип'якевич обґрунтував доцільність передачі текстів історичних джерел XVII ст. сучасним

правописом (див. додаток № 2). Зразки транскрибування середньовічного українського тексту вчений подав у «Нарисі методики історичних досліджень» (1967) (див. додаток № 3).

За спогадами сучасників І. Крип'якевич щедро ділився власними науковими та архівними виписками, а головне – ідеями. Я. Ісаєвич зазначав: «Я знаю від самого Івана Петровича, що правила транскрипції засобами сучасного українського алфавіту текстів, написаних українською писемною мовою середнього періоду її історії, які свого часу сформулював київський історик Олександр Бевзо у Віснику АН УРСР, – це, власне кажучи, розгорнутий виклад з невеликими лише змінами (зокрема, щодо вживання м'якого знака) концепції, підказаної авторові І. П. Крип'якевичем»⁸.

Уявлення про погляди І. Крип'якевича на едиційну практику доповнює його аналітичний огляд діяльності окремих археографів. У його лекційному курсі «Українська історіографія XIX–XX вв.»⁹ відведено значне місце джерелознавчому і археографічному доробку Г. Кониського, А. Чепи, істориків XIX ст. Значну увагу вчений приділив корифеям української археографії – М. Костомарову та М. Максимовичу. Відзначаючи заслуги М. Костомарова як історика й археографа, Іван Петрович зауважував, що той недооцінював політично-історичні джерела, надаючи перевагу етнографічним¹⁰. Детально аналізуючи археографічну практику М. Максимовича, насамперед редаговані ним «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (Акты ЮЗР. – Т. 1–9, 11–13), І. Крип'якевич охарактеризував принципи відбору ним документів та археографічні засади його видань, зокрема відзначив важливість подання короткого змісту документа у передмові, поділу їх на групи, а також вказівки на місце зберігання. Водночас він звернув увагу на відсутність у деяких випадках докладних пояснень і покажчиків та наявність помилок у посиланнях.

Звертаючись до археографічного досвіду попередників, І. Крип'якевич розглянув внесок М. Максимовича у розробку проблем археографії¹¹. Він погоджувався з твердженням останнього про недопустимість збереження неточностей і помилок у тексті, що публікувався. Вчений поділяв також його позицію щодо критеріїв відбору документів для публікації, підтримуючи, зокрема, думку про недоцільність видання малоцінних у науковому плані джерел.

Як археограф-практик І. Крип'якевич вважав взірцевим виданням «Акты ЮЗР» (т. 1–15, СПб., 1863–1892), підготовлені Петербурзькою археографічною комісією. На його думку, застосовані в ньому археографічні правила публікації джерел не втратили своєї цінності¹². У своїй едиційній практиці вчений використовував досвід польської археографічної школи, а також послуговувався і методичною літературою з питань видання історичних документів¹³.

Іван Крип'якевич – автор низки рецензій на збірники документів та окремі археографічні публікації. Характеризуючи їх, дослідник у першу чергу звертав увагу на важливість опублікованих джерел для історії

України та на рівень їх підготовки до друку (наявність вступу, покажчиків, додатків тощо)¹⁴.

У своїй едиційній практиці І. Крип'якевич використовував кращі зразки вітчизняних і зарубіжних археографічних видань, в основному дотримувався принципів і традицій АК НТШ, пізніше – діючих археографічних правил. Учений стояв біля витоків Львівської археографічної школи, розробив правила транскрипції текстів, написаних українською мовою у XVI–XVII ст. Видатному історику України безперечно належить почесне місце у вітчизняній археографії.

Нижче друкуємо деякі тексти вченого, що стосуються його археографічної діяльності.

¹ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, оп. VI-Ф, № Г-5, с. 83.

² Правила издания документов XVI–XVII вв. // Проблемы источниковедения. – М.; Л., 1936. – Сб. 2. – С. 315–321.

³ Родинний архів Крип'якевича, П. 3. Лист Інституту історії України АН УРСР до І. Крип'якевича. 1 жовтня 1951 р.

⁴ Науковий архів Інституту Історії України НАН України, оп. 1, спр. 365, арк. 67–76.

⁵ Там само, спр. 361, арк. 2.

⁶ Родинний архів Крип'якевича, П. 184.

⁷ Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 361, арк. 2; Родинний архів Крип'якевича, П. 184.

⁸ *Ісаєвич Я.* Зі спогадів про Івана Крип'якевича та його синів Петра, Богдана й Романа // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – С. 661. Див.: *Бевзо О. А.* Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI–XVIII ст. // Вісник Академії наук УРСР. – 1958. – № 2. – С. 12–26.

⁹ *Крип'якевич І.* Українська історіографія XIX–XX вв. – Львів, 1923. – 66 с.

¹⁰ *Він же.* Археографічні праці Миколи Костомарова // Зап. НТШ. – 1918. – Т. 126/127. – С. 107.

¹¹ *Він же.* Михайло Максимович – історик // Зап. НТШ. – 1927. – Т. 147. – С. 165–172.

¹² *Він же.* Археографічні праці Миколи Костомарова ... – С. 115.

¹³ Родинний архів І. Крип'якевича. – П. 15; *Сергеев А.* Методология и техника публикации документа // Архивное дело. – 1932. – № 1/2. – С. 30–31; *Шилов А. А.* Руководство по публикации документов XIX и начала XX в. – М., 1939; *Валк С. Н.* О приёмах издавания историко-революционных документов // Архивное дело. – 1925. – № 3/4. – С. 123–135; *Фомин А. Г.* Аннотация. Теория и практика их составления. – 1929; *Хавкина Л. Б.* Составление указателей. – М.; Л., 1930; *Тыслер И.* Диаграммы. – М.; Л., 1932; *Алеева Л., Рождественский Н.* Изобразительный знак как элемент музейной диаграммы // Советский музей. – 1934. – № 2; *Пенчковский Н. Н., Шуриц Н. Н.* Корректур в образцах для авторов, корректоров, редакторов и пр. – М.; Л., 1937; *Гессен Л.* Оформление книги. Руководство по подготовке рукописи к печати. – Л., 1935; *Томашевский Б.* Писатель и книга. – Л., 1928; *Гильбо Г., Добрынин А., Исаков В., Филиппов Н.* Справочник для автора. – Л.; М., 1936; Видавничий посібник для автора, редактора і коректора. – 1941; *Chodyncki K.* Instrukcja wydawnicza dla średniowiecznych źródeł historycznych // Archiwum Komisji historycznej. – Kraków. – Ser. 2, т. 2; *Siemiński J.* O metodzie modernizacji pisowni w wydawnictwach źródeł

polskich XVI w. // Sprawozdania Towarzystwa nauk. – Warszawa, 1910; *Siemieński J.* Wniosek w sprawie ustalenia symboliki wydawniczej // Pamiętnik IV zjazdu historyków polskich. – Lwów, 1925; *Studnicki-Gilbert W.* Jak transkrybować tekst rosyjski w polskich wydawnictwach naukowych // Pamiętnik IV zjazdu hist. pol. – Warszawa, 1925.

¹⁴ *Крип'якевич І.* [Рец. на:] Донския дела. – Книга 3 / Русская историческая библиотека. – Т. 26. – СПб., 1909. – 4, 1022, 83 с. // Зап. НТШ. – 1911. – Т. 103, кн. 3. – С. 221–222; *Він же.* [Рец. на:] С. Шумаков. Сотницы, грамоты и записи, вып. 5: Чтения имп. общ. истории и древностей, 1909, кн. 4 // Зап. НТШ. – 1910. – Т. 94, кн. 2. – С. 201; *Він же.* [Рец. на:] Жерела до історії України-Руси. – Т. 12. Матеріали до історії української козаччини. – Т. 5: Акти до Хмельниччини (1648–1657). Зібрав і видав М. Кордуба. – Львів, 1911. – 544 с. // Літературно-науковий вістник. – 1912. – Т. 57, кн. 3. – С. 582–583; *Він же.* [Рец. на:] Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. – Т. 34: Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667). – Вильна, 1909. – 588 с. // Зап. НТШ. – 1911. – Т. 102, кн. 2. – С. 198–199; *Він же.* [Рец. на:] Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. – Т. 1: Najstarsza księga miejska. 1382–1389. – Lwów, 1892; Т. 2: Księga przychodów i rozchodów miasta. 1414–1426. – Lwów, 1896; Т. 3: Księga przychodów i rozchodów miasta. 1414–1426. – Lwów, 1905 // Зап. НТШ. – 1906. – Т. 72, кн. 4. – С. 197–201; *Він же.* [Рец. на:] Acta grodzkie i ziemskie. Т. XXIII // Зап. ЧСВВ. – 1930. – Т. 3, ч. 3–4. – С. 690–691; *Він же.* [Рец. на:] Listy Ks. Piotra Skargi T. J. z lat 1566–1610, podług autografów wydał i objaśnił ks. Jan Sygański. Т. J., Краків 1912 // Зап. НТШ. – 1912. – Т. 109, кн. 3. – С. 181–185; *Він же.* [Рец. на:] Listy Adama Kisiele, wojewody braclawskiego (z 1648); Listy B. Chmielnickiego (1648 г.); Nieznane listy B. Chmielnickiego (1648)... // Зап. НТШ. – 1912. – Т. 110, кн. 4. – С. 222–223; *Він же.* [Рец. на:] Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики, перші поземельні кадастри Галичини: покажчик населених пунктів / відп. ред. П. Захарчишина, уклад.: П. Пироженко, В. Сіверська. – К.: Наук. думка, 1965 // Укр. іст. журн. – № 11. – С. 148–149; *Він же.* [Рец. на:] Dr. Eugeniusz Barwiński – Dyaryusz i akta sejmowe r. 1591–1592, Kraków, 1911, 458 s. // Зап. НТШ. – 1911. – Т. 104, кн. 4. – С. 209–210 та ін.

№ 1

СХЕМА ВИДАННЯ ДОКУМЕНТІВ (УНІВЕРСАЛИ)

1) заголовок, 2) текст з варіантами і поясненнями, 3) легенда, що містить опис документа, місце його переховання, відомості про копії, давніші видання, деколи замітки про автентичність.

У заголовку подаємо порядковий номер, дату універсалу і місце його видання, зміст; дату даємо у двох календарях, юліанським і грегоріанським, при чому календар, якого уживає сам документ, поставлений без дужок, другий календар у дужках. Дату і місце видання перевірено на основі інших джерел.

Текст універсалу подається за такими засадами:

Відповідно до практики, яку бачимо в оригіналах, поділено текст на три частини (обзаци): а) ім'я, прізвище і титул гетьмана; б) головний текст; в) підпис Б. Хмельницького.

Правопис залишено оригінальний з тим, що великі літери збережено тільки в іменах осіб і географічних назвах, а всюди інше кладуться малі літери.

В титулах залишаються скорочення, нпр.* «его цар. вел.»

В оригіналах зберігаються слов'янські літери у датах, при копіях ставляться арабські цифри.

Пропущені у рукописах слова і речення зазначено тире «- - -».

Вилучено із тексту слова дописані у копіях, нпр. «в подлинном пишет», «место печати», і ці дописки зазначено при описі копій.

Очевидні помилки тексту виправлено, не зазначаючи їх у примітках.

Знаки перепинання, якщо їх не доставало в оригінальному тексті, доповнено за теперішнім правописом.

При універсалах, що збереглися у кількох копіях, за основу береться найбільш достовірною копія, з інших приводяться варіанти; у варіантах відмічено тільки речові зміни, а не взято під увагу дуже численних правописних варіацій, нпр. «унї версаль», «універсал», «уневерсал» і ін.

Польські тексти, відомі тільки у копіях, передано новим правописом, за нормами, прийнятими Польською академією наук.

Під текстом приміщено варіанти, які зазначаються малими літерами а) б) в) та речові замітки, що торкаються осіб, географічних назв і непевних дат, – зазначені цифрами 1) 2) 3). У деяких примітках цитовано потрібні для пояснення джерела або літературу.

Після тексту документа іде легенда, в якій зібрано відомості про збережені або втрачені оригінали універсалів, копії, та дотеперішні видання документа; врешті зазначено, який текст покладено в основу нової публікації.

Видання закінчують покажчики імен осіб та географічних назв.

Родинний архів І. Крип'якевича, п. 20. – Універсали Богдана Хмельницького, с. 13–15.

№ 2

ІЗ ЛИСТА І. КРИП'ЯКЕВИЧА ДО І. БУТИЧА ВІД 6 ВЕРЕСНЯ 1954 р.

[...] Щодо ортографії публікації іноземних документів – мій погляд – друкувати їх новою ортографією. Річ у тому, що ці документи у більшості ми маємо не в оригіналах, а в копіях – і кожний документ є в кількох копіях – і ці копії відрізняються від себе особливостями правопису. На основі цих копій приходиться реконструювати первісний текст. Дуже важко дати таку реконструкцію ортографією XVII ст. – через ці відміни у копіях – далеко легше зробити це правописом XX ст. В польських і інших західноєвропейських публікаціях документи XVII ст. друкуються тільки новим правописом. Це облекшує також друкарську роботу і коректуру. Щодо Вашого зауваження, що можливо допустити помилки, я не вважаю цього небезпечним – не роблять же помилок видавці російських документів, видаючи їх модернізованим правописом. Так само основи транскрипції новим польським чи латинським правописом не важко для того, хто гаразд знає таку мову.

* Тобто «наприклад». Так само і далі.

Врешті вирішальне, цю більшість документів я вже приготував новою ортографією – для мене просто неможливо вертатись назад і перероблювати все на химерний правопис XVII ст.

Все вище сказане торкається копій. Що ж до оригіналів, яких маємо розмірно небагато – чи давати їх старим правописом, чи новим? Можна б про це подумати. Але мені здається, що робити для них виняток – не варто. Мабуть краще вийти з цього становища так, що до видання додамо фотокопії всіх оригіналів – дослідники, які цікавляться старим правописом, можуть їх собі використовувати, а тексти дамо новою ортографією.

Щодо універсалів і листів українською мовою – були заперечення російських істориків (Греков і ін.) проти нового українського правопису. Також наші мовознавці бажали б мати тексти оригінальним правописом. Але тут треба виходити з принципового становища: якщо для російських документів XVII ст. приймаємо модернізований правопис, то так само можемо прийняти новий правопис для українських документів. Новий правопис потрібний на те, щоб читач читав український документ XVII ст., так як його читали в XVII ст. Новий правопис полегшує також друкарську публікацію. Якщо є які неточності в новому правописі, то їх треба переглянути (я про конкретні заміни не чув), але все-таки нового правопису не треба зрікатися. Мовознавців заспокоїмо тим, що дамо у публікації фотокопії всіх оригіналів.

Можуть виринути сумніви при деяких листах Хмельницького до російського уряду, при яких не знати, чи вони писані українською чи російською мовою – який же давати правопис, український чи російський? Але це питання розглянемо при конкретних випадках. Якщо у Вас є ще які зауваження щодо цих питань, – про ортографію, техніку обробки і ін. – треба нам про те все завчасу порозумітися, щоб в ході роботи не приходилося робити змін.

Родинний архів І. Крип'якевича, п. 256.

№ 3

УНІВЕРСАЛ ПОЛКОВНИКА ІВАНА БОГУНА ВІД 30 СІЧНЯ 1651 р.
У РІЗНИХ ВИДАХ ТРАНСКРИПЦІЇ (А, Б, В)

А. Транскрипція, яка наслідуює письмові деталі оригіналу

Іванъ Богу^н По^лковъни^к Во^йска е^{го} К^р м^л запорозького Винъницьки^и

Всемъ вобецъ и кождому зособна кому бы^о томъ ведати належало а меновите Пно^м Со^т никамъ и атамано^м впо^лку мое^м будучимъ доведомости доношу и ж^е Его м^л Панъ Кришътофъ Крини^цки^и еде^т залинию з має^т носте^и Своє^х за Котори^е Іа ва^м вси^м приказую абы^оному вовъсемъ веру давъши до бровельне пропушали и негъде не гамовали По^л Срогос^тю во^йсковою данъ вКа^лнику дня л Генвара ахна

Ва^м зичъливы^и пр

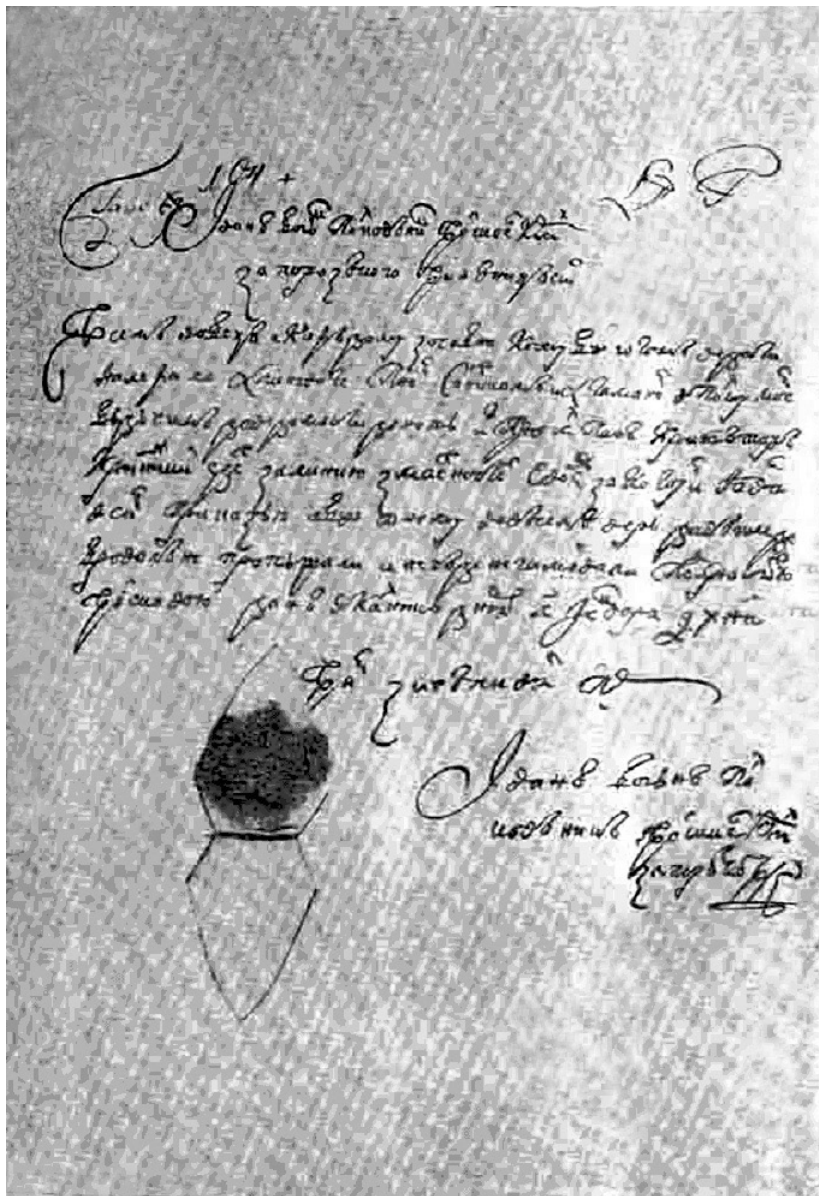
Іванъ Богунъ По^л

ковъникъ Во^йска е^{го} К^р м^л

Запоро^зкого р.

**Б. Транскрипція, яка зберігає давній правопис слів,
але включає надрядкові літери до відповідних
виразів і приймає сьгоднішню пунктуацію**

Іванъ Богун, полковъник войска его кр. мл. запорозького винь-
ницький.

Фотокопія оригіналу універсала Івана Богуна від 30 січня 1651 р.,
опублікована у виданні: Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. –
К., 1954. – С. 205.

Всемъ вобецъ и кождому зособна, кому бы о томъ ведати належало, а меновите паном сотникамъ и атаманом, в полку моемъ будучимъ, до ведомости доношу, иж его мл. панъ Криштофъ Криницький едет за линию з маетностей своих, за которие я вамъ всемъ приказую, абы оному во всемъ веру давши, добровольне пропускали и негде не гамовали, под строгостю войсковою. Данъ в Калнику, дня 1 генвара ахна.

Вамъ зичливый пр. Иванъ Богунъ, полковъникъ войска его кр. мл. Запорозкого, р.

В. Транскрипція сучасним правописом

Иван Богун, полковник войска его кр. мл. запорозкого винницкий.

Всемъ вобецъ і кождому зособна, кому би о томъ ведати належало, а меновите паном сотникамъ і атаманом, в полку моемъ будучимъ, до ведомости доношу, иж его мл. панъ Криштофъ Криницький едет за линию з маетностей своих, за которие я вамъ всемъ приказую, абы оному во всемъ веру давши, добровольне пропускали и негде не гамовали, под строгостю войсковою. Данъ в Калнику, дня 30 генвара 1651.

Вамъ зичливый пр., Иван Богун, пол. войска его кр. мл. Запорозкого р.

Крип'якевич І. Нарис методики історичних досліджень // Укр. іст. журн. – 1967. – № 3. – С. 115.

№ 4

ТРАНСКРИПЦІЯ

А. Оригінал

1) Залишаємо давні літери «ы», «ѣ», «ъ» а також давні цифрові знаки, нпр. «ахма».

2) Зберігаємо правописні особливості, як уживання літери «ъ» у середині слова («противъно»), неконсеквентне уживання «ъ» при кінці слова («васъ» і «вас»), перемішування «ы» та «и» («полковныкови», «монастира», «хотѣлы»).

3) Надстрочні літери уводимо в текст, нпр. «Хмельницкий» із «Хмел^лницки^л».

4) Скорочення розв'язуємо, але залишаємо скорочені титули, нпр. «его царского вел.»

5) Розділяємо вирази помилково злучені та злучуємо помилково розділені, нпр. «и теперъ» замість «итеперъ», «не хотѣлы» замість «нехотѣлы».

6) Великі літери залишаємо тільки в іменах осіб, країн, міст і ін. та на початку речень. Всюди інше уживаємо малих літер, а зокрема в назвах народів, прикметниках із географічних назв, титулах, предметах культу.

7) Інтерпунцію проводимо за теперішнім правописом.

8) При поділі тексту на уступи, по змозі затримуємо практику оригіналу.

9) Місце печаті зазначаємо МП.

10) Вставки і дописки іншою ручкою зазначаємо у примітках.

11) Уводимо такі знаки:

() для дужок, ужитих в оригіналі

[] для вставок видавця

— — прогалини в тексті

« « власноручний підпис або автограф Богдана Хмельницького

а) б) в) варіанти тексту

1) 2) 3) речові примітки

Б. Копії

1) зберігаємо давні літери «ы», «ѣ», «ъ», але давні цифри передаємо арабськими цифрами.

2) Правописних особливостей не зберігаємо, а уводимо звичайний правопис, що обов'язував у слов'янському письмі.

Інші правила залишаємо як при оригіналах, пункти 3–8, 9–11.

12) Замітки копіста, поміщені у тексті, даємо курсивом.

Родинний архів І. Крип'якевича, п. 184.

УДК [930.25:314.743](477+437.10)“1920”

Марина Палієнко

МІЖ ТАРНОВОМ ТА ПРАГОЮ: ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО АРХІВНОГО ОСЕРЕДКУ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

У публікації подано документи, які стосуються історії переміщення українських архівних збірок з Польщі в Чехословаччину та заснування на початку 1920-х рр. першого архівного осередку української еміграції в Празі.

Ключові слова: архіви української еміграції, Уряд УНР в екзилі, Український громадський комітет у ЧСР, М. Обідний, М. Шаповал, Український національний музей-архів у Празі.

В публикации представлены документы, касающиеся истории перемещения украинских архивных собраний из Польши в Чехословакию и основания в начале 1920-х гг. первого архивного центра украинской эмиграции в Праге.

Ключевые слова: архивы украинской эмиграции, Правительство УНР в эмиграции, Украинский общественный комитет в ЧСР, М. Обидный, М. Шаповал, Украинский национальный музей-архив в Праге.

This article analyzes archival documents relating to history of the displacement of Ukrainian archival collections from Poland to Czechoslovakia and foundation of the first archival center of the Ukrainian emigration in Prague at the beginning of the 1920s.

Key words: archives of the Ukrainian emigration, the Government of the Ukrainian People's Republic (UNR) in exile, the Ukrainian Public Committee in Czechoslovakia, M. Obidnyi, M. Shapoval, the Ukrainian National Archives-Museum in Prague.

© Марина Палієнко, 2011

Найбільш репрезентативним сегментом зарубіжної україніки, який сформувався в результаті діяльності представників української політичної еміграції в Європі у міжвоєнний період, був так званий «празький архів» – комплекс історичних документів і пам'яток, які відображали історію визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр. та громадсько-політичне, наукове і культурне життя українців у різних країнах світу. Якщо спочатку основну роль у формуванні «празького архіву» дослідники відводили двом інституціям – Музею визвольної боротьби України у Празі (1925–1948) та Українському історичному кабінетові (1930–1945)¹, то після виявлення і опрацювання низки маловідомих джерел із колишніх радянських спецфондів вдалося уточнити та більш цілісно відтворити історію заснування першого українського архівного осередку в Чехословаччині – Українського національного музею-архіву (УНМА), створеного восени 1923 р. при Українському громадському комітеті в ЧСР². Таким чином, остаточно було визначено коло еміграційних архівно-музейних інституцій, документальні зібрання яких отримали в історіографії умовну назву «празький архів».

Водночас аналіз джерел комплектування першого за часом виникнення українського архівного осередку в Празі засвідчив, що в основу колекції Українського національного музею-архіву було покладено частину еміграційного зібрання, започаткованого екзильним Урядом УНР в Польщі і перевезеного згодом у Чехословаччину.

Слід зазначити, що Уряд УНР, опинившись в еміграції на території Польщі, вжив низку важливих заходів, спрямованих на організацію збереження документальних пам'яток визвольної боротьби українського народу – у липні 1921 р. було засновано Головний військово-історичний музей-архів Армії УНР (ГВІМА) у Тарнові, а 1 вересня того ж року Головний отаман і Голова Директорії С. Петлюра підписав закон про заснування Музею-архіву визволення України (МАНУ). Однак засідання першої сесії Комітету МАНУ відбулося у Львові лише через півроку – 22–23 квітня 1922 р. У її роботі взяли участь представники від урядових установ, освітніх та наукових інституцій – С. Сірополко, В. Прокопович, О. Ейхельман, М. Кордуба, В. Дорошенко, І. Шендрик, Г. Довженко, М. Обідний, П. Сікора, П. Холодний. На ній було обрано президію Комітету МАНУ у складі: П. Холодний (голова), М. Кордуба (заступник голови) та М. Обідний (секретар); дирекцію Музею-архіву очолив В. Прокопович.

На сесії викликало дискусію питання щодо визначення країни та місця зберігання документальних джерел загальнонаціонального значення. В. Дорошенко висловив пропозицію про передачу всіх важливих документів на зберігання до НТШ у Львові. Натомість Г. Довженко заявив про небезпеку перевезення джерельних пам'яток державних інституцій до Львова, а І. Шендрик запропонував усі зібрані матеріали переховувати у приміщеннях громадських установ та монастирів у Галичині (зокрема, у Перемишлі). В. Прокопович наголосив на необхідності негайного вивезення архівних документів із таборів та зазначив, що одним із місць

їхнього тимчасового зберігання може бути Український центральний комітет у Варшаві. Зрештою було ухвалено рішення про тимчасове зберігання їх у Тарнові, Варшаві, Львові та Перемишлі, до часу їх вивезення «за кордон», тобто за межі Польщі.

Надалі питання щодо місця розміщення еміграційного архіву все більше загострювалося через несприятливу політичну ситуацію та нестачу фінансових ресурсів. У зв'язку з цим начальник Головного військово-історичного музею-архіву М. Обідний (який одночасно виконував обов'язки секретаря Музею-архіву визволення України) неодноразово в офіційних зверненнях та листах до вищого політичного і військового керівництва УНР наголошував на необхідності перенесення діяльності еміграційного архіву в іншу європейську країну. Серед можливих варіантів спочатку розглядалися Швейцарія та Австрія, але у зв'язку з масовим переселенням українських емігрантів у 1922–1923 рр. в Чехословаччину, уряд якої розпочав так звану «руську допомогуву акцію», найкращим місцем для зосередження національних архівних реліквій стала Прага.

Проте, в урядових колах ідея про перенесення діяльності МАВУ в Прагу не отримала підтримки. Зокрема, проти неї рішуче виступив керівник Міністерства народної освіти Уряду УНР С. Сірополко, який, посилаючись на думку Головного отамана С. Петлюри, наголошував, що у Празі українські архівні збірки можуть потрапити до рук «ворожих сил» або взагалі будуть передані до російських архівних центрів³. Водночас Комітет МАВУ, підтримуючи ініціативу М. Обідного, прийняв рішення про налагодження контактів з Українським громадським комітетом (УГК) в ЧСР у справі перевезення архівних колекцій у Прагу.

Важливим джерелом, по-перше, для аналізу ситуації, що склалася навколо українських архівів в еміграції, а по-друге, для відтворення процесу переміщення документальних колекцій із Польщі в Чехословаччину та заснування українського архівного осередку в Празі, є листування М. Обідного з діячами Українського громадського комітету в Празі. 20 квітня 1923 р. М. Обідний надіслав свого першого листа до УГК, в якому висвітлив головні події в історії музейно-архівної справи в Україні, починаючи з 1917 р., а також охарактеризував загрозливу ситуацію, що склалася з українськими документальними пам'ятками в Польщі. Тут же він висунув конкретні пропозиції до УГК щодо підтримки подальшої діяльності МАВУ та перевезення його колекції в Прагу.

Через кілька днів на цю пропозицію Комітету МАВУ надійшла позитивна відповідь від М. Шаповала (датована 24 квітня 1923 р.), в якій він відзначив, що питання збереження архіву є дуже важливим й УГК готовий допомогти в його вирішенні. М. Шаповал запропонував М. Обідному переїхати у Прагу і поєднати працю в архіві з навчанням в Українському високому педагогічному інституті ім. Драгоманова. Найголовнішим питанням, яке ставив автор листа, було визначення особи чи інституції, яка мала право розпоряджатися колекціями МАВУ та визначати їхню подальшу долю⁴.

Після одержання цього листа М. Обідний терміново підготував розлогу відповідь і 3 травня 1923 р. надіслав її в Прагу. У ній він деталізував інформацію про діяльність ГВІМА та МАВУ, а також щодо перспектив перевезення документальних зібрань із Тарнова у Прагу. Крім того, у ній наголошувалось на необхідності розширення музейно-архівної справи за кордоном, чому в першу чергу мала сприяти підтримка діяльності національного музею-архіву, за влучним висловом автора – нової «української національно-культурної фортеці на Заході», в якій гарантувалося б збереження документів та їхнє наукове опрацювання⁵. Однак, остаточну ухвалу щодо перевезення архіву було прийнято на засіданні Комітету МАВУ, яке відбулося 1 червня 1923 р. у Львові і на якому були присутні П. Холодний, В. Дорошенко, І. Шендрик та М. Обідний. Особливий наголос в ухвалі зроблено на тому, що музей-архів є загальноукраїнською установою, а тому не повинен підлягати у своїй діяльності будь-якій політичній інституції, з огляду на що керівництво установою після перенесення її діяльності в Прагу мало здійснюватися Комітетом за участю представників від УГК⁶.

В організації перевезення документів активну участь взяли відомі діячі: О. Ейхельман (представник Комітету МАВУ при УГК в Празі), Д. Ісаєвич, І. Кабачків. УГК запропонував перевозити зібрання частинами, залучивши для цього студентів, які від'їжджали з Польщі для навчання в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова в Празі. М. Обідному було запропоновано вручити кожному з них окремі пакунки з документами, а управа УГК зі свого боку, зобов'язалась компенсувати студентам вартість проїзду у Прагу. Однак, Комітет МАВУ не підтримав цього плану і вирішив перевозити документальні пам'ятки власними силами через Львів у Прагу⁷.

Управа УГК після детального ознайомлення зі справою вирішила не тільки сприяти переміщенню українських архівних колекцій із Польщі в Чехословаччину, а й провести подальшу реорганізацію МАВУ і на його основі заснувати Український національний музей-архів при УГК в Празі (далі – УНМА). Обґрунтовуючи свою пропозицію у листі до М. Обідного від 12 липня 1923 р., управа УГК відзначала, що, на її думку, Прага є найкращим місцем для перебування українського архівного центру, незважаючи навіть на «панування в певних колах чеського громадянства русофільських тенденцій»⁸. Ще через п'ять днів вона надіслала листа Комітету МАВУ, в якому повідомила про своє бажання допомогти перевезти архів у Прагу. У ньому також зазначалося, що управа погоджувалася «на те, аби справа керування Національним музеєм-архівом у Празі була в руках Комітету МАВУ, управа УГК лише зберігає собі право надіслати до складу членів Національного музею-архіву своїх представників»⁹, що знімало останні формальні перешкоди для перевезення.

Одночасно управа УГК звернулася до І. Кабачківа з проханням допомогти М. Обідному в перевезенні музею-архіву в Прагу¹⁰. У листі до Н. Григорієва І. Кабачків висловив свою готовність надати посильну допомогу, оскільки, на його переконання, в Празі «наші матеріали збе-

режуться далеко краще, ніж тут» (тобто у Тарнові – М. П.). Він пропонував також переконати прем'єр-міністра Уряду УНР А. Ливицького «не робить перешкод самій справі перевозу»¹¹. Цю місію І. Кабачків був готовий взяти на себе, але за умови гарантій «сучасному архівному комітетові певної автономії в його діяльності»¹². Одночасно він відправив листа Д. Ісаєвичу, в якому відзначив, що найкраще було б перевезти всі архівні документи разом в одному вагоні та залучити до цього студентів, яким треба було б видати посвідчення співробітників музею¹³.

Між тим отримані від УГК листи остаточно переконали Комітет МАВУ у доцільності перевезення пам'яток у Прагу. 30 липня 1923 р. відбулося його засідання, на якому було ухвалено рішення «перебрати всі архіви та інші пам'ятки від УНР і перевезти до Львова», а потім відправити їх у Прагу. Цього ж дня він планував надіслати офіційного листа уряду УНР з вимогою передати йому пам'ятки і повідомити уряд про подальше перевезення збірок у Прагу¹⁴.

Слід зауважити, що плани керівництва УГК та М. Обідного суперечили баченню долі архівних збірок Державним центром УНР. Першим точку зору екзильного уряду сформулював керівник Міністерства народної освіти С. Сірополко, який домігся у серпні 1923 р. відсторонення М. Обідного від керівництва ГВІМА, намагаючись у такий спосіб запобігти вивезенню збірок у Прагу. 27 серпня М. Обідний від імені Комітету МАВУ підготував листа до уряду УНР, в якому наголошував на тому, що Музей-архів визволення України не є «збіркою лише матеріалів урядового характеру», а більшість документів зібрано заходами широких кіл українського громадянства, відтак ці «збірки являються власністю цілої української нації»¹⁵. Проте, переважна більшість членів уряду УНР не зважила на аргументацію М. Обідного, звільнивши його 21 серпня за представленням С. Сірополка «в довготермінову відпустку без утримання», після чого экс-керівникові музею-архіву в черговий раз було запропоновано з'явитися до Військового міністерства «для передачі майна, архівних матеріалів та справ Військово-Історичного музею полковнику Садовському»¹⁶. Натомість М. Обідний на початку вересня з частиною архівних збірок виїхав у Прагу для того, щоб особисто зустрітися з членами управи УГК та обговорити план перевезення тих архівних пам'яток, які ще залишалися в Польщі.

Аналіз джерельної інформації дає підстави зробити висновок про те, що у Прагу було вивезено лише незначну частину фондів згаданих музейно-архівних осередків; архіви міністерств та відомств Директорії УНР у міжвоєнний період продовжували зберігатися у Тарнові та Ченстохові¹⁷. У листі І. Шендрику від 11 листопада 1923 р. М. Обідний висловив свою стурбованість тим, що в Празі «справа музейна поки що носить локальний характер і може розвинути, коли удасться добути відповідні грошові засоби»; таку ситуацію він пояснював тим, що діячі УГК у ЧСР «сподівались ширшого поступлення сюди історичних пам'яток, чого [...] перевести не вдалось»¹⁸. Невдовзі після переїзду М. Обідного у Прагу відбувся розрив стосунків між ним та іншими членами Комітету МАВУ – І. Шендриком та

В. Дорошенком, які припинили відповідати на листи М. Обідного і тим засудили його «неузгоджені» дії щодо долі архівних зібрань УНР.

Негативно оцінив ситуацію, що склалася навколо ГВІМА та МАВУ, й прем'єр-міністр Уряду УНР А. Лівіцький. У приватному листі до М. Обідного від 12 листопада 1923 р. він висловив своє здивування поведінкою начальника ГВІМА в останні дні його перебування у Тарнові та позицією, яку зайняв М. Обідний по «відношенню як до п. Сірополка, так і до Уряду, і до всього Державного центру»¹⁹. Прем'єр дорікав йому і за те, що той висвітлював у Празі «справу так, ніби пан Сірополко і Уряд не хотіли перевозити документів іменню до Праги через недовіру до Гр[омадського] Ком[ітету]», що об'єктивно призводило до поглиблення розходжень між Державним центром УНР і цим осередком української еміграції. Наприкінці листа А. Лівіцький висловив сподівання, що М. Обідний принаймні поінформує про те, які саме документи ним були вивезені, та вкаже місця їх переховування, оскільки уряд і надалі вважає себе відповідальним «за збереження матеріалів, що знаходились в його розпорядженні»²⁰.

Протистояння між представниками Державного центру УНР в екзилі (С. Сірополком, Л. Чикаленком) та М. Обідним щодо належності архівних збірок тривало й надалі, перейшовши у площину дискусій на сторінках періодичної преси. Кожна із сторін доводила свою правоту. М. Обідний продовжував відстоювати свою позицію, стверджуючи, що «не в тому справа, де саме переховуються пам'ятки, а в тому, що би вони були не в чужих, а в українських і чесних руках»²¹. Загостреність суперечок пояснювалась ще й тим, що вивезені з Польщі документи були передані на зберігання до архівного центру, заснованого Українським громадським комітетом в ЧСР. Як відомо, в УГК переважно входили представники Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), налаштовані опозиційно до Державного центру УНР в екзилі.

Однозначно оцінити дії М. Обідного неможливо. З одного боку, він свідомо не виконав урядових розпоряджень і самовільно вивіз документи з Польщі. Проте, з іншого боку, завдяки його зусиллям було збережено надзвичайно цінні історичні документи, які стали основою архівного зібрання УНМА. Отже, враховуючи всі позитивні та негативні аспекти переміщення частини архіву уряду УНР із Тарнова в Прагу, можна дійти висновку про нелегітимність, але водночас практичну доцільність цієї акції, яка стала своєрідним поштовхом для заснування першого українського документального центру в Чехословаччині.

Про широкий резонанс цієї справи свідчить те, що вже на початку 1930-х рр. до неї час від часу зверталася наукова громадськість. Так, у своїй відповіді від 27 червня 1932 р. на запит деканату Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі М. Обідний у черговий раз намагався спростувати закиди представників окремих кіл української еміграції, що звинувачували його у несанкціонованому вивезенні документів із Тарнова. Він наголошував на тому, що «справа перевезення українських історичних пам'яток із Польщі у Прагу була для

усіх очевидною і необхідно-конечною»²². Підсумовуючи, М. Обідний зробив висновок про те, що ця акція не тільки запобігла їх знищенню, а й сприяла розбудові національного архівного центру в еміграції – УНМА, підкреслюючи, що останній розгорнув свою діяльність раніше заснованого у 1925 р. Музею визвольної боротьби України. Важливим було й те, що саме у цьому листі М. Обідний уперше наголосив, що перевезені з Польщі у Прагу у 1923 р. документи він передав Українському національному музею-архіву при УГК, і що саме вони «стали основою згаданого музею-архіву»²³.

Отже, незважаючи на складність та неоднозначність ситуації, на початку 1920-х рр. Прага стала найсприятливішим місцем для розгортання діяльності українського музейно-архівного осередку, по-перше, через належну політичну ситуацію та позитивне ставлення до емігрантів з боку уряду Чехословаччини, а, по-друге, через переміщення в Прагу значної частини емігрантів та утворення ними низки культурно-освітніх, наукових, професійних та інших організацій і закладів.

Нижче публікуємо низку документів, які містять цінну інформацію з історії українських архівних осередків за кордоном, зокрема, переміщення окремих колекцій із Тарнова в Прагу та заснування у столиці Чехословаччини Українського національного музею-архіву, а саме: два листи М. Обідного до голови УГК у Празі М. Шаповала (від 20 квітня та 3 травня 1923 р.), лист-відповідь останнього (від 24 квітня 1923 р.) та лист Д. Ісаєвича до М. Обідного (від 10 липня 1923 р.). Нині вони зберігаються у фонді «Український національний музей-архів при Українському інституті громадознавства в Празі, Чехословаччина» (ф. 4018) у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Археографічне опрацювання їх здійснено відповідно до загальноприйнятих правил. Тексти листів публікуємо без скорочень, зі збереженням стилістичних та орфографічних особливостей оригіналів. У квадратних дужках розкрито авторські скорочення. Наприкінці публікації подано відповідні коментарі.

¹ Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – № 1/6. – С.18–30; Грімстед П. К. «Празькі архіви» у Києві та Москві: Повосні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. – К., 2005. – 252 с.

² Палієнко М. Український національний музей-архів у Празі (1923–1930 рр.): історія створення та основні напрямки діяльності // Студії з архів. справи та документознавства. – 2004. – Т. 11. – С. 13–24; Вона ж. Архівні центри української еміграції: створення, функціонування, доля документальних колекцій. – К., 2008. – С. 103–136.

³ ЦДАВО України, ф. 3504, оп. 1, спр. 1, арк. 64 зв.

⁴ Там само, арк. 128.

⁵ Там само, ф. 4018, оп. 1, спр. 2, арк. 131 зв.

⁶ Там само, арк. 143–143 зв.

⁷ Там само, арк. 160.

⁸ Там само, арк. 146.

⁹ Там само, арк. 153.

¹⁰ Там само, арк. 147.

¹¹ Там само, арк. 154–155.

¹² Там само, арк. 155.

¹³ Там само, арк. 156.

¹⁴ Там само, арк. 160.

¹⁵ Там само, арк. 163–164.

¹⁶ Там само, спр. 10, арк. 6.

¹⁷ Див.: Палієнко М. Доля архіву Директорії Української Народної Республіки у Тарнові // Історія та історіографія в Європі. – К., 2006. – Вип. 4. – С. 130–146.

¹⁸ Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, ф. 202, спр. 18, арк. 67–68 зв.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 4018, оп. 1, спр. 2, арк. 167.

²⁰ Там само, арк. 167–168 зв.

²¹ Там само, арк. 91.

²² Там само, ф. 3504, оп. 1, спр. 10, арк. 23.

²³ Там само, арк. 29.

№ 1

ЛИСТ М. ОБІДНОГО ДО УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО КОМІТЕТУ
В ЧСР¹ У СПРАВІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ
ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК В ЕМІГРАЦІЇ

20 квітня 1923 р., м. Тарнів

Грізна кривава буря, що по світовій війні знову перейшла по Україні, вириваючи сотні тисяч життя людського, нанесла надзвичайно тяжкі втрати на ниві нашої культури та мистецтва. Те, що творилося на протязі багатьох віків, що мало печать недоторканої святості – під ударами меча і огня перетворилося в руїни і попіл.

Не лише бібліотеки, музеї, архіви, не лише поодинокі монументальні пам'ятки старовини, а цілі міста з цвітом своїх культурних цінностей загинули безслідно.

Київ, цей суцільний музей монументальних пам'яток, вже на початку 1918 р. стогнав під страшними ударами нечуваного вандалізму, а одночасно чи слідком – багато і інших міст, славних старовиною.

Невеликі горстки діячів на ниві української культури і мистецтва, до того в більшості своїй захоплені визволенням нації, не могли ні захистити, ні схоронити загибаючих скарбів.

А тим часом Велика Українська Революція від 1917 р. давала сама по собі незвичайну кількість вельми цінних пам'яток.

Деякі наші красві музеї, наукові чи культурно-просвітні інституції та поодинокі особи зайнялися збиранням пам'яток, однак така робота не була плановою, а скорше випадковою, тому й збиралося не те, що потрібно було, а те, що попадало до рук. Та й трудно було в час неспокійних кривавих бійок, окупації, анархії сподіватись на щось більше.

При такій ситуації в травні 1917 р. в Києві розпочав свою діяльність Музей-Архів, що спочатку мав назву «Музей війни і революції 1914–

1917 рр.»², а потім «Державний військово-історичний музей»³. До кінця січня 1919 р. (евакуація з Києва) діяльність Музею полягала головним чином в збиранні і охороні на місцях пам'яток Великої Української Революції, однак було врятовано й багато пам'яток старовини, як рівно ж частину архіву Світової війни та перебрано великі і цінні збірки «Київського гуртка імператорського Військово-історичного товариства»⁴, останні, власне, й явилися основою Музею.

Під час евакуації з Києва в кінці січня 1919 р. частина персоналу Музею вирушила в подорож для збирання матеріалів та зафіксування історичних подій визвольного руху.

В 1919 і 1920 рр. праця Музею переходила в надзвичайно тяжких умовах. Бої на фронтах, часті евакуації і реевакуації, коли пам'ятки, особливо архіви, нищилися стихійно і від чужих, і від своїх рук, брак грошових і матеріальних засобів, а головне брак необхідних розпоряджень з гори владам на місцях щодо охорони пам'яток. Доводилося врятовувати пам'ятки, часом виринаючи з-під огня і куль, а в кам'янецький період врятовувати архіви і від знищення на паперових фабриках, куди їх спроваджувано як сирівець для переробки на папір. Все ж таки була можливість хоч дещо з зібраних пам'яток переховати в українських крайових музеях, школах, церквах, просвітах і ін.

В непорівняно гірших умовах знаходилися пам'ятки, що попали за межі України. Зупинимося хоча б на кінці 1920 р.: сусідні до України держави затоплює повінь українських пам'яток і музейного, і архівного характеру, серед яких чимало уніків⁵ з визвольної боротьби. Все цінніше (особливо документи від початку 1917 р.) вивезене українською владою з Києва при евакуації, і що не загинуло під час «бойового мандрування» по Україні, попадає разом з емігрантами на ласку недоброзичливої долі.

Урядові установи скорочуються, ліквідуються, а архіви залишаються без догляду. Часом деякі «урядовці», бачачи, що тут їх інтереси з Україною скінчилися, самі допускалися до нищення архівів. Багато осіб, а з них і ті, що в сій час займали високе службове положення в Українськ[их] Урядах, позабирали повні кошики найцінніших історичних документів: одні з них звертаються до Музею-Архіву з проханням перебрати від них матеріали, другі не турбуються і не цікавляться долею чи за опікуванням попавших до них пам'яток, нарешті найшлися й такі, що дивляться на пам'ятки як на свою власність, на якій можна в сій час заробити.

Музей-Архів, перемагаючи брак грошових і матеріальних засобів та необхідних працівників, все ж повів інтенсивну працю: 1) по зареєструванню всіх вивезених за кордон пам'яток, чи збиранні бодай якихось відомостей; 2) нав'язанню стосунків з різними організаціями і поодинокими особами в справі передачі до Музею-Архіву пам'яток; 3) клопотання про повернення великих українських архівів, що під час військових подій попали до чужих держав; 4) збирання фотографій, малюнків, спогадів, мемуарів і ін. з Великої Укр[аїнської] Революції; 5) складання Синодика поляглих лицарів, для чого виготовлені окремі бланки «Листок поляглого», що розсилалися для заповнення; 6) розроблено план

упорядкування могил поляглих; 7) збирання української і чужоземної преси і неперіодичних видань, в яких трактувалась б українська справа; 8) продовжувано пекучу роботу по упорядкуванню зібраних в Музей-Архів матеріалів, складанню описів і ін. Одначе для такої роботи конче були потрібні і кошти, і більший склад співробітників (крім кустоса був ще один співробітник).

На початку 1921 р. Музею-Архіву потребувалося 40 000 м[арок] п[ольських] лише для перевезення з різних місць історичних матеріалів, що очутилися⁶ під найбільшою загрозою знищення, про відпуск яких Музей-Архів звернувся до Уряду УНР та до різних організацій. Потреба в грошах була конечна і негайна, бо пам'ятки нищилися стихійно. До того з різних місць надходили щоденно листи, в яких просто умоляли якнай-скоріше забрати загибаючі пам'ятки. На дуже великий жаль на гарячий заклик Музею-Архіву ніхто реально не відгукнувся, хоча й надходили листи з висловом глибокого співчуття до цієї актуальної національної справи, чи як назвав д-р М. Левицький⁷ «святої справи», а Уряд відпустив лише аж в кінці 1921 р. 20 000 м[арок] п[ольських], на які, при поспішному пониженні польської валюти, неможливо було перевезти бодай решту уцілівших пам'яток, та все ж дещо було врятовано і перевезено до Ченстохова, таборів та ін. Другу половину грошей вдалося одержати лише восени 1922 р. і то невеликими частками, власне в той час, коли валюта впала до такого ступеня, що на зазначену суму перевести якусь більшу операцію по охороні пам'яток було цілковито неможливо.

Оце, власне, й були усі кошти, які Музей-Архів мав в своєму розпорядженні з початку 1921 р. до сьогодні.

Цей тяжкий стан ще погіршувався розпорядженнями про перевезення Музею-Архіву зо всіма збірками (національними скарбами) до табору (sic!), ніби за браком коштів для його «утримання», як рівно ж про скорочення штату Музею-Архіву до однієї особи (всього насього до одної особи, бо не було й звичайного доглядача і це в чужому краї, та ще коли справа ходила не лише про охорону зібраних матеріалів, а і про поїздки скрізь для збирання матеріалів. Проти такого походу довелось Музею-Архіву рішуче боротися і відпарувати справу перевозки⁸, а штат все ж таки скорочено до одної особи.

Щоб зацікавити і притягти до збирання пам'яток фіксування історичних подій ширші кола українського громадянства, Музей-Архів підніс ідею заснування на еміграції (десь в спокійній від війн країні) Українського Національного Музею-Архіву. 8–10 липня 1921 р. (в Польщі) відбулося зібрання учених і діячів на ниві української культури, де, по заслуговуванні доповіді кустоса Музею-Архіву, вироблено проект Статуту Музею-Архіву Визволення України та разом з меморандумом передано Урядові УНР. Справа з затвердженням статуту і заснуванням Комітету Музею-Архіву затяглася аж до квітня 1922 р., з якого часу Комітет і розпочав свою діяльність. Дуже малі грошові засоби Комітету не давали змоги одразу вкласти щось реальне в справу (місцем осідку Музею-Архіву намічалось з початку Відень, а тепер Прага). Комітет Музею-Ар-

хіву зараз уповноважив свого секретаря М. Обідного для поїздки за кордон в цілях полагодження справи перевозу майна та відшукування засобів на утримання інституції. Музей-Архів мав утворити крім відділу історичного, ще відділи етнографічний, мистецький, промисловий і ін., чого вимагає за кордоном саме життя, як для студіювання та ознайомлення одірваними від України нашими емігрантами, так і для познайомлення з нашою країною чужинців.

Чи вдасться українцям мати свій Рапперсвіль⁹ і коли?

А між тим справа з охороною пам'яток сьогодні, як ще ніколи, стала для української нації гостро актуальною. Чи врятуємо хоч рештки уцілівших історичних матеріалів, яких вже зібрано до ста кошиків. Навколо все гине, гине стихійно, завтра може бути запізно рятувати. Одержуємо багато листів з благанням врятувати пам'ятки. Склепи заповнюються нашими архівами для обгортки, можна припускати, що там загинуть і деякі уніки Великої Української Революції, хай нам буде сором і тяжкий гріх перед історією, хай наші нащадки знову будуть тяжко платитися за наші помилки, яких досліджувати не буде з чого. Найгірше, що почалася ганебна торгівля національними скарбами і те, що належить всім, не буде всіма використано, чи взагалі не буде використано, або хтось використає на приниження і наругу нації.

Поруч з цим не краще стоїть справа із зафіксуванням історичних подій нашого визвольного руху. Учасники і очевидці один за одним або сходять з життєвої арени, або переходять в стан пасивності щодо висвітлення Недавнього Великого, чи просто, міняючи дороговкази, переходять до ворогів. Потрібно з одного боку зацікавити і притягти (може через спеціальний орган) до написання спогадів, мемуарів і ін., по-друге, запевнити (гарантувати) авторів, що ними написано (тут маємо на увазі такі матеріали, які не можуть бути зараз опубліковані) дійсно буде схоронено і використано для історії і не пропаде. Потрібно широкої систематичної праці, потрібно скласти і видати програму для збирання пам'яток і зафіксування історичних подій Великої Революції, звернутися з окремими припорученнями до визначних провідників і ін.

Нарешті, не можна промовчати про зареєстрування поляглих та охорону їх могил. Лежать вони мовчазні святі для нації герої і на нашій не своїй землі і скрізь на чужині (Див. книжку М. Обідного «В обороні могил поляглих українських лицарів»). Убогі хрестики попадали, а на багатьох і зовсім їх не було, могили заростають бур'яном, розмиваються дощами і занепадають. Даремно через якийсь час буде батько розшукувати могилу сина чи син могилу батька, бо вже тепер губляться. Вже є спроби упорядковувати українські військові цвинтарі чи поодинокі могили, але така робота проводиться без відповідного плану. Бажано упорядковувати цвинтарі (хрести, каплиці, брами, огорожа, хата для сторожа) в українському національному стилі. Музеєм-Архівом розроблено план упорядкування могил, однак немає грошей, щоб оголосити конкурс на виготовлення артистичних проектів. Щодо зареєстрування поляглих, то вже зібрано відомості про декілька тисяч, але це так мало, мало. І в цій

роботі потрібна гаряча співучасть всього громадянства. Хай імена славних мучеників золотом горять перед тими, кому судилося ще боротися із зброєю в руках за своє визволення.

Зважаючи на зазначене вище, Музей-Архів має за честь звернутися до Світлого Громадського Комітету з проханням не відмовити взяти найближчу гарячу участь у врятуванні загибаючих наших національних скарбів, в спосіб, який Комітет знайде для себе можливим.

Зокрема Музей-Архів прохає:

1. Заходів Світлого Комітету для найскоршої висилки кустосу Музею-Архіву Михайлові Обідному візи на виїзд до Чехословаччини для особистого доповіді про справу охорони пам'яток і дальшого ними заопікування.

2. Уділення йому на подорож грошової допомоги.

3. Уділення Музею-Архіву тимчасової грошової підмоги, бодай на протязі двох-трьох місяців, поки пам'ятки будуть звезені, упорядковані і переправлені за кордон: а) на утримання персоналу Музею-Архіву в складі кустоса і ще бодай одного співробітника, б) на оплату праці запрошених в міру потреби фахових співробітників і технічного персоналу, в) на перевозку з різних місць архівів по залізницях і подорожні витрати, г) на поштові, канцелярські витрати та на матеріали для упорядкування архівів, д) винайму помешкання, е) видання спеціального органу, присвяченого справі охорони пам'яток, бодай в розмірі одного-двох аркушів, один раз на місяць. Всі згадані витрати при досить високому курсі чеської валюти не винесуть великої суми, однак може вдасться врятувати цінні великі національні скарби, які годі буде колись оцінити за гроші.

До цього маємо додати, що Музей-Архів уже вичерпав всі можливості в підшукуванні засобів для врятування пам'яток і одинокою залишається надія на Світлий Український Громадський Комітет у Празі.

Кустос Музею-Архіву

[М. Обідний]

ЦДАВО України, ф. 4018, оп. 1, спр. 2, арк. 123–126. Автограф.

№ 2

ЛИСТ ГОЛОВИ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО КОМІТЕТУ В ПРАЗІ М. ШАПОВАЛА ДО М. ОБІДНОГО

24 квітня 1923 р., м. Прага

Вельмишановний Товаришу!

Одержав Вашого листа. Дякую за спомин і ласкаві слова. Я Вас пригадую по роботі в ЦК УПСР¹⁰, але я тоді стояв осторонь, бо горлала нетямуща публіка і губила укр[аїнську] справу.

Я взявся до роботи тепер, коли катастрофа настала повна, і коли так багато кинулось в дезертирство. Тяжко, але якось держимось на верхні.

Зачеплені Вами справи з архівом важні. Торік восени в цій справі звертався до мене проф. Ейхельман¹¹, і я навіть переговорив в чеських сферах реально про це. Однак на мої запити про кількість того майна, його обсяг, кількість людей при нім, потребу коштів і формальну сторону – він нічого не одповів, обіцяючи «навести справки». І так аж до сьогодні.

Отже реально.

Я співчуваю цій справі. Думаю, що можна б перевезти музей-архів до Праги і взяти під опіку Українського громадського комітету. Думаю, що чехи дадуть на це дозвіл. Треба ще дещо призбирати до музею, що вдасться врятувати. На це треба кошти.

Український громадський комітет може дати невеликі кошти. Я внесу цю справу в президію Українського громадського комітету на вирішення протягом кількох днів.

Вам краще всього переїхати сюди – вчитись в Педаг[огічному] інституті¹² і берегти архів. Подайте негайно заяву і документи про освіту до інституту на ім'я Українського громадського комітету – Культ[урно]-просв[ітнього] відділу. Інститут з 1 травня одкривається. Сповістіть на всякий випадок про це у Львів (Pl. sw. Jurga, 5)¹³ проф. Л. Білецькому¹⁴, якого запрошено на директора інституту і який має приїхати сюди на 1 мая.

Подайте до Українського громадського комітету такі відомості про архів-музей:

1. Скільки речей в йому по обсягу (чи буде з вагон чи менше)?
2. Чи вміститься все в одній кімнаті?
3. Хто буде оберігати архів? (Скільки душ при йому буде?)
4. Хто має право віддати музей-архів під опіку і відповідальність Українського громадського комітету?
5. Скільки Вам треба негайно грошей на врятування деяких матеріалів і на звіз всього до купи?

Окрім того повинна бути у нас заява формальна, щоб Український громадський комітет клопотав перед ЧСР про перевозку музею-архіву і про віддачу його під опіку Українському громадському комітету. На основі цього Український громадський комітет матиме право розпочати клопотання перед владою ЧСР. А без цього ми можемо дати хіба деяку грошову підмогу на утримання музею в Тарнові. Я доручу ведення цієї справи п. п. Стяжко і Ейхельманові разом з Культ[урно]-освіт[нім] відділом Українського громадського комітету.

З пошаною,

[М. Шаповал]

ЦДАВО України, ф. 4018, оп. 1, спр. 2, арк. 127–128 зв. Автограф.

№ 3

ЛИСТ М. ОБІДНОГО
УКРАЇНСЬКОМУ ГРОМАДСЬКОМУ КОМІТЕТУ В ЧСР
У СПРАВІ ПЕРЕВЕЗЕННЯ АРХІВНИХ КОЛЕКЦІЙ
ІЗ ТАРНОВА В ПРАГУ

3 травня 1923 р., м. Тарнів

В додаток до листа Музею-Архіву від 20 квітня б. р. маємо за честь подати слідує:

1) Для перевезення пам'яток до Праги потребується один залізничний віз (вагон). Пам'ятки складаються з: а) історичного архіву, б) пресового архіву: газети, журнали, відозви, заклики, прокламації, записки і ін., в) невеличкої бібліотеки, г) мистецького відділу: картини, портрети, різьба, проекти українських грошових знаків, гральних карт, державних гербів та різних державних паперів (сюди увійде вельми цінний мистецький відділ заготовки державних паперів Мін[істерства] Фін[ансів], що має графічні праці двадцяти двох артистів-малярів: Нарбут¹⁵, Бойчук¹⁶, Серета¹⁷, Ждаха¹⁸, Красицький¹⁹ і ін.), д) різних речей музейного характеру: прапори, фотографії, печатки, зразки уніформи укр[аїнського] війська, різні вироби укр[аїнських] вояків і ін. Крім загаданих пам'яток, що стосуються головним чином до укр[аїнського] визвольного руху, можна буде і необхідно, але трохи згодом, зібрати тут, а дещо і придбати за гроші з царини української культури і мистецтва, в яких назріває конечна потреба в зв'язку з поширенням українського культурного руху на Заході.

2) Зазначене майно Музею-Архіву, при перевезенні до Праги, можна було б скласти в упаковці в одній великій кімнаті в стані нерухомості, лише для схоронення. Однак виключні обставини часу вимагають від нас негайного розширення музейно-архівної справи за кордоном ось з яких причин: а) стверджено, що вельми цінні пам'ятки до історичного українського визвольного руху за кордоном по приватних, часом дуже нечемних руках, «горять» – нищаться стихійно, йде ганебна торгівля пам'ятками. Необхідно якнайскоріше найширше розвинути акцію по збиранню тих пам'яток. Заклики до громадянства, численні листи до поодиноких осіб, видання спеціального органу, призначеного справі охорони пам'яток, всі ці і інші середники вимагають виконавців і місця для їх праці; б) Світлому Комітетові певно відомо, в якому зараз стані знаходяться українські посольські архіви за кордоном: що деякі з них, в тому числі й цінний Царгородський архів²⁰, вже загинули. Треба буде негайно, по переїзді Музею-Архіву до Праги, послати своїх людей для перегляду, перебрання і перевезення до Музею-Архіву посольських архівів, як рівно ж і архівів деяких бувших за кордоном інституцій і організацій; в) при перевезенні звідси пам'яток до Праги необхідно одразу приступити до ширшого їх перегляду, упорядкування, описання і розроблення, необхідно з'ясувати, що ми маємо з уніків нашого визвольного руху і чого недостає, щоби по гарячих слідах великоісторичного часу відшукати

і схоронити те, що необхідно і що ми повинні для освітлення історії мати. Такої праці тут, в цілком ненормальних обставинах, страшених злиднях, голоді, ми перевести не могли, а тому для її переведення там в Празі потрібні необхідні помешкання; г) необхідно поставити одразу українське громадянство перед фактом заснування справжнього Музею-Архіву, де зібране майно упорядковується і розробляється для наукового дослідження і гарантовано найдоцільнішими середниками охорони, щоби в осіб, які побажають передати до музею свої збірки, не виникло сумніву, чи дійсно пам'ятки не пропадуть і ляжуть скарбом в храмі української культури. Крім того, надання життєвого характеру цій новій українській національно-культурній фортеці на Заході, викличе ширші зацікавлення в ширшого кола громадянства до збирання пам'яток та фіксування історичних подій Великої Української Революції; д) так чи інакше мабуть доведеться Світлому Комітетові звертатися до Уряду ЧСР (може через Чеський Національний Музей, така думка була в декого з членів Комітету Музею-Архіву Визволення України) про відпуск грошової допомоги на утримання Українського Національного Музею-Архіву в Празі, і тому необхідно поставити їх перед фактом, що такий музей ми вже маємо, і що для нього потрібний начальник і необхідні культурні робітники. Можна думати, що відкриття такої української інституції з цікавими експонатами за кордоном, зацікавить тих чужинців, які цілком щиро бажають познайомитися і зблизитися з Україною.

3) Хто буде охороняти в Празі Музей-Архів та провадити в ньому роботу. Зараз на терені Польщі існує два українських (еміграційних) Музею-Архіву: а) «Головний військово-історичний музей-архів», який від 1917 р. до сьогодні проводить свою працю і зараз в найтяжчих умовах не виходить із стану активності (кустосом музею чи урядово – «начальником» є Михайло Обідний),

б) «Музей-Архів Визволення України» (ніби Національний Музей на еміграції), заснований в 1922 р.²¹ Цей Музей-Архів ще фактично не проводить своєї праці, але має своє майно і свою дирекцію (директор Музею-Архіву – Вяч[еслав] Прокопович²², його помічник – проф. Ів[ан] Шендрик²³, учений секретар – Фед[ір] Слісаренко²⁴). Цим Музеєм – Архівом керує Комітет, що складається з представників від укр[аїнських] наукових інституцій (Головою Управи Комітету є Петро Холодний²⁵, його заступником – проф. д-р Мирон Кордуба²⁶ і секретарем Михайло Обідний). При перевезенні всіх збірок до Праги очевидно буде один Український Національний Музей-Архів на еміграції, куди Головний військово-історичний музей-архів, тимчасово до повернення на Вкраїну, увійде як відділ, застерігаючи за собою деяку автономію щодо своєї спеціальної «військово-історичної праці». Отже, штат Національного Музею в Празі провізорично²⁷ можна уявити таким: директор Музею – 1, його помічник – 1, учений секретар – 1, завідуючих відділами – 3, діловод – 1, друкарщик-перепищик – 1, доглядачі – 2, а разом 10 осіб. Звичайно на перший час, та ще при обмежених коштах, для фактичного провадження справи можна обійтися й штатом значно меншим. В кожному разі при

перевезенні музейного майна з Польщі до Праги прийдуть від кожного (згаданих двох) по два чоловіки зі складу керівників або щонайменше на перший час по одному співробітників, а разом два (напевно проф. Ів[ан] Шендрик і Михайло Обідний), які і розпочнуть роботу Музею-Архіву в Празі та будуть його охороняти.

4) Справу щодо передачі Музею-Архіву під заопікування Світлого Українського громадського комітету в Празі має право вирішити Комітет Музею-Архіву Визволення України, на розгляд якого порушене питання та питання про клопотання дозволу від Уряду ЧСР на перевозку Музею-Архіву, ми передаємо негайно, по одержанні від Вас грошової підмоги, коли матимемо змогу поїхати до Львову, де перебуває Управа Комітету. Про рішення Комітету оповістимо Вас якнайскоріше.

5) Вельми прихильне відношення Світлого Комітету до порушеної Музеєм-Архівом болючої національної справи, надало нам нових моральних сил для продовження нашої семирічної роботи і впало ясним промінем на тугу мартирології української старовин²⁸. Але чи зможе Світлий Комітет допомогти нам з боку фінансового для врятування загибаючих скарбів, коли ми перебуваємо тут в країні «мільйонів», де середня платня інтелігентному робітникові чи фаховому ремісникові виносить на місяць один мільйон марок польських, коли залізнична тарифа піднімається з кожним місяцем на п'ятдесят-сто відсотків, напр[иклад] квиток 3 кл[асу] від Тарнова до Львова коштував 23 000 м[арок] п[ольських], а тепер знову передбачається підвищення. Отже, трудно було б з'ясувати, скільки зараз потрібно грошей на перевезення з різних місць до Тарнова пам'яток, на їх упаковку та упорядкування, коли все з кожним днем дорожчає. Щодо зведення пам'яток ми мали такий план. Послати одного чоловіка до різних місць (Волинь, а також Станіславів, Коломия, Перемишль і ін.) і перевезти пам'ятки до Тарнова, а до Ченстохова і таборів (Каліш), де пам'яток дуже багато (в Ченстохові до 50 пуд[ів] і в таборах до 150 пуд[ів]) послати Комісію в складі двох чоловік (проф. Ів[ана] Шендрика і Михайла Обідного) для того, щоби на місцях переглянути всі матеріали (головне архіви) і перебрати лише що необхідно, що має історичну вартість. Праця комісії протяглася б в Ченстохові до одного тижня і в таборах до двох тижнів. Крім того, ще довелось б інтенсивно попрацювати комісії (в складі бодай трьох осіб) в Тарнові для перегляду 70 скринь з архівами УНР та хоча [б] поверхово упорядкувати перевезені матеріали, на що потребувалось б також до півтора місяці. При відповідних грошових і матеріальних засобах всю роботу, включно до підготовки пам'яток для перевезення до Праги, провести в два – два з половиною місяці.

Отже, для роботи довелось б запросити місяців на два зі Львова до Тарнова проф. Шендрика, крім того ще якогось одного культурного та одного технічного робітників з перебуваючих в Тарнові, і заплатити їм платню хоча б саму необхідну для прожиття.

Музей-Архів має за честь прохати Світлий Комітет допомогти в міру можливості. На прислані Вами гроші, що зможемо, то й зробимо. Працю

по поверненню пам'яток та упорядкуванню їх і всі грошові витрати обидва Музеї будуть проводити спільно і з відома Комітету Музею-Архіву Визволення України, надсилаючи до Світлого Комітету справоздання на витрачені гроші. На перший час на згадані цілі потрібно не менше однієї тисячі крон чеських.

Крім того, Головний військово-історичний музей-архів, що розташований в Тарнові, має за честь прохати Світлий Комітет допомагати йому, зокрема, бодай на протязі 2–3-х місяців, поки не буде перевезений до Праги, на слідує потреби: 1) на виплату утримання кустосу Михайлу Обідному і його помічникові Й. Уланівському²⁹ (Уряд УНР виплачує платню дуже ненормально, раз в два – три місяці і то в такому розмірі, що не вистачає навіть на обід і хліб, наприклад кустосу призначена платня 150 000 м[арок] п[ольських] на місяць, коли одно кіло хліба коштує 2250 м[арок] п[ольських] і ціни на все щоденно збільшуються, а побічно-го заробітку немає і тому доводиться страшенно бідувати);

2) на витрати подорожні (час од часу приходиться їздити до Львова, таборів і ін.), поштові, канцелярійні (необхідно виготовити печатки Музею), на матеріали для упорядкування пам'яток (палітурне приладдя), фотографічне приладдя, упаковку пам'яток та інші витрати.

За все, чим зможете допомогти, Музей-Архів згори складає Вам найщирішу подяку.

Кустос Музею-Архіву

[М. Обідний]

ЦДАВО України, ф. 4018, оп. 1, спр. 2, арк. 131–133 зв. Копія. Машинопис.

№ 4

ЛИСТ ЧЛЕНА УГК У ЧСР Д. ІСАЄВИЧА³⁰ ДО М. ОБІДНОГО У СПРАВІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕРЕВЕЗЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВНИХ ЗБІРОК У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНУ

10 липня 1923 р., м. Прага

Високошановний Пане,

Я не маю чести знати Вас персонально, але багато чув про Вас, а зараз маю доручення Управи УГК в Празі ввійти з Вами в зносини, як управитель «Організаційного відділу», на обов'язку котрого лежить підтримувати «закордонні» зносини.

Вашого листа мені показував Ничипір Якович Григорієв³¹ і прохав повідомити про справу перевозки ваших колекцій. Крім того, я цю справу знаю й з того, що вона вже обговорювалась в нас на засіданні, де я був присутній. Справою перевозки музею Управа прохає Вас зайнятися негайно.

Перш за все зараз є можливість перевозити музей частками. До нас мусять виїхати прийняті до Інституту³² до 30 чоловік. Отже, Управа Вас прохала б доручити кожному з від'їжджаючих студентів певні час-

тини матеріалів, скільки він міг би взяти. Зі свого боку УГ Комітет кожному, хто з них візьметься перевезти речі зобов'язується виплатити вартість перевезки і залізничного квитка від Кракова до Праги. Далі для організації цієї справи Управа рекомендує Вам і прохала б порозумітися з паном Кабачковим³³, запрошеним на лектора в наш Інститут. З свого боку Управа прохала б його порозумітися з Вами щодо організації перевезки і допомогти Вам у цій справі.

Музей має бути під керівництвом тих, на нашу думку, хто входить вже в склад його Комітету, але УГК залишає за собою право надіслати до Комітету Музею-Архіву свого представника. Таким чином «нерухомість чи рухомість Музею» буде в безпосередній діяльності (залежності – *М. П.*) не від наших чинників, а від тих, хто й зараз стоїть на чолі цієї установи. Звичайно, те що зауважують про «москвофільські впливи», є велика нісенітниця по відношенню до Музею, бо перш за все тут є також досить сильні й українські впливи, які виявляються дуже реально, як Ви самі знаєте. Во всякому разі, по мимо всього, в країні, де конституція, хоч і дрібнобуржуазна, не є мертвим словом, легше боротися зо всіма неправдами, ніж там, де панує гніт і насильство і все залежить часто від доброї волі, уміння й енергії керівників.

Коли б однак Вам не вдалося перевезти всього, то розуміється буде добре перевезти хоч частину, хоч один з музеїв.

Все, що Вам потрібно, буде залагоджено. Аванс на перевезку незабаром Вам вислано: кошти на перевезу УГК вже асигнував.

Щодо адресів студентів, котрі від'їжджають до країни, то вони будуть також цими днями Вам надіслані.

Бажаючи успіху, з пошаною

Дм[итро] Ісаєвич

Р. С. Листи Ви можете пересилати і на моє ім'я. Вони негайно будуть докладатися управі.

Д[митро] І[саєвич]

ЦДАВО України, ф. 4018, оп. 1, спр. 2, арк. 144–145. Автограф.

¹ *Український громадський комітет (УГК) в ЧСР* – громадська і допомогова установа, заснована влітку 1921 р. у Празі з ініціативи М. Шаповала за фінансової підтримки чехословацького уряду. УГК був співзасновником низки освітніх та культурних закладів, у тому числі Української господарської академії у Подєбрадах (1922), Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі (1923), Українського національного музею-архіву (1923). Головою УГК був М. Шаповал, активними членами – Н. Григорієв, О. Мицюк, М. Галаган. Ліквідований у серпні 1925 р.

² *Музей війни і революції* (1914–1917) засновано у травні 1917 р. у Києві при культурно-освітній комісії Всеукраїнської ради військових депутатів. До його зібрання надійшли документи всеукраїнських військових з'їздів, виборів до українських та російських установчих зборів, архіви періоду Першої світової війни тощо.

³ *Державний військово-історичний музей* створено у Києві навесні 1918 р. в результаті об'єднання Музею війни і революції 1914–1917 рр. та Військово-історично-

го музею Київського відділу Російського воєнно-історичного товариства (останній відкрився у грудні 1910 р.). Директор – О. Благодір, віце-директор – М. Обідний. Діяльність музею полягала у збиранні і упорядкуванні документів з історії Першої світової війни та революції, а також охороні пам'яток старовини, рятуванні місцевих архівів та колекцій.

⁴ Йдеться про *Київський відділ Російського воєнно-історичного товариства*, заснований у жовтні 1908 р. з метою здійснення досліджень у галузі воєнної історії, сприяння упорядкуванню і вивченню архівів, проведенню археологічних розкопок, збереженню та охороні історичних пам'яток.

⁵ ...серед яких чимало унікальних документів.

⁶ Опинилися.

⁷ *Левицький Модест* (1866–1932) – український громадський і культурний діяч, письменник, педагог, лікар. Закінчив історико-філологічний та медичний факультети Університету св. Володимира у Києві. У 1919 р. очолював Дипломатичну місію УНР у Греції, згодом перебував разом з Урядом УНР у Тарнові (Польща). У 1922 р. переїхав у Чехословаччину, де викладав в Українській господарській академії у Подєбрадах. Наприкінці 1920-х рр. повернувся в Україну (до Луцька).

⁸ ...відпарувати справу перевозки... – відстояти справу перевезення.

⁹ Йдеться про *Польський музей у Ратперсвілі (Швейцарія)*, заснований польськими емігрантами після поразки повстання 1863 р. як культурний та музейно-архівний осередок за кордоном.

¹⁰ *Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР)* виникла у квітні 1917 р. в результаті об'єднання окремих гуртків та груп есерів, які існували з 1905 р. До керівництва УПСР входили М. Ковалевський, П. Христюк, М. Шраг, О. Севрюк та ін.; з партією тісно співпрацював М. Грушевський. Представники УПСР входили до складу Української Центральної Ради, за Директорії УНР – до складу урядів В. Чеховського, Б. Мартоса, І. Мазепи. Наприкінці 1919 р. частина членів УПСР емігрувала в Чехословаччину (М. Шаповал, Н. Григорієв), де відстоювала принцип «диктатури трудових мас». Окремі лідери УПСР (М. Грушевський, М. Чечель, М. Шраг, П. Христюк, Д. Ісаєвич) – заснували Закордонну делегацію УПСР у Відні, яка видавала періодичний орган «Борітеся – Поборете» (1920–1922). На початку 1921 р. УПСР в еміграції розкололася на: 1) Закордонну делегацію, «прорадянського» спрямування, 2) прайзку, на чолі з М. Шаповалом та 3) Організаційний комітет УПСР за кордоном (М. Ковалевський, М. Залізник) у Відні. Після повернення у 1924 р. Закордонної делегації УПСР до радянської України та смерті М. Шаповала (1932) відбулося об'єднання розрізнених організацій навколо ЦК УПСР у Празі.

¹¹ *Ейхельман Отто* (1854–1943) – український громадсько-політичний діяч, вчений-правознавець. Професор та декан юридичного факультету Київського університету. У 1918 р. працював у міністерствах торгівлі і промисловості та закордонних справ. У період Директорії – товариш міністра закордонних справ, член конституційної комісії, автор проекту Конституції УНР. У 1922 р. емігрував у Чехословаччину, де був професором, деканом (1923–1924) правничого факультету Українського вільного університету в Празі. Автор фундаментальних наукових праць із державного та міжнародного права.

¹² Йдеться про *Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова* у Празі, відкритий 1923 р. заходами Українського громадського комітету за фінансової підтримки уряду ЧСР.

¹³ Площа св. Юра у Львові.

¹⁴ *Білецький Леонід* (1882–1955) – український літературознавець. Закінчив Київський університет (1913). У 1918–1920 рр. викладав у Кам'янець-Подільському державному університеті, 1921–1923 рр. – у Львівському таємному університеті.

Перший ректор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі (1923–1926). У міжвоєнний період викладав в Українському вільному університеті в Празі та Українській господарській академії в Подєбрадах. Після Другої світової війни переїхав у Канаду, де працював в Осередку української культури і освіти у Вінніпезі, в 1950 обраний президентом Української вільної академії наук у Канаді.

¹⁵ *Нарбут Георгій* (1886–1920) – український художник-графік, автор українських державних знаків (банкнот і поштових марок). Розробив проекти Державного герба і печатки Української Держави. Один із засновників і ректор Української академії мистецтв.

¹⁶ *Бойчук Михайло* (1882–1937) – український художник. На кошти Наукового товариства ім. Шевченка та митрополита А. Шептицького навчався у Віденській академії мистецтв; згодом продовжив освіту у Кракові, Мюнхені, Парижі. Лідер групи «бойчукістів», один із засновників монументального мистецтва України ХХ ст. Заарештований органами НКВС у листопаді 1936 р., розстріляний у липні 1937 р. у Києві.

¹⁷ *Середа Антон* (1890–1961) – український художник-графік. Автор поштових марок УНР номіналом у 10 і 20 шагів (1918). У книжковій графіці розвивав орнаментальні мотиви і шрифти Г. Нарбута.

¹⁸ *Ждаха Амвросій* (1855–1927) – український художник-графік, ілюстратор. Автор ескізів українських історичних костюмів та народного одягу для театральних вистав М. Кропивницького та М. Старицького, ілюстрацій до видання українських народних пісень, ініційованого М. Лисенком. Першим серед українських митців розпочав у 1893 р. працю над комплексним художнім оформленням видання «Кобзаря» Т. Шевченка.

¹⁹ *Красицький Фотій* (1873–1944) – український художник, графік. Викладав у Київському художньому училищі (1912–1920) та Київському художньому інституті (1927–1939, з перервами). Автор портретів М. Старицького, Лесі Українки, І. Франка, М. Садовського, А. Ждахи, Д. Яворницького, тематичних картин та пейзажів.

²⁰ Ймовірно йдеться про архів Української дипломатичної місії у Туреччині. Царгород – слов'янський переклад грецької назви Константинополя – Візантії («царський град», «царське місто»).

²¹ Закон про заснування Музею-архіву визволення України ухвалено Радою Республіки 1 вересня 1921 р. у Тарнові і того ж дня підписано Головою Директорії УНР С. Петлюрою. М. Обідний, наводячи у листі 1922 р. як дату заснування музею-архіву, ймовірно має на увазі, що засідання першої сесії Комітету МАВУ відбулося у Львові лише через півроку після прийняття закону про його заснування – 22–23 квітня 1922 р. У роботі сесії взяли участь представники від урядових установ, освітніх та наукових інституцій – С. Сірополко, В. Прокопович, О. Ейхельман, М. Кордуба, В. Дорошенко, І. Шендрик, Г. Довженко, М. Обідний, П. Сікора, П. Холодний. На ній було обрано президію Комітету МАВУ у складі проф. П. Холодного (голова), М. Кордуби (заступник голови) та М. Обідного (секретар); дирекцію Музею-архіву очолив В. Прокопович.

²² *Прокопович В'ячеслав* (1881–1942) – український політичний і державний діяч, історик. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. У січні – квітні 1918 р. – міністр освіти в уряді В. Голубовича. Голова Ради міністрів УНР у травні – листопаді 1920 р. Перебуваючи в еміграції у Польщі, продовжив активну політичну та культурну діяльність, стояв біля витоків заснування Музею-архіву визволення України, у квітні 1922 р. на засіданні Комітету МАВУ у Львові був обраний директором Музею-архіву. Один з найближчих сподвижників С. Петлюри, у 1924 р. разом з Головним отаманом переїхав у Францію, де у 1925–1940 рр. редагував часопис «Тризуб». Після вбивства у 1926 р. С. Петлюри очолював

еміграційний уряд УНР (1926–1939), ініціатор заснування Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі.

²³ *Шендрик Іван* (1879 – ?) – український культурний і громадський діяч, бібліограф, архівіст, професор львівських гімназій, член НТШ у Львові. Був керівником видавничого відділу Генерального штабу Армії УНР. Брав участь у заснуванні Музею-архіву визволення України; у 1922 р. був обраний заступником директора МАВУ.

²⁴ *Слісаренко (Слюсаренко) Федір* (1914–1943) – український філолог та історик, громадський діяч. Закінчив Петербурзький університет, брав участь у діяльності Петербурзької громади. З 1919 р. перебував в еміграції – спочатку у Відні, згодом – у Чехословаччині. У 1922 р. був обраний вченим секретарем Музею-архіву визволення України. Згодом брав участь у діяльності Музею визвольної боротьби у Празі, до фондів якого передав на зберігання окремі документи.

²⁵ *Холодний Петро* (1876–1930) – український громадсько-політичний і культурний діяч, художник. Закінчив природничий відділ фізико-математичного факультету Київського університету. Викладав у Київському політехнічному інституті. Член Товариства українських поступовців, Української партії соціалістів-федералістів. У 1917 р. був обраний членом Української Центральної Ради. У період Директорії (грудень 1918 – 1919 рр.) – товариш міністра народної освіти. У 1921 р. переїхав до Львова. У 1922–1923 рр. був головою управи Комітету Музею-архіву визволення України. Автор картин на історичні, релігійні, фольклорні теми, портретів українських діячів (А. Ніковського, В. Самійленка, о. Й. Сліпого, М. Обідного, М. Омеляновича-Павленка, В. Сінклера, Ю. Тютюнника, М. Юнакова та ін.). Помер у Варшаві.

²⁶ *Кордуба Мирон* (1876–1947) – український історик, публіцист, громадський діяч. Навчався у Львівському університеті. У 1898 р. одержав у Віденському університеті ступінь доктора філософії. Член НТШ у Львові. Після проголошення 1 листопада 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки був призначений консулом ЗУНР у Відні, де був також редактором «Республіки» – офіційного урядового друкованого органу. У 1920 р. повернувся до Львова, де продовжував активну діяльність у НТШ та викладав історію в Академічній гімназії. У 1922 р. був обраний заступником голови управи Комітету МАВУ.

²⁷ *Провізорично* – тут: тимчасово.

²⁸ Йдеться про перелік пам'яток української старовини, що сильно постраждали, зазнали руйнування (внаслідок військових подій та переміщень). Термін «мартирологія» (з лат. martirium – страждання, logos – вчення) означає вивчення мартирологів – переліків та описів життя і страждань християнських мучеників.

²⁹ *Уланівський Йосип* – хорунжий Армії УНР. У період інтернування армії у польських таборих, з липня 1921 р. до червня 1922 р. працював архіваріусом-діловодом Головного військово-історичного музею-архіву Армії УНР у Тарнові, згодом ця посада була ліквідована внаслідок скорочення штатів.

³⁰ *Ісаєвич Дмитро* (1889–1973) – український громадсько-політичний діяч, журналіст. Навчався у Житомирській духовній семінарії, Петербурзькому політехнічному інституті. Один із лідерів Української партії соціалістів-революціонерів, входив до ЦК УПСР. Член Української Центральної Ради. Перебував у складі української делегації на Паризькій мирній конференції (1919–1920). Згодом емігрував у Чехословаччину, де брав участь у діяльності закордонного представництва УПСР, працював в Українському інституті громадознавства в Празі. У 1930 р. повернувся на Волинь. Батько українського історика, академіка НАН України Я. Ісаєвича.

³¹ *Григорій Ничипір* (1883–1953) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, педагог. З 1917 р. – активний діяч УПСР, член Української Центральної Ради. У 1918 р. міністр освіти в уряді В. Голубовича. У 1919 р. – член Трудового конгресу, керівник пресової служби Армії УНР. У листопаді 1920 р. разом з урядом

УНР емігрував у Польщу. У 1921 р. переїхав у Чехословаччину. Відіграв важливу роль у заснуванні та діяльності Українського національного музею-архіву, будучи його директором у 1923–1930 рр. (з короткою перервою у 1925 р., коли цю посаду займав М. Галаган). У 1938 р. переїхав у США.

³² Йдеться про Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова у Празі.

³³ *Кабачков Іван* (1874 – ?) – український економіст і правник. Державний контролер (керівник ресорту) УНР в урядах Б. Мартоса, І. Мазепи, В. Прокоповича (квітень 1919 – жовтень 1920 рр.). Наприкінці 1920 р. емігрував спочатку у Польщу, згодом – у Чехословаччину, де викладав в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова.

УДК 930.253(477-25)“1860”

Наталія Хльобас

ЗВІТНІ ДОКУМЕНТИ В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА

У публікації проаналізовано три основні звіти Київського університету 60-х років XIX ст. і надруковано один із них – «Звіт про лекції, прочитані в Університеті св. Володимира упродовж 2-го півріччя 1862–1863 навчального року».

Ключові слова: Університет святого Володимира, звіти, 60-ті роки XIX ст.

В публикации сделан анализ трех основных отчетов Киевского университета 60-х годов XIX в. и напечатан один из них – «Отчет о лекциях, прочитанных в Университете св. Владимира на протяжении 2-го полугодия 1862–1863 учебного года».

Ключевые слова: Университет Св. Владимира, отчеты, 60-е годы XIX в.

In the publication three basic reports of the Kiev University of the 60s of the XIX century are analyzed and one of them is printed – «Report on the lectures...»

Key words: St. Volodymyr University, reports, the 60s of the XIX century.

Навчально-організаційна документація Університету святого Володимира – це значний масив архівних документів, який ілюструє організацію навчального процесу у цьому навчальному закладі. Її вивчення допомагає детальніше дізнатися про систему вищої освіти в дореволюційний час. Досліджуючи архівні документи університету, що зберігаються у фонді № 16 Державного архіву міста Києва, можна зробити висновок, що одна з основних їх функцій – це чітке планування та контроль за виконанням навчально-організаційної роботи, що відображено у звітах.

Підсумки роботи університету висвітлювались у щорічних звітах, що охоплювали всі сфери діяльності вищого навчального закладу. Форма звіту затверджувалась Міністром народної освіти та публікувалась у журналі міністерства¹. Повні версії таких звітів іноді публікувались у журналі «Университетские известия». Щорічно на урочистих заходах

© *Наталія Хльобас, 2011*

з нагоди закінчення навчального року зачитувався «Краткий отчет по Университету...», який також друкувався на сторінках цього журналу і був доступний широкому колу читачів.

Щорічний повний звіт про роботу університету або його скорочена версія – це документи, за якими можемо відтворити загальну картину життя навчального закладу того часу. Не зайвим буде зазначити, що ці звіти мали і дещо рекламний характер, оскільки вони містили короткі відомості про університет.

Важливе значення для дослідження роботи університету мають також неопубліковані звіти, що містять детальну інформацію про основний напрям діяльності університету – навчальний. Таким є «Звіт про лекції, що були читані в Університеті Св. Володимира»². Він мав чітку структуру і надавався ректором Міністерству народної освіти Російської імперії наприкінці кожного півріччя.

Цей документ хоч і не призначався для публікації, але був дуже інформативним. Причому, слід відзначити, що найменша зміна у навчальному процесі, відхилення від навчального плану обов'язково мало бути доведено до відома міністерства. Зміни до навчального плану хоч і вносились факультетами самостійно та затверджувалися радою Університету, все ж обов'язково мали фігурувати на сторінках звіту.

«Звіт про лекції» мав чітку форму – його частини незмінні і логічно послідовні. Зміст документа можна умовно розділити на три частини: планування (1–3 пункти), виконання (4–6 пункти), кадрові питання (7–9 пункти).

1) *«Время начатия и окончаня лекций»*. У цьому пункті звіту зазначено початок та кінець півріччя, тобто період, за який його складено.

2) *«О том, какие части наук следовало прочесть»*. Ця частина звіту відображала заплановані обсяги викладання, відхилення від затвердженого розкладу. Слід відзначити, що зміни до розкладу, уже затвердженого радою університету, вносилися виключно за наявності дійсно поважних причин. Дозвіл на такі зміни надавався радою університету і затверджувався лише після погодження з попечителем навчального округу³.

3) *«О программах»*. На кожен предмет, викладання якого було заплановано, обов'язково складалися програми, які затверджувалися щонайменше ректором на раді університету, а іноді навіть на рівні Міністерства народної освіти.

4) *У пунктах «Об исполнении программ»*, 5) *«О надзоре за лекциями»*, 6) *«Об отчетах, духе и направлении преподавания»* – ректор звітував про виконання навчальних планів, здійснення контролю за викладанням та відповідність програм навчальних курсів тогочасному стану науки. Адже слід пам'ятати, що XIX ст. – це час активних досліджень і відкриттів у фундаментальних науках, тому програми та курси лекцій потрібно було постійно оновлювати. Ця частина звіту складалася на основі звітних документів, що надавалися деканами факультетів для розгляду радою університету.

У решті пунктів – 7) «О преподавателях, командированных по делам службы на продолжительное время», 8) «О вакантных кафедрах», 9) «О подготовке молодых людей к профессорскому званию» – обґрунтовувалась необхідність відхилень від розкладу, пов'язаних із відсутністю викладачів (вакантні кафедри та офіційні відраджень), що свідчить також про потребу університету у збільшенні викладацького штату.

Розглянутий «Звіт про лекції...» свідчить про те, що вже півтори сотні років тому навчально-організаційна документація відповідала чітким формальним критеріям. Притому, це стосувалося не тільки основних звітних документів, а й таких «робочих», як і цей звіт, що публікується нижче. За інформацією, що містить цей документ, можна зробити висновок, що діяльність університету підлягала контролю з боку Міністерства народної освіти.

У тексті документа в основному збережено його лексичні й орфографічні особливості. За сучасним правописом подано написання слів з «ъ», «ѣ» та «і».

¹ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 303, спр. 23.

² Там само, ф. 16, оп. 302, спр. 114.

³ Там само, оп. 474, спр. 64.

ЗВІТ ПРО ЛЕКЦІЇ,
ПРОЧИТАНІ В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА
УПРОДОВЖ 2-го ПІВРІЧЧЯ 1862–1863 НАВЧАЛЬНОГО РОКУ

1863 р., м. Київ

1) Время начала и окончания лекций	Чтение лекций начато было 13-го января и продолжалось по 1-е мая, т. е. до начала окончательных испытаний, которые были производимы до конца семестра, т. е. до 8-го июня.
2) О том, какая часть наук следовало прочесть	Во втором полугодии 1862/1863 учебного года были читаны все предназначенные Советом Университета, показанные в обозрении преподавания наук в Университете Св[ятого] Владимира (помещенном в Университетских известиях за ноябрь и декабрь 1862 года №№ 11-й, и 12-й) за исключением: а) истории литературы Французской, Немецкой и Английской, которые не были излагаемы по неимению слушателей этих предметов для студентов Университета; в) зоологии: предмет этот не был совершенно читан по случаю объявленного конкурса, для замещения кафедры зоологии; с) строительного искусства: предмет этот не был читан по случаю объявленного конкурса, для замещения кафедры строительного искусства.

3) О программах	<p>На второе полугодие 1862/63 учебного года были вновь составлены и одобрены мною программы следующих предметов: Французского, Немецкого и Английского языков и их словесностей; Латинского языка и Римских древностей и по неорганической и органической химии. Все остальные предметы были читаны по прежним программам, прежде составленных, из которых некоторые утверждены Министерством Народного Просвещения или Св[ященным] Синодом, а другие одобрены частью бывшими ректорами Университета.</p>
4) Об исполнении программ	<p>В течении второго полугодия 1862/63 учебного года все предложенное по программам к изложению (за исключением предметов исчислительных во 2-й статье сего отчета) пройдено в том объеме и той последовательности, как показано было в самых программах.</p>
5) О надзоре за лекциями	<p>За преподаванием лекций во втором полугодии 1862/63 учебного года наблюдали: Ректор и Деканы, посещая лекции преподавателей и присутствия на испытаниях. За чтением Богословия православного вероисповедания наблюдал Преосвященный Серафим Епископ Чигиринский.</p>
6) Об отчетах духе и направлении преподавания	<p>Как видно из представленных Деканами Факультетов (на основании инструкции Ректору и Деканам) отчетов преподавание университетских лекций во втором полугодии 1862/63 учебного года было вполне удовлетворительно: науки излагаемы были сообразно современному их развитию, в духе и направлении благонамеренном и одобрительном.</p>
7) О преподавателях, командированных по делам службы на продолжительное время	<p>В течении второго полугодия 1862/63 учебного года находились в заграничных командировках, по прежним распоряжениям начальства: исправляющий должность экстраординарного профессора по кафедре Славянских наречий Яроцкий, Адъюнкт по кафедре политической экономии и статистике Цехановецкий и Адъюнкт по кафедре чистой математики Ромер.</p>

8) О вакантных кафедрах	Во втором полугодии 1862/63 учебного года оставались вакантными кафедры: Русской истории, уголовного права, физиологии, зоологии и строительного искусства. По первой временно преподавал экстраординарный профессор Ставровский. Физиологию временно преподавал профессор Вальтер. Зоология и строительное искусство вовсе не были преподаваемы в этом полугодии по случаю объявления конкурсов для замещения этих кафедр. Оставались также в течении упомянутого полугодия вакантными должности: Адъюнкта на Юридическом Факультете по предмету истории Русского законодательства и должность Астронома наблюдателя. Историю Русского законодательства во втором полугодии 1862/63 учебного года временно преподавал, с разрешения Г[осподина] Попечителя Киевского Учебного Округа исправляющий должность экстраординарного профессора по кафедре Государственных законов Романович-Славатинский. Что же касается должности Астронома наблюдателя, то Совет Университета приостановился с замещением этой должности впредь до утверждения нового устава, на основании причин, изложенных в отчете о лекциях, читанных в Университете Св[ятого] Владимира в течении первого полугодия 1862/63 учебного года.
9) О подготовке молодых людей к профессорскому званию	По ходатайству Совета Университета командирован Министерством Народного Просвещения кандидат педагог Киевского Университета Иван Пигуловский на два года в С[анкт] Петербург, Москву и за границу для изучения Русской истории.

Ректор

[Н]. Иванишев

Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 302, спр. 144, арк. 8–11.

УДК [930.25+02+069](063)(438)

Ростислав Романовський

**ВЗАЄМВІДНОСИНИ МІЖ АРХІВАМИ, БІБЛІОТЕКАМИ
ТА МУЗЕЯМИ У ВИСВІТЛЕННІ ЧАСОПИСУ «АРХЕЙОН»:
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ**

Опубліковано переклад статті Генерального директора державних архівів Польщі Г. Альтмана у часописі «Архейон» (1962), в якій йдеться про проблеми відносин між архівами, центрами документації, бібліотеками та музеями, що обговорювались на засіданнях VII Міжнародної конференції Круглого столу архівів у 1962 р.

Ключові слова: архіви, бібліотеки, музеї, Міжнародна конференція Круглого столу архівів.

© Ростислав Романовський, 2011

Опубликован перевод статьи Генерального директора государственных архивов Польши Г. Альтмана в журнале «Архейон» (1962), посвященной проблемам отношений между архивами, центрами документации, библиотеками и музеями, которые обсуждались на заседаниях VII Международной конференции Круглого стола архивов в 1962 г.

Ключевые слова: архивы, библиотеки, музеи, Международная конференция Круглого стола архивов.

Translation of the article of CEO of the State Archives of Poland G. Altman in magazine «Archeion» (1962) dedicated to the problems of relations between archives, records centres, libraries and museums discussed on VII International Conference of the Round Table of Archives is published.

Key words: archives, libraries, museums, the International Conference of the Round Table of Archives.

Упродовж історичного розвитку людства архіви, бібліотеки та музеї посідали важливе місце у збереженні історичної пам'яті та культурних традицій народів. Проблеми специфіки діяльності, співвідношення функцій архівів, бібліотек і музеїв, особливості формування, обліку, систематизації, зберігання та використання їхніх фондів, розмежування архівних документів і рукописних зібрань між архівом та бібліотекою, питання про роль музеїв у зберіганні архівних документів тривалий час були об'єктом дискусії у світовій та вітчизняній архівістиці. Зазначені проблеми і сьогодні залишаються актуальними для архівної, бібліотечної, музейної галузей України, для їх вирішення важливим є вивчення досвіду зарубіжних країн. Публікації на сторінках польського архівознавчого часопису «Архейон» є цінним інформаційним джерелом для вивчення поглядів на проблему взаємовідносин між архівами, бібліотеками та музеями, як польських архівознавців, так і міжнародного архівного співтовариства.

У 1920-х рр. питання співвідношення понять архіву, бібліотеки та музею розглядали радянські архівісти, зокрема Г. Габаєв¹, В. Алексєєв², І. Маяковський. Останній у своїй статті «Архив, библиотека и музей»³ визначив теоретичні засади розмежування сфер діяльності та взаємовідносин архівів, бібліотек і музеїв та шляхи практичної взаємодії між ними. Він визнавав за музеями та бібліотеками право існування в них відділів рукописів та інших структурних підрозділів для зберігання документів.

Питання спільних та відмінних рис архівів, бібліотек, музеїв, розмежування сфер їхньої діяльності від 1920-х рр. були предметом наукових дискусій серед польських архівістів. Вони обговорювалися на засіданнях Архівної секції у Варшаві в 1928 р., IV з'їзді польських бібліотекарів у 1936 р., інших наукових зібраннях, а також на сторінках фахової періодики, зокрема провідного польського архівознавчого часопису «Архейон». У першому томі журналу Ю. Семенський у статті «Каталогізація архівів по бібліотечному» проаналізував особливості каталогізації архівних та бібліотечних фондів⁴. Автор наголосив на принципових відмінностях між ними та зазначив, що архівні документи, зокрема ті, які зберігаються в бібліотеках, повинні упорядковуватися згідно з принципом провенієнції.

Наприкінці 1930-х рр. на сторінках «Архейону» відбулася дискусія, присвячена проблемам створення об'єднання архівістів. Зокрема, обговорювались питання про заснування спільної організації архівістів та бібліотекарів, та подібних і відмінних рис цих професій, їхніх сфер діяльності. У статті працівника Державного архіву у Львові В. Гейноша «Кілька зауважень про архівістів та бібліотекарів»⁵ розглянуто специфіку діяльності архівів та бібліотек, вказано на суттєві відмінності між ними у цілях та завданнях, методиці роботи, умовах доступу, характері фондів, особливостях підготовки архівістів та бібліотекарів. Автор дійшов висновку щодо недоцільності створення спільної професійної організації архівістів і бібліотекарів та запропонував архівістам об'єднуватись у рамках окремих секцій при відділах Польського історичного товариства. Натомість, працівник Головного архіву давніх актів у Варшаві А. Гроньовський вважав, що архівістика та бібліотекознавство як галузі знань найтісніше пов'язані між собою⁶. На його думку, архіви та бібліотеки мають подібні методи праці. Архівна методика використовується під час роботи з рукописами, що зберігаються в бібліотеках. В бібліотечних зібраннях, які становлять цілісні історичні комплекси (королівські, магнатські бібліотеки) також може бути застосований принцип провенієнції. А. Гроньовський наголосив на необхідності створення Союзу польських бібліотекарів та архівістів, до якого пізніше могли б долучитися музейні працівники. Продовженням дискусії про відносини між архівами та бібліотеками стала стаття В. Гейноша «Ще раз про архіви, бібліотеки та їхнє значення для наукової громадськості»⁷, в якій автор відстоював думку, що архіви мають свою специфіку порівняно з бібліотеками щодо використання власних фондів. В. Гейнош стверджував, що вільне користування архівами повинно залежати від фахової підготовки дослідників до наукової роботи в архівах.

Важливу роль у розвитку польської архівної науки відіграв 19–20 том часопису «Архейон» (1951), в якому було систематизовано здобутки тогочасного польського архівознавства. На думку відомого польського архівознавця Галини Робутки, цей том був «упродовж тривалого часу квазіпідручником з архівістики»⁸. Серед багатьох ґрунтовних статей із актуальних проблем польського архівознавства у ньому було оприлюднено дві публікації, в яких проаналізовано особливості архівних та бібліотечних рукописів. У статті А. Стебельського зроблено спробу дати теоретичне обґрунтування відмінностей між ними. Найсуттєвішою рисою архівного документу автор вважав те, що в ньому зафіксовано у письмовому вигляді та відображено певну дію, або стан викликаний цією дією. Бібліотечний рукопис А. Стебельський отожднював з рукописом літературного характеру. На відміну від архівного, бібліотечний рукопис становить, за своєю сутністю, єдину мету дій його автора⁹. Стаття П. Баньковського¹⁰ присвячена практичним питанням розмежування архівних документів та рукописних зібрань між архівами та бібліотеками. Автор подав комплексну характеристику рукописних фондів, що повинні зберігатись в архівах, та наголошу-

вав на можливості виокремлення із рукописних зібрань бібліотек архівних документів (зокрема, фрагментів архівних фондів, основна частина яких зберігається в державних архівах).

Проблеми взаємодії архівів, бібліотек, музеїв неодноразово обговорювались на міжнародних архівних форумах (міжнародних конгресах архівів, міжнародних конференціях Круглого столу архівів, міжнародних конференціях архівістів країн Центральної та Східної Європи – Сковронківських читаннях). Продовженням теоретичних дискусій на сторінках «Архейону» щодо співробітництва та взаємодії архівів, бібліотек, музеїв стала стаття визначного польського архівіста, Генерального директора державних архівів Польщі Г. Альтмана «Архіви. Центри документації. Бібліотеки. Музеї. Взаємовідносини. Спроби розмежування»¹¹, в якій висвітлювались актуальні питання відносин між цими установами, що стали предметом обговорення світовою архівною спільнотою на VII Міжнародній конференції Круглого столу архівів. Остання відбулася в Мадриді 28–31 травня 1962 р. під назвою «Поняття про архіви та межі архівістики». У ній взяли участь представники архівних служб 20 країн, а також трьох міжнародних організацій: ЮНЕСКО, Міжнародної федерації з документації (FID), Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій та установ (IFLA). На конференції обговорювались функції та завдання архівів, проблеми взаємовідносин архівів та державних адміністрацій, архівів та центрів документації, архівів та бібліотек і музеїв. Після завершення її роботи виконавчому комітету Міжнародної ради архівів (МРА) було запропоновано створити робочу групу із спеціалістів МРА та IFLA для визначення критеріїв розмежування архівних та бібліотечних зібрань.

Проблеми, що стосуються фондів особового походження, які зберігаються в архівах, бібліотеках і музеях Польщі розглянула на сторінках «Архейону» А. Кулецька. Автор проаналізувала питання термінології, юридичного статусу документальних комплексів, методики їх опрацювання, зокрема обліку, а також користування ними¹².

У травні 2004 р. у Варшаві відбулася Десята міжнародна конференція архівістів країн Центральної та Східної Європи – Сковронківські читання. У межах загальної теми «Архіви серед установ пам'яті» її учасники обговорили питання взаємодії архівів, бібліотек, музеїв у сучасних умовах, правові питання, проблеми збирання, опрацювання та доступу до архівних, бібліотечних і музейних колекцій¹³. Продовженням обговорення ролі музеїв, бібліотек і архівів у системі історичної пам'яті стала дискусія, яка того ж року розгорнулася на сторінках російського журналу «Отечественные архивы»¹⁴. Її учасники визнали, що музеї, бібліотеки та архіви є рівноцінними, взаємодоповнюючими одна одну установами, що зберігають історичну пам'ять людства.

Отже, проблеми місця та ролі архівів, музеїв і бібліотек у суспільстві, розмежування їхньої сфери діяльності, відносини між ними обговорювались світовою архівною спільнотою впродовж десятиліть та залишаються актуальними донині. Значну увагу їм приділяли польські архівознавці, їхні погляди на теоретичні та практичні аспекти вирішення

проблеми, знайшли відображення на сторінках провідного польського архівознавчого часопису «Архейон».

Поданий нижче переклад статті Генерального директора державних архівів Польщі Г. Альтмана в часописі «Архейон» становить інтерес із точки зору розвитку поглядів міжнародного архівного співтовариства на відносини архівів, бібліотек, музеїв, які обговорювались на засіданнях VII Міжнародної конференції Круглого столу архівів у 1962 р.

¹ *Автократов В. Н.* Жизнь и деятельность военного историка и архивиста Г. С. Габаева (1877–1956) // Сов. архивы. – 1990. – № 2. – С. 61–78.

² *Алексеев В.* Архивы в музеях // Архив. дело. – 1925. – Вып. 2. – С. 61.

³ *Маяковский И.* Архив, библиотека и музей // Архив. дело. – 1926. – Вып. 5/6. – С. 45–56 ; Вып. 7. – С. 21–36.

⁴ *Siemiński J.* Katalogowanie archiwów po bibliotekarsku // Archeion. – 1927. – Т. 1. – С. 125–134.

⁵ *Hejnosz W.* Kilka uwag o archiwistach i bibliotekarzach // Archeion. – 1937–1938. – Т. 15. – С. 65–74.

⁶ *Groniowski St. A.* O wspólny związek archiwistów i bibliotekarzy polskich // Archeion. – 1937–1938. – Т. 15. – С. 75–90.

⁷ *Hejnosz W.* Jeszcze o archiwach, bibliotekach i ich publicznej użyteczności naukowej // Archeion. – 1938–1939. – Т. 16. – С. 85–94.

⁸ *Robótka H.* Wprowadzenie do archiwistyki. – Toruń, 2003. – С. 128.

⁹ *Stebelski A.* Rękopis archiwalny i biblioteczny // Archeion. – 1951. – Т. 19/20. – С. 230–240.

¹⁰ *Bańkowski P.* Archiwalia i biblioteczne zbiory rękopiśmienne // Archeion. – 1951. – Т. 19/20. – С. 217–229.

¹¹ *Altman H.* Archiwa. Ośrodki dokumentacyjne. Biblioteki. Muzea. Stosunki wzajemne. Próby rozgraniczenia. (Na marginesie obrad VIII Konferencji Okrągłego Stołu Archiwów w Madrycie) // Archeion. – 1962. – Т. 38. – С. 7–11.

¹² *Kulecka A.* Spuścizny w archiwach, bibliotekach i muzeach w Polsce // Archeion. – 1999. – Т. 100. – С. 70–96.

¹³ Archives among the Memory Institutions: Papers of the International Conference, Warsaw, May 28–29, 2004 / ed. by A. Biernat and W. Stepniak. – Warszawa, 2004. – 249 s.

¹⁴ Отечественные архивы. – 2004. – № 6. – С. 71–87.

ГЕНРИК АЛЬТМАН

АРХІВИ. ЦЕНТРИ ДОКУМЕНТАЦІЇ. БІБЛІОТЕКИ. МУЗЕЇ. ВЗАЄМВІДНОСИНИ. СПРОБИ РОЗМЕЖУВАННЯ. (З НАГОДИ ЗАСІДАНЬ VIII¹ КОНФЕРЕНЦІЇ КРУГЛОГО СТОЛУ АРХІВІВ У МАДРИДІ).

На Восьмій² Міжнародній конференції Круглого столу архівів, що відбулась у травні 1962 р., обговорювались питання щодо розмежування сфери діяльності архівів, з одного боку, та центрів документації, бібліотек і музеїв, з іншого.

Питання взаємних стосунків між архівами та бібліотеками і музеями в багатьох країнах упродовж тривалого часу є предметом дискусій, а іноді суперечок, джерело яких полягає в sui generis³ «конкуренції», яка проявляється головним чином у тому, що бібліотеки, а іноді й музеї,

зберігають рукописні матеріали, які мають характер історичних джерел. Суперечки навколо цього питання – справа відома. В останні десятиліття у багатьох країнах з'явився новий «сусід» архівів – установа, діяльність якої тісно пов'язана з архівами. Йдеться про центри документації. Метою діяльності центрів документації є збирання, опрацювання і надання зацікавленим установам та особам інформаційних матеріалів. Вони надають послуги передусім установам та організаціям, що займаються технічною та економічною діяльністю, а також відіграють все важливішу роль у галузі поширення інформації про розвиток точних та технічних наук, процеси, що відбуваються в економіці. Мережа центрів документації є дуже широкою, зокрема в країнах, що досягли високого рівня індустріалізації, а також у тих, які стали на шлях промислового розвитку. Ці центри мають власну організацію міжнародного рівня – Міжнародну федерацію з документації (Fédération internationale de documentation – FID). Їхнє значення залишається тісно пов'язане з потужним розвитком точних та технічних наук, який став причиною того, що другу половину нашого століття все частіше називають періодом нової технічної революції. Проте, слід зауважити, що і в галузі суспільних наук відчувається потреба планового документаційного обслуговування. Центри документації створили нову професійну групу – «документалістів» та спеціальні школи, які готують працівників у галузі документації.

У Польщі понад десять років тому був створений Центральний інститут науково-технічної документації. Комплекс проблем, пов'язаних із документацією, унормувала Постанова Ради Міністрів про технічну та економічну інформацію № 169 від 16 травня 1960 р. У ній подано визначення об'єкта технічної та економічної інформації, яким є «кожне повідомлення про стан та напрямки розвитку науки, техніки, економіки та організації в країні та за кордоном». Інформаційна діяльність має дві складові – бібліотечну та документаційну – і полягає у збиранні, документаційному опрацюванні, передаванні та поширенні інформаційних матеріалів у галузі науки, техніки, економіки, організації тощо зацікавленим особам. Інформаційні матеріали передаються у вигляді витягів, оглядів, звітів, бібліографічних посібників, аналітичних та синтетичних довідок, монографій тощо. У нас вже створена або знаходиться в процесі створення мережа центрів науково-технічної інформації (відомчих, галузевих установ). Їх очолює Центральний інститут науково-технічної та економічної інформації (колишній CIDNT⁴).

Питання взаємних відносин між архівами та «документацією» (таким скороченням прийнято позначати центри документації) набувають актуальності, оскільки стали предметом дискусій архівістів на Конференції круглого столу. Для багатьох країн ці проблеми до сьогоднішнього часу мають теоретичний характер. Не підлягає сумніву, що архіви та центри документації повинні існувати та функціонувати окремо. Не викликає також сумніву те, що архіви виконують документаційні функції, надають документацію та задовольняють документаційні потреби. На думку деяких архівістів, різниця між ними полягає в тому, що центри доку-

ментації виконують виключно актуальні завдання, а архіви зберігають документи для майбутнього. Здається, що така точка зору спирається на традиційне розуміння завдань та функцій архівів, проте архіви все частіше (передусім у соціалістичних країнах) надають документацію для найбільш актуальних економічних та суспільних потреб. Питання залишається спірним, поки що бракує достатніх підстав для принципових узагальнень. Проте проблема визріває, можливо не в сенсі відмінностей між функціями архівів і центрів документації, а скоріше в сенсі співробітництва між ними; центри документації повинні використовувати для подальшого поширення також інформацію архівних документів, які нині швидше надходять до архівосховищ від часу свого створення, ніж будь-коли у минулому. Крім того, може бути спільною платформа професійної підготовки документалістів та архівістів середньої ланки.

Повертаючись до питання взаємних стосунків між архівами та їхніми «старими сусідами» – бібліотеками та музеями, зазначимо кілька моментів, які обговорювались на мадридській сесії Круглого столу архівів.

Деякі дослідники висували в минулому критерій писемного документа як фундаментальну відмінність між архівами і бібліотеками та музеями. Нині, на питання, чи можна визнати, що об'єкт, який не містить інформацію, зафіксовану в письмовому вигляді, не повинен зберігатися в архіві чи бібліотеці, а лише у музеї, майже одногосною була негативна відповідь. Цей формальний критерій можна не брати до уваги. Згаданий критерій повністю втратив значення, коли почали масово створюватись документи, які у нас прийнято називати «механічною документацією». Нині в архівах зберігаються не лише писемні джерела, але й документи, створені на зовсім іншій матеріальній та технічній основі. Тепер до архівів надходять аудіодокументи, що виникли за умов, які існували для створення традиційних архівних документів. Йдеться передусім про аудіозаписи, створені на радіо та телебаченні. Також про кінофільми, які надходять до архівів, тому що мають характер історичного джерела, зокрема так звані «кінощоденники», документальні, освітні фільми тощо. Художні фільми в багатьох країнах зберігаються в спеціальних «кіноархівах» (зокрема в Польщі) або в «національних кінотеках» (в Італії); подекуди такі установи мають назву «бібліотеки фільмів» (Національна бібліотека фільмів у Новій Зеландії). У Радянському Союзі художні фільми складають державний фонд кінофільмів, який знаходиться у віданні Міністерства культури.

Інакше виглядає справа з нумізматичними колекціями та іконографічними документами. Нумізматичні колекції, як правило, зберігаються в загальних або спеціальних музеях (наприклад, у музеях, організованих емісійними установами). Архіви не збирають нумізматичні колекції. Нечисленні винятки скоріше підтверджують правило. Лондонський Public Record Office⁵ має колекцію монетних матриць та фальшивих монет. Нумізматичні зібрання також зберігаються в архівах Португалії та Італії. У деяких країнах бібліотеки зберігають нумізматичні колекції (наприклад, Національна бібліотека Франції зберігає велику нумізматичну колекцію). Якщо йдеться про іконографічні документи,

серед архівістів панує переконання, що за браком інших критеріїв, музеї мають переваги щодо їх зберігання. Цей принцип не виключає як фактичної, так і правової можливості зберігання іконографічних документів у певних випадках в архівах чи бібліотеках. Для архівів важливим є органічний зв'язок таких документів з архівним фондом. Окрім цього, в деяких країнах правові норми визнають можливість створення архівами іконографічних колекцій, які містять відомості про визначних діячів або політичні події. Таку колекцію має Public Record Office. Зрештою, в останні роки поширилась в багатьох країнах практика комплектування архівів фотодокументами, а також виділення таких зібрань в окремі відділи або архіви.

Найбільші суперечки та непорозуміння викликає проблема розмежування сфер діяльності між архівами та бібліотеками. В анкеті, розісланій секретаріатом Круглого столу архівів, фігурувало питання: «Чи мають архівні матеріали об'єктивні відмінності від бібліотечних матеріалів»? Сформульоване таким чином питання було визнане занадто абстрактним та не отримало конкретних відповідей. В одній із відповідей стверджується, що розрізнення часто є розпливчастим, невиразним. Інша відповідь визначає як остаточну мету («Endzweck»): архівні документи призначені для цілей правового характеру, тоді як бібліотечні документи мають культурні, інформаційні цілі тощо. Подібні відповіді не сприяли з'ясуванню даного питання.

Справу частково уточнили подальші питання. Передусім – критерії, що стосуються друкованих матеріалів. Архівісти погоджуються з тим, що друкований документ може зберігатись як у бібліотеках, так і в архівах. В бібліотеках більшість фонду складають друковані матеріали, а в архівах – недруковані. Відмінну та цілком окрему позицію щодо критерію друкованих матеріалів зайняли угорські колеги, на думку яких кожне друковане видання та кожний матеріал, призначений до друку, повинні зберігатись у бібліотеці.

Наступним критерієм для визначення принципів відмінностей між архівними та бібліотечними матеріалами є критерій опублікованості матеріалу. Взагалі архівісти не надають значення цьому критерію. Цікавою є радянська точка зору. Її можна сформулювати так: всі друковані видання, на які поширюються нормативні документи про обов'язковий примірник, та які надходять до книготорговельної мережі, повинні зберігатись в бібліотеках.

Найбільш обгрунтованим визнано критерій «органічності». Переважна більшість архівних установ ствердно відповідала на питання, чи вірним є методологічне розрізнення, згідно з яким архіви розглядають документи як складову частину органічного цілого, а бібліотеки розглядають книги або документи як ізольовані одиниці, окремі або індивідуальні. Крім того, в своїх відповідях архівісти підкреслюють, що архівні документи, незалежно від місця їхнього зберігання (в архіві, бібліотеці чи музеї), повинні опрацьовуватись згідно з архівною методикою. Стосовно окремих, ізольованих документів, таких, які не мають чітких

ознак фондової належності, архівісти вважають, що і вони повинні зберігатися в архівах (наприклад, не пов'язані з жодним відомим фондом листи осіб, які відіграли певну роль у суспільному житті).

Розрізнення, якщо не брати до уваги диференціацію запропонованих колись критеріїв, є визначеним. Питання важливе передусім для архівів, тому що предметом суперечок (а їх на цю тему достатньо) є не комплектування архівів бібліотечними матеріалами, а навпаки – надходження до бібліотек значної кількості архівних документів. На захист цього бібліотеки подекуди висувають аргументи щодо поваги до волі дарувальників або осіб, які передали документи на депозитне зберігання до бібліотек. Проте архівісти багатьох країн звертають увагу на те, що деякі бібліотеки проводять політику постійного збільшення архівних зібрань шляхом придбання на аукціонах та за інших обставин архівних документів, які, як правило, походять із приватних зібрань. Таким чином, підкреслюють архівісти, площина взаємних суперечок розширюється все більше.

Обговорення на Мадридській конференції відносин між архівами та бібліотеками завершилось висновками, скоріше оптимістичними: вперше у міжнародному зібранні архівістів взяв участь офіційний представник Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій та установ (FIAB)⁶, у порозумінні з цим представником бібліотекарів було прийнято рішення створити змішану робочу групу, яка здійснить роботу з узгодження критеріїв, що розмежовують архівні та бібліотечні зібрання. Успіх цієї першої в історії архівів і бібліотек ініціативи поза сумнівом, відповідає спільним інтересам обох категорій установ, інтересам науки та культури.

Archeion. – 1962. – Т. 38. – С. 7–11.

Переклад з польської мови Р. Романовського.

¹ Треба: VII конференції.

² Треба: сьомій конференції.

³ Sui generis (лат.) – своєрідний, єдиний у своєму роді.

⁴ CIDNT (пол. Centralny Instytut Dokumentacji Naukowo-Technicznej) – Центральний інститут науково-технічної документації.

⁵ Public Record Office (англ.) – Державний архів Великобританії.

⁶ FIAB (фр.) – Fédération internationale des associations de bibliothécaires et d'institutions.

УДК [930.253:94-054.72](477+292.464)“1921/1930”

Валерій Власенко

ДО ІСТОРІЇ МІЖВОЄННОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ НА БАЛКАНАХ

У публікації подана доповідь підполковника В. Филоновича військовому міністру УНР в еміграції В. Сальському, що висвітлює організаційну структуру української політичної еміграції у 1921–1930 рр. на Балканах, в Туреччині та Чехословаччині. Вона дозволяє визначити роль В. Филоновича у створенні мережі громадських організацій української еміграції на Балканах.

Ключові слова: Балкани, Болгарія, еміграція, В. Филонович, Югославія.

В публикации представлен доклад подполковника В. Филоновича военному министру УНР В. Сальскому, который освещает организационную структуру украинской политической эмиграции в 1921–1930 гг. на Балканах, в Турции и Чехословакии. Он помогает определить роль В. Филоновича в создании сети общественных организаций украинской эмиграции на Балканах.

Ключевые слова: Балканы, Болгария, В. Филонович, эмиграция, Югославия.

This publication contains the report of Lieutenant Colonel V. Fylonovych to War Minister of the Ukrainian People's Republic (UNR) V. Salsky, that describes the organizational structure of the Ukrainian political emigration in 1921–1930 in the Balkans, Turkey and Czechoslovakia. It allows to define the role of V. Fylonovych in creating a network of NGOs of Ukrainian emigration in the Balkans.

Key words: Balkans, Bulgaria, V. Fylonovych, emigration, Yugoslavia.

Із здобуттям Україною незалежності посилюється інтерес до вивчення міжвоєнної української політичної еміграції в Європі, яка, незважаючи на строкатість політичних течій, здебільшого сповідувала інші, альтернативні радянській, форми державного устрою. З'явилися публікації мемуарно-епістолярної спадщини лідерів української еміграції, збірники документів, монографії, брошури, фотоальбоми, навчальні посібники, довідково-бібліографічні видання, дисертації, численні статті у наукових та науково-популярних виданнях. Розкриті різноманітні сторони життєдіяльності еміграції на рівні континенту, йо-

© Валерій Власенко, 2011

го регіонів, окремих країн, політичних центрів; охарактеризована діяльність політичних партій, громадських організацій, наукових і культурних інституцій, вищих навчальних закладів; показана роль окремих громадсько-політичних і культурно-освітніх діячів, науковців, військових, преси в емігрантському середовищі.

Проте існує певний дисбаланс у вивченні регіональних особливостей існування української еміграції. Більш-менш широко висвітлено її діяльність у країнах Західної і Центрально-Східної Європи, де існували політичні центри, та недостатньо – на Балканах і в Туреччині, де були периферійні осередки. Історія української еміграції в балканських країнах, зокрема, Болгарії, Румунії та Югославії, поки що не стала об'єктом спеціальних досліджень. Окремі дані про неї подано у працях з історії міжвоєнної української політичної еміграції в Європі¹, російської й української еміграції в Югославії², українсько-болгарських відносин³, військовополонених та інтернованих⁴, дипломатичних представництв⁵ та громадських організацій еміграції в окремих балканських країнах⁶. Охарактеризована діяльність емігрантської преси⁷, лідерів української еміграції в Болгарії та Румунії М. Паращука⁸, К. Мацієвича⁹ та Ю. Русова¹⁰, студентів-емігрантів¹¹, української діаспори¹².

Певна інформація про українську еміграцію на Балканах наявна в збірниках документів¹³, публікаціях документів на сторінках фахових видань¹⁴ та в епістолярії емігрантів¹⁵. Проте бракує опублікованих джерел узагальнюючого характеру, які б містили інформацію про еміграцію за певний, триваліший період часу. До таких належить доповідь підполковника, представника військового міністерства УНР на Балканах Василя Филоновича до генерал-хорунжого, військового міністра УНР в екзилі Володимира Сальського про становище української еміграції на Балканах. Зауважимо, що вона містить також стислу інформацію і про емігрантів у Чехословаччині та Туреччині. Доповідь датована 17 липня 1931 р. і приурочена, як зазначав сам доповідач, до 10-ліття його діяльності на Балканах. Документ зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ф. 269 – Колекція документів «Український музей у Празі»).

Донедавна ім'я В. Филоновича було майже невідомим не тільки широкому загалу, а й науковцям. Лише на межі ХХ–ХХІ ст. в Україні перші короткі відомості про нього з'явилися в енциклопедично-довідкових виданнях¹⁶, працях з історії спецслужб Державного Центру Української Народної Республіки (ДЦ УНР)¹⁷ та у зв'язку з протистоянням в еміграції «уенерівців» із «націоналістами»¹⁸. Його прізвище згадується в епістолярії та творах провідників міжвоєнної еміграції¹⁹, а також у працях з історії української еміграції в Європі²⁰. Про його особистий архів, переданий до Музею визвольної боротьби України у Празі, йдеться у дослідженнях архівознавчого характеру²¹.

Посилення інтересу до постаті цієї непересічної людини у зв'язку з його участю в обороні Карпатської України в березні 1939 р. призвело до появи праці біографічного характеру²² та публікації документів про

його організаторську діяльність серед українських емігрантів у Болгарії на початку 1920-х рр.²³ Мета нашої публікації – розширити знання про організаційну структуру української еміграції на Балканах, зокрема, в Болгарії та Югославії, крізь призму поглядів на це одного з головних її творців.

Василь Захарович Филонович народився 15 січня 1894 р. у с. Рогізне (нині Сумського району Сумської області) у дворянській родині з містечка Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губернії. Навчався у Сумському реальному училищі та Курській землемірній школі. У роки Першої світової війни закінчив Чугуївське піхотне училище, перебував на військовій службі у чині поручика. Після лютневої революції 1917 р. брав участь в українізації частин російської армії. Наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р. був військовим комендантом Сумського повіту, помічником коменданта м. Суми, з 1 грудня 1918 р. – начальником оборони Сум та повіту, організатором Сумського куреня у складі 4-го Окремого корпусу січових стрільців. Згодом його призначили офіцером з окремих доручень при ставці Головного Отамана військ УНР, а в грудні 1919 р. у складі 32 старшин відправили у запілля ворога для організації повстанського руху на Катеринославщині. Був заарештований білогвардійською контррозвідкою. З полону втік на Кубань, звідки потрапив до Грузії, де у м. Поті став віце-консулом Місії УНР. Згодом нелегально проник до врангелівського Криму і в листопаді 1920 р. разом з російськими військами був евакуйований до Туреччини.

У січні 1921 р. В. Филонович виїхав до Болгарії, де розгорнув активну діяльність з об'єднання української еміграції. Перипетії цієї організаційної праці детально описано у поданій нижче доповіді. Наприкінці 1922 р. він прибув у розпорядження ставки Головного Отамана Армії УНР у Тарнові. Був підвищений у званні до підполковника.

1923 р. Василь Захарович переїхав до Чехословаччини, де згодом закінчив Вищу технічну школу, здобувши фах лісівника. Залишаючись представником військового міністра УНР на Балканах, він активно займався справою об'єднання колишніх вояків Армії УНР. В. Филонович був одним з організаторів та керівників Українського військового союзу, членом Товариства колишніх вояків Армії УНР у ЧСР, Союзу українських старшин у ЧСР. За дорученням міністра залучав до цих організацій і вояків-емігрантів із Болгарії, Туреччини та Югославії. У 1931 р. взяв участь у роботі Міжнародної конференції військових комбатантів країн колишнього Троїстого союзу в Празі.

В. Филонович виявив активність і на громадській ниві. Був членом тимчасової управи Комітету представників українських організацій у ЧСР для допомоги голодним в Україні, секретарем президії установчих зборів Комітету допомоги голодним в Україні, членом Українського республікансько-демократичного клубу в Празі, Товариства Музею визвольної боротьби України та низки інших громадських організацій. Як делегат Української громади у Туреччині брав участь у кількох з'їздах української еміграції та обирався до складу Головної Еміграційної Ради.

Відзначився підполковник і в редакційно-видавничій справі. Був секретарем Союзу українських журналістів і письменників на чужині, видавцем і співредактором (разом з М. Битинським) журналу військово-політичної думки «Гуртуймося», що виходив у 1929–1938 рр. спочатку в Горніх Черношицях і Празі, а згодом у Софії. Це видання створювалося спеціально для української еміграції на Балканах та в Туреччині, враховуючи її особливості. Основну масу емігрантів з України склали вояки, які в складі армій Денікіна та Врангеля потрапили до цього регіону внаслідок кількох евакуацій. На початку 1930-х рр. журнал «Гуртуймося» набув такої популярності, що його замовляли українські емігранти та їхні організації з інших країн Європи, Китаю, США, Українська книжкова палата (УСРР), організації кубанських козаків та «Вільного козацтва». Зауважимо, що за редакцією Василя Захаровича виходив інформаційний бюлетень з такою ж назвою. Він друкувався й у паризькому тижневику «Тризуб».

У 1938 р. В. Филонович переїхав до Закарпаття, де вчителював у с. Великий Бичків. Після проголошення Карпато-Української держави брав безпосередню участь в її захисті, був членом штабу Національної Оборони, перебував в угорському полоні. Про ці трагічні й одночасно героїчні події він детально написав у своїх спогадах, опублікованих аж у 2009 р.²⁴ Звільнившись із угорського полону, Василь Захарович жив у Словаччині, з 1951 р. – у США. Декілька років очолював Товариство прихильників УНР у Міннесоті, Союз українських ветеранів у США. У 1973–1978 рр. він – генерал-хорунжий, військовий міністр УНР в екзилі. Помер відомий військовий і громадсько-політичний діяч 1987 р. у Чикаго, де й похований.

Поданий нижче документ публікуємо вперше. Його опрацьовано згідно з археографічними правилами видання історичних джерел. При передачі тексту документа збережено його лексичні й орфографічні особливості. В окремих випадках упорядником проставлено розділові знаки. За сучасним правописом подано написання слів з апострофом, окремо (з *огляду* замість *зогляду*) або разом (*щодо* замість *що до*). Скорочені слова розкрито у квадратних дужках. Поняття, назви та прізвища осіб пояснено у коментарях, поданих наприкінці публікації. В археографічній легенді вказано вихідні дані про місце зберігання документа, його достовірність та спосіб відтворення.

¹ Троцинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне та соціально-політичне явище. – К.: Інтел, 1994. – 259 с.; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. Матеріали, зібрані Симоном Наріжним до частини другої. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – С. 123–125; Троцинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі // Україна крізь віки. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 15. – С. 189–197; Політична історія України. XX століття: у 6 т. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940) / кер. тому В. П. Троцинський. – К.: Генеза, 2003. – 720 с.; Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX ст.). – К.: МП «Леся», 2006. – 671 с.

² *Козлитин В. Д.* Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919–1945 гг.) / Харьковский гос. пед. ун-т им. Г. С. Сковороды. – Х.: РА, 1996. – 476 с.

³ *Павленко В.* Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 224 с.

⁴ *Срібняк І.* Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 187 с.; *Він же.* Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919–1924 рр.). – К., 2000. – 280 с.; *Павленко М. І.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924). – К., 1999. – 351 с.; *Срібняк І.* Початки української військової еміграції на Балканах (1921–1923 рр.) // Військово-історичний альманах. – К., 2006. – № 2. – С. 45–55.

⁵ *Власенко В.* Надзвичайна дипломатична місія УНР у Румунії – організатор громадсько-політичного життя української еміграції // Сумська старовина. – 2008. – № 25. – С. 76–84; *Він же.* Документи і матеріали Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919–1923 рр.) // Пам'ятки: археогр. щорічник / Держкомархів України, УНДІАСД; редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2008. – Т. 8. – С. 129–160.

⁶ *Козлитин В. Д.* Українські громадські організації в Югославії (20–30-ті рр. ХХ ст.) // Українська діаспора. – К., 1996. – Ч. 9. – С. 52–69; *Власенко В. М.* Перша конференція української еміграції в Румунії (до 85-річчя з дня заснування Громадсько-допомогового комітету української еміграції у Румунії) // Українознавство–2008. Календар-щорічник. – К., 2007. – С. 172–178; *Він же.* Філія Українського товариства Ліги Націй у Бухаресті: перші кроки // Література та культура Полісся: збірник. – Ніжин, 2007. – Вип. 38: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях / Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя. – С. 160–170; *Він же.* Українська громада у Белграді у міжвоєнний період (за матеріалами паризького «Тризуба») // Київська старовина. – 2011. – № 1. – С. 123–136; *Він же.* Українська громада у Великому Бечкерекі (Югославія) у міжвоєнний період // Київська старовина. – 2011. – № 3. – С. 41–48; *Він же.* Кооперативний досвід міжвоєнної української політичної еміграції в Румунії // Український селянин / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – 2010. – Вип. 10. – С. 203–206.

⁷ *Павленко В., Сохань П.* Українська емігрантська преса міжвоєнного періоду // Українська діаспора. – К.; Чикаго, 1992. – Ч. 1. – С. 85–98; *Мовчан С. П.* Українська періодика в Югославії та її роль у формуванні національної свідомості і консолідації українців у 1919–1941 рр. // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Львів, 1996–1997. – Вип. 3/4. – С. 226–238; *Румянцев О.* «Руски новини» та «Рідне слово» – дзеркала двох українських громад Югославії в період між двома світовими війнами // Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія»: зб. наук. праць. Серія: Історичні науки. – Острог, 2008. – С. 448–460.

⁸ *Степовик Д.* Скульптор Михайло Паращук: життя і творчість. – Едмонтон; Торонто; К., 1994. – 227 с.; *Ониськів М., Хаварівський Б.* Українець Михайло Паращук: Ровесник болгарської волі, Страдник нашої долі. – Тернопіль, 2003. – 173 с.; *Хакова Е., Москаленко В.* Проф. Михайло Іванович Паращук – українски скульптор и обществено-политически деец (1878–1963): Научно-инвентарен опис на личния архив на проф. Михайло Паращук ЦДА на Р.Б. Ф. 1717К / Главно управление при МС. Централен държавен архив. Посолство на Украйна в България. – София, 2007. – 349 с.

⁹ *Власенко В.* Кость Мацієвич: штрихи до портрета // Вісн. Львів. комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки. – Львів, 2002. – Вип. 4. – С. 67–75; *Табачник Д.* Українська дипломатія: нариси історії (1917–1990 рр.). – К.: Либідь, 2006. – С. 278–

297; *Єник Л. І. К. А. Мацієвич – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч* // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1. – С. 125–135.

¹⁰ *Власенко В.* До історії української еміграції в Румунії: Юрій Русов (за матеріалами Національного архіву Чеської Республіки) // *Наук. зап.: зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.* – К., 2009. – Т. 19: у 2 кн. Темат. вип.: «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація». Кн. II, ч. 1. – С. 350–358.

¹¹ *Ліський Б.* З діяльності українських студентів у Хорватії (1920–1945) // *Українці Хорватії: матеріали і документи.* – Загреб, 2002. – Кн. 1. – С. 38–50; *Роговий В. М.* Підтримка українських студентів у Хорватії // *Історія науки і біографістика: електронне наук. фахове видання / Держ. наук. сільськогосподарська б-ка.* – К., 2009. – № 2. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2009-2/09_rogovyj.pdf

¹² *Мацяк Є.* Українці в Хорватії // *Організація українських націоналістів. 1929–1954.* – [Б. м.]: На чужині, 1955. – С. 393–404; *Українці Хорватії: Матеріали і документи* Кн. 1 / *Культурно-просвітне товариство русинів і українців Загреб*; упоряд.: С. Бурда та Б. Гралюк. – Загреб: Grafika, 2002. – 234 с.; Матеріали до історії українців у Боснії: у 5 т. / упоряд. Роман Мизь. – Нові Сад: Руске слово, 2004–2008; *Якімова А.* Українці в Болгарії: філософія історичного буття. – Софія, 2011. – 103 с. та ін.

¹³ *Українська політична еміграція 1919–1945: документи і матеріали.* – К.: Парлам. вид-во, 2008. – 928 с., 16 с. іл.

¹⁴ З історії виникнення Філії Українського товариства Ліги Націй у Бухаресті (до 85-ліття з дня заснування громадської організації української еміграції в Румунії) / передм., упоряд. і коментарі В. Власенка // *Сумська старовина.* – 2007. – № 21/22. – С. 79–103; *Власенко В.* З історії організованого життя української політичної еміграції в Румунії у 1929–1932 рр. (за матеріалами Центрального державного архіву Болгарії) // *Пам'ятки: археогр. щорічник / Держкомархів. УНДІАСД; редкол.: С. Г. Кулешов (гол. ред.) [та ін.].* – К., 2010. – Т. 11. – С. 185–202.

¹⁵ *Листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри (1920–1923 рр.)* / упоряд., вст. ст. і коментарі В. Власенка. – Суми: ФОП Наталуха А. С., 2009. – 128 с.; *Власенко В.* На ниві науки і мистецтва (до біографій Юрія Русова та Наталії Геркен-Русової) // *Пам'ятки: археогр. щорічник / Держкомархів України, УНДІАСД.* – К., 2009. – Т. 10. – С. 212–236.

¹⁶ *Довідник з історії України. А–Я / Ін-т іст. дослідж. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка; І. З. Підкова (ред., упоряд. та наук. ред.), Р. М. Шуст (ред.).* – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001. – С. 997; *Сумщина в іменах: енциклопед. довідн.* / гол. ред. В. Б. Звагельський. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Суми: РВО «АС-Медіа»: СумДУ, ВД «Фолігрант», 2004. – С. 486; *Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / редкол.: Л. В. Губерський (голова) [та ін.].* – К.: Знання України, 2004. – Т. 2. – С. 666; *Базильчук Г. К.* Словник-довідник з історії. – К.: МАУП, 2005. – С. 257–258; *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали / *Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* – Львів; Х.: Сага, 2007. – С. 202; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – К.: Темпора, 2007. – С. 455.

¹⁷ *Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва)* / вступ. ст. В. Сідак. – К.: Темпора, 2003. – С. 231–234; *Сідак В. С., Вронська Т. В.* Спецслужба держави без території: люди, події, факти. – К.: Темпора: Вид-во Нац. академії СБ України, 2003. – С. 54, 76–80, 144–154.

¹⁸ *Кентій А.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К., 1998. – С. 5; *Він же.* Від УВО до ОУН. 1920–1942 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.oun-ura.org.ua/kentiy/r202.html>. – Назва з екрану.

¹⁹ *Петлюра С.* Статті, листи, документи / УВАН в США, Б-ка ім. Симона Петлюри в Парижі. – Нью-Йорк, 1979. – Т. 2. – С. 503; *Шульгин О.* Без території. Ідеологія

та чин Уряду УНР на чужині / відп. ред. Г. Й. Удовенко; упоряд.: Г. В. Стрельський, І. Д. Шевченко. – Автентич. відтворення вид. 1934 р. – К.: Юрінком, Інтер, 1998. – С. 56, 328; Українська політична еміграція 1919–1945: док. і матеріали. – К.: Парлам. вид-во, 2008. – С. 307–310, 320–326, 340–366, 501–519 та ін.

²⁰ *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до другої частини). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – С. 67, 120, 250; *Савка М.* Українська еміграційна преса у Чехословацькій Республіці (20–30-ті рр. XX ст.): Історико-бібліографічне дослідження / НАН України, Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Львів, 2002. – С. 58, 115, 115–119; *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. – Toruń: MADO, 2005. – S. 149; *Власенко В.* З кола друзів О. Олесь. Василь Филонович // «Я ще вернусь...» Олександр Олесь і Білопільщина. – Суми: Вид-во СумДУ, 2008. – С. 145–149.

²¹ *Мушинка М.* Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів. Історико-архівні нариси / Держкомархів України, Асоціація українців Словаччини, НТШ у Словаччині. – К., 2005. – С. 115; *Палієнко М. Г.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К.: Темпора, 2008. – С. 211, 226, 227, 343, 357.

²² *Власенко В. М.* «Тут повстали нові Карпатські Крути» (до біографії автора спогадів «Березневі дні Карпатської України» Василя Филоновича) // Сумський історико-архівний журнал. – 2009. – № 6/7. – С. 141–148.

²³ *Власенко В.* До громадсько-політичної діяльності Василя Филоновича у Болгарії у 1921–1922 рр. // Київська старовина. – 2010. – № 6. – С. 97–115.

²⁴ *Филонович Василь.* Березневі дні Карпатської України / вступ. ст., упоряд., коментарі В. Власенка. – Суми: ФОП Наталуха А. С., 2009. – 100 с.

ДОПОВІДЬ В. ФИЛОНОВИЧА ВІЙСЬКОВОМУ МІНІСТРУ УНР
В. САЛЬСЬКОМУ ПРО СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ
НА БАЛКАНАХ, У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ ТА ТУРЕЧЧИНІ

17 липня 1931 р.

Високоповажаний Пане Генерале!

Під час нашого останнього побачення я докладав Вам персонально про стан організацій наших на Балканах. Зараз маю бодай коротко подати Вам це все на письмі.

Мій сьогоднішній доклад мав би бути властиво звітом моєї праці за десять літ, бо саме в цьому році припадає десятиліття з дня, коли я розпочав свою працю на Балканах, зокрема в Болгарії.

Не маю змоги детально зупинитись на цілому перебігові її, тому зупинюсь бодай схематично на перебігові цієї праці серед нашої еміграції в тамтих країнах.

В році 1921 по приїзді своєму в Болгарію я в Софії зголосивсь до нашого посольства, на чолі якого в той час стояв п. В. Драгомирецький¹, розповівши останньому, хто я та чого і як приїхав до Болгарії, я запитав про наші українські організації в Болгарії. Пан Драг[омирецький] сказав мені, що таких там немає та що і закладати їх не можна, бо мовляв появлення будь-якої української організації викликало б «гонення» не лише на українців, але і на саме посольство.

Не дивлючись на такі інформації пана посла, я після декількох днів мого перебування в Софії повідомив пана Драгомирецького про

те, що маю на меті заснувати в Софії Українську Громаду та прошу допомогти мені в справі легалізації статуту цієї першої на Балканах української організації. Замість допомоги я дістав заборону розпочинати організаційну працю, бо... «руськіє заклюють». Не погоджуючись з думкою пана посла, я заявив останньому, що свій план організації укр[аїнської] еміграції в Болгарії я переведу в життя. Незабаром були скликані перші організаційні збори, які і доручили мені, як першому голові новоутвореної громади, перепроводити в життя легалізацію статуту Громади. Статут був поданий на затвердження до болгарського міністерства, а тим самим організаційна праця була розпочата. Про свої заходи мною був повідомлений пан Драгомирецький, який мусив захищати інтереси українських громадян на терені Болгарії, як репрезентант Уряду УНР.

Організаційна праця – головне організація та улаштування притулку – помешкання для українців в Софії, аби тим вивести їх з під опіки росіян, що мали своє «общежитіє», вимагали певної співпраці з посольством і мені стоїло великих зусиль добитися від нашого посла коли не фактичної, то бодай моральної допомоги, бо не раз ставало так, що посольство було проти заходів Громади, особливо в справі легалізації статуту останньої. Але з бігом часу, коли побачив п. Др[агомирецький], що Громада не така вже погана річ, став помагати і фактично. За якийсь час при допомозі головного інтенданта Болгарськ[ого] війська п. полковника Каратункова та до деякої міри і Болг[арського] Червоного Хреста, тут уже при допомозі Укр[аїнського] Черв[оного] Хреста (все того ж п. Драгомирецького) силами Громади був улаштований притулок на 100–150 чоловік, що носив назву «Українська Хата».

Після закінчення першого періоду своєї праці в Софії я почав організовувати українців на провінції, де почались, за прикладом Софії, творитись гуртки, товариства та Громади. Але ширше розвинути працю зразу не було можливо, бо все це робилося нелегально. Наше посольство допомогти легалізації не мало охоти, бо «можна працювати і так під «захистом» Укр[аїнської] легації»². Треба було розв'язати цю справу і я вважав потрібним поїхати з докладом до Уряду. Добувши собі фінляндський пас[порт], я в тому ж 1921 р. виїхав до Тарнова, де після докладу бл. п. Голов[ному] Отам[ану] С. Петлюрі про стан нашої еміграції на Балканах я дістав уже певні інструкції щодо праці на Балканах – Болгарії та Сербії³ (в останній не було ще зовсім українських організацій⁴, але по дорозі до Тарнову, зупинившись на короткий час в Білгороді⁵, я нав'язав уже там зв'язки з тамтешніми українцями).

П'ятого січня 1922 року я виїхав з Тарнова. Підлягав я в своїй праці безпосередньо Начальнику Генштаба ген[ерал]-хор[унжому] В. Петріву⁶, але склалися [з] бігом часу так умови, що від ген[ерала] Петріва я дістав лише два листи, але зато всі дальші листи і вказівки я діставав уже від п. Гол[овного] Отамана через Начальника Військово-Похідної Кан[целярії] Гол[овного] Отам[ана] п. Полковника Виговського⁷.

Повернувши до Болгарії з певними вказівками щодо праці серед нашої еміграції, я повів справу певніше та інтенсивніше. Поновив прохання про легалізацію статуту та, не зустрічаючи вже перешкод, статут Громади був затверджений Бол[гарським] Мін[істерством] Освіти дня 8/IX 1922.

Бігом⁸ майже цілого року праці в Болгарії пощастило розкинути сітку наших організацій по цілому краєві та зробити початки організації в Білгороді. Однак моя праця, не дивлячись на досить таки, як на умови Балкан, значний успіх щодо свого розвитку, мусила бути залишена, бо 15/XII 1922 розпорядженням градоначальника м. Софії я був висланий з Болгарії.

Переїхавши на Чехи⁹, я дістав від п. Гол[овного] Отам[ана] без-термінову відпустку, але залишити працю так і не міг, бо весь час був закидуваний листами організацій і окремих осіб з Болгарії, що, залишившись без проводу, не знаходили виходу, особливо під час нападів на нас з боку червоних та білих росіян, а внаслідок наклепів і болгар.

До загального нещастя, так би мовити зовнішнього, немало при-чинилося до розбиття організації і своєрідні експерименти п. Драго-мирецького, у якого правою рукою весь час був сотник Крупицький¹⁰. Пізніше дійшло до ворожнечи, внаслідок якої настав розкол в Громаді (в Софії), а провінція цілком занепала. Більш членів Громади відділилася і заснувала «Гурток ім. М. Драгоманова» (в пам'ять перебування останнього в Болгарії, де є і зараз його могила¹¹). Гурток цей містився спочатку в Софії, але потім, боючись розгону, переїхав в гори на тартак¹² Балабанова, де і заховав досить довго свою організацію та мав навіть і свою філію на копальні Перник¹³.

За короткий час Громаду закрили, притулок «Українську Хату» цілком зруйнували, а ще за пару місяців закрили і самий Гурток Драгоманів-ців по доносу своїх же таки українців з табору орг[анізації] Полтавця-Острияниці (на сьогодні орг[анізації] І. Орліва)¹⁴. Закриттям Гуртка справу все ж не залишили гуртчане та, зорганізувавшись в робітничу артіль, продовжували існувати і далі, не міняючи змісту і напрямку організації старої. Весь час цей я мав з цим гуртком сталий зв'язок та допомагав їм чим лише міг.

Так тягнулася справа аж до кінця 1926 року. В Чехословаччині організувався Союз орг[анізацій] б[увших] вояків Армії УНР¹⁵, в який я і ввів як членів наших земляків з Болгарії.

На початку 1927 року згідно Вашого розпорядження від 24/?¹⁶ я розпочав поновно свою працю уже згідно Ваших вказівок та про перебіг якої я своєчасно Вас інформував в своїх річних докладах. Зараз мав би сказати лише про стан наших організацій на сьогодні.

БОЛГАРІЯ.

В Болгарії на сьогодні маютья організації, окремі українські осередки чи відпоручництва¹⁷:

[1.] в Софії – Громада,

2. Варні¹⁸ – Громада,
3. Пловдіви¹⁹ – філія Софійської Громади,
4. Кочериново²⁰ – нелегальна [Громада],
5. Дупниця²¹ – відпоручництво,
6. Горна Джумая²² – гурток,
7. Розград²³ – гурток,
8. Рущук²⁴ – окрема група українців і кубанців,
9. Перник – відпоручництво.

СОФІЯ та ВАРНА *.

Писати про ту чи іншу з цих організацій детально не буду, бо Ви сами бачили обидві²⁵ і маєте свій певний на них погляд. Хотів би тут лише зупинитися на тих неприємних змінах і непорозуміннях, які так не бажано стались в Софії. На жаль, я і до сьогодні, крім того, що писав Вам раніш, не знаю, що ж властиво сталося в Громаді та які саме заарештування там зроблені, бо від п. Цибульського²⁶ і досі не маю листа. Тяжко звичайно робити свій висновок, не бачучи на власні очі та не знаючи деталей події, але постільки я знаю умови праці в Софії лише можу сказати свою думку щодо ставшогося непорозуміння.

Особа Цибульського. Не мав нагоди ближче персонально спостерігати цю людину, бо два побачення, які з ним мав, зрозуміло не можуть дати певної уяви про ті чи інші здібності чоловіка. Людина з старою школою виховання російського старшини. В його літах перевиховати себе дуже важко. По відношенню до осіб, які грали ту чи іншу роль в нашому організаційному житті, не можу закинути йому безтактовності. Має своєобразну пиху і гонор, яка часто йому шкодила. Не сказав би, що він був безпорадний, бо знаю багато прикладів, коли він все находив вихід, дуже часто поступаючись і сам, відходячи, видвигав людей, проти яких навіть сам був погано успособлений, але коли цього вимагала справа, він такій особі уступав місце, звичайно, коли це не шкодило загальній справі. Про його взаємовідносини з громадянами не можу нічого сказати, бо ближче їх не бачив. Як і кожна людина має свої хиби, які в силу своєї вдачі важко помічає або з ними погоджується, наколи про це зазначити. Людина, яка цілковито віддана ідеї визволення України під прапором УНР.

Чи має він авторитет в Софії? Не має, як і ніхто його там мати не буде, бо там є специфічні умови, властиві лише Софії. Коли окресуємо прихильників Цибульського шпаною²⁷, то певен, що і прихильників опозиції може ще з більшим успіхом можна так само охрестити і як доказ цьому навожу приклад: недавно, а саме в останньому числі «Незалежності»²⁸, є вміщений допис зі Софії, де саме кореспондент подає «об'єктивні» інформації, є це Юрко Юзиф[ович] Полтавченко – людина, яку я добре знаю і якого я рахую не лише «шпаною», а просто бандитом, а він же був не просто заправилою опозиції поруч з Парашуком²⁹, а хіба сам самозваний «професор» Парашук не є цивілізована шпана?

* Тут і далі підкреслення зроблено в оригіналі документа.

Я не беру в оборону нікого, в тому числі самого Цибульського, і коли подаю ці свої міркування, то лише тому, що знаю ті умови, в яких живуть там наші люди та якими вони в дійсності є під впливом тих умов. Загально хочу сказати свою думку про причини «непорозуміння». Маю враження, що або Циб[ульський] десь проговорився про джерело засобів, на які існує бібліотека, або ж про це очевидно сказав Паращуку сам п. Т[арнавський], а є давно відомо (ще з табору полонених в Німеччині та Австрії), що пан Паращук любе всі ті справи, де є будь-які гроші, я раніш сам цьому не вірив, аж сам не переконався на прикладі будови пам'ятника М. Др[агоманову]³⁰. Отже і тут так само не могло обійтися без особи Паращука, бо він очевидно думав чи думає, що тут іде про «великі гроші», але для того, щоб прийти до них, треба стати на чолі організації і тим самим перебрати все в свої руки. Зрозуміло, що він як людина досить інтелігентна, розбитна, людина, що уміє бути між людьми, має всі шанси бути вищим за Цибульського, однак в чесності йому далеко до останнього. Ось відси, на мою думку, і розігралась вся справа.

Передаючи Вам особисте враження про події в Софії, я звичайно можу помилятись. Бо віддаль, а особливо час мого останнього відвідування Болгарії, є досить великий, щоб можна було щось категорично твердити.

На жаль, я і досі не знаю ваших заряджень і змін, які зроблені Вами в Софії, а також ширше повідомлення про саму суть непорозуміння, а тому не маю змоги будь-що писати в цій справі Цибульському. Просив би дуже мене про це повідомити, аби я мав змогу вплинути на хід справи.

Балакаючи про Варну та про те, що там цілковито не визнають Цибульського, мушу Вам нагадати мій старий лист та моє повідомлення, де я писав Вам про те, що на якійсь час я перебираю Варну сам і лише по переведенню там ширшої організації та головне привернення її на шлях ідеологічний, по якому ми йдемо, я передав би цю організацію п. Цибульському. Ви в свій час це моє зарядження схвалили. Ви сами очевидно побачили, що стан організації у Варні до цього ступеня ще не дійшов; є там пророблена певна праця, видні наслідки її, але так само ще більше потрібно там кропотливої праці над приверненням їх до нас, бо, на мою думку (я нікого з них персонально не знаю), там є дуже мало свідомого елемента.

В інтересах справи просив би Вас повідомити про бібліотеку в Софії³¹ та чому саме вона компрометує під кожним виглядом УНР? Мені це необхідно знати, аби я мав змогу направити справу в бажаному для нас дусі.

Пловдів

Є тут філія Софійської Громади. Існувало ще до недавна там лише відпоручництво, але з бігом часу і певної праці тамтешнього відпоручника, повстанця з Катеринославщини Юрка Андрієвського ця група перетворилась в філію та є на сьогодні легальна організація. Головою філії є той же Хорунжий Юрко Андрієвський. Людина малоосвічена, але

щира. Переконаний УНРовець. Адреса його: Болгарія, град Пловдив, фабрика «Изида» за Г-н Юр[ій] Андр[ієвський].

Кочериново

Є це стара група, колишній осередок українського життя в Б[олгарії], зараз залишилися тут лише звичайні робітники, більшість малоосвічених. Життя іде тут своїм чередом, особливої якоїсь праця ця група не виявляє. На чолі її стоїть Сотник Пилип Гай – старшина з підпрапорщиків, так само малоосвічений.

Дупниця

Відпоручництво. Є тут мало українців, які не мають організації, але тримаються біля відпоручника, дістаючи від нього інформацію та літературу чи біжучу пресу. Відпоручником є Яків [Кирилович] Бугаїв. Адреса його: Болгарія, гр[ад] Дупниця Дрехарниця при ресторане «Букето», Якову Бугаїву.

Горна Джумая

Є тут гурток українців під проводом колишнього учителя. Умови праці примусили жити всіх дуже розкидано по місту і околицях. З огляду на те, що Горна Джумая є недалеко від Кочеринова, більшість свідоміших ідуть туди, а вже там, обтершися серед «своїх», мандрує далі. Ширшої організації тут не помітно. Адреса: Болгарія, гр[ад] Горна Джумая, Дрехарниця «Цар Освободител», Євген Кириченко.

Розград

Група ця під проводом сотника Миколи Проценка колись дуже горячо взялася до самоорганізації і не без успіху. Були згуртовані українці в цілому окрузі біля Розграду. З якогось часу Сотник Проценко замовк і мені ніяк не вдається знову нав'язати з ним зв'язок. Адреса раніш була: Болгарія, гр[ад] Розград, ул. «Варуш», № 1907, за Н. Проценко.

Рушук

Є тут більше кубанська, чим суто українська організація, але самі кубанці тут цілковито не приложили своїх рук і орган[ізація] вважає себе українською. Мала ця організація значний розцвіт, але завдяки надзвичайній пасивності її голови полковника Реківа зараз значно підупала. В останній час права доручено пану Декальчуку, старшій поважній людині. Маю надію, що справа тут піде добре. Адреса: Болгарія, гр[ад] Русе, ул. Стара Загора, № 29, за Г-н Декальчук.

Перник

Колись тут була Філія Гуртка ім. Драгоманова. З бігом часу і з огляду на тяжку працю в копальнях люди перейшли до других наших груп. Зараз залишилося біля відпоручника лише декілька осіб. Адреса: Болгарія, мина³² Перник, площа св. Пантелей, № 27, за Г-н Є[вген] Тремко.

Плевна, Ловеч

В цих двох містах є багато наших українців і над чим попрацювати, однак умови все так складаються, що до ширшої якоїсь організації тут все

не підходить. Пояснюю це тим, що тут є сильний вплив москалів і мало свідомих наших українців, що не справляються боротися з цим впливом. Другою причиною є та, що відпоручник в силу умов своєї праці все ніяк не може стало сісти в якомусь місті. На сьогодні люди купчуються групами та раз од разу сходяться до купи. Адреса: Болгарія, гр[ад] Ловеч, ул. Отец Пантелей, № 25 кьща³³ на Степан Дачев. За Г-н Є. Романовський³⁴.

ЮГОСЛАВІЯ

В Югославії на сьогодні мають такі організації:

1. Білгород – Громада,
2. Смедерево³⁵ – Громада,
3. Великий Бечкерек³⁶ – Громада і Військове Т[оварист]во,
4. Новий Сад³⁷ – Просвіта,
5. Скопље³⁸ – гурток.

Білгород

Українська еміграція в Білгороді складається в більшості з був[ших] старшин та козаків армії Врангеля³⁹, але є тут досить і галичан, які перебравли провід в Просвіті⁴⁰ і фактично «задають тон» всьому українському життю в Білгороді. Провід Просвіти, на чолі якої стоїть якийсь пан Будзь⁴¹, хтів було монополізувати організаційну справу, але на це не пристали наддніпрянці та і деякі галичане і відділилися в Громаду. Поміж Громадою та Просвітою іде безупинна ворожнеча, не дивлючись навіть на те, що на чолі одної і другої організації стоять одні галичане. В Громаді є помітні впливи «націоналістів», головне серед галичан. Відпоручником нашим є пан Андрієвський⁴², який за досить таки довгий час особливого нічого не зробив і очевидно жодних впливів в Громаді не має. Працювати серед таких умов є тяжко, треба б було бути там та і досить довгий час, щоб щось можна було там зробити в смислі привернення людей на шлях, по якому ведемо інших. Саме тут особливо помічається брак нашої преси. В той час, коли «націоналісти» весь час закидають Білгород (а за ним і другі наші осередки) своїми часописами та журналами, ми маємо там лише один примірник «Тризуба»⁴³ та тричі на рік «Гуртуймося»⁴⁴. Ясна річ конкурувати не можемо і зрозуміло програємо. Адреса відпоручника: Београд, Коларчева 1. «Путник», В. Андриєвському.

Смедерево

Життя Смедеревської української колонії надзвичайно цікаве. Є тут багато наддніпрянців, ще може більше кубанців. Росіяне вели тут провід, заснувавши безліч всяких своїх організацій, не минувши і козаків, для яких заснувало «Общеказачую станицю» та не дивлючись на все це нашому відпоручнику пану Сотникові Чорному⁴⁵ пощастило збити біля себе гурток українців та кубанців, з якими і розпочав працю. Як несприятливі були умови для такої праці, все ж хоч і нелегально Сот[ник] Чорний організує Громаду, подає статут на затвердження до Югославської влади і існує з нелегальною Громадою майже два роки. За цей час широко веде

свою працю, має успіх і люди починають горнутись до Громади. Цими днями зрештою дістає після багатьох повернень вже легалізований статут та зараз же приступає до оформлення справи з Громадою, вже не боючись, що йому можуть десь нашкодити москалі. Відмічаючи цей поступ праці Сотника Чорного, мушу зазначити, що його праця є найпозитивнішою і найкориснішою з цілого ряду відпоручників на Балканах. Громада ця носе назву «Українська Громада «Кобзар» в Смедереві». Поки що голова її сотник Чорний, але оце цими днями мали бути перевибори Ради і ще не маю відомостей, хто там буде Головою. Сотник Чорний хотів передати головування комусь іншому, але я настоював на тому, щоб він залишився і надалі головою. Здається мені, що і послуха моєї ради. Десь в перших числах [липня] має бути офіційне та урочисте відкриття Громади, а тому добре було б, наколи з Варшави наспіли на той час привітання. Для такої організації це має значення.

Ведеться тут інтенсивна робота і серед кубанців та про це буду казати в справах козачих, про які маю докласти Вам разом з цим. Адреса:⁴⁶

Великий Бечкерек

У Великому Бечкереківі спочатку організовано було нелегально Військове Т[оварист]во ім. Гет[ьмана] [Петра] Дорошенка, але тому що з такою назвою не можна було багато робити, тіж самі люди прибрали крім цієї назви ще і назву Української Громади у В. Бечкереку⁴⁷. Був ним вироблений статут та поданий на затвердження югославської влади. Статут цей уже багато разів повертали, але єсть надія, що все ж і тут він буде затверджений і організація ця буде існувати легально. Є тут небагато людей, але зато підбор дуже добрий. Малу кількість людей пояснюю собі тим, що тут приймають до організації вже випробуваних та цілком свідомих українців, цього очевидно вимагали умови конспірації. Наколи б звичайно пощастило і тут легалізувати Громаду, то прилив членів і головне прийом їх буде не обмежений. Ведеться тут навіть зараз досить добра праця та пропаганда всего українського. Праця ведеться нашим відпоручником паном Хорунжим Мельничуком⁴⁸ не лише серед українців, але і серед кубанців. Коли відмічав я про найбільші організаційні здобутки Смедеревської Громади, то не можу не відмітити саме цю групу як найсвідомішу і найвірнішу ідеї УНР. Адреса: ⁴⁶

Новий Сад

В Новому Саді застав я вже зорганізовану філію Білгородської Просвіти. Існує ця організація легально. Не дивлючись на те, що в самій організації немає галичан, все ж певна залежність від центральної організації – Білгородської Просвіти накладає певний відтінок галицьких впливів, яким до речі дуже добре протиставлявся бувший наш відпоручник Сотник Колтоновський⁴⁹. Останній, будучи головою організації, дуже вміло вів її на протязі декількох років. На жаль, обставини так склалися, що Сотник Колтоновський мусив покинути Новий Сад, переїхавши до Сирії на межеві роботи, на які підписав контракт на два

з половиною років. Зараз головою вибраний «поміркований малорос», як про него мені повідомляють з Нового Саду. Відпоручником на місто від'їхавшого Сотника Колтоновського я призначив свого земляка, якого правда не знаю, Жаботинського⁵⁰. Призначення зробив на підставі поради Сотника Колт[оновського]. Як піде справа зараз тут ще нічого не можу сказати, бо приходить мені пристосовуватися до нових людей, яких цілковито не знаю.

Скоплє.

В Скоплє є лише відпоручництво. Є тут зараз небагато українців, живуть вони в місті без організації, але тримаючи між собою зв'язок. Безпосередні зносини з Скопле доручені Сотникові Чорному.

В других осередках скупчення нашої еміграції при таких умовах праці мені не пощастило щось зробити. Вважаю сво[...]

ТУРЕЧЧИНА

Царгород. В тутешній Громаді жадних змін не настало. Змін на ліпше тут чекати не можна, бо умови, в яких перебуває наша там еміграція, не дають змоги поширити організацію. В'їзд до Царгороду є заборонений, а ті, що не залишилися в Царгороді, живуть під постійною загрозою виселення з Туреччини.

Громада складається з окремих гуртків-землячеств. На чолі Громади стоїть Сотник Микола Забело⁵¹. Громада ця тримає зв'язок з Персією та тамтешніми українцями⁵². Адреса відпоручника: [...]

Праця на місцях перепроводжується через відпоручників, в більшості військових, на сьогодні вже старшин Армії УНР⁵³. Там, де не мають відпоручників, ведеться зв'язок безпосередньо з самою організацією або просто з поодинокими особами, що мають той чи інший вплив на своїх товаришів.

Ще перед недавнім часом вів я зносини з кожною такою групою чи відпоручником, але 6–8 місяців тому, з огляду на брак часу, бо примушений бігати за працею, передав зв'язки в Болгарії, як головному відпоручникові, панові полк[овнику] Цибульському, за винятком Варненської Громади, з якою і до сьогодні маю зв'язок.

Цю систему думав перепроводити і [в] Югославії, де на головного відпоручника намічав Сотника Чорного. Поступово веду до цього підготовку та і сам Сотник Чорний весь час зараз дістає від мене вказівки, виконуючи які, мусе мати зносини зі всіма тамтешніми відпоручниками, а так звикає до своєї майбутньої ролі і непомітно привчає других відпоручників до цієї зміни. Доки ж що веду тут працю безпосередньо з кожним відпоручником, хоч це і ускладнює для мене працю.

З Туреччиною маю лише інформаційний зв'язок, а через Туреччину і з Персією, де все-таки мається декілька наших українців.

ЧЕХИ

Брандіс н/Л⁵⁴. Нещодавно звернулась до мене делегація робітників українців, що перебували в армії Врангеля, та і зараз багато з них ще

є в московських організаціях, як «Земледельческий Союз» і других. Група ця забажала відділитися від опіки москалів і просила заопікуватися ними та добути їм дозвіл на організацію. З охотою взявся допомогти цій групі. Зараз уже є вироблений статут і цими днями подається на затвердження чеській владі, а разом з тим і на затвердження нашому Урядові. Цю то останню вимогу просили мене перевести самі ці робітники, які просто сказали мені: «Ми весь час чули лише за покійного Гол[овного] От[амана] Петлюру. Знаємо добре, що він боровся за Україну і за неї життя своє віддав, тому ми і йдемо за тим Урядом, що залишився по нему, бо вважаємо, що лише він доведе нас на Україну. Всякі інші чи то уряди, чи то якісь там «орієнтації» ми не визнаємо, а тому і хочемо, щоб наш статут також був затверджений нашою українською козакою Владою». Я їм це пообіцяв та незабаром Вам надішлю цей статут і їх прохання.

Підводячи підсумки всієї праці, мушу сказати, що зроблено не багато навіть на ті умови, в яких перебуває наша еміграція на Балканах. Вважаю, що можна було б зробити багато більше, якби на це малися матеріальні засоби та частіше відвідування цих країн, аби бодай короткою присутністю на місті можна було робити безпосередній вплив на роботу того чи іншого відпоручника чи навіть самої організації та і в тих містах, де ще не маємо ані відпоручника, ані будь-якої організації, таку на місті заложити. Цього всего на жаль я зробити не міг і не можу. Залишалося чимсь замінити цю прогалину і я почав видавати журнал «Гуртуймося», бажаючи цим допомогти організації та шляхом розповсюдження ширити саму ідею організації українців на Балканах, пробуджуючи їх свідомість, але і тут справа не повелась, бо три числа на рік не можуть зробити тої праці, яку я собі намічав і вимагав від журналу, видавати ж частіше його я не маю змоги, бо і так ледви-ледви звожу кінці з кінцями, видаючи його завжди в борг, цебто друкарня погодилась приймати плату за друк ратами⁵⁵, але і ця справа зараз попсувалась, бо власник друкарні не забавив далі чекати сплаток⁵⁶ і переступив мій рахунок банку, ну а той звичайно почав зараз же вимагати від мене гроші (1500 кч), прийшлося заставити мотоцикл і відкупитися від банку.

Труднощі ще полягають і в тому, що я сам зараз цілковито не засмотрений⁵⁷ і просто не маю змоги в такій ситуації щось робити. В силу склавшихся умов примушений ліквідувати і то мінімальне джерело свого існування – мотоцикл та податися на працю, навіть не маючи на то дозволу від чеської влади. Зараз хлопчу у одній фірмі про місто на прокладці залізничної дороги десь на Словенську⁵⁸ чи Підкарпатті⁵⁹, а коли це станеться, то про якусь працю з Балканом очевидно прийдеться залишити навіть думати.

Покладав я особливу надію на журнал, бо знав надзвичайно великий вплив взагалі друкованого слова, а особливо коли його ведеш в певному напрямку з певною метою, то майже завжди досягаєш тої мети, яку поставив собі за ціль. Певен, що накопи б мав змогу частіше і ширше видавати «Гуртуймося», то і тут би я досягнув своєї мети, а що це так є доказом багатьох листів з місць, в яких всі підкреслюють велике зацікавлення журналом та

що має він досить велике значення і вплив на масу, що щойно пробуджується, і на тих, що є вже в наших рядах, але ще не досягнули добре наших ідей, наших бажань, що ще не так добре ознайомлені з нашою історією, а особливо з нашою визвольною боротьбою. Ось переді мною лежить лист, який щойно вчора дістав, і в нему, балакаючи про журнал і пресу взагалі, пише один з відпоручників: «Ваш журнал тут дуже подобається, а багато каже навіть що він є цікавіший і корисніший по змісту, ніж «Тризуб». І я вірю цьому, бо редагування «Тризуба» не для Балкан.

21.VII⁶⁰. Ось зараз дістав лист від п. Цибульського. Уважно його перечитав та можу сказати, що мої думки, які я висказав на початку цього доповіді, були правильні. Хочу трохи зупинитися на теперішній Раді Громади – Парашук: перш за все є людина нечесна, має пиху, багато більшу, ніж має її п. Цибульський, має також неабияку амбіцію, по відношенню до громадських справ дуже лінивий, все робить так, щоб за него хтось робив, а коли цього «хтось» під рукою немає, то і сама справа занепадає (приклади до того маємо – стара Громада⁶¹ та Український сокіл⁶², де він був головою), авторитету в Громаді жодного, що і підтвердило голосовання. В такій ситуації мати перевагу лише двох голосів це ж смішно і не дивуюся все-ж Парашукові, що він, не дивлячись на все, прийняв головування.

Блажко: знаю дуже добре цього чоловіка і також знаю, що він ніколи не буде працювати в Громаді, бо поважає працю там не для себе, бо вона «не принесе матеріальної користі», що у него як торгаша є звичайно на першому плянові.

Крупницький: про цю особу не буду нічого казати з огляду на те, що моя оцінка цієї особи могла б трактуватись як персональний мій виступ⁶³, тут лише хтів би навести характеристику про него його сьогоднішнього патрона і «приятеля» самого Парашука – «намазана бездарна баба, а не громадський діяч».

Полтавченко: про цього пана я вже сказав своє слово на початку цього доповіді.

Дементюка я не знаю.

Підбор, як бачите, пішов дуже «добрий». Коли до цього додати ще відношення самого Парашука до нашого Уряду⁶⁴, що яскраво позначилося при веденню їм агітації, коли він був в опозиції, коли він членів уряду мішав з болотом, а до того ще додати те, що сам Парашук поважає мене персонально за свого ворога з часів спроневири їм громадських грошей⁶⁵, то перспективи «співпраці» зі Софією випадають⁶⁶ не дуже то добре, а може і цілком будуть неможливі.

Беручи справу взагалі, думаю, що компромісу жодного не було, а навпаки, група більш дисциплінована, більш послужна уступила насильству групи другої, для якої справа йшла не про громадські справи, а про власну амбіцію, а⁶⁷ бажання захопити владу в свої руки. Ця моя думка, зрозуміло, буде правдивою тоді, наколи лист п. Цибульського, що тут прикладаю, є об'єктивний і головне правдивий щодо перебігу справи в Софії, що думка моя є не безпідставна свідчить той факт, що це розуміють і самі

сьогоднішні «побідителі», бо інакше вони б самі не просили про нове переобрання Ради, як це мало місце зараз в Софії.

Пересилаючи Вам лист п. Цибульського, хотів би знати Вашу думку щодо його змісту та правдивості і об'єктивності в опису подій в Софії.

Як бачите з листа, група Цибульського виконала всі Ваші зарядження, навіть не погоджуючись з ними, що звичайно свідчить лише в їх користь. Підкреслення червоним в листі п. Цибульського є всі мої.

До решти справ маю додати ще цілком свіжу справу, а саме заложення⁶⁸ відпоручництва в Сирії і в недалекому майбутньому в Палестині. В обох цих країнах ніби є чимало наших українців, щоправда поки що жиючих там як москалі – як російська, а не українська еміграція. Розбурхати їх, гадаю, буде можна, а за цим прийде вже і свідомість та визнання себе українцем.

Кінчаючи справу організації нашої української еміграції на Балканах, просив би не відмовити подати мені як дальші вказівки, так і практичні поради в справі переведення цієї праці на місці, яко ж і Ваші враження від подорожі, бачених Вами організацій та систему самої праці, а то:

1. Справи Софійські:

а. Оцінка самого інциденту,

б. Які зроблено Вами зарядження в зв'язку зі змінами в Софії:

Стосунки Громади з Урядом?

Вплив на Громаду?

Відношення Ради до п. Цибульського і навпаки?

Відношення Ради Громади до мене і навпаки?

в. Зарядження в справі бібліотеки: хто нею завідує?

Хто і як її фінансує та кому і як подає звіти в справі витрат та ведення бібліотекою?

г. В чому вбачалася компрометація бібліотекою УНР?

д. Роля п. Цибульського.

2. Справи Варненські:

Ваша думка про цю нову Громаду та згідно⁶⁹ неї і Ваші вказівки щодо праці в цій Громаді, приймаючи на увагу, що я жодного з них персонально не знаю.

Стан цієї громади.

З кого складається вона та як задивляється вона, на Вашу думку, на стосунки до Уряду?

Всі ці запитання я подав саме тому, що роз'яснення їх конечно необхідно на випадок дальшого ведення мною справи організацій на Балканах, зокрема в Болгарії.

До доповіді прикладаю листи:

1. п. Цибульського на 19 листах.

2. п. Чорного на 1 листі.

3. п. Мельничука на [...] листах.

4. п. Андрієвського на 1 листі.

Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 2, спр. 277, арк. 97–105 зв. Машинопис. Оригінал.

¹ Драгомирецький Василь – громадський діяч, дипломат. У 1918–1921 рр. – ст. секретар, керуючий Посольством УНР в Болгарії. На еміграції жив у Болгарії та Чехословаччині.

² Леґація – дипломатичне представництво, посольство.

³ Йдеться про Королівство сербів, хорватів і словенців (КСХС, з 1929 р. – Югославія).

⁴ Йдеться про відсутність громадських організацій української політичної еміграції, проте у 1919–1921 рр. вже існували організації, створені представниками українсько/русинської національної меншини, яка почала заселяти територію тогочасної Югославії з середини XVIII ст.

⁵ Белград – столиця КСХС.

⁶ Петрів Всеволод Миколайович (1883–1948) – військовий і громадський діяч, генерал-хорунжий Армії УНР, письменник. Закінчив Київський кадетський корпус, Павлівське воєнне училище в Петербурзі, Миколаївську Академію Генерального Штабу. Учасник Першої світової війни. З липня 1919 р. – військовий міністр УНР, згодом – товариш військового міністра, з березня 1921 р. – 1-й генерал-квартирмейстер Генштабу Армії УНР. На еміграції перебував у Польщі, Чехословаччині, Німеччині. Професор військової історії в Українському вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, член Українського історико-філологічного товариства у Празі. З 30 червня 1941 р. – військовий міністр відновленої Української держави.

⁷ Виговський Олександр Хомич (1888–1939) – адміністративний підполковник Армії УНР. Народився на Волині. Закінчив педагогічні курси при Житомирському педагогічному училищі. Учасник Першої світової війни. З грудня 1917 р. – в українській армії. Військовий урядовець, секретар начальника Генштабу УНР, згодом – Української Держави, начальник військово-похідної канцелярії Головного Отамана С. Петлюри, адміністративний сотник, з 1927 р. – начальник статистичного підвідділу Генштабу УНР в еміграції.

⁸ Бігом – впродовж, протягом.

⁹ Чехи – Чехо-Словацька Республіка або Чехословаччина.

¹⁰ Крутицький Григорій Іванович – сотник, на еміграції у Болгарії. Жив у Москві, Харкові. Служив в арміях УНР, Денікіна, Врангеля. Неодноразово очолював «Українську громаду в Болгарії» та «Українську Хату». Причетний до припинення їх діяльності. Член Українського комітету із вшанування пам'яті С. В. Петлюри, Українського громадського комітету, Українського культурного об'єднання, Українсько-болгарського товариства. Друкувався у паризькому тижневику «Тризуб».

¹¹ Михайло Петрович Драгоманов прожив у Болгарії останні роки свого життя (1889–1895). В. Філонович був ініціатором спочатку впорядкування могили, а потім і встановлення пам'ятника на ній.

¹² Тартак – лісопильня.

¹³ Перник – місто в західній частині середньої Болгарії, розташоване в гірлі р. Струма в 30 км від Софії. У XIX – на поч. XX ст. – центр вугільної промисловості.

¹⁴ Йдеться про Українське культурне об'єднання (УКО) – єдину легальну українську організацію в Болгарії на той час, яку очолював Іван Орлов. УКО орієнтувалося на Українське національне козацьке товариство на чолі з гетьманом Іваном Полтавцем-Острияницею.

¹⁵ Справжня назва організації – Союз (Товариство) бувших вояків Армії УНР у Чехословаччині.

¹⁶ Місяць невизначено, оскільки текст саме в цьому місці зіпсований.

¹⁷ Відпоручництво – представництво. Відповідно відпоручник – уповноважений представника Військового міністерства УНР в Болгарії в тому чи іншому місті.

¹⁸ Варна – місто на північному сході Болгарії недалеко від кордону з Румунією, порт на Чорному морі.

¹⁹ Пловдив – місто в південній частині Болгарії, розташоване приблизно за 150 км від Софії.

²⁰ Кочериново – село у південно-західній частині Болгарії поблизу м. Благоєвград.

²¹ Дупниця – місто в Болгарії, розташоване у підніжжя гірського масиву Рила за 65 км на південь від Софії.

²² Горна Джумая – попередня назва сучасного міста Благоєвград, розташованого в південно-західній Болгарії за 100 км від Софії.

²³ Розград – місто в північно-східній Болгарії, розташоване за 375 км від Софії.

²⁴ Руцук – стара назва сучасного міста Русе, порт на р. Дунай.

²⁵ У червні 1931 р. В. Сальський декілька днів перебував у Болгарії, відвідавши Софію та Варну.

²⁶ *Цибульський (Недоля) Борис Олександрович* – полковник, український громадський діяч у Болгарії. Учасник революційних подій 1917–1920 рр. в Україні та на Кубані. Секретар Кубанської Крайової Ради. У 1920–1921 рр. перебував у таборі на о. Лемнос (Греція). Згодом переїхав до Болгарії. Голова Української громади в Болгарії, Комітету з будівництва пам'ятника М. П. Драгоманову в Софії. Представник Військового міністерства УНР в екзилі в Болгарії. Автор статей у журналах «Тризуб» (Париж), «Гуртуймося» (Прага) тощо.

²⁷ У листі від 11.VII.1931 р. до В. Филоновича В. Сальський, повідомляючи про свої перші враження від перебування у Болгарії, назвав деяких прихильників Б. Цибульського «шпаною».

²⁸ «Незалежність» – часопис, що виходив у Парижі в 1931–1932 рр.

²⁹ *Парацук Михайло Іванович* (1878–1963) – скульптор, громадський діяч. Навчався в Краківській та Віденській академіях мистецтв. У роки Першої світової війни – активний член Союзу визволення України. У 1920 р. – секретар, голова Дипломатичної місії УНР в Талліні, радник дипломатичного представництва УНР в Литві. З 1921 р. жив у Болгарії. Керівник низки українських емігрантських громадських організацій. Автор численних архітектурних споруд та скульптур. Мав болгарські державні нагороди.

³⁰ В. Филонович мав на увазі те, що Комітет з будівництва пам'ятника М. Драгоманову видав М. Парацуку гроші готівкою на виготовлення та реалізацію проекту пам'ятника. Тривалий час (більше двох років) архітектор не виконував свої зобов'язання і не повертав гроші. Врешті-решт за проектом М. Парацука пам'ятник було виготовлено й урочисто відкрито у жовтні 1932 р. Про перебіг справи з будівництвом пам'ятника М. Драгоманову В. Филонович докладно писав у своїх спогадах, опублікованих у журналі «Гуртуймося» (1933, ч. X).

³¹ Йдеться про бібліотеку, засновану 1930 р. в Софії Б. Цибульським коштом Військового міністерства УНР в еміграції. Спочатку існувала як самостійна установа, а потім – при Українській громаді в Болгарії.

³² Мина – шахта, копальня.

³³ Къща – будинок.

³⁴ *Романовський Євген* – український громадський діяч у Болгарії, хорунжий, підпоручник російської армії. Уродженець Харківщини. Відпоручник представника Військового міністерства УНР у Болгарії у містах Ловеч і Плевна.

³⁵ Смедерево – місто у Сербії при впадінні Морави до Дунаю, розташоване за 50 км на південний схід від Белграда.

³⁶ Великий Бечкерек – місто в Сербії. 1935 р. перейменоване на Петровград, 1946 р. – Зренянин. Розташоване за 75 км від Белграда і 50 км від Нового Саду.

³⁷ Новий Сад (Нові Сад) – місто, розташоване на півночі Сербії, адміністративний центр автономного краю Воєводіна.

³⁸ Скопље (Скоп'є) – місто, нині столиця Республіки Македонія. Розташоване на берегах р. Вардар.

³⁹ *Врангель Петро Миколайович* (1878–1928) – військовий діяч, генерал, барон. Учасник Російсько-японської та Першої світової воєн. З 1918 р. – на командних посадах у Добровольчій армії, з квітня 1920 р. – головнокомандуючий Збройними Силами Півдня Росії. 1923 р. заснував й очолив Російський загальновійськовий союз. Помер у Брюсселі, похований у Белграді.

⁴⁰ Йдеться про українське товариство «Просвіта».

⁴¹ *Будз Іван* – український громадський діяч у Югославії, галичанин. Консул ЗУНР у Белграді. Один із засновників і керівників товариства «Просвіта» у Загребі. Згодом переїхав до Белграда, де очолював управу місцевого товариства «Просвіта».

⁴² *Андрієвський Василь Васильович* – український громадський діяч в Югославії. За часів Директорії УНР був повітовим комісаром. Один з організаторів та керівників Української громади в Белграді, Союзу українських організацій в Югославії. Брав участь у роботі конференцій Головної еміграційної ради у Празі. Працював у фірмі «Путнік». Друкувався у паризькому тижневику «Тризуб», журналі «Гуртуймося».

⁴³ «Тризуб» – громадсько-політичний і літературно-мистецький тижневик, друкований орган Державного Центру Української Народної Республіки. Заснований з ініціативи С. В. Петлюри. Виходив у 1925–1940 рр. в Парижі. Гол. редактор – В. К. Прокопович, з 1940 р. – О. Я. Шульгин.

⁴⁴ «Гуртуймося» – неперіодичний журнал військово-громадської думки, що виходив у Празі, Горніх Черношицях (Чехословаччина) та Софії (Болгарія) у 1929–1938 рр. Призначався для розповсюдження серед української еміграції в балканських країнах, проте користувався попитом і в інших країнах перебування еміграції. Українська книжкова палата у Харкові також виявила інтерес до журналу, придбавши його комплект за декілька років. Видавці-редактори – Василь Филонович і Микола Битинський.

⁴⁵ *Чорний Пилип Якович* – український громадський діяч у Югославії, військовий старшина, підполковник. Народився у Києві. Служив у 45-му піхотному Азовському полку, був ад'ютантом командувача Приамурського військового округу. В Українській армії з 1918 р. Курсовий старшина Інструкторської школи у Києві. Після антигетьманського повстання був мобілізований до Добровольчої армії. Голова Української громади у Смедереві, один з керівників Союзу українських організацій в Югославії.

⁴⁶ Адреса у тексті повинна була бути дописана після уточнення, оскільки Українська громада мала взяти в оренду приміщення.

⁴⁷ Детальніше про Українську громаду див.: *Власенко В.* Українська громада у Великому Бечкерекі (Югославія) у міжвоєнний період // Київська старовина. – 2011. – № 3. – С. 41–48.

⁴⁸ *Мельничук Микола* – український громадський діяч в Югославії, хорунжий. Керівник Української громади та Товариства вояків українців імені гетьмана П. Дорошенка у В. Бечкерекі.

⁴⁹ *Колтоновський Олександр* – український громадський діяч в Югославії, полковник. Голова філії белградського товариства «Просвіта» у м. Новий Сад. У 1931 р. виїхав до Сирії, де працював землевпорядником.

⁵⁰ *Жаботинський Олекса Харитонович* – український громадський діяч у Югославії. Уродженець Краснопілля (нині районний центр Сумської обл.). У 1917 р. українизував курінь, в якому служив. З кінця 1918 р. перебував в Армії УНР, 1920 р. – українському повстанському загоні, що діяв спільно з Армією Врангеля. Евакуювався з Криму. Згодом опинився в Югославії. Один з керівників філії білгородського товариства «Просвіта» у Новому Саді.

⁵¹ *Забелло Микола Миколайович* – український громадський діяч у Туреччині, сотник. Уродженець Кам'янця-Подільського. Закінчив кадетський корпус. Служив старшиною (капітан, командир батареї) в російській царській армії та арміях УНР (3-а

Залізної дивізії) та Врангеля. Голова Української (нелегальної) громади в Туреччині. Автор статей про Україну в турецькій пресі.

⁵² Йдеться про інженера Юрія Тушевського, який працював у фірмі «Індо-Європейський телеграф», де відповідав за лінію від кордону з СРСР до м. Тебриз (Персія). Листувався з В. Филоновичем.

⁵³ Запис до складу Армії УНР в еміграції розпочався з середини 1920-х років, коли утворилося декілька військових організацій, зокрема, Союз (Товариство) бувших вояків Армії УНР. Претенденти відповідно писали заяви та складали анкети. На Балканах і в Туреччині цією справою безпосередньо опікувався В. Филонович.

⁵⁴ Брандіс-над-Лабою – замок (мисливська резиденція імператора Рудольфа II, пам'ятка XIII ст.) на одному з пагорбів у центрі невеличкого містечка Стара Болеслав, названого на честь Болеслава I, який заснував тут свій замок на початку X ст. У 1960 р. назва міста – Брандіс-над-Лабем-Стара-Болеслав. Нині – це місто в районі Прага – Схід Середньочеського краю Чеської Республіки.

⁵⁵ Рата – частина.

⁵⁶ Слово *сплатка* у перекладі з чеської мови означає *внесок*.

⁵⁷ Мається на увазі, що В. Филонович тоді не мав сталої роботи, тобто коштів для прожиття.

⁵⁸ Йдеться про Словаччину.

⁵⁹ Підкарпаття (Підкарпатська Русь) – тогочасна частина Чехо-Словацької Республіки, нині Закарпатська область України.

⁶⁰ Це продовження звіту й одночасно коментар В. Филоновича щодо останніх подій у Болгарії, зокрема зміни керівництва в Українській громаді в Болгарії та поїздки В. Сальського до цієї країни.

⁶¹ Йдеться про Українську громаду в Софії на початку 1920-х рр.

⁶² Український сокіл – філія болгарського спортивного товариства «Юнак». Організація існувала лише на папері, ніякої діяльності не виявила.

⁶³ В. Филонович не дав характеристики Г. Крупицькому з моральних причин, оскільки останній неодноразово писав до вищого керівництва УНР в еміграції скарги та доноси на нього. Їх розглядали відповідні органи. Жодного разу ці доноси не підтверджувалися.

⁶⁴ М. Парашук у бесідах з українськими емігрантами в Софії звинувачував керівників ДЦ УНР в отриманні великих коштів від Польщі.

⁶⁵ Йдеться про гроші, надані М. Парашуку Комітетом з будівництва пам'ятника М. Драгоманову на виготовлення проекту пам'ятника. Понад два роки М. Парашук, взявши гроші, не виконував своїх зобов'язань. Такі ж звинувачення висунула М. Парашуку донька Михайла Драгоманова Лідія Шишманова, яка виділила архітектору 5 тис. левів на цю справу. Про це вона повідомила військовому міністру УНР в еміграції В. Сальському під час його перебування в Софії у червні 1931 р.

⁶⁶ Слово *випадають* у даному контексті слід розуміти як *виглядають*.

⁶⁷ Союз а (за прикладом деяких слов'янських мов) слід читати як *і* або *та*.

⁶⁸ Слово *заложення* означає *заснування*.

⁶⁹ Слово *зглядно* означає *відповідно до*.

УДК [930.25:94](477+430) “1991/2001”

Олександр Гаранін

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНОЇ УКРАЇНІКИ В НІМЕЧЧИНІ (на прикладі навчальних програм Українського вільного університету у Мюнхені за 1991–2001 рр.)

У публікації представлено навчальні програми з історії України, які дають змогу прослідкувати еволюцію українознавчих курсів в Українському вільному університеті у Мюнхені.

Ключові слова: навчальні програми, історія України, Український вільний університет у Мюнхені.

В публикации представлены учебные программы по истории Украины, с помощью которых можно проследить эволюцию украиноведческих курсов в Украинском вольном университете в Мюнхене.

Ключевые слова: учебные программы, история Украины, Украинский вольный университет в Мюнхене.

The publication provides the educational programs of the history of Ukraine, which allows to trace the evolution of Ukrainian courses at Ukrainian Free University in Munich.

Key words: educational programs, history of Ukraine, Ukrainian Free University in Munich.

Однією із країн, в якій відклався значний пласт архівних документів з української історії, є ФРН. Інформація, яка міститься на сайті Державної архівної служби України¹, свідчить, що, не зважаючи на значний обсяг документів, які становлять науковий інтерес, вітчизняні вчені поки не здійснили фундаментальний комплексний аналіз архівної україніки у Німеччині. Варто відмітити, що розробкою цієї теми вже займалися українські науковці Г. Боряк, Л. Дубровіна, І. Валявко, О. Кириленко, О. Яценко, Ю. Мищик, О. Піщаний, Т. Себта², але загалом проблема досі не втратила актуальності.

Наприкінці жовтня 2010 р. у приміщенні Державної архівної служби України (на той час – Державного комітету архівів України) відбувся науково-практичний семінар «Архівна україніка: пошук, реєстрація та

© Олександр Гаранін, 2011

комплектування архівів», на якому, серед низки окреслених проблем, порушувалося й питання збереження документальної спадщини архівної україніки у Німеччині. Зокрема, розглядалася ситуація, яка склалася навколо збереження документальної спадщини Українського вільного університету у Мюнхені (далі – УВУ). Директор Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського член-кореспондент НАН України Л. Дубровіна висловила занепокоєння долею архіву УВУ, яким зараз ніхто не опікується, через що його можна втратити³.

Така позиція відомого вченого заслуговує на особливу увагу, зважаючи на те, що в останні два десятиліття в житті УВУ відбулися значні зміни. Це й остаточна втрата університетом фінансової підтримки уряду Баварії, і зумовлена цим зміна орієнтирів у науковій та викладацькій діяльності закладу, і вимушений переїзд із загальновідомої усьому світові будівлі по вулиці Пінценауерштрассе, 15 на Бареліштрассе, 9 а⁴. Будемо сподіватися, що при переїзді не було втрачено важливі документи, які залишилися університету у спадок із часу перебування УВУ у Мюнхені.

Автор цієї публікації, перебуваючи кілька років тому у службовому відрядженні у Мюнхені (ФРН), опрацьовував різнопланову організаційно-розпорядчу документацію та навчальну і довідкову літературу, видану УВУ.

Оскільки проблема дослідження архіву УВУ багатоаспектна, вважаємо за доцільне зосередити увагу на її вузькому сегменті, а саме на розгляді «Програм викладів» українознавчих курсів в УВУ в 1991–2001 рр., що зберігаються в архіві навчального закладу. Зазначені хронологічні межі обрано тому, що у 1991 р., після проголошення незалежності України, перед УВУ постало два складних питання: яким чином здійснювати за кордоном українську освітянську діяльність у нових умовах та чи є доцільним існування університету зі становленням української державності? Дати відповідь на ці питання було не просто, адже у Статуті УВУ зазначалося, що мета УВУ – «навчати і підготувляти український фаховий і науковий доріст»⁶. Саме тому пропонуємо розглянути та проаналізувати еволюцію викладацьких курсів в УВУ в нових умовах та зрозуміти, яким чином в університеті шукали відповідь на питання доцільності існування навчального закладу.

Слід зазначити, що в цьому університеті на кожний наступний навчальний рік або семестр, за давньою традицією європейських університетів, друкувалися «Програми викладів», що мали назву – «Index Lectionum». Тобто, оприлюднювався перелік предметів, що мали викладатися студентам, із короткими анотаціями. Вивчення цих індексів за певний період дає можливість встановити, яким питанням в університеті тоді приділяли найбільшу увагу та яких фахівців з української історії готував УВУ.

Читачам щорічника пропонуємо тексти програм викладів за визначений час. Кожний навчальний період виділено окремо документом у хронологічному порядку із зазначенням сторінок, на яких розміщено інформацію про програми, та відповідними коментарями. Порівняльний

аналіз програм викладів УВУ засвідчив, що університет на початку 2000-х років відмовився від загальноприйнятих в українських класичних університетах історичних курсів і почав практикувати викладання спеціальних курсів, що стосувалися окремих актуальних періодів історії України. Документи подаємо мовою оригіналу із збереженням стилістичних та орфографічних особливостей тексту.

¹ <http://www.archives.gov.ua/Archives/Oglyady/FRN.php>

² *Боряк Г., Дубровіна Л.* Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені : попередній огляд фондів // *Архіви України*. – 2004. – № 4/6. – С. 84–93; *Валявко І.* Наукова та архівна спадщина Дмитра Чижевського: до 110-ліття з дня народження вченого // *Сіверян. літопис*. – 2005. – № 1. – С. 113–119; *Кириленко О., Яценко О.* Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені : структура, зміст матеріалів, опрацювання особових фондів // *Архіви України*. – 2004. – № 4/6. – С. 93–122; *Мицик Ю.* Огляд джерел з історії України та Росії XV–XIX ст. в зібраннях ФРН // *Укр. археогр. щорічник. Нова серія*. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 110–140; *Пищаний О.* Українці міжвоєнної доби в мюнхенських архівах // *Укр. археогр. щорічник. Нова серія*. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 124–132; *Себта Т.* Україніка в Берлінській державній бібліотеці Пруської культурної спадщини та Федеральному архіві в Берліні // *Архіви України*. – 2006. – № 1/6. – С. 200–234.

³ *Косенко О., Бойко В., Андрієвська Л.* Науково-практичний семінар «Архівна україніка: пошук, ресстрація та комплектування архівів» // *Архіви України*. – 2010. – № 5. – С. 231.

⁴ http://www.ufu-muenchen.de/ukrainisch/contact_ua/kontakt_ua.html

⁵ Згідно із ст. 5 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи», держава вживає заходів для поповнення Національного архівного фонду документами культурної спадщини України, що знаходяться за кордоном, та документами іноземного походження, що стосуються історії України, а юридичні і фізичні особи при виявленні зазначених документів повинні повідомляти про них до центрального органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

⁶ *Гаранін О.* Статут Українського вільного університету в Мюнхені // *Пам'ятки*. – 2010. – Т. 11. – С. 205.

ВИКЛАДИ І СЕМІНАРИ
ДЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ СТУДІЙ МАГІСТЕРСЬКИМ
АБО ДОКТОРСЬКИМ ДИПЛОМОМ

А. ФІЛОСОФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

№ 1

Index Lectionum. 1991¹

б) Історично-географічна група²

17. 6. Праісторія України. Виклади і семінар: *Йосипишин*³

Розвиток Трипільської культури в Україні і її зв'язки з Південно-східною Європою; зносини між Індоевропейцями і Україною; скитське мистецтво у світлі археологічних розкопок⁴.

18. 1. Київ у добу татарського лихоліття: *Жегуц*

Ситуація Києва напередодні татарського наступу. Геополітичне положення на межі Європи й Азії. Децентралізація княжої влади і ріст периферійних регіонів держави. Наступ татар на Європу, його підготовка, перебіг і наслідки на Русі. Литовська експансія у світлі історичних джерел. З-під татарського ярма під зверхність литовську.

18. 2. Розвиток Церкви в Україні і Росії (9–16 ст.): *Косик*

Початки церковної організації на Сході Європи. Розвиток Церкви з центром у Києві в 9–11 ст. Церква і державна влада. Церква після упадку Київської імперії. Перенесення митрополії з Києва за кордон. Питання церковної спадщини Києва. Розвиток двох Церков на Сході Європи до кінця 16 ст.

18. 4. Історія України. Гетьманщина: *Вінтоняк*

Доба гет[ьмана] Хмельницького, війни з Польщею. Договір Б. Хмельницького з Московією 1654 р. Україна-Гетьманщина після смерті Хмельницького. Договори гетьманів Лівобережної України з Московією. Кінцева фаза гетьманської держави.

18. 5. Соціальне, культурне й політичне відродження України у 19 ст.: *Зленко*

Відгуки кличів французької революції на Україні й в Галичині (1806–1848). Значення Руської Трійці й Кирило-Методіївського Братства. Знесення кріпацтва й роля народників у національному відродженні. Царська заборона українського шкільництва й української мови. Перші українські політичні партії.

18. 6. Історія України (1900–1920): *Жуковський*

Обіймає три періоди: а) Розвиток українського політичного життя і його диференціація (РУП, УСДП, УПСР, ТУП) до 1914 р. на Наддніпрянщині і на Зах[ідно-]Укр[аїнських] Землях; б) Україна під час Першої світової війни, 1914–1918, під двома окупаціями; в) державне відродження України 1917–1920. Періоди: Укр[аїнської] Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Культурне, соціально-економічне і релігійно-церковне життя України даних періодів.

18. 7. Історія України (1921–1939): *Зленко*

Положення України під більшовицькою окупацією. Українська військова й політична еміграція в Західній Європі. Рішення амбасадорів про долю міжвоєнної Галичини. Положення і революційний перехід Наддніпрянщини від воюючого комунізму до першої п'ятилітки. Великий Голод (1932–1933) і Єжовщина.

18. 8. Історія України (1938–1960): *Косик*

Українські землі у 1938 р.; зріст українського національного руху. Закарпаття, події в Чехо-Словаччині, Карпатська Україна. Пакт Ріббентроп[а]-Молотов[а], напад на Польщу. Західня Україна під сов[єтською] окупацією. Розкол ОУН. Війна між III Райхом і СРСР, німецькі плани щодо України. Проголошення відновлення української державности, німецькі репресії. Організація збройного опору під проводом ОУН, початок УПА. Ситуація в Україні під час окупації. Українська справа

в останні місяці війни. Втрати України. Продовження збройної боротьби в Україні, ситуація до 1960 р.⁵

18. 9. Джерелознавство та історіографія України: *Жуковський*

Охоплює період від найдавніших часів до кінця 19 ст. Бібліографія сюжету; аналіз важніших джерел княжої, литовсько-руської, козацької, козацько-гетьманської доби, 19 століття; оцінка істориків і історичних творів за цей же період⁶.

Index Lectionum : Semester Aestivum 1991 = Програма викладів у літньому семестрі 1991 / Universitas Libera Ucrainensis = Укр. вільн. ун-т. – München, 1991. – С. 33–35.

№ 2

Index Lectionum. 1992⁷

б) Історично-географічна група

18. 1. Історія України. Княжа і литовсько-руська доба: *Жегуц*

Удільні князівства. Роля церкви в київській державі. Європа й Азія. Принцип отчини й зріст нових політичних формацій. – Польща й Угорщина на сторожі західної культури. – Номадизм азійських племен. Золота орда. Татарський погром, реакція європейських потуг і доля Києва. Боротьба за спадщину Київської Русі. Велике Князівство Литовське⁸.

18. 2. Історія Українських Церков: *Жуковський*

Розподіл Церкви на Православну і з'єднану з Римом (Уніятську). Підпорядкування Київської православної митрополії юрисдикції Московської Патріархії 1686 р. і поступова її русифікація. Розвиток Української Католицької Церкви на землях Речі Посполитої, згодом ліквідація її у складі Російської імперії (1839). Організація Греко-Католицької Церкви під Австрією та її розвиток. Створення Української Автокефальної Православної Церкви.

18. 3. Історія України. Козацька доба (до повстання Б. Хмельницького): *Вінтоняк*

Кінцева фаза Литовсько-Руської доби. Татарські наїзди. Уходники. Самооборона. Початки Запорізької Січі на Дніпровому Низу. Боротьба з татарами. Селянські розрухи. Реєстрові козаки. Козацькі повстання проти поляків (1596–1638). Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний і його політика щодо Польщі. Поєднання козацтва з тогочасною українською інтелігенцією.

18. 4. Історія Гетьманщини. Вибрані питання: *Сисин, Швидко*

18. 5. Соціальне, культурне й політичне відродження України у 19 ст.: *Зленко*

Відгуки кличів французької революції на Україні й в Галичині (1806–1848). Значення Руської Трійці й Кирило Методіївського Братства. Знесення кріпацтва й роля народників у національному відродженні. Царська заборона українського шкільництва й української мови. Перші українські політичні партії.

18. 6. Історія України (1900–1920): *Жуковський*

Обіймає три періоди: а) Розвиток українського політичного життя і його диференціація (РУП, УСДП, УПСР, ТУП) до 1914 р. на Наддніпрянщині і на Зах[ідно-]Укр[аїнських] Землях; б) Україна під час Першої світової війни, 1914–1918, під двома окупаціями; в) державне відродження України 1917–1920. Періоди: Укр[аїнської] Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Культурне, соціально-економічне і релігійно-церковне життя України даних періодів.

18. 7. Історія України (1929–1938): *Зленко*

Положення України під більшовицькою окупацією. Українська військова й політична еміграція в Західній Європі. Рішення амбасадорів про долю міжвоєнної Галичини. Положення і революційний перехід Наддніпрянщини від воюючого комунізму до першої п'ятилітки. Великий Голод (1932–1933) і Єжовщина.

18. 8. Історія України (1938–1960): *Косик*

Українські землі у 1938 р.; зріст українського національного руху. Закарпаття, події в Чехо-Словаччині. Карпатська Україна. Пакт Ріббентроп[а]-Молотов[а], напад на Польщу. Західня Україна під сов[єцькою] окупацією. Розкол ОУН. Війна між III Райхом і СРСР. Німецькі пляни щодо України. Проголошення відновлення української державності, німецькі репресії. Організація збройного опору під проводом ОУН, початок УПА. Ситуація в Україні під час окупації. Українська справа в останні місяці війни. Втрати України. Продовження збройної боротьби в Україні, ситуація до 1960 р.

19. 2. Джерелознавство та історіографія II: *Жуковський*⁹

Охоплює період кінця 19–20-го ст. Оцінка важливіших істориків України «за сто літ», аналіза видань НТШ, ВУАН, праць Укр[аїнського] Наукового Інституту у Варшаві і Берліні. Оцінка історичної школи М. Грушевського та державницького напрямку історії України. Українська історіографія в УРСР між двома світовими війнами, на З[ахідно-]У[країнських] З[емлях] і на еміграції та під советами після Другої світової війни.

Index Lectionum : Semester Aestivum 1992 = Програма викладів у літньому семестрі 1992 / Universitas Libera Ucrainensis = Укр. вільн. ун-т. – München, 1992. – С. 32–34.

№ 3

Index Lectionum. 1993/94¹⁰

б) Історично-географічна група

18. 1. Історія України – Княжа доба: *Лабунька*

У курсі розглядатимуться вибрані питання історії періоду Київської Русі та Галицько-Волинської Держави, такі як: перші державні організми на території України: «походження Русі» і повстання східньо-слов'янських народів – українців, білорусів і росіян: династія Рюриковичів і її значення для Східньої Європи; хрещення Русі-України; розпад Держави Київської Русі; феодалізація чи національна диференціація? Галицько-Волинська Держава, як спадкоємець Держави Київської Русі,

наїзд монголів і коронація Данила Романовича. Причини занепаду Галицько-Волинської Держави.

18. 2. Козацько-гетьманська доба в історії України XVI – кін. XVIII ст.: *Жуковський*

Джерела і література до історії України XVI–XVIII ст. Початок української козаччини. Запоріжжя. Боротьба з татарами. Козацькі повстання проти Польщі (1591–1638). Українська козацька держава за Б. Хмельницького. Доба руїни. Мазепа і його доба. Обмеження української автономії. Гайдамацький рух на Україні. Ліквідація Гетманщини. Культурно-національний рух за доби козаччини. Релігійні та церковні проблеми. Соціально-економічна структура України.

18. 5. Історія України XIX ст.: *Зленко*

Виклади і семінар мають за цілю представити течії та ідеї, які привели Україну до рівня сучасної європейської нації. Розглядаються впливи європейської цивілізації на Україну від Французької революції через декабристів, «мовний націоналізм» українського романтизму, соціалістичні течії, галичанство до кінцевого розвалу Австро-Угорської імперії. Представляються корені сучасного націотворення України.

18. 8. Історія України 1900–1992 рр.: *Косик*

Національно-визвольні сили українського народу на початку 20-го ст. та в періоді до початку Першої Світової війни і під час війни до упадку царату. Українська національна революція: через автономію до незалежності України. Боротьба за збереження незалежності (1917–1920). Ситуація між двома війнами в підсоветській Україні і на західних землях. Карпатська Україна. Національно-визвольний рух під час Другої Світової війни: німецька окупація й український спротив. Діяльність ОУН. Боротьба УПА під час війни і після війни. Національно-визвольні ферменти і процеси від війни до Горбачова: дисидентство, репресії, криза і упадок советської імперії, проголошення незалежності¹¹.

Index Lectionum 1993/94 = Програма викладів : академічний рік 1993/94 / Universitas Libera Ucrainensis = Укр. вільн. ун-т. – Вид. 2. – Мюнхен, 1994. – С. 17–19.

№ 4

Index Lectionum. 1994/95¹²

б) Історично-географічна група

18. 1. Історія України. Княжа доба: *Лабунька*

У курсі розглядатимуться вибрані питання історії періоду Київської Русі та Галицько-Волинської Держави, такі як: перші державні організми на території України; «походження Русі» і повстання східно-слов'янських народів – українців, білорусів і росіян; династія Рюриковичів і її значення для Східної Європи; хрещення Русі-України; розпад Держави Київської Русі; феодалізація чи національна диференціація?; Галицько-Волинська Держава, як спадкоємець Держави Київської Русі, наїзд монголів і коронація Данила Романовича; Причини занепаду Галицько-Волинської Держави.

18. 2. Історіографія України II: *Жуковський*

Охоплює період XIX ст. до 30-их років XX ст. Оцінка важливіших істориків народницького, державницького напрямків. Історична школа Володимира Антоновича і його учнів: Д. Багалія, І. Линниченка, М. Грушевського, М. Довнар-Запольського. Львівська і Київська історичні школи. Аналіз історичних видань: «Акты, относящиеся к истории Западной России», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Архив Юго-Западной России», «Труды Киевской Духовной Академии», «Основа», «Киевская Старина», «Україна» (М. Грушевського), «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», «Чтения в Обществе истории и древностей российских», «Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца», «Стара Україна», Київської Археографічної Комісії, ВУАН, Українського Наукового Інституту у Варшаві і Берліні¹³.

18. 5. Вибрані питання до історії України: *Зленко*

Від «Українського Питання» до державности (XX ст.). Виникнення «Українського Питання» в Європі (XX ст.); європеїзація «Українського Питання»; Закарпаття; зародок української державности; Друга світова війна; спроби утвердження.

18. 8. Новітня історія України: 1900–1992: *Косик*

Національно-визвольні сили українського народу на початку 20-го століття та в періоді до початку Першої світової війни і під час війни до упадку царату. Українська національна революція; через автономію до незалежності України. Боротьба за збереження незалежності 1917–1920. Ситуація між двома війнами у підсоветській Україні і на західних землях. Карпатська Україна. Національно-визвольний рух під час Другої світової війни: німецька окупація й український спротив, діяльність ОУН, боротьба УПА під час війни і після війни. Національно-визвольні ферменти і процеси від війни до Горбачова; дисиденство, репресії, криза й упадок імперії, проголошення незалежності¹⁴.

Index Lectionum 1994/95 = Програма викладів : академічний рік 1994/95 / Universitas Libera Ucrainensis = Укр. вільн. ун-т. – Мюнхен, 1995. – С. 27–28.

№ 5

Index Lectionum. 1995/96¹⁵

б) Історична група¹⁶

Джерелознавство історії України: *Лабунька*

Курс охоплює огляд українських літописів і хронік. Він проходить на двох рівнях – викладів керівника семінару й індивідуальної праці його учасників над вибраними питаннями. Семінар призначений для студентів, що спеціалізуються в ділянці історії України¹⁷.

Доба Богдана Хмельницького: *Сисин*

Курс присвячено вивченню причин та наслідків повстання Б. Хмельницького. Будуть розглянуті економічні, суспільні, релігійні та міжнародні передумови повстання; конфлікт між Польською Річчю Посполитою і Козаччиною; військова історія Хмельниччини; єврейське питання; про-

цеси творення української держави й нації; місце Хмельниччини серед інших повстань та революцій ранньомодерної Європи.

Вибрані питання з історії України: *Зленко*

Від «Українського питання» до державности (XX ст.). Виникнення «Українського питання» та його європеїзація (XX ст.); Закарпаття – зародок нової української державности; Друга світова війна.

Вибрані питання європейської дипломатії: *Стойко*

Курс охоплює питання Потрійного Союзу і Потрійної Антанти; міжнародні конфлікти, вибух Першої світової війни, мирові договори й місце України в них, ускладнення міжнародних стосунків міжвоєнного періоду; українське питання напередодні й під час Другої світової війни; зустрічі на вершинах і повоєнні наслідки; холодна війна; Гельсінська угода та дипломатія нуклеарної ери.

Новітня Історія України: *Косик*

Ситуація між двома війнами. Україна в часі Другої світової війни. Загальний огляд політичних процесів в Україні та визвольної боротьби після Другої світової війни¹⁸.

Index Lectionum 1995/96 = Програма викладів : академічний рік 1995/96 / Universitas Libera Ucrainensis = Укр. вільн. ун-т. – Мюнхен, 1996. – С. 30–31.

№ 6

Index Lectionum. 1996/97¹⁸

б) Історична група

Джерелознавство історії України: *Лабунька*

Курс охоплює огляд українських літописів і хронік. Він проходить на двох рівнях – викладів керівника семінару й індивідуальної праці його учасників над вибраними питаннями. Семінар призначений для студентів, що спеціалізуються в ділянці історії України.

Історія української козаччини: *Сисин*

Доба Богдана Хмельницького: *Сисин*

Семінар присвячено вивченню причин та наслідків повстання Б. Хмельницького. Будуть розглянуті економічні, суспільні, релігійні та міжнародні передумови повстання; конфлікт між Польською Річчю Посполитою і Козаччиною; військова історія Хмельниччини; єврейське питання; процеси творення української держави й нації; місце Хмельниччини серед інших повстань та революцій ранньомодерної Європи.

Єпархія Галич-Львів (1806–1946): *Зленко*

Курс представляє значення і розвиток найбільшої єпархії габзбурзької монархії для українців від її створення до знищення 1946 року. Значення духовенства для національного відродження і витворення «українського католицизму».

Вибрані питання з історії України 1900–1991: *Косик*

Обставини творення національно-визвольних сил на початку XX ст. Ситуація перед Першою світовою війною і на початку війни. Українська держава 1917–1920 років: автономія, незалежність, вплив міжнародної

ситуації. Ситуація між двома війнами. Карпатська Україна. Німецька окупація, боротьба ОУН-УПА. Ситуація національно-визвольних сил після війни. Боротьба словом, дисидентство. Упадок імперії²⁰.

Index Lectionum 1996/97 = Програма викладів : академічний рік 1996/97 / Universitas Libera Ucrainensis = Укр. вільн. ун-т. – Мюнхен, 1997. – С. 25–26.

№ 7

Index Lectionum. 1998/99²¹

б) Історія

Українська історіографія: *Лабунька*

Семинар для докторантів.

Історія України. Княжа доба: *Лабунька*

Виклад.

Козаччина: *Сисин*

Виклад з просемінаром

Вибрані питання з історії України 1900–1991 рр.: *Косик*

Виклад.

Вибрані питання європейської дипломатії: *Стойко*

Виклад.

Українська еміграція в Німеччині (1907–1941): *Зленко*

Виклад німецькою мовою.

Історія Баварії: *Гайденройтер*

Виклад німецькою мовою²².

Index Lectionum 1998/99 = Програма викладів : академічний рік 1998/99 / Universitas Libera Ucrainensis = Укр. вільн. ун-т. – Мюнхен, 1999. – С. 23.

№ 8

Індекс викладів. 2000/2001²³

Філософічний факультет²⁴

Історія філософії та богослов'я Київської Русі

Виклад з семінаром німецькою мовою: *Проф. д-р Роланд Піч*²⁵

Філософське мислення Київської Русі (988–1237) було згідно з візантійським праобразом тісно пов'язане з богослов'ям й може бути зрозумілим лише після послідовного та всеохоплюючого розгляду відповідних богословських текстів. Тому, в першій частині викладу будуть розглянуті найважливіші богословські твори цієї епохи, а в другій частині будуть опрацьовані теми богословської літератури.

Семінарійне приміщення 41 Б, п'ятниця, 15:00–17:00, двотижнево²⁶.

Українські військові концепції ХХ ст.: *Проф. д-р Дмитро Зленко*

Виклад з просемінаром німецькою мовою (обов'язкове знання української мови).

На базі аналізу відповідних документів розглядаються теорії українських військових організацій 20-их років («озброєний народ»), тези

30-их років («постійна військова готовність»), розвиток до повстання збройних формацій (ДУН і Дивізія Галичина) до 1945 р. і найновіша військова доктрина незалежної Української Держави («Меморандум про співпрацю з НАТО»).

За домовленням.

Архітектурні пам'ятки Західньої України: Проф. д-р Андрій Рудницький.

Виклад з семінаром українською мовою.

Генеза української архітектури (найдавніший період). Українська архітектурна народна творчість за станом на кінець XIX – початок XX ст. Архітектура України в XIII–XV ст. Архітектурна творчість періоду ренесансу й барокко: міста, резиденції. Архітектура в Україні кінця XVIII – початку XX ст.: Україна в складі Росії та Австрії. Міста України в XX ст. Архітектурні процеси в Україні після розпаду Радянського Союзу. Напрями та перспективи подальшого розвитку архітектури в Україні.

Викладова зала 27, 2, 3, 7, 9 і 10 листопада, 15:00–17:00.

Український вільний університет. Зимовий семестр 2000/2001 : = Ukrainische Freie Universität. Wintersemester 2000/2001 : Vorlesungsverzeichnis. – [Мюнхен, 2001]. – С. 16–20.

¹ Повна назва: Index Lectionum. Semestre Aestivum 1991. – Мюнхен, 1991. – 90 с.

² Викладання проводилося на філософському (автентична назва – «філософському») факультеті. Виклади розподілялися на дві групи: а) мовно-літературну та б) історично-географічну.

³ Тут і далі курсивом виділено прізвище викладача, відповідального за конкретний курс.

⁴ Аналіз навчальних програм за 1991 р. свідчить, що викладання не передбачало розгляд кам'яної доби історії України, як це було кількома роками раніше, вивчення енеоліту починалося із розгляду Трипільської культури; було проігноровано окремих курс, присвячений розгляду українського питання під час Північної війни.

⁵ Вказані вище курси стосувалися лише історичного відділення філософського факультету УВУ. Проте слід відзначити, що на інших відділеннях та факультетах також викладалися курси, пов'язані з історією України. Так, на мовно-літературному відділенні Ю. Муличак викладав «Історію української мови», П. Цимбалістий – курс «Вступ до слов'янознавства», на відділенні соціології та культури П. Гой – курс «Слов'янська культура та цивілізація», а М. Мушинка – викладав «Історію української етнографії». На факультеті права і суспільно-економічних наук Т.-Б. Цюцюра викладав курс «Природа і функції основних політичних установ України від Київської держави до Української Народної Республіки та УРСР». На цьому ж факультеті М. Шаповал вів окремих семінар: «“Самостійна Україна” Миколи Міхновського».

⁶ Проаналізувавши основні історичні курси, що викладалися в УВУ в 1991 р. на різних спеціалізаціях, доходимо висновку, що у цей час університет був навчальною установою зі збалансованим академічним навантаженням предметів історичного спрямування, які мали сприяти становленню студентів як фахівців з історії України. Разом із цим, якщо порівняти предмети з української історії в УВУ на 1991 р. з курсами української історії, що викладалися у той самий час в університетах на етнічних українських землях, то стає очевидним, що історичні

курси в УВУ більше відповідали принципам історичного об'єктивізму. Оскільки в УВУ в цей навчалося багато студентів з України, то важко переоцінити важливість цих курсів для підготовки кваліфікованих фахівців з історії України.

⁷ Повна назва: Index Lectionum. Semestre Aestivum 1992. Мюнхен, 1992. – 92 с.

⁸ З 1992 р. курс української історії почав вивчатися з князівсько-феодалного ладу. Мабуть, стало очевидним, що первісну добу історії України студенти УВУ краще вивчать в інших навчальних закладах, і тому при плануванні наступних навчальних семестрів у ХХ ст. до первісної доби вже не зверталися.

⁹ Курс став продовженням минулорічної програми, що завершувалася ХІХ ст.

¹⁰ Повна назва – Index Lectionum. Semestre Aestivum 1993/94. Вид. 2. Мюнхен, 1994. – 88 с.

¹¹ Характеризуючи курси, що викладалися в УВУ в 1993–1994 рр., зазначимо, що в програмі відбулися зміни у кількості історіознавчих курсів у бік їх зменшення, але збільшилася кількість тем, що розглядалися з кожного предмета. Додатково слід зазначити, що Сенат університету на пропозицію М. Лабуньки затвердив у зимовому семестрі 1993–1994 рр. нову програму наукових доповідей під назвою «Постійний університетський семінар», про що свідчить «Index lectionum» за 1993/94 (С. 25). Директором цього семінару призначили М. Лабуньку, а секретарем М. Шаповала. Семінарські заняття мали проходити щотижнево по середах. На них запрошувалися українські та іноземні вчені. Після кожної доповіді відбувалася дискусія. Відповідно до бажань доповідачів сесії проводилися українською, німецькою, англійською або французькою мовами.

¹² Повна назва: Index Lectionum. Semestre Aestivum 1994/95. – Мюнхен, 1995. – (63+26+30 стор.).

¹³ На нашу думку, запропонований в УВУ курс української історіографії за період кінця ХІХ – початку ХХ ст. представлений найповніше за весь час існування незалежної української держави.

¹⁴ Наведений курс повністю дублював минулорічний і тому немає потреби критикувати згадані раніше елементи курсу. Важливіше буде зупинитися на іншому курсі філософського факультету (відділення соціології та культури), який вів П. Біланюк. Предмет називався «Вибрані проблеми з історії Церкви в Україні». Він складався із таких частин: ліквідація УАПЦ в 20-х і 30-х рр.; радянська окупація Західної України і початки переслідувань церкви; Львівський псевдособор 1946 р. і ліквідація УКЦ; життя підпільних церков: католицької, православної і протестантської; Другий Ватиканський Собор і звільнення з каторги Йосипа Сліпого у 1963 р.; боротьба за Патріархат; змагання за легалізацію у 80-х роках ХХ ст.: роль Ватикану, української діаспори, Московського Патріархату, політичних та економічних чинників. Таким чином, навчальний період 1994–1995 рр. в УВУ став одним із тих, що збагатили новим історичним знанням про Україну студентів, які вивчали зазначені дисципліни.

¹⁵ Повна назва: Index Lectionum. Semestre Aestivum 1995/96. – Мюнхен, 1996. – (62+29+24 стор.).

¹⁶ Блок історикознавчих курсів виділено в самостійну групу. Зникла цифрова нумерація тем.

¹⁷ На семінарі з джерелознавства історії України після викладу вступного теоретичного матеріалу про історичні джерела учасникам було запропоновано займатися двома темами. Перша – це молитви в українських літописах і хроніках, а друга – офіційні державні документи як першоджерела в архівах Німеччини до сучасної історії України. Таким чином, УВУ не лише розширив свою програму з історії України, пропонуючи нові теми для розгляду, а й рекомендував студентам використовувати документи, що зберігалися у німецьких архівах.

¹⁸ На факультеті права і суспільно-економічних наук з'явився новий курс «Теорії імперіалізму і націоналізму за часів Радянського Союзу і сучасної України та

Росії», який виклав О. Субтельний. У ньому й розглядалися класичні й сучасні теорії імперіалізму і націоналізму, обговорювалися основні поняття і способи, якими науковці користуються для аналізу цих явищ. На підставі прикладів з історії Австро-Угорської, Османської та Російської імперій розповідалося про теоретичні і практичні протистояння між імперіалізмом та націоналізмом. Основна увага курсу зосереджувалася на висвітленні спроб Радянського Союзу оминати суперечності між імперіалізмом та націоналізмом. Уважно розглядалися підходи радянських теоретиків до цих двох явищ та їх зусилля виправдати радянський експансіонізм. Також порушувалися питання про те, якою мірою допомагають або перешкоджають сучасні теорії імперіалізму краще зрозуміти суть радянської системи; чи сучасні теорії націоналізму є придатними для аналізу історичного досвіду народів, насамперед українського, що перебували в складі СРСР? Отже, УВУ продовжував відмовлятися від викладання загальноприйнятих в українських університетах історичних курсів і надавав перевагу вивченню спеціальних питань, що стосувалися окремих актуальних періодів історії України.

¹⁹ Повна назва: Index Lectionum. Semestre Aestivum 1996/97. – Мюнхен, 1997. – (57+26+22 стор.).

²⁰ Аналіз курсів та їх змісту підтверджують висновок, що УВУ почав надавати перевагу спеціальним питанням, що стосувалися окремих актуальних періодів історії України.

²¹ Повна назва: Index Lectionum. Semestre Aestivum 1998/99. – Мюнхен, 1999. – (50+27+21 стор.).

²² Див. № 20.

²³ Повна назва: Индекс викладів. Зимовий семестр 2000/2001. Мюнхен, 2000 – 33 с. Зауважимо, що зникла латинська назва Index Lectionum. Текст програми друкувався паралельно двома мовами. З одного боку книжного розвороту – українською мовою, а з іншого – німецькою. Більшість лекцій з цього часу викладатиметься німецькою мовою.

²⁴ З цього року в програмі відсутні навчальні секції: «Історія», «Література», «Соціологія» тощо.

²⁵ Уперше вказується науковий ступінь та вчене звання викладача.

²⁶ Уперше зазначається період та час, протягом якого викладатиметься курс.

УДК [930.253:94-054.72](477+430.21)“1926/1931”

Дмитро Бурім

**ПЕРШИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО
НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ В БЕРЛІНІ (1926–1931)
(за матеріалами Берлінської державної бібліотеки
Пруської культурної спадщини)¹**

У публікації висвітлено перший період діяльності Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931), у перекладі українською мовою подано німецькомовні документи, які зберігаються в Берлінській державній бібліотеці Пруської культурної спадщини.

Ключові слова: українська еміграція, Український науковий інститут у Берліні, зарубіжна україніка, Берлінська державна бібліотека Пруської культурної спадщини.

© Дмитро Бурім, 2011

В публикации освещен первый период деятельности Украинского научного института в Берлине (1926–1931), в переводе на украинский язык напечатаны немецкоязычные документы, которые хранятся в Берлинской государственной библиотеке Прусского культурного наследия.

Ключевые слова: украинская эмиграция, Украинский научный институт в Берлине, зарубежная украиника, Берлинская государственная библиотека Прусского культурного наследия.

In the publication the first period of the Ukrainian Research Institute's activity in Berlin (1926–1931) is analyzed. The Documents in German from the Berlin State Library of Prussian Cultural Heritage are given; their Ukrainian translation is done.

Key words: Ukrainian émigrés, the Ukrainian Research Institute in Berlin, the foreign Ukrainika, the Berlin State Library of Prussian Cultural Heritage.

Урочисте відкриття Українського наукового інституту в Берліні відбулося 10 листопада 1926 р. Відтоді він діяв майже 20 років до весни 1945 р. Його діяльність можна умовно поділити на два періоди – 1926–1931 рр. та 1932–1945 рр. Вони відрізнялися за характером діяльності та були персонально пов'язані з іменами двох директорів інституту: професора Дмитра Дорошенка (1926–1931) та професора Івана Мірчука (1932–1945).

20 березня 1932 р. розпочав роботу 2-й Український науковий з'їзд у Празі. На урочистому засіданні, присвяченому його відкриттю, з програмною промовою на тему «Організація української наукової праці на еміграції та її висліди за останнє десятиліття» виступив професор Д. Дорошенко². Частиною доповіді було присвячено діяльності Українського наукового інституту в Берліні. Звернувши увагу присутніх на цілі й завдання інституту, задля яких його було створено – «науково-дослідницька праця в обсягу українознавства, ознайомлення чужоземних наукових кругів з розвитком із досягненнями української науки, а також підготовка нових наукових сил» – доповідач підвів підсумки діяльності установи за п'ять років (1926–1931). Д. Дорошенко, зокрема, зазначив, що за цей проміжок часу співробітники інституту прочитали понад 50 наукових доповідей німецькою мовою в аудиторіях Берлінського університету, провели систематичні курси і виклади українською мовою для українських студентів у Берліні; вони працювали в німецьких наукових журналах, енциклопедіях та словниках, вміщуючи в них розвідки, статті та замітки з української тематики. За цей період видано три томи «Abhandlungen» (Записок), два випуски «Mitteilungen» (Вістей) інституту, а також збірник «Духовне життя України в минулому й сучасному» («Das geistige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart»). Крім того, установа підтримувала стосунки з багатьма чужоземними науковими центрами, а її працівники брали активну участь у міжнародних наукових з'їздах і конференціях³. У 1926–1931 рр. професор Д. Дорошенко очолював інститут, тому доповідь підсумовувала роботу не тільки наукової установи, а й його діяльність як директора. На час роботи з'їзду Д. Дорошенко вже склав із себе директорські повноваження (це сталося

в грудні 1931 р.) і повернувся в Прагу, де продовжив наукову й викладацьку діяльність в Українському вільному університеті.

Розглянемо, що ж передувало цьому. У вересні 1924 р. Д. Дорошенко одержав від Українського товариства червонохресної допомоги і від Гетьмана Павла Скоропадського повідомлення про план заснування Українського наукового інституту в Берліні та запрошення на посаду директора (на той час учений жив у Празі і працював в Українському вільному університеті та в Українському високому педагогічному інституті імені М. Драгоманова). З цього часу він упродовж двох років брав діяльну участь у заходах з організації цієї наукової установи.

Наприкінці жовтня 1924 р. Д. Дорошенко склав проект Основних пунктів Статуту Українського наукового інституту. Перед установою ставилися такі завдання: «дати змогу українським науковим силам, які перебувають поза межами рідного краю, продовжувати наукову працю по своїй фаху, удосконалюватись у своїй науці й бути в курсі всесвітнього наукового руху; підготувати кадри нових наукових робітників, так потрібних для відновлення культурного життя на Україні; знайомити західноєвропейські наукові кола з розвитком науки українознавства; дати змогу українській студентській молоді, яка вчиться по німецьких високих школах, студіювати поряд загальних наук, також предмети з українознавства, впорядкаючи задля цього систематичні й епізодичні виклади з різних галузів українознавства»⁴.

Щодо структури установи, то спочатку планувалось створити науковий інститут із шести дослідних кафедр – при кожній по одному професору і асистенту: старої української історії й історії західноукраїнських земель; історії східноукраїнських земель; історії українського права; економічного життя України; історії української мови й старого суспільства та нової української літератури. Згодом передбачалося відкрити ще кафедри української етнографії, історії української церкви, народного господарства та фінансів України, земельного питання на Україні, історії українського мистецтва і національної культури⁵. Отже, інститут задумувався як установа, науково-дослідна діяльність якої мала охопити головні галузі українознавства.

Водночас із вирішенням питання про структуру установи необхідно було віднайти фахівців, які б змогли очолити наукові кафедри. Питаннями підбору кадрів займався безпосередньо сам Д. Дорошенко: він розшукував необхідних людей, листувався з ними, проводив зустрічі й перемовини. Виявити висококваліфікованих фахівців в умовах еміграційного життя було дуже важко. «Людей, – за словами вченого, – доводилось стягувати кого з Польщі, кого з Чехії, кого з Совдепії, а кого й з Америки»⁶.

При запрошенні членів та співробітників в інститут Д. Дорошенко, за його власним висловом, враховував, передусім, «критерій науковості». Щоправда, треба відзначити, що він зазнавав тиску з боку Гетьмана П. Скоропадського та В. Липинського, які вимагали, щоб при підборі кандидатів чітко витримувався принцип «політичної благонадійності»⁷. Д. Дорошенко й сам був би не проти того, щоб колектив інституту був

«монолітом» та щоб до його складу належали «люди одних поглядів, однієї думки». Проте «надзвичайна бідність на людей» змушувала при виборі і запрошенні співробітників розширити межі, в яких спочатку планувалось зробити «набір». Із цього приводу Д. Дорошенко писав В. Липинському 21 березня 1926 р.: «ледве чи вдасться скласти персонал з людей виключно нашої віри... (йдеться про консервативно-монархічну ідеологію – Д. Б.) при заміщенні катедр треба керуватися вимогами, щоб кандидат був фаховою людиною»⁸.

2 липня 1926 р. на засіданні Кураторії⁹ було затверджено склад наукової колегії інституту. Тоді ж обрано чотирьох дійсних членів: професора Д. Дорошенка, доктора І. Мірчука, доктора В. Залозецького і В. Липинського. При цьому В. Липинський очолив кафедру української державності, Д. Дорошенко – внутрішнього життя України й культури, І. Мірчук – релігійних і філософських течій, В. Залозецький – матеріальної культури й мистецтва¹⁰.

Окрім дійсних членів, які постійно перебували в Берліні і читали лекційні курси, до складу інституту наприкінці 1926 р. як надзвичайні члени (які мали право виступати з епізодичними викладами в ньому, публікувати свої праці в інститутських виданнях) увійшли: академік І. Горбачовський (видатний хімік, член Української академії наук у Києві, професор Українського вільного університету в Празі), академік С. Смаль-Стоцький (відомий знавець української мови, член Української академії наук у Києві, професор Українського вільного університету в Празі, дійсний член НТШ), професор Д. Антонович (історик українського мистецтва, професор Українського вільного університету в Празі, директор Студії українського мистецтва в Празі), професор В. Щербаківський (відомий етнолог і археолог, професор Українського вільного університету в Празі, дійсний член НТШ), професор Л. Білецький (історик української літератури, ректор Українського високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова в Празі, дійсний член НТШ), професор О. Колесса (історик української літератури, ректор Українського вільного університету в Празі), та ін.¹¹ До співробітництва було запрошено й німецьких учених. Отже, Д. Дорошенкові вдалося залучити до роботи в інституті висококваліфікованих фахівців.

Розпочинаючи роботу з організації інституту, Д. Дорошенко був проти того, щоб він був звичайним вищим навчальним закладом з професорами, студентами, постійними викладами тощо. Він відстоював точку зору, що ця установа має бути «Forschungsinstitut (з нім.: науково-дослідний інститут – Д. Б.), маленькою науковою лабораторією, маленькою академією наук», члени якої проводили б дослідження, читали доповіді, друкували результати своєї праці, займалися науковою популяризацією німецькою мовою¹². Це було обумовлено об'єктивними обставинами: українська еміграція в Німеччині (зокрема в Берліні) не була такою численною як, наприклад, у Празі й не могла забезпечити необхідної для нормального функціонування науково-освітньої установи кількості студентів.

Дійсні та надзвичайні члени Українського наукового інституту проводили наукові дослідження за своїм фахом, результати яких друкувалися в інститутських наукових періодичних виданнях: «Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin» («Вісті Українського наукового інституту в Берліні», вийшло два випуски у 1927 р. та 1928 р.) та «Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin» («Записки Українського наукового інституту в Берліні», вийшло три томи, у 1927 р., 1929 р. та 1931 р.). Паралельно з науково-дослідною працею дійсні члени інституту читали курси лекцій, вели семінарські заняття для українських студентів, які навчалися у вищих навчальних закладах Берліна, а також виступали з лекціями на загальноукраїнські теми німецькою та українською мовами в аудиторіях Берлінського університету та перед представниками німецької громадськості. Крім цього, його співробітники активно співпрацювали з німецькими науковими часописами, які вивчали проблеми історії й культури Східної Європи та історії слов'янських народів, такими як: «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven», «Zeitschrift für slavische Philologie», «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» та ін.; ними підготовлено статті з українки для німецькомовних енциклопедичних видань: Meyers-Lexikon, Brockhaus-Lexikon, Lexikon für Kirche und Theologie, Lexikon für Kunstgewerbe тощо.

Д. Дорошенко під час організації Українського наукового інституту та пізніше, коли вже був його директором, незмінно відстоював точку зору, що він має бути виключно науковою установою. Чітко відокремлюючи політику від науки, Дмитро Іванович був рішуче проти використання наукових та освітніх закладів у політичних цілях. Проте, майже з самого початку існування інституту між заступником голови Кураторії О. Скорописом-Йолтуховським і професором Д. Дорошенком, як директором, виявились розходження у поглядах на характер діяльності наукової установи. О. Скоропис-Йолтуховський був впевнений, що інститут повинен виконувати завдання «загального національно-агітаційного характеру»¹³, тоді як Д. Дорошенко вважав, що цей науковий заклад є установою аполітичною й має переслідувати виключно наукові цілі¹⁴.

Ці розбіжності у поглядах на завдання інституту значно перешкождали його роботі. Відомі випадки втручання Кураторії (передусім голови її української частини Олександра Скорописа-Йолтуховського) в різні сфери діяльності наукової установи: від суто організаційних до наукових питань. Один із слухачів інституту – Михайло Антонович – писав з Берліна (лист від 28 січня 1929 р.): «Маю враження, що останніми часами стараються помимо волі Дмитра Івановича впихнути політику в інститут. Дають реферати з політичними мотивами, а проф. Дорошенко дуже не хоче всякої політики»¹⁵.

Суперечності в цьому питанні згодом переросли у справжній конфлікт¹⁶. Розв'язка настала восени 1931 р., коли в результаті кризи інститут зазнав значних змін організаційного (його було підпорядковано Міністерству освіти Німеччини і він став державною установою), наукового (керівництво інституту – О. Скоропис-Йолтуховський та новий

директор І. Мірчук – віддали перевагу не суто науковій діяльності, а справі «актуалізації українського питання в культурному аспекті на терені Середньої та Західної Європи»¹⁷⁾ і персонального (у грудні 1931 р. Д. Дорошенко вимушено склав із себе повноваження директора інституту; залишив інститут ще один член Наукової колегії, дійсний член закладу доцент, доктор В. Залозецький; припинили свою науково-дослідницьку діяльність асистенти; вийшов зі складу Кураторії її німецький член, відомий славіст, директор Слов'янського інституту, професор Макс Фасмер, який вважав неможливим «покривати своїм іменем підприємство, в якому люди, що з наукою не мають нічого спільного, мають не менше впливу, як визначні вчені»¹⁸⁾ характеру.

Події 1930–1931 рр. в Українському науковому інституті в Берліні викликали жваве обговорення на сторінках українських періодичних видань. Редакція львівської щоденної газети «Діло» для з'ясування цієї справи спеціально надала місце на своїх сторінках, де безпосередні учасники подій, що представляли обидві сторони, висловлювали свої думки стосовно ситуації, яка склалася в інституті¹⁹⁾.

Подаємо позиції сторін у цьому конфлікті. О. Скоропис-Йолтуховський стверджував, що ніколи ніхто не створював Д. Дорошенку ніяких перешкод у розвитку наукової діяльності, що головною причиною кризи в інституті було скрутне матеріальне становище, через що, власне, Д. Дорошенко і В. Залозецький залишили інститут. Щодо діяльності інституту після 1931 р., то голова української частини Кураторії зазначав, що вона «не тільки не втратила в своїй науковості, але навпаки виявила в порівнянні з попередніми роками більшу активність у напрямку скріплення зв'язків з закордонними чинниками»²⁰⁾. Д. Дорошенко не погоджувався з тезою про неутручання Кураторії та особисто О. Скорописа-Йолтуховського в науковій справі. Він виступав проти політизації інституту, аргументовано доводячи, що зловживання політикою згубне для наукової установи. Діяльність наукової інституції, на його думку, мала передусім виявлятися не так у зміцненні міжнародних зв'язків, як у власній продуктивній науковій праці. Вплив фінансового питання на розгортання конфлікту професор Д. Дорошенко визнавав, але не вважав основним²¹⁾.

Отже, політизація інституту, організаційні зміни, фінансові труднощі, а також порушення особистого порозуміння призвели до того, що Д. Дорошенко був змушений залишити інститут. У грудні 1931 р. він склав із себе повноваження директора інституту та повернувся до Праги. Український науковий інститут у Берліні продовжував свою діяльність до 1945 р.²²⁾ Однак, це вже була інша наукова установа, ніж та, про яку мріяв і яку намагався створити Д. Дорошенко²³⁾.

У Берлінській державній бібліотеці Пруської культурної спадщини зберігається значна колекція матеріалів з україніки²⁴⁾, зокрема, з історії життя і діяльності української еміграції в Німеччині у ХХ ст., у тому числі документи і матеріали з історії Українського наукового інституту в Берліні (1926–1945). У публікації подаємо наші переклади українською мовою трьох німецькомовних звітів про діяльність Українського наукового

інституту у 1928 р., 1929 р. та 1930–1931 рр., складені його директором, професором Д. Дорошенком.

¹ Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz.

² 2-й Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – С. 22–31.

³ *Дорошенко Д. І.* Організація української наукової праці на еміграції та її висліди за останнє десятиліття // 2-й Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – С. 28. Про діяльність Українського наукового інституту в Берліні у 1926–1931 роках детально див.: *Doroschenko D.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin // Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – 1927. – Heft 1. – S. 37–48; *Doroschenko D.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin (Die wissenschaftliche Tätigkeit des Institutes in den akademischen Jahren 1926/27 – 1927/28 // Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – 1928. – Heft 2. – S. 63–68; *Kumke, Carsten.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – Bd. 43. – Heft 2. – S. 218–253; *Voigt, Gerd.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin 1926–1945 // Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. – Jena, 1969. – S. 118–156; *Golczewski, Frank.* Deutsche und Ukrainer. 1914–1939. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010. – 1085 s.; *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – С. 210–219; *Яриш В., Сулима М. та ін.* Українці в Берліні. 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / ред. Верига В. – Торонто, 1996. – 256 с.; *Бурім Д. В.* Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931 рр.) // Наук. записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 491–511; *Він же.* Два погляди на історію конфлікту 1930–1931 рр. в Українському науковому інституті в Берліні // Наукові записки: збірник праць молодих учених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 474–490; *Він же.* Д. І. Дорошенко та український гетьманський рух в еміграції // Наук. записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1999. – Т. 3. – С. 445–462; *Він же.* До історії конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні: листи Дмитра Дорошенка та Олександра Скорописа-Йолтуховського до голови НТШ у Львові Івана Раковського // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: наук. доп. Всеукр. конф. (19–20 листоп. 1996 р.): у 2 ч. / упоряд.: В. П. Ляхоцький, І. Б. Матяш. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 268–279 та ін.

⁴ В'ячеслав Липинський. Архів. Том 6. Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, 1973. – С. 408.

⁵ Там само. – С. 408–409.

⁶ Там само. – С. 110.

⁷ *Kumke, Carsten.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – Bd. 43. – Heft 2. – S. 234.

⁸ В'ячеслав Липинський. Архів. Том 6 ... – Філадельфія, 1973. – С. 209–210.

⁹ *Кураторія* була вищим адміністративно-розпорядчим органом Українського наукового інституту в Берліні й мала забезпечувати його нормальне існування та діяльність; вона також здійснювала усі зносини з урядом Німеччини й турбувалася

про матеріальне забезпечення інституту. До її першого складу належали: генерал В. Гренер (голова Кураторії), професор М. Фасмер, професор З. Келлер, професор М. Зерінг, професор Ф. Майнеке – вони склали її німецьку частину; професор Д. Дорошенко (директор Інституту), О. Скоропис-Йолтуховський (заступник голови Кураторії, голова її української частини), доктор І. Мірчук (представник від колегії професорів інституту), В. Коростовець.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3876, оп. 1, спр. 47, арк. 80.

¹¹ *Наріжний С.* Українська еміграція ... Ч. 1. – С. 211; В'ячеслав Липинський. Архів. Том 6 ... – Філадельфія, 1973. – С. 254; *Бурім Д. В.* Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931 рр.)... – С. 491–511.

¹² В'ячеслав Липинський. Архів. Том 6 ... – Філадельфія, 1973. – С. 233, 238.

¹³ 3 листів до редакції (Лист професора Д. Дорошенка. Прага, 3 серпня 1932 року) // Діло. – Львів, 1932. – 9 серпня.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 777, арк. 66.

¹⁵ Там само, ф. 3956, оп. 2, спр. 44, арк. 218.

¹⁶ Детально див.: ЦДАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 89, арк. 1–13; спр. 394, арк. 8–12; ф. 348, оп. 1, спр. 641, арк. 1–4; *Бурім Д. В.* Два погляди на історію конфлікту 1930–1931 рр. в Українському науковому інституті в Берліні... – С. 474–490.

¹⁷ *Мірчук І.* Український науковий інститут в Берліні // Сьогодні й минуле. – Мюнхен, 1949. – Ч. 1/2. – С. 88.

¹⁸ Що діється в Українському науковому інституті в Берліні (Лист до редакції професора М. Фасмера. Берлін, 28 липня 1932 року) // Діло. – Львів, 1932. – 4 серпня; 3 листів до редакції. Заява професора д-ра М. Фасмера (Берлін, 4 липня 1932 року) // Новий час. – Львів, 1932. – 13 липня.

¹⁹ Що діється в Українському науковому інституті в Берліні (Лист до редакції О. Скорописа-Йолтуховського) // Діло. – Львів, 1932. – 23 липня; Що діється в Українському науковому інституті в Берліні (Лист до редакції професора М. Фасмера. Берлін, 28 липня 1932 року) // Діло. – Львів, 1932. – 4 серпня; 3 листів до редакції (Лист професора Д. Дорошенка. Прага, 3 серпня 1932 року) // Діло. – Львів, 1932. – 9 серпня; 3 листів до редакції (Лист д-ра В. Залозецького. 21 серпня 1932 року) // Діло. – Львів, 1932. – 27 серпня.

²⁰ Що діється в Українському науковому інституті в Берліні (Лист до редакції О. Скорописа-Йолтуховського) // Діло. – Львів, 1932. – 23 липня.

²¹ 3 листів до редакції (Лист професора Д. Дорошенка. Прага, 3 серпня 1932 року) // Діло. – Львів, 1932. – 9 серпня.

²² Про діяльність Українського наукового інституту в Берліні у 1932–1945 роках див.: ЦДАВО України, ф. 4158 (Український науковий інститут в Берліні); Bundesarchiv, Lichterfelde. Bestand: NS 8 (стара класифікація: Bundesarchiv, Filiale Potsdam. – Signatur: 62 Di 1, NSDAP): NSDAP, Dienststelle Rosenberg, Amt Osten. Film – Nr. 1131/3845: Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin (1932–1944); Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz. – Signatur: 4° Ab 5877 (стара класифікація: Signatur 1 A: 4° Aa 2157/98). – Jahresberichte des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin; *Kumke, Carsten.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin... – S. 218–253; *Voigt, Gerd.* Das ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin 1926–1945... – S. 118–156; *Golczewski, Frank.* Deutsche und Ukrainer. 1914–1939. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010; *Наріжний С.* Українська еміграція ... – Ч. 1. – С. 210–219; *Мірчук І.* Український науковий інститут в Берліні // Сьогодні й минуле. – Мюнхен, 1949. – Ч. 1–2. – С. 87–90; *Яріш В., Сулима М. та ін.* Українці в Берліні. 1918–1945... – 256 с.; *Потульницький В. А.* Нариси з української політології (1819–1991). – К., 1994. – С. 58–65 та ін.

²³ У 1938 р. багато в чому подібна ситуація склалася в Українському науковому інституті у Варшаві. Директором інституту став професор А. Яковлів, професор О. Лотоцький залишив цю посаду «через хворобу», до складу наукової колегії, як дійсні члени, увійшли професор Б. Іваницький і доцент І. Кабачків. Зміна керівництва призвела до зміни характеру і напрямків діяльності наукового інституту й загальної атмосфери в ньому. В листі до Є. Вирового від 19 січня 1939 р. Д. Дорошенко писав про події в Українському науковому інституті у Варшаві: «... доля Олександра Гнатовича аналогічна до моєї як директора берлінського Інститута. Як там, так і тут «свої» люди хотіли, щоб інститут менше вдарявся б в науку, а більше служив політиці. Крім того, хотіли мати корито, з якого годувалось би більше людей, при тім не так уже сильно з наукою зв'язаних. Коли далі Інститут не буде виконувати своєї місії, як робив досі, то не його вина, а тих, що його довели до необхідності Інститут покинути». В листі від 6 липня 1939 року він знову писав в цій справі до Євгена Вирового: «З Інститутом буде те, що намагались зробити в Берліні Скоропис і К^о. Наука буде на другому плані. Керуватиме всім Роман Степанович (Роман Смаль-Стоцький – Д. Б.), а Андрій Іванович (Андрій Яковлів – Д. Б.), як чоловік новий, буде ходити в його на поворозці. Поки ще Інститут доживає те, що нагатовано Олександром Гнатовичем... Про Інститут можна говорити, як про науковий, лиш в минулому» (ЦДАГО України, ф. 269. Музей визвольної боротьби України. – Колекція листів. Листи Дмитра Дорошенка до Євгена Вирового. Лист від 6-го липня 1939 року).

²⁴ Детально про україніку в Берлінській державній бібліотеці Пруської культурної спадщини див.: *Себта Т. М.* Україніка в Берлінській державній бібліотеці Пруської культурної спадщини та Федеральному архіві в Берліні // *Архіви України.* – 2007. – № 1–3. – С. 215–249; *Бурім Д. В., Кураєв О. О., Мицик Ю. А., Себта Т. М.* Україніка в архівах і бібліотеках Німеччини // *Студії з архів. справи та документознавства.* – К., 2007. – Т. 15. – С. 141–147; *Вони ж.* Архівна і бібліотечна україніка в Німеччині // *Українська архівна енциклопедія.* – К., 2008. – С. 109–114.

№ 1

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ В БЕРЛІНІ У 1928 р.

1928 р., м. Берлін

Протягом минулого року Український науковий інститут відповідно до своєї програми намагався підтримувати та поглиблювати наукові дослідження. Як і в попередні роки професори та стипендіати першої категорії, які перебувають під їхнім керівництвом, активно проводили дослідницьку роботу за своєю спеціальністю згідно з затвердженим опікунською радою Інституту планом.

Наукова діяльність Інституту виявлялась як у читанні доповідей німецькою мовою в Університеті Фрідріха Вільгельма, так і лекційних курсів українською мовою в аудиторії Інституту.

Протягом календарного року 1928 відбулися такі доповіді німецькою мовою:

1. В. фон Залозецький: «Ранньовізантійська мозаїка та її зв'язок з пізньоантичним та давньохристиянським мистецтвом».

2. І. Мірчук: «Г. С. Сковорода, український філософ XVIII століття».
3. Б. Матюшенко: «Санітарно-гігієнічні умови та охорона здоров'я в радянській Україні».
4. З. Кузеля: «Україна в світлі цифр» I. Національна статистика.
5. В. Левінський: «Народ, нація і народність».
6. П. Савицький: «Степові культури на території сучасної України».
7. Д. Дорошенко: «Розвиток української історичної думки з кінця XVIII століття до сьогодення».
8. В. фон Залозецький: «Софійський собор у Константинополі та його місце в історії західноєвропейської архітектури».
9. З. Кузеля: «Україна в світлі чисел». II. «Культурні відносини та відносини між популяціями».
10. І. Мірчук: «Релігійні течії в Україні на рубежі XVI століття».
11. І. Мірчук: «Толстой та Сковорода».
12. В. фон Залозецький: «Барокова архітектура Східної Європи з особливим акцентом на Україні».

Крім цього, відбулися 12 доповідей українською мовою, прочитані ординарними членами Інституту, а саме професором Д. Дорошенком, професором І. Мірчуком та доцентом В. фон Залозецьким, та щотижневі двогодинні семінарські заняття для слухачів Інституту.

Найближчим часом, наприкінці зимового семестру та на початку літнього семестру поточного академічного року, будуть прочитані такі лекції німецькою мовою:

1. Д. Дорошенко:
 - а) Шевченко – великий український національний поет.
 - б) Німецьке право на Україні.
 - в) Роль України у Великій Північній війні 1701–1721.
2. І. Мірчук:
 - а) Лосевич – провісник позитивізму в Росії та Україні.
 - в) Філософські основи поезії Лесі Українки.
 - г) Месіанство у слов'ян.
3. В. фон Залозецький:
 - а) Будівлі перехідної готики в Україні.
 - б) Візантійська архітектура та її зв'язок із Східною Європою.
 - в) Холмське питання в світлі історії.
4. Д. Антонович: Головні етапи історії українського театру.
5. В. Коростовець: Питання національних меншин у Польщі.
6. П. Савицький: Пам'ятки української архітектури на Лівобережній Україні.
7. З. Кузеля: 100 років української етнографії.

Результати дослідницької роботи співробітників Інституту друкуються як у наукових записках Інституту, перший том яких вийшов 1928 року, а другий вже передано до друкарні, так і в німецьких спеціалізованих журналах: «Zeitschrift für slavische Philologie» в Лейпцигу, «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven» в Бреслау, «Zeitschrift für Soziologie und Völkerkunde», «Byzantinische Zeitschrift». Крім цього, окремі співробітники

Інституту співпрацюють з українськими та іншими слов'янськими інституціями, у виданнях яких друкуються їхні роботи. Найближчим часом має вийти нова німецька книга про Україну під назвою «Духовне життя України в минулому і сучасному», підготовлена співробітниками Українського наукового інституту на замовлення видавництва «Німці та закордон» (під редакцією професора, доктора Георга Шрайбера).

Паралельно з цією суто науковою діяльністю, (йдеться лише про науково-педагогічну діяльність), Інститут прагнув інформувати німецьку громадськість про нові течії та видання в сфері української науки та культури. Ці прагнення були обумовлені тими обставинами, що останнім часом українське питання загалом викликало жвавий інтерес не тільки в німецьких колах, а також й в суспільній думці інших націй. Постійно зростаюче значення Української радянської республіки в Радянському Союзі, національна політика щодо українців у Польщі, українське питання в Румунії і т. д. – це ті факти, які мимоволі викликають велику увагу не тільки з боку політичних чинників, а також з боку інших шарів суспільства. Відповідно до своєї програми Український науковий інститут поставив перед собою завдання інформувати німецьку громадськість про духовне, культурне та господарське життя на всіх українських етнографічних територіях. Усі, хто цікавиться, отримують цілком об'єктивні та фахові відповіді та довідки на поставлені питання.

Для досягнення мети щодо інформування Інститут щорічно видає Повідомлення німецькою мовою, які подають важливу інформацію, головним чином про наукові здобутки України. Справі інформування німецької громадськості слугувала також організована Інститутом у рамках виставки преси в Кельні експозиція Україніки німецькою мовою під назвою «Україна в світлі німецької преси та літератури». Ця невеличка виставка, яка викликала до себе значний інтерес з боку преси та громадськості, охоплювала майже всі німецькі публікації про Україну з XVII століття до сьогодення (найдавніша публікація була з 1649 року). З нагоди цієї виставки Інститут видав каталог, який є бібліографічним путівником німецької літератури про Україну, він користується великим попитом серед бібліотек і фахівців. Було надруковано інформаційні статті в журналі «*Minerva-Zeitschrift*»; один із співробітників Інституту редагує українську частину видання «*Minerva-Jahrbuch der gelehrten Welt*». Завдяки співробітникам Інституту у 5-ому виданні «Довідника з бібліографії» доктора Шнайдера приділяється увага Україні, а «Довідник з прикладного мистецтва», виданий видавництвом Васмут, доповнений розділом з історії східноєвропейського прикладного мистецтва.

Останнім часом Український науковий інститут приділив увагу новому доопрацюванню енциклопедичних словників. Задля цієї мети Інститут встановив контакти з Видавництвом Ульшштайн, Інститутом бібліографії в Лейпцигу (*Meiers-Lexikon*), з Брокгаузом, з Товариством імені Гьорреса та Видавництвом Васмут (*Lexikon der Baukunst*), Інститут взяв на себе зобов'язання подавати до редакцій цих енциклопедій необхідні матеріали про українську мову, історію, літературу, мистецтво тощо.

Наприкінці можна також згадати, що Інститут налагодив контакти з науковими інституціями з усіх областей України, а саме: з Академією наук у Києві, Українською книжковою палатою в Харкові, Інститутом Маркса – Леніна в Харкові, Всеукраїнською бібліотекою в Києві, Одеською центральною науковою бібліотекою, Інститутом народної освіти в Ніжині та іншими українськими науковими установами та редакціями. Крім того, Інститут перебуває в тісних наукових стосунках з Науковим товариством Шевченка у Львові та українськими науковими установами в Чехословаччині.

Позитивні відгуки на адресу Інституту як в місцевій німецькій, так і в українській пресі в Польщі, Румунії, Чехословачії, Франції та Америці найкраще вказують на те, що його діяльність, яка проводилась у визначених межах, правильно оцінена та схвалена, що дає співробітникам Інституту новий стимул до подальшої інтенсивної роботи у визначеному напрямку. Навіть офіційні представники панівної ідеології в радянській Україні звертають увагу на діяльність Інституту; професор Яворський у своєму звіті про Російський історичний тиждень влітку 1928 року в статті «Під прапором марксизму» схвально висловився про інтенсивну видавничу діяльність Інституту.

При Інституті відбувалися курси німецької мови для слухачів та стипендіатів.

Директор Інституту

*професор Д. Дорошенко (підпис)
т. р.**

Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz. Bestand: 1928. Signatur: 4“ Ab 5877. Die Tätigkeit des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. 1928–1928. Переклад українською мовою Д. Буріма.

№ 2

ЗВІТ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ В БЕРЛІНІ ДО ЛИСТОПАДА 1929 року

Листопад 1929 р., м. Берлін

Цим академічним роком закінчує Інститут свою трирічну діяльність. З цієї причини дозволю собі подати короткий звіт про його трирічну наукову та науково-педагогічну діяльність.

До наукового корпусу Інституту на сьогодні належать 4 ординарних та 20 екстраординарних членів. За час з жовтня 1926 року до сьогоднішнього дня ординарними та екстраординарними членами було прочитано 31 публічна лекція німецькою мовою та 40 лекцій українською мовою.

Інститут видав два томи своїх Повідомлень та один том Записок (другий том зараз перебуває на редагуванні). Члени Інституту, а останнім часом і стипендіати I-ої категорії, публікували свої наукові дослідження

* т. р. – manu propria – з лат.: власноручно.

у таких німецьких наукових журналах: «Zeitschrift für slavische Philologie»; «Jahrbüchern für Geschichte und Kultur der Slaven»; «Byzantinischen Zeitschrift»; «Zeitschrift für Völkerpsychologie und Soziologie», «Zeitschrift für Kirchenkunst» та ін. У німецькому видавництві «Німці та зарубіжні країни» знаходиться об'ємна наукова праця «Духовне життя України в минулому і сучасному», яка містить наукові статті співробітників Інституту. Було видано німецькою мовою мою доповідь про національного поета Тараса Шевченка.

Український науковий Інститут брав участь у низці наукових конгресів. У цьому літньому семестрі Інститут або його співробітники отримали такі запрошення: 1) на Міжнародний конгрес у Лунді; 2) на Конгрес із слов'янської філології у Празі; 3) на З'їзд істориків у Барселоні; 4) на Конгрес слов'янських істориків мистецтва у Варшаві та 5) на З'їзд Українського товариства народної освіти у Львові.

Із матеріальних та інших міркувань Інститут має намір послати своїх представників лише до Праги та Лунда.

Співробітники Інституту подали матеріали про Україну наукового змісту для нової підготовки таких енциклопедій: Meiers Lexikon, Brockhaus Lexikon, Ullsteins Lexikon, Staatslexikon der Görresgesellschaft und Wasmuths Baulexikon.

З ініціативи Інституту відкрито спеціальний відділ Кельнської виставки преси і принагідно опубліковано бібліографічний путівник «Україніка в німецькій літературі».

Наукова діяльність Інституту тісно пов'язана не тільки з українськими науковими інституціями Львова та Праги, а також із Києва і Харкова. Українські наукові кола та українська громадськість у цілому вбачають в Українському інституті в Берліні важливий осередок, де плекають національні та культурні устремління, який відіграє надзвичайно важливу роль у загальноукраїнському національному розвитку, [про] що переконливо свідчить велика увага, з якою українська преса стежить за науковою діяльністю Інституту. Про це свідчить також прийом Українського наукового інституту до складу Українського академічного комітету при Міжнародній комісії інтелектуальної співпраці при Лізі Націй та звіт про діяльність Українського наукового інституту на щорічній конференції Комітету, який було надруковано в Бюлетені Українського академічного комітету.

У 1926–1929 академічних роках в Інституті було 29 стипендіатів I-ої категорії та 7 стипендіатів II-ої категорії.

11 стипендіатів II-ої категорії вже закінчили навчання у вищих навчальних закладах, а саме: 3 – медичний факультет, 2 – Академію історії мистецтв та 3 – Вищу технічну школу. Саме зараз закінчують своє навчання:

1. Крупницький успішно склав докторський іспит у професора Гьотча й Інститут планує надати йому стипендію I-ої категорії для подальшої спеціалізації в галузі історії.

2. Лісовський закінчив Берлінську академію мистецтв і був призначений на посаду доцента Вищої школи образотворчого мистецтва в Празі.

3. Стасів закінчив своє навчання в Університеті міста Гіссен й отримав місце асистента на кафедрі фізики Університету Франкфурта-на-Майні.

4. Шевчукевич після закінчення медичного факультету у Фрайбурзі практикує у Клініці Шаріте в Берліні.

5. Кузак закінчив Вищу технічну школу в Шарлоттенбурзі і практикує у компанії Сіменс і Хальське, з тим, щоб пізніше повернутися на батьківщину в якості представника цієї фірми.

Крім того, 4 стипендіати підійшли до дипломних іспитів і закінчать своє навчання наприкінці нинішнього року, а саме: 1 – філософський факультет Берлінського університету, 1 – Сільськогосподарську вищу школу в Берліні, 1 – філософський факультет Гіссенського університету та 1 – сільськогосподарський факультет в Геттінгені.

Продовжують своє навчання 2 стипендіати в Берлінському університеті та 4 – у Вищій технічній школі в Шарлоттенбурзі.

Із числа стипендіатів I-ої категорії для підготовки до габілітації в Українському університеті був запрошений до Праги доктор Чехович.

На рубежі 1928/29 років в Інституті було засновано Українське академічне товариство, яке уже організувало 16 доповідей та вступило в тісні контакти з німецькими студентськими організаціями.

Протягом усього [часу] І[нститут] працює в тісному контакті з українськими науковими інституціями в Польщі, Чехословаччині та частково в радянській Україні. Ми можемо з задоволенням констатувати, що скромна робота Інституту знайшла визнання з боку українських наукових кіл та що ми щойно отримали листа від ректора Українського університету в Празі і вище зазначеного Українського академічного комітету, який може слугувати прикладом ставлення українських кіл до Інституту.

Д. Дорошенко

Підтвердження справжності копії

Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz. Bestand: 1929. Signatur: 4“ Ab 5877. Bericht über die Tätigkeit des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin, 1929–1929. Переклад українською мовою Д. Буріма.

№ 3

ЗВІТ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ В БЕРЛІНІ У ЛІТНЬОМУ СЕМЕСТРІ 1930 р. ТА ЗИМОВОМУ СЕМЕСТРІ 1930/[19]31 рр.

17 лютого 1931 р., м. Берлін

Діяльність Українського наукового інституту протягом майже двох семестрів, що минули після проведення останнього засідання Кураторії, виявлялась, як і раніше, в організації публічних доповідей як німецькою, так і українською мовами, в проведенні систематичних курсів в Інституті та науково-дослідницькій роботі його членів та співробітників.

За період із початку травня 1930 року до середини лютого поточного року було прочитано такі доповіді німецькою мовою:

1. Професор Д. Дорошенко «Церква та революція в Україні».
2. Професор Д. Дорошенко «Назви “Русь”, “Росія” та “Україна” в їхньому історичному та сучасному значенні».
3. Професор І. Мірчук «Світогляд Лесі Українки».
4. Професор І. Мірчук «Метафізика та релігія в духовному житті слов'ян».
5. Доцент, доктор Залозецький «Нововідкриті фрески часів Палеологів у Любліні».
6. Доцент, доктор Залозецький «Вплив готичної архітектури у Східній Європі з акцентом на цегляну готику».
7. Доцент Університету в Гельсінкі, доктор Гуммерус прочитав гостьову лекцію на тему: «Товариства з виробництва кераміки в римській Галлії».

Українською мовою були прочитані такі доповіді:

1. Професор І. Мірчук «VII-ий Міжнародний конгрес філософів в Оксфорді».
2. Доцент, доктор Залозецький «Проблеми давньослов'янського мистецтва».
3. Доктор Володимирів «Проблема енергетики та електрифікації порогів на Дніпрі».
4. Доктор Володимирів «Економічний стан селян в радянській економіці України».
5. Доктор Крупницький «Московсько-козацький похід на Крим 1687 року та тогочасні повідомлення в німецькій пресі».
6. Доктор Крупницький «Карл XII та Петро I під Полтавою та на Пруті (історичні паралелі)».
7. Доктор Олянчин «Німецькі солдати в польсько-українській війні середини XVII століття».
8. Доктор Олянчин «Нові джерела до історії торгівлі між Україною та Кримом (1754–1758)».
9. Доктор Вергун «Брест-Литовська церковна унія 1596 року».
10. Доктор Кучабський «Польська дипломатія та “питання Східної Галичини” у 1917–1919 роках».

Крім того, відбулась доповідь російською мовою професора Багрова, члена Російського наукового інституту, на тему: «Історичний розвиток української картографії».

Професор, доктор Мірчук прочитав доповідь на VII-ому Конгресі філософів в Оксфорді «Метафізика та релігія в духовному житті слов'ян»; професор Дорошенко нещодавно виступив у Берлінському університеті на запрошення Ради з міжнародних досліджень із лекцією «Політика Польщі щодо національних меншин».

В Інституті читалися такі систематичні курси та проводилися заняття:

Професор Дорошенко «Огляд історії української літератури».

Професор, доктор Мірчук «Філософія слов'ян».

Доцент, доктор Залозецький, «Вправи з історії мистецтва Східної та Західної Європи з огляду на історію розвитку мистецтва в Україні».

Як і в попередні роки, члени та молоді співробітники Інституту співпрацювали в різних наукових часописах – українських, німецьких та інших: «Zeitschrift für slavische Philologie», «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte», «Jahrbücher für die Geschichte und die Kultur der Slaven», «Byzantinische Zeitschrift» та ін.

Члени Інституту подавали матеріали про Україну до різних енциклопедій: «Meyers- und Brockhaus-Lexikon», «Lexikon für Kirche und Theologie». «Lexikon für Kunstgewerbe» та ін.

Влітку 1930 року вийшла колективна праця членів Інституту «Духовне життя України в минулому та сучасному».

Загалом, Інститут намагався надавати довідки, матеріали та роз'яснення всім німецьким установам, які виявляли інтерес до України, її духовного життя, її культурних та економічних відносин та звертались із запитом в цих справах до Інституту.

У зимовому семестрі в Інституті було 5 стипендіатів I-ої категорії та 13 стипендіатів II-ої категорії. Стипендіат I-ої категорії доктор Гнатишак отримав посаду в Науковому товаристві Шевченка у Львові і виїхав туди. Було зроблено кроки в справі отримання посади на Волині для колишнього стипендіата I-ої категорії доктора Оляччина. Колишній стипендіат I-ої категорії доктор Стасів отримав посаду асистента в Університеті міста Гіссена. Колишній стипендіат II-ої категорії Бутович отримав посаду у Львові, а також візу, однак у зв'язку з останніми подіями в Галичині чинність в'їзної візи було тимчасово призупинено.

Інші стипендіати II-ої категорії перебувають перед закінченням навчання та дипломними іспитами: Шемет, Кузьменко, Лощенко, Кужім, Машків та Мілько.

Бібліотека Інституту нині налічує 1193 томи, 144 з яких нові надходження, причому кожний річний комплект періодичного видання враховано як одну позицію.

Директор Інституту

Д[митро] Д[орошенко]
власноручно

Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz. Bestand: 1930–1930/31. Signatur: 4“ Ab 5877. Tätigkeitsbericht des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. 1930–1931. Переклад українською мовою Д. Буріма.

Лариса Левченко

**ВИДАННЯ ПАМ'ЯТОК
ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ
АМЕРИКАНСЬКОГО НАРОДУ**

У публікації висвітлено історію видання архівної спадщини у США, зокрема, діяльність Національної комісії з публікації історичних джерел і документів.

Ключові слова: США, архівні документи, публікація, Національна комісія.

В публикации освещена история издания архивного наследия в США, в частности, деятельность Национальной комиссии по публикации исторических источников и документов.

Ключевые слова: США, архивные документы, публикация, Национальная комиссия.

In a publication is reflected the history of edition of the archived inheritance in the USA, in particular, activity of the National commission on the publication of historical sources and documents.

Key words: The USA, archived documents, publication, National commission.

Публікація історичних документів у Сполучених Штатах Америки розпочалася наприкінці XIX ст. 1887 р. Конгрес призначив комісію для виявлення історичних манускриптів федерального уряду і визначення політики їх оприлюднення. Проте, реальну роботу над цим започатковано Джоном Франкліном Джеймсоном¹ і Американською історичною асоціацією.

У 1891 р. Дж. Ф. Джеймсон у щорічному звіті Асоціації опублікував статтю про витрати федерального уряду на історичні дослідження, в якій закликав заснувати комісію з правами редагування і публікації не тільки історичних документів цього уряду, а й тих, що знаходились у приватній власності. Він вивчав практику публікації історичних документів європейськими архівами і через чотири роки склав програму систематизації колекцій і відбору історичних документів для публікації. Невдовзі Американська історична асоціація заснувала комісію з видання історичних манускриптів і обрала Дж. Ф. Джеймсона її головою. У 1899 р. засновано Комісію публічних архівів, а 1905 р. Президент Теодор Рузвельт призначив спеціальну комісію для опіки над документами федеральних департаментів і публікації історичних матеріалів, яку очолив Чарльз Кіп. Дж. Ф. Джеймсон надіслав до цієї комісії свій звіт про вивчення європейської практики публікації історичних документів і наголосив на тому, що до 1907 р. майже кожна європейська країна і Канада вже заснували національні комісії і розробили програми публікації історичних джерел. 1909 р. Дж. Ф. Джеймсон та група істориків (У. Форд, Ч. Ф. Адамс, Ч. М. Андруз, А. Б. Харт, А. Т. Махан, Ф. Д. Тернер) звернулись до Президента У. Тафта з проханням заснувати Національну комісію з історичних

© Лариса Левченко, 2011

публікацій та виділити їй 100 тис. доларів для публікації хоча б 10-ти томів джерел з американської історії. У грудні 1909 р. конгресмен від штату Массачусетс Семюель МакКол подав Конгресу Біль про заснування комісії з публікації джерел національної історії, який тут детально обговорили і прийняли з поправками навесні 1910 р. До неї увійшли дев'ять членів та секретар, що призначалися Президентом із університетських істориків на чотирирічний термін. Витрати на її утримання становили не більше 12 тис. доларів на рік².

Новою надією на здійснення публікації історичних документів стало підписання Президентом Франкліном Рузвельтом 19 червня 1934 р. «Акта про заснування Національного архіву уряду Сполучених Штатів». Разом із архівом, згідно з статтею 5 цього акта, було засновано Національну комісію з історичних публікацій (NHPC)³. До неї, крім архівіста США (Р. Д. У. Коннор), який очолював комісію, входили радник з історії Державного департаменту (Х. Міллер), начальник історичної секції Військового департаменту (У. Д. Сміт), завідувач документами військово-морського флоту департаменту ВМФ (Д. Нокс), начальник відділу давніх актів Бібліотеки Конгресу США (Дж. Ф. Джеймсон), два члени від Американської історичної асоціації (Ст. Дж. Л. Сісет та Д. Малон). Національна комісія готувала і публікувала щорічні і спеціальні звіти архіву і документи уряду, путівники, описи, каталоги тощо. Вона збиралась не менше одного разу на рік, члени її працювали на громадських засадах. У новому статусі комісія вперше зібралась 29 січня 1935 р. На цьому засіданні нею було прийнято резолюцію про публікацію тексту Конституції США. Наступного року вона надіслала Конгресу рекомендації щодо плану подальших публікацій, документи для яких планувалось зібрати з різних країн. Дещо пізніше Конгресу було подано Біль про фінансування видавничої діяльності, але його так і не розглянули. Хоча комісія час від часу збиралась на засідання, проте через брак фінансування публікація історичних документів практично не здійснювалась.

17 травня 1950 р. на церемонії у Бібліотеці Конгресу Джуліан Бойд вручив Президенту Гаррі Трумену перший том видання «Папери Томаса Джефферсона». Вражений важливістю видання, останній підтримав масштабну програму публікації історичних документів (як державних, так і приватних) про осіб, що зробили значний внесок у розбудову США. Того ж року Конгрес прийняв «Акт про документи федерального уряду», згідно з яким збільшено кількість членів комісії до 11 осіб та об'єднано зусилля федеральних органів, урядів штатів, місцевих установ, недержавних інституцій, товариств та окремих осіб у збиранні, зберіганні і публікації важливих для історії країни документів, у тому числі про її видатних діячів. Упродовж наступних декількох років члени комісії разом із Національним архівом і Смітсонівським інститутом дослідили і видали документи Бенджаміна Франкліна, Джона і Джона Квінсі Адамсів, Джеймса Медісона і Олександра Гамільтона. У 50-ті роки ХХ ст. також розпочалося видання історичних документів

з допомогою мікрофільмів: у такий спосіб видано документи Дж. К. Калхоуна і Генрі Клея⁴.

Звіт «Національна програма з публікації історичних документів», надісланий Президенту Д. Ейзенхауеру 15 квітня 1954 р., містив рекомендації з фінансування комісії, план публікації документів визначних діячів держави, про історію ратифікації Конституції США та Біля про права, роботу Першого Федерального Конгресу, національного реєстру архівних фондів і груп манускриптів. План включав список на 361 особу, чий документи вважались важливими для публікації. 1957 р. Білий Дім прийняв Резолюцію 233, яка сприяла співробітництву як державних, так і приватних інституцій, бібліотек, університетів, історичних товариств у здійсненні національної програми публікацій.

У 1963 р. адміністрація Президента Дж. Кеннеді підтримала ініціативу комісії щодо фінансування публікації історичних документів за допомогою грантів, а 28 липня 1964 р. Конгрес видав закон 99-383 про програму грантів, яким комісії надавалося федеральне фінансування в сумі 350 тис. доларів США. У перші роки після прийняття закону комісія видала 23 гранти, які з успіхом підтримали видання пам'яток документальної історичної спадщини американського народу. Передусім, було профінансовано проект «Ера»⁵, який включав: видання щоденників та епістолярної спадщини родини Адамсів за 1753–1889 рр.⁶; листування та інших документів, що стосувались ратифікації Конституції та Біля про права⁷; тритомне видання «Народження нації: Документальна історія міжнародних відносин Сполучених Штатів часів Конфедерації, 1780–1789 рр.»⁸; «Документальна історія Першого Федерального Конгресу»⁹, «Документи Бенджаміна Франкліна»¹⁰, «Документи Олександра Гамільтона»¹¹, «Документи Томаса Джефферсона»¹², «Документи Джеймса Медісона»¹³, «Документальна історія Верховного Суду Сполучених Штатів, 1789–1800 рр.»¹⁴, «Документи Джорджа Вашингтона»¹⁵. За рахунок грантів було профінансовано редагування та видання документів Генрі Клея, Джона К. Калхоуна, Ендрю Джонсона, Джеймса К. Полка, Юліуса С. Гранта, Джефферсона Девіса, Деніела Вебстера та інших видатних діячів американської історії.

Все більшої популярності набували видання на мікрофільмах. У 1966 р. половину грантів видано на мікрофільмовані видання документів Альберта Галлатіна, Бексар-архіву колоніальної історії штату Техас¹⁶, матеріалів Союзу фермерів Небраски та довготермінові проекти «Документи Томаса Едісона»¹⁷, «Документи Семюеля Гомперса»¹⁸, «Шлях, рабство та петиція про волю чорних американців»¹⁹.

Одним із провідних напрямів роботи комісії стало видання документальної спадщини видатних американок. Ще 1954 р. бкло складено список 112 відомих діячок Америки, серед яких були імена Джейн Адамс²⁰, С'юзен Б. Ентоні²¹, Клари Бартон, Емми Харт Віллард та інших, документи яких передбачалось опублікувати. Інший перелік видатних діячок включав імена Еліс Фрімен Полмер, Енн Ньюпорт Ройалл, Луїзи Мей Олкотт, Маргарет Фуллер, Елізабет Блеквелл. У 1974 р. комісія при-

значила комітет, який рекомендував до видання документи 90 видатних діячів і жіночих організацій США. Упродовж наступних десяти років підготовлено до публікації і видано документи Ізабелли Хукер, епістолярну спадщину Лідії Марії Чайлд²², документи жіночої ліги профспілок та її лідерок, щоденник Мері Бойкін Міллер Честнут часів Громадянської війни, матеріали Емми Голдман²³, Маргарет Сенгер²⁴, Мері Харріс Джонс²⁵. Для публікації серії видань документальної спадщини видатних американок комісія звернулась за допомогою до приватних фондів і отримала понад мільйон доларів пожертвувань для здійснення видавничих проектів²⁶.

Ще один напрям роботи комісії – публікація документів видатних негритянських лідерів. Виявлення останніх для публікації мало неабиякі труднощі через їх розпорошеність по численних державних і приватних архівних інституціях та атмосферу расизму, якою тривалий час було насичене американське суспільство. Публікацією документів, що висвітлювали негритянську історію та боротьбу чорношкірого населення за свободу у 1861–1877 рр., крім комісії, займались Г. Аптекер, Ф. Фенер, О. Олсен, Б. Куорлс, Л. Фішел, Дж. Блессінгейм, Ч. Уеслі, М. Денна, Дж. Мітчелл, Т. Р. Фрейзіер, Дж. Ософскі, К. М. Стемпп, Г. Лернер, Дж. Макферсон, Г. Коммаджере, П. Енгл, Е. Майєрс, Ф. Фрайдел, Р. Хеффнер, М. Борден, Б. Уайлі та інші американські історики цього напрямку. Вони спрямували свої зусилля на виявлення та оприлюднення великої кількості раніше не опублікованих документів, у тому числі неофіційного характеру.

Публікацію історичних джерел у США у 1945–1980 рр. з історії негритянського соціального руху у період Громадянської війни і Реконструкції (1861–1877), принципи та методи їх дослідження вивчала російська дослідниця Т. А. Зайцева, але її дисертація, виконана у період «розвинутого» соціалізму, занадто заідеологізована і не надає нам реальної картини видавничої діяльності американських істориків цього напрямку, зокрема, вона не висвітлила діяльність комісії. Однак, усе ж дослідниця відзначила такі позитивні риси у цій справі: широке коло видань, різноплановість включених до них документів, наявність передмов до публікацій та анотацій до кожного надрукованого документа²⁷. Зі свого боку зауважимо, що першим масштабним проектом публікації документів лідерів чорношкірого населення США, здійсненого комісією, було видання документів Букера Талієферро Вашингтона, письменника, оратора і політичного лідера афро-американців 1890–1915 рр. Ініціатором проекту була Луїз З. Харлан, яка виявила колекцію цих документів, що налічує понад 1 мільйон, у відділі манускриптів Бібліотеки Конгресу США²⁸. Університет Іллінойсу уже видав 14 томів цієї серії; більше того, сьогодні це вже цифровий проект, усі томи серії представлені в Інтернеті²⁹. Іншими проектами комісії цього напрямку були видання документів борця за свободу чорних рабів Фредеріка Дугласа³⁰, «Чорного Моїсея» Маркуса Гарвея та Універсальної асоціації негритянського удосконалення³¹, руху чорних аболіціоністів – борців за відміну рабства, раборотгівлі і звіль-

нення рабів в Америці³², 50 тис. документів колекції Національного архіву США періоду Громадянської війни та Реконструкції (1861–1867)³³, документів лідера руху протестів афро-американців першої половини ХХ ст. Вільяма Едварда Бургхардта Дю Бойса³⁴. Мета цих проектів, як писала американська дослідниця Мері Гуїнта, полягала не в пошуку документів, що стосувались однієї особи або події, а у системному підборі і публікації документів, що висвітлюють історію боротьби за незалежність³⁵. 1985 р. комісія підтримала ідею публікації документів Мартіна Лютера Кінга, ініціатором якого був президент Кінг-центру Коретта Скот Кінг, директором і головним редактором – доктор історії Клейборн Карсон, а виконавцями – Стенфордський університет і Кінг-центр. Чотирнадцятитомне видання містить епістолярну спадщину М. Л. Кінга, тексти промов, опубліковані і неопубліковані статті тощо. Нині шість томів проекту вже представлено на сайті Інституту Мартіна Лютера Кінга у цифровому форматі³⁶.

Не менш важливим напрямом видавничої діяльності комісії є видання документів так званих «native Americans», корінних американців. Інтерес до цих документів виник здебільшого через численні позови індіанців до американських судів щодо відновлення своїх прав. Проект включає документи індіанськими мовами колекції Товариства Ісуса провінційного архіву штату Орегон, документи на мовах корінних жителів Аляски і північно-західних американських районів Тихоокеанського узбережжя, документи Карлоса Монтесуми, Товариства американських індіанців – національної організації корінних американців, що лобіює їхні інтереси у Конгресі США. Проект тривав з 1976 р. по 1987 р. і був виконаний у мікрофільмах³⁷.

Серед інших важливих проектів комісії – видання документів, що вийшли в серіях «Civil Rights and Social Reformers» (Громадянські права і соціальні реформи), «Presidents and Statesmen» (Президенти і державні діячі), «Scientists, Humanists and Explorers» (Вчені, гуманісти, дослідники). Серед них опубліковані «Вибрані документи Елеонор Рузвельт: роки боротьби за людські права»³⁸, «Епістолярна спадщина делегатів Конгресу»³⁹, «Документи Дуайта Девіда Ейзенхауера»⁴⁰, «Документи Джона Пібоді Харрінгтона з колекції Смітсонівського інституту, 1907–1957»⁴¹, «Журнали експедиції Льюїса і Кларка»⁴², «Провінціальний архів Міссісіпі: Французький домініон», «Документи Роберта Морріса, 1781–1784 рр.», «Документи Військово-Морського Флоту часів Американської революції», «Територіальний архів Нью-Мехіко, 1846–1912» та інші проекти. Безумовно, у рамках однієї статті неможливо перелічити всі проекти, реалізовані за допомогою комісії. Їхня кількість вражає, ще більше вражає кількість опублікованих за ними архівних документів і надзвичайно масштабна робота, проведена американськими архівістами, науковцями університетів, бібліотекарями, членами історичних товариств. З одного боку, діяльність комісії сприяла оприлюдненню документів, з іншого боку – їхній збереженості, створенню так званих фондів користування, які розповсюджувались по усіх регіонах США великими тиражами.

Дуже багато редакторів працювали над багатотомними виданнями, які містили численні посилання, коментарі, індекси, перехресні посилання. Так, серія «Документи Вудро Вільсона» досягла 69 томів, а 14 тис. документів суффражисток Елізабет Каді Стентон та Сюзан Б. Ентоні видавались як на мікрофільмах, так і у книжковому шеститомному варіанті, до якого увійшли лише найбільш важливі документи, що потребувало значної редакторської роботи. Тому для комісії були важливими розробка методології і техніки здійснення публікацій документів на мікрофільмах і мікрофішах, стандартів та методичних рекомендацій для створення покажчиків та навчання редакторів документальних видань. Ще у 1964 р. Олівер В. Холмс підготував «Пропозиції до навчальних програм для редакторів (видавців)». 9 квітня 1965 р. комісія вирішила організувати навчальний інститут, лекційні курси якого були б присвячені теорії, практиці і проблемам підготовки історичних публікацій. Перший такий інститут створено у 1972 р. в університеті Вірджинії. Він проіснував чотири роки і пропонував двотижневі курси навчання для видавців, архівістів, бібліотекарів тощо. З 1976 р. інститут працював в університеті Південної Кароліни, а з 1978 р. – в університеті Вісконсіна⁴³. Нині Інститут редагування історичних документів (the Institute for Editing Historical Documents) працює під егідою комісії, Вісконсінського історичного товариства і університету Вісконсіна-Медісона. Він пропонує однотижневі семінари для бажаючих удосконалити свої професійні навички в редагуванні. Майже за 40 років його існування пройшли підготовку понад 500 редакторів, 70 з них очолювали самостійні проекти видання документальних публікацій.

За пропозицією комісії з квітня 1975 р. проекти для отримання грантів стали подаватись через спеціальну раду, до якої входили представники історичного товариства і архіву штату, а також науково-дослідних інститутів і приватних архівів. Усі члени такої ради повинні були мати професійну підготовку, знати принципи роботи з історичними рукописами, потреби дослідників і розумітися на цінності історичних документів. До її завдань входило виявлення архівів, вивчення умов їхнього зберігання, розроблення планів роботи з документами, на реалізацію яких могла спрямувати свої кошти комісія, публікація документів.

Грандіозним проектом було проведення огляду історичних документів і сховищ у масштабах усєї країни. Особлива увага приділялась документам, яким загрожувало знищення, оскільки комісія планувала виділяти більшу частину своїх коштів, насамперед, на забезпечення їх збереженості⁴⁴. Крім того, комісія запропонувала стипендії бажаючим займатися публікацією документів. Допомогу надавали Фонд Форда і Фонд Ендрю Меллона. Комісія організовувала професійні конференції для редакторів, де вони обмінювались досвідом видання документів, обговорювали проблеми підготовки документальних серій, складання анотацій, оглядів архівних фондів та плани публікацій.

У квітні 1978 р. на конференції у Бібліотеці Президента Рузвельта комісія запропонувала створити Національну професійну асоціацію видавців історичних документів. У листопаді 1978 р. на щорічному засі-

данні Південної історичної асоціації у Сент Луїсі 63 історичних і літературних редактори прийняли конституцію нової асоціації. Перша зустріч Асоціації документального редагування відбулась у Принстоні, штат Нью Джерсі, у листопаді 1979 р.⁴⁵ Нині ця асоціація є форумом обміну ідеями та встановлення стандартів для транскрибування, редагування та концептуального індексування історичних документів на найвищому професійному рівні. Її завдання – видавати історичні документи, щоб вони стали доступнішими для дослідників. Традиційною формою досі залишається книжкове видання, у тому числі багатотомне. Видання на мікрофільмах, розпочаті ще у 50-ті роки ХХ ст., набули широкої популярності у США, оскільки вони надають користувачу образи оригіналів документів, а не передрукованих текстів або анотацій. Мікрофільмування й тепер залишається одним із найважливіших напрямів роботи комісії і асоціації. Проте сучасний дослідник, добре знайомий із цифровими технологіями і мережею Інтернет, що мають переваги надання не тільки образів документів, а й швидкого доступу, все більше й більше схиляється до веб-сайтів, CD і DVD публікацій. Тому змінилось і завдання редактора, він переходить від редагування текстів до створення пошукових систем до повнотекстових БД. З 1979 р. асоціація видає журнал для редакторів історичних видань «Documentary Editing». У 2012 р. його перейменовано на «Scholarly Editing: The Annual of the Association for Documentary Editing»; з цього ж року його статті почали розміщувати у відкритому доступі в мережі Інтернет⁴⁶.

За час свого існування комісія профінансувала 296 проектів, з них 229 було повністю завершено. Це склало близько 900 томів книжкових видань та понад 9 тис. роликів мікрофільмів. Із 1964 р. вона надала понад 4200 грантів архівам штатів, місцевим архівним установам, коледжам, університетам, бібліотекам, історичним товариствам для зберігання архівних колекцій, розширення публічного доступу і використання архівних джерел, підготовки професійних архівістів і редакторів видань історичних документів. Загалом на всі гранти для штатів і територій як для збереження архівних документів, так і їхньої публікації з 1976 р. до 2012 р. комісія видала 196 602 944 долари (підрховано автором за даними комісії по кожному штату і території).

Нині комісія спрямовує кошти грантів на проекти, які мають справу з документами штатів, кантонів, міст, племен, у тому числі манускриптами, особовими і родовими фондами, архівами організацій і бізнес-архівними, фото-, відео-, фонодокументами, електронними документами, архітектурними, картографічними та інженерними проектами і планами. Гранти використовуються для збирання, описування, зберігання, організації надання доступу і публікації документів з історії США у формі книжкових видань, мікрофільмів і електронних публікацій (створення веб-сайтів, видання на CD, DVD тощо), а також для підготовки рішень щодо зберігання електронних документів, що мають історичну цінність, професійних освітніх програм, видання путівників, створення і розвиток програм управління архівами і документами, вироблення стандартів,

стимулювання інтересу вчителів, студентів і широкої громадськості до вивчення і використання архівних документів. Комісія тісно співпрацює з інституціями, які розробляють програмне забезпечення, впроваджують електронний документообіг в установах, вивчає перешкоди, які можуть завадити архівістам розвивати і впроваджувати програми електронних документів тощо⁴⁷.

Комісія співпрацює з Національним архівом через дорадчий орган Ради з історичних документів (the State Historical Records Advisory Boards, SHRABs), видає свій офіційний вісник «Newsletter». Бюджет комісії на 2012 р. становить 5 мільйонів доларів. Приблизно 2,5 мільйони доларів виділено для фінансування 40 проектів у 27 штатах і окрузі Колумбія. 1,7 мільйона доларів спрямовано на 10 проектів із публікації архівних документів, у тому числі на публікацію раніше не виданих документів та організацію online-доступу до проекту «The Founding Fathers Papers» (історичних документів батьків-засновників держави – Бенджаміна Франкліна, Джорджа Вашингтона, Джона Адамса, Томаса Джефферсона, Джеймса Медісона, Джона Джея), двох цифрових проектів «Цифрове видання документів Доллі Медісон» та «Документи Військового департаменту». 400 тис. доларів видано: на підтримку цифрових проектів – Історичного товариства Атланти, цифрової бібліотеки і університету Джорджії для переведення в електронний формат 81 319 документів періоду Громадянської війни; проекту університету Вашингтона з оцифрування колекції фотографій Дж. Вілліса Сейре, які висвітлюють історію американського водевілю і театру; Історичному товариству Міннесоти на оцифрування 32 тис. сторінок промов і 50 аудіозаписів виступів сенатора і віце-президента США Хуберта Хамфрея (1911–1978); Техаському університету на реалізацію програми «Колекція документів родин в'єтнамських політичних в'язнів». 700 тис. доларів виділено на розвиток партнерства Національного архіву і архівів штатів, підтримку архівної освіти і зміцнення мережі архівних установ країни (програма SNAP).

Враховуючи масштабну діяльність Національної комісії з публікації історичних джерел і документів США, її досягнення, українські науковці можуть використати напрацьований нею досвід і в своїй державі. Останнім часом публікація історичних джерел в Україні пов'язана із значними перешкодами, хоча суспільство потребує таких видань. Інститут історії України видає понад 25 періодичних видань, серед яких немає жодного, що публікувало б джерела з вітчизняної історії. Проте окремі публікації джерел, видані цим інститутом останнім часом, свідчать про надзвичайну популярність таких видань серед науковців, студентів і широкої громадськості. Значний інтерес викликав також упорядкований і представлений в електронному форматі корпус публікацій документів і пам'яток на новій версії веб-сайту інституту, де представлено 1075 видань⁴⁸. Проте масштабної і системної програми, в якій були б об'єднані зусилля науково-дослідних, навчальних, архівних, музейних та бібліотечних інституцій у нашій країні немає.

Університети мало займаються публікацією історичних джерел, їх основний доробок – це праці сучасних науковців, професорсько-викладацького складу і студентів, матеріали наукових конференцій. Наукові товариства через брак фінансової підтримки не спроможні займатись видавничою діяльністю. Державні архіви настільки обмежені у фінансуванні, що кожне видання історичних джерел будь-яким з них стає справжнім святом. Археографічний щорічник «Пам'ятки» Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (УНДІАСД) виходить один раз на рік. Отже, створення органу, який би об'єднав зусилля архівів, музеїв, бібліотек, наукових інституцій, громадських організацій, архівістів і істориків, здійснював відбір джерел для публікації, залучав на їх опрацювання і друк як кошти державного бюджету, так і спонсорські надходження і різного роду пожертвування, видавав гранти на публікацію, сприяло б масовому оприлюдненню джерел з історії України, у тому числі в електронних форматах, наданню доступу до них, популяризації історичних документів, а також і підвищенню уваги до архівів, як центрів збереження документів Національного архівного фонду України. Покладаючись на досвід Сполучених Штатів Америки, створення і діяльність такого органу були б цілком успішними у складі Державної архівної служби України. Для детальнішого ознайомлення із законодавчими підставами діяльності Національної комісії з публікації історичних джерел і документів подаємо переклад тексту Закону про комісію, який кодифіковано у розділі 44 глави 25 Кодексу США.

¹ Джон Франклін Джеймсон (1859–1937) – американський історик, письменник, один із засновників Американської історичної асоціації (1884), голова Комісії з видання історичних манускриптів, перший редактор журналу «Американське історичне рев'ю» (1895–1901, 1905–1928). З 1905 р. працював у Вашингтоні на посаді директора Департаменту історичних досліджень; з 1907 р. – президент Американської історичної асоціації. Під час Першої світової війни редагував військові історичні матеріали. Брав участь у виданні серій документальних публікацій: Путівник по архівних ресурсах світу, Листи членів Континентального конгресу, Документи щодо работоргівлі і закони щодо рабів, Папери Андрю Джексона, Атлас американської історії. У 1926 р. опублікував збірку своїх праць за три десятиліття, в яких розглядав американську революцію як соціальний рух. У 1928 р. очолив відділ манускриптів Бібліотеки Конгресу та сприяв придбанню цінних колекцій історичних матеріалів. Внесок Джона Франкліна Джеймсона у заснування Національного архіву США детально описано у книзі В. Гондоса та Дж. Роудса «Дж. Франклін Джеймсон та народження Національного архіву, 1906–1926» (*Victor Jr. Victor Gondos, James B. Rhoads. J. Franklin Jameson and the Birth of the National Archives, 1906–1926. – January 1981. – 232 p.*).

² Forty Years of Publishing // Newsletter. National Historical Publications and Records Commission. – Fall 2004. – Vol. 32.3. – P. 1, 4.

³ У грудні 1974 р. Національну комісію з історичних публікацій перейменовано на Національну комісію з публікації історичних джерел і документів (the National Historical Publications and Records Commission, NHPRS).

⁴ Forty Years of Publishing // Newsletter. National Historical Publications and Records Commission. – Fall 2004. – Vol. 32.3. – P. 5.

⁵ Проект «Ера» нині представлено в Інтернеті. У вільному доступі дослідники можуть ознайомитися з виданнями: «The Papers of Alexander Hamilton Digital Edition», «The Papers of James Madison Digital Edition», «The Documentary History of the Ratification of the Constitution», «The Papers of Thomas Jefferson Digital Edition», «The Adams Papers Digital Edition», «The Papers of George Washington Digital Edition», «The Dolley Madison Digital Edition». Анонсовано, що найближчим часом з'являться цифрові версії видань «The Papers of Andrew Jackson Digital Edition», «The Papers of John Marshall Digital Edition», «The Papers of John Jay Digital Edition». Електронний ресурс: <http://rotunda.upress.virginia.edu/index.php>.

⁶ Проект «The Adams Paper» включає документи чотирьох генерацій сім'ї Адамсів: Джона і Абігейль, Чарльза Френсіса, Джона Квінсі II, Чарльза Френсіса II, Генрі і Брукса. Заплановано, що документи розподілені на чотири серії (щоденники та автобіографічні документи, родинне листування, загальне листування, портрети), будуть видані у 100 томах. Видання здійснюється Гарвардським університетом (Historical Documentary Editions, 2000. A Descriptive List of Documentary Publications. Supported or Endorsed by the National Historical Publications and Records Commission. – Washington: National Archives and Records Administration, 2000. – P. 5–6).

⁷ Книжкове видання «The Documentary History of the Ratification of the Constitution» здійснено Історичним товариством штату Вісконсін. Цифровий проект реалізовано університетом Вірджинії у 2009 р. Проект включає документи за 1770–1888 рр. Електронний ресурс: <http://rotunda.upress.virginia.edu/founders/RNCN>.

⁸ Видання «The Emerging Nation: A Documentary History of the Foreign Relations of the United States under the Articles of Confederation, 1780–1789» Державної типографії США включає документи дипломатичного характеру Джона Адамса, Бенджаміна Франкліна, Джона Джея, Томаса Джефферсона та інших американських лідерів, а також дипломатичні депеші, міжнародні договори, приватні листи та переклади документів з архіву Міністерства іноземних справ Франції (Founding Era. Selected Publishing Projects. Newsletter. National Historical Publications and Records Commission. Newsletter. – Fall 2004. – Vol. 32.3. – P. 7).

⁹ Видане університетом Джонса Хопкінса «The Documentary History of the First Federal Congress of the United States of America» (у 14 томах), включало матеріали про роботу Конгресу з 4 березня 1789 р. до 3 березня 1791 р. (Founding Era. Selected Publishing Projects. Annotation. National Historical Publications and Records Commission. Newsletter. – Fall 2004. – Vol. 32.3. – P. 7).

¹⁰ Видання Йельського університету «The Papers of Benjamin Franklin» розпочато у 1954 р., перший том вийшов у 1959 р. У 2011 р. видано 40 том. Публікація охоплює документи з 1706 р. по 1783 р. У 2002–2010 рр. реалізовано цифровий проект. Електронний ресурс: <http://www.yale.edu/franklinpapers/index.html>.

¹¹ Видання у 27 томах, що включає 12 500 документів за 1760–1795 рр. відомого фінансиста, дипломата, політика і військового діяча Олександра Гамільтона (1755–1804) здійснено Колумбійським університетом (Founding Era. Selected Publishing Projects. Annotation. National Historical Publications and Records Commission. Newsletter. – Vol. 32.3. – Fall 2004. – P. 7). Цифровий проект у 17 томах, що охоплює документи з 1768 по 1794 рр., і реалізований університетом Вірджинії, представлено на електронному ресурсі: <http://rotunda.upress.virginia.edu/founders/ARHN.html>.

¹² Видання документів Томаса Джефферсона (1743–1826), автора Декларації Незалежності і третього президента США, продовжувалось до 2009 р. і включає 36 томів за 1760–1802 рр., виданих Принстонським університетом. До публікації «The Papers

of Thomas Jefferson» включено понад 70 тис. документів з 900 архівів світу (Founding Era. Selected Publishing Projects. Annotation. National Historical Publications and Records Commission. Newsletter. – Fall 2004. – Vol. 32.3. – P. 7). Цифровий проект представлено на електронному ресурсі: <http://www.princeton.edu/~tjpapers/index.html>.

¹³ Видання документів Джеймса Медісона (1751–1836) за 1750–1836 рр., головного автора Конституції і Біля про права, четвертого Президента США, одного з найвидатніших мислителів в історії країни, здійснено університетами Чикаго та Вірджинії і включає вибрані листи першої леді Доллі Пейн Тодд Медісон, визначної політичної і громадської діячки тих часів. Чотири серії «The Papers of James Madison» – «Конгресна» (17 томів), «Державного секретаря» (9 томів опубліковано, загалом заплановано видати 16 томів цієї серії), «Президентська» (6 опублікованих томів, заплановано загалом 12 томів), «У відставці» (один том опублікований, очікується видання семи томів) будуть включати 29 000 документів із 250 архівів (Founding Era. Selected Publishing Projects. Annotation. National Historical Publications and Records Commission. Newsletter. – Fall 2004. – Vol. 32.3. – P. 7). Цифровий проект реалізується цими ж університетами на електронних ресурсах: <http://www.virginia.edu/pjm/description1.htm> та <http://rotunda.upress.virginia.edu/founders/JSMN.html>.

¹⁴ Вісім томів включають протоколи засідань, виступи юристів, судові справи тощо, видані Колумбійським університетом. Останній, 8 том, надруковано у 2007 р. (Founding Era. Selected Publishing Projects. Annotation. National Historical Publications and Records Commission. Newsletter. – Fall 2004. – Vol. 32.3. – P. 7).

¹⁵ Видання продовжувалось до 2009 р. і налічувало 59 томів, до яких увійшло 135 000 документів за 1744–1799 рр. Джорджа Вашингтона (1732–1799), першого президента США. Воно забезпечене індексами, перехресними посиланнями та іншими пошуковими засобами. Видане університетом Вірджинії (Founding Era. Selected Publishing Projects. Annotation. National Historical Publications and Records Commission. Newsletter. – Fall 2004. – Vol. 32.3. – P. 7). Цифровий проект представлено на електронному ресурсі: <http://gwpapers.virginia.edu/project/index.html>.

¹⁶ Бексар-архів колоніальної історії штату Техас іспанського і мексиканського періодів 1717–1836 рр. видано у мікрофільмовому варіанті у трьох частинах: частина 1 – 31 ролик мікрофільму, документи за 1717–1803 рр. у 1967 р.; частина 2 – 38 роликів, документи за 1804–1821 рр. у 1969 р.; частина 3 – 103 ролики, документи за 1822–1836 рр. у 1971 р. Також частину документів перекладено англійською мовою і видано у 26 роликах мікрофільмів (Historical Documentary Editions, 2000. A Descriptive List of Documentary Publications. Supported or Endorsed by the National Historical Publications and Records Commission. – Washington: National Archives and Records Administration, 2000. – P. 9).

¹⁷ Документи Томаса Едісона (1847–1931) у книжковому варіанті видано у шести томах за період з 1847 р. по 1931 р. Мікрофільмове видання має п'ять частин і включає документи за 1850–1919 рр. Цифровий проект представлений БД на 143 500 документів і 23 300 імен осіб, які згадуються у цих документах, назв установ тощо. Досі переведено у цифровий формат тільки три частини мікрофільмового видання. Електронний ресурс: <http://edison.rutgers.edu/digital.htm>.

¹⁸ Семюель Гомперс (1850–1924) – перший президент Американської асоціації праці (1886–1924), присвятив своє життя боротьбі за права робітничого класу. Проект заснований Стюартом Кауфманом у 1974 р., а також Петером Альбертом та Грейс Палладіно, які приєдналися до проекту відповідно у 1974 р. та 1984 р. Книжкове видання включає 12 томів, документи, включені до них, охоплюють період із 1850 р. до 1924 р., в усіх томах є передмови та пошукові індекси. Також реалізовано видання на мікрофільмах. Електронний ресурс: <http://www.history.umd.edu/Gompers/books.htm>.

¹⁹ Видання «Race, slavery, and free Blacks» представлено двома серіями: Серія 1 «Race, slavery, and free Blacks: Series I Petitions to southern legislatures, 1777–1867»;

серія 2 «Series II: Petitions to Southern County Courts, 1777–1867», документи з 1775 р. до 1867 р.

²⁰ *Джейн Аддамс* (1860–1935) – піонерка поселенського руху і засновниця будинків для бідних переселенців з Європи (заснувала Hull House у Чикаго, Іллінойс, 1889 р.), що були центрами, в яких добровольці з середнього класу допомагали емігрантам облаштуватися у США. Рух поширився по всій країні, до 1913 р. було засновано 413 будинків у 32 штатах, до 1920 р. – 500. Джейн Аддамс – філософ, соціолог, лідерка руху суфражисток. У 1931 р. першою з американських жінок була нагороджена Нобелівською Премією Миру. Книжковий і мікрофільмовий проект видання документів мав на меті виявлення, збирання і створення колекції документів, створених або отриманих Джейн Аддамс. Мікрофільмове видання складається з 82 роликів мікрофільмів, що містять близько 2000 документів на кожному ролик мікрофільму. Його реалізовано університетом Індіани. Книжкове видання складається з двох томів (том 1 – документи 1860–1881 рр., том 2 – 1881–1888 рр.). Його реалізовано університетом Іллінойсу. Електронний ресурс: <http://www.janeaddamsproject.org/Jane%20Addams>.

²¹ *Елізабет Каді Стентон* (1815–1902) і *С'юзан Б. Ентоні* (1820–1906) – борці за права жінок у США. У 1869 р. вони заснували Національну асоціацію жінок-суфражисток, у 1868–1870 рр. видавали жіночу газету «Revolution». Проект «The Papers of Elizabeth Cady Stanton and Susan B. Anthony» у книжковому варіанті видано у шести томах у 1997–2009 рр. Мікрофільмове видання, 45 роликів мікрофільмів, включає документи з 202 бібліотек і 671 періодичного видання за період із 1868 р. до 1880 р. В електронному форматі представлено документи суду над С'юзан Б. Ентоні у 1872–1873 рр. «The Trial of Susan B. Anthony». Електронний ресурс: <http://ecssba.rutgers.edu/index.html>.

²² *Лідія Марія Чайлд* (1802–1880) – борець за права жінок та відміну рабства у США. Книжкове видання епістолярної спадщини за 1817–1880 рр. здійснено університетом Массачусетса у 1982 р.; мікрофільмове видання (2604 листа у 97 роликах) з'явилося у 1980 р. (Historical Documentary Editions, 2000. A Descriptive List of Documentary Publications. Supported or Endorsed by the National Historical Publications and Records Commission. – Washington: National Archives and Records Administration, 2000. – P. 14).

²³ *Емма Голдман* (1869–1940) – відома анархістка, одна з провідних діячок руху американського радикалізму і фемінізму. Проект включав публікацію десятків тисяч документів, зібраних у архівах, бібліотеках і приватних зібраннях у усьому світі. Документи охоплюють 1869–1940 рр. Мікрофільмове видання з'явилося у 1991–1993 рр. Книжкове видання реалізовано Каліфорнійським університетом (перші два томи) у 2003 р., очікується видання третього і четвертого томів. Електронний ресурс: <http://sunsite.berkeley.edu/goldman/>.

²⁴ *Маргарет Сенгер* (1879–1966) – феміністка, борець за контроль над народжуваністю у світі і розповсюдження контрацепції, організатор першої Світової конференції по населенню, засновниця і перший президент Міжнародної асоціації планування сім'ї та Американської ліги контролю над народжуваністю. Перший том вибраних документів М. Сенгер, виданий Іллінойським університетом у 2003 р., містить документи з історії руху американських феміністок, листування, щоденники, промови про сексуальну експлуатацію, роль матері, дружини тощо. Другий том – документи за 1928–1939 рр. про історію руху за контроль над народжуваністю. Редактори видання переглянули понад 120 тис. документів, щоб обрати найважливіші для публікації. Електронний ресурс: <http://www.press.uillinois.edu/books/catalog>.

²⁵ *Мері Харріс Джонс* (1837–1930) – вчителька і журналістка, яка привертала увагу уряду і громадськості до проблем шахтарів та працівників індустріальних підприємств, організаторка численних страйків (Марш дочок шахтарів, Марш дітей шахтарів тощо), член соціал-демократичної партії та соціалістичної партії США.

З 1897 р. відома як Мати Джонс, а у 1902 р. визнана найнебезпечнішою жінкою Америки. У наші дні існують журнал та політичний рух, названі на її честь. Проект публікації епістолярної спадщини і промов реалізовано Пітсбурзьким університетом, документи військових судів опубліковані університетом Кентуккі (Selected Publishing Projects. Annotation. National Historical Publications and Records Commission. Newsletter. – Fall 2004. – Vol. 32.3. – P. 8).

²⁶ *Mary A. Guinta*. The NHPRC: Its Influence on Documentary Editing, 1964–1984 // *American Archivist*. – Spring 1986. – Vol. 49. – № 2. – P. 136.

²⁷ *Зайцева Т. А.* Публикация исторических источников в США в 1945–1980 годах по истории негритянского социального движения в период гражданской войны и реконструкции (1861–1877 гг.): принципы и методы издания: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1987. – 24 с.

²⁸ *Louis R. Harlan*. Booker T. Washington in Perspective. University Press of Mississippi: Jackson, MS, 1988. – 203 с.

²⁹ The Booker T. Washington Papers Online. The University of Illinois Press. Електронний ресурс: <http://www.historycooperative.org/btw/info.html>.

³⁰ Проект розпочав Йельський університет у 1973 р. Його ініціатором був професор цього університету Дж. В. Блессингейм. Він включає чотири серії, кожна по декілька томів. Нині здійснюється цифровий проект, директором якого є Робін Кондон. В Інтернеті представлені: серія 1, що включає 5 томів промов великого борця за свободу чорних рабів у США Фредеріка Дугласа (1818–1895); серія 2 – автобіографічні документи; серія 3 – листування за 1842–1852 рр. З приватних фондів на здійснення проекту було виділено понад мільйон доларів. Frederick Douglass Papers Edition. Електронний ресурс: <http://www.iupui.edu/~douglass/home.html>.

³¹ Проект включає: Американську серію – 6 томів документів з 1826 р. по 1940 р., Африканську серію – томи VIII–X, документи за 1913–1945 рр., Карибську серію – томи XI, XII, документи за 1918–1941 рр. Ініціатором і директором проекту є професор історії університетів Каліфорнії і Лос-Анджелеса Роберт А. Хілл. Видання включає також значну частину документів з архіву Федерального бюро розслідувань та архівів інших країн. Нині проект представлено в Інтернеті. Електронний ресурс: <http://www.international.ucla.edu/africa/mgpp/>.

³² Проект включав 15 тис. документів за 1830–1865 рр. з понад 100 архівів і бібліотек США. 30 % документів – в оригіналі рукописні. Книжкове видання проекту розпочато університетом Північної Кароліни і включало 5 томів, але порівняно з сучасним цифровим проектом кількість документів, вміщена у книжковому виданні, складає лише 10%. Цифровий проект представлено на електронному ресурсі: <http://bar.chadwyck.com>.

³³ Проект «The Freedmen and Southern Society» засновано у 1976 р. з метою висвітлення стосунків між рабами і рабовласниками, солдатами і цивільними, селянами і елітними прошарками населення, жителями Півночі та Півдня. Ініціатором і виконавцем проекту був Кембріджський університет. Перша частина проекту «Свобода: документальна історія емансипації, 1861–1867» (три серії в п'яти томах), а також ще чотири томи, що висвітлюють життя рабів та їхню боротьбу за свободу, вже розміщено у мережі Інтернет на електронному ресурсі: <http://www.history.umd.edu/Freedmen/>.

³⁴ *Вільям Едвард Бурхардт Дю Бойс* (1868–1963) – афро-американський про-світняник, соціолог, письменник, редактор, піонер руху протесту червоношкірого населення США першої половини ХХ ст. Його документи придбав університет Массачусетса від вдови діяча Ширлі Грехем Дю Бойс у 1973 р., його сина Девіда у 1979 р. та з інших джерел. Документи охоплюють 1803–1979 рр. Проект, що складається з 19 серій мікрофільмів, реалізований Маргарет Чайлд, Джефрі Філдом та іншими членами комісії, а також Рендолфом Броммері та Катерін Емерсон з університету Массачусетса (The Paper of W.E.B. Du Bois, 1803 (1877–1963) – 1979. A Guide by Robert W. McDonnell. – Microfilming Corporation of America. A New York Times Com-

panу, 1981. – 320 с.). Сучасний цифровий проект включає 60 тис. цифрових копій документів і розміщений на спеціальному електронному ресурсі Бібліотеки Дю Бойса: <http://www.library.umass.edu/spcoll/dubois/>.

³⁵ *Mary A. Guinta*. The NHPRC: Its Influence on Documentary Editing, 1964–1984 (American Archivist. – Spring 1986. – Vol. 49. – № 2. – P. 137).

³⁶ Див. електронний ресурс Інституту Мартіна Лютера Кінга: <http://mlk-kpp01.stanford.edu/index.php/kingpapers/index>.

³⁷ Перша частина проекту «Indian languages collection» мала дві секції, що містили документи: перша – на мовах корінних жителів Аляски і друга – на мовах племен північно-західного узбережжя Тихого океану. Другу і третю частину проекту закінчено відповідно у 1980 р. і 1987 р. Вони сфокусувались на історії Єзуїтської місії на Алясці і Північному Заході. В цілому проект складається з 572 роликів мікрофільмів. Електронний ресурс: <http://www.gonzaga.edu/academics/libraries/foley+library/departments/special+collections/collections/JOPA/Microfilm-Collections.asp>.

³⁸ Проект «The Selected Papers of Eleanor Roosevelt: The Human Rights Years» включає публікацію документів Елеонори Рузвельт (1884–1962), борця за людські права, журналіста і дипломата. Її архівна спадщина складається з 8 тис. передових статей, 580 статей, 27 книг, 100 тис. листів, понад 1000 промов, 300 радіо і телевізійних шоу. Проект засновано у 2000 р., його підтримують Національний архів, університет Джорджа Вашингтона, Хіларі Клінтон та ін. Він включає не тільки книжкові видання її спадщини, а й публікації у цифровому форматі, у тому числі відео- і аудіодокументи. Електронний ресурс: <http://www.gwu.edu/~erpapers/abouterp/overview.cfm>.

³⁹ Проект «Letters of Delegates to Congress, 1774–1789» у 26 томах включає публікацію офіційних і приватних листів членів Континентальних Конгресів (1774, 1775–1781), що зберігаються у Бібліотеці Конгресу США та Національному архіві. Проект розпочато у 1976 р. і завершено у 1998 р. (Historical Documentary Editions, 2000. A Descriptive List of Documentary Publications. Supported or Endorsed by the National Historical Publications and Records Commission. – Washington: National Archives and Records Administration, 2000. – P. 17–18).

⁴⁰ Проект «The Papers of Dwight David Eisenhower» включає документи 34-го президента США Дуайта Девіда Ейзенхауера (1890–1969) часів Другої світової війни та перебування на посаді президента США. Виданий у 17 томах у 1970–1996 рр. Планується видання ще шести томів (Historical Documentary Editions, 2000. A Descriptive List of Documentary Publications. Supported or Endorsed by the National Historical Publications and Records Commission. – Washington: National Archives and Records Administration, 2000. – P. 20).

⁴¹ *Джон Пібоді Харрінгтон* (1884–1961) – американський лінгвіст, етнолог, дослідник корінних народів Америки (Historical Documentary Editions, 2000. A Descriptive List of Documentary Publications. Supported or Endorsed by the National Historical Publications and Records Commission. – Washington: National Archives and Records Administration, 2000. – P. 28). Проект вражає своєю масштабністю. Видано 750 тис. документів у 504 роликах мікрофільмів.

⁴² *Меріуезер Льюїс* (1774–1809) і *Уільям Кларк* (1770–1838) заклали основи експансії Сполучених Штатів на Дикий Захід у результаті експедиції 1803–1806 рр. Видання університету Небраски представлено 11 томами (Historical Documentary Editions, 2000. A Descriptive List of Documentary Publications. Supported or Endorsed by the National Historical Publications and Records Commission. – Washington: National Archives and Records Administration, 2000. – P. 35–36).

⁴³ *Mary A. Guinta*. The NHPRC: Its Influence on Documentary Editing, 1964–1984 // American Archivist. – Spring 1986. – Vol. 49. – № 2. – P. 139.

⁴⁴ *Burke Frank*. The Historical Publications and Records Commission // Prologue. – Washington. – Vol. 8. – № 2. – Summer 1976. – P. 107–110.

⁴⁵ Mary A. Guinta. The NHPRC: Its Influence on Documentary Editing, 1964–1984 // American Archivist. – Vol. 49. – № 2. – Spring 1986. – P. 139–140.

⁴⁶ Див. офіційний веб-сайт журналу: <http://scholarlyediting.org>.

⁴⁷ Офіційний веб-сайт Комісії (National Historical Publications and Records Commission): <http://www.archives.gov/nhprc/projects/>.

⁴⁸ Див. нову версію офіційного веб-сайту Інституту історії України НАН України: <http://www.history.org.ua>.

НАЦІОНАЛЬНА КОМІСІЯ
З ПУБЛІКАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ І ДОКУМЕНТІВ¹

(44 Кодексу Сполучених Штатів, Розділ 25)

19 червня 1934 р.

§ 2501. Створення; склад; призначення і терміни перебування на посадах; вакансії; проведення засідань

§ 2502. Заміщення вакансій

§ 2503. Виконавчий директор; штат; витрати на відрядження

§ 2504. Обов'язки; затвердження грантів на колекціонування, відновлення і публікацію документальних архівних матеріалів

§ 2505. Спеціальні консультативні комітети; членство; компенсації

§ 2506. Документи для отримання грантів

§ 2501. Створення; склад; призначення і терміни перебування на посадах; вакансії; проведення засідань

(а) Національна комісія з публікації історичних джерел і документів складається з 15 членів:

(1) посадові особи:

А) Архівіст США² – голова Комісії;

В) Бібліотекар Конгресу³ (або особа, висунута Бібліотекарем);

С) один Сенатор, призначений Головою Сенату;

Д) один Представник, призначений Спікером Палати Представників;

Е) один член юридичного відділу Уряду, призначений Міністром юстиції США;

Ф) один представник Державного Департаменту, призначений Державним Секретарем;

Г) один представник Департаменту оборони, призначений Секретарем оборони.

(2) один член від кожної з наступних організацій, призначений Радою управляючих або Радою представників таких організацій:

А) Американської історичної асоціації⁴;

В) Організації американських істориків⁵;

С) Товариства американських архівістів⁶;

Д) Американської асоціації історії штатів і території⁷;

Е) Асоціації документального редагування⁸;

Ф) Національної асоціації урядових архівів і адміністраторів документації⁹.

(3) два члени, які є видатними спеціалістами в галузі гуманітарних або прикладних наук, мистецтва, архівної або бібліотечної справи, призначені Президентом США.

(b)(1) Члени, висунуті на посади згідно з підсекцією (а), призначаються не більше, ніж на 2 терміни по 4 роки, за виключенням

А) члена, визначеного відповідно до підсекції (а)(1)(D), який призначається не більше, ніж на чотири дворічні терміни;

В) Архівіст США і Бібліотекар Конгресу є посадовими особами, які працюють на постійній основі.

(2) Член може перебувати на посаді після завершення терміну до того часу, поки буде призначений його заступник, але не більше одного року.

(с) Комісія проводить свої засідання один раз на рік або за рішенням її Голови.

(d) Відвід. Члени комісії можуть взяти самовідвід під час голосування у справах або потенційній справі, якщо присутній конфлікт інтересів, у тому числі відносно справи, що могла б бути вигідною для них або органу, який вони представляють.

§ 2502. Заміщення вакансій

Особа, висунута щоб заповнити вакансію члена Комісії, призначається до закінчення терміну повноважень посадової особи, правонаступником якої вона стане. Її призначення повинно бути здійснене на тих же самих підставах, як і призначення її попередника.

§ 2503. Виконавчий директор; штат; витрати на відрядження

(а) Комісія може призначати, без звернення до розділу 51 статті 5¹⁰, виконавчого директора. Голова може призначати інших співробітників з метою виконання цього розділу.

(b) Членам Комісії дозволені витрати на відрядження (у тому числі готельні) у тому ж обсязі і ступені, як і особам, що знаходяться на державній службі на непостійній основі, дозволені витрати на відрядження відповідно до секції 5703 розділу 5 Кодексу Сполучених Штатів¹¹.

§ 2504. Функції; затвердження грантів на колекціонування, відновлення і публікацію документальних архівних матеріалів

(а) Комісія планує, оцінює і рекомендує історичні праці і колекції джерел, які вважає необхідними для зберігання, публікації або відновлення в інший спосіб за громадський рахунок. Голова Комісії передає Президенту і Конгресу час від часу, але не менше, ніж один раз на два роки, плани, оцінювання і рекомендації, розроблені і затверджені Комісією.

(b) Комісія співпрацює, допомагає і сприяє федеральним органам, установам штатів і територій, недержавним інституціям, товариствам і приватним особам у збиранні, зберіганні, редагуванні і публікації документів видатних громадян Сполучених Штатів та інших документів, які можуть бути важливими для розуміння і підвищення цінності історії Сполучених Штатів.

(c) Комісія може створювати інститути, реалізовувати тренувальні і освітні програми, рекомендувати кандидатів для співробітництва, що відноситься до діяльності Комісії, і може розповсюджувати інформацію про документальні джерела через путівники, довідники та інші технічні публікації.

(d) Комісія може рекомендувати витрати виділених або пожертвуваних коштів для збирання, описування, зберігання, складання і публікації (у тому числі мікрофільмування та репродукції в інших формах) документальних джерел, важливих для історії Сполучених Штатів та для діяльності, описаної у підсекції (c).

(e) Архівіст Сполучених Штатів може, у межах виділених фондів і пожертвуваних коштів, видавати гранти установам штатів і територій і неприбутковим організаціям, інституціям та приватним особам для діяльності, описаної в секції (d), після розгляду порад і рекомендацій Комісії.

(f) Гранти для президентських центрів історичної майстерності.

(1) Загальні положення. Архівіст США за рекомендацією Комісії може надати гранти на конкурентній основі і згідно з цією підсекцією відповідній організації з метою підтримки зберігання історичних джерел, забезпечення публічного доступу до історичних документів і архівів колишнього Президента, який не має президентської бібліотеки, що управляється і підтримується федеральним урядом відповідно до секції 2112 (загальновідомої як «Закон про Президентські Бібліотеки 1955 року»)¹².

(2) Відповідна організація. У цій підсекції відповідна організація визначена як

(А) організація, описана відповідно до секції 501 (c) (3) Податкового Кодексу 1986 року, і звільнена від оподаткування відповідно до Секції 501 (a) цього Кодексу¹³; або

(В) уряд штату або території Сполучених Штатів.

(3) Використання фондів. Кошти, отримані відповідною організацією згідно з параграфом (1), мають бути використані для забезпечення зберігання історичних документів, публічного доступу до історичних документів та архівів колишнього Президента як визначено у параграфі (1).

(4) Заборона на використання фондів. Кошти, отримані відповідною організацією згідно з параграфом (1) не можуть бути використані для підтримки, поточних видатків, спорудження жодних засобів у будинках, в яких зберігаються історичні документи або архіви колишнього Президента, як визначено у параграфі (1).

(5) Заява.

(А) Загальні положення. Відповідна організація, що намагається отримати грант відповідно до підсекції, повинна представити Комісії заяву у встановлений термін і спосіб, що містить або супроводжується тією інформацією, яку вимагає Комісія, у тому числі з визначенням діяльності, для здійснення якої грант потрібний організації у відповідності з даною підсекцією.

(В) Розгляд заяви. Комісія не розглядає і не рекомендує заяви на гранти, представлені відповідно до підпараграфу (А), якщо відповідною організацією не доведено, що така організація –

(і) володіє, стосовно колишнього Президента, як визначено у параграфі (1), історичними працями і колекціями історичних джерел, які Комісія визнає такими, що потребують зберігання, публікації або відновлення іншим способом за громадські кошти;

(іі) має відповідні засоби і місце для зберігання і надання публічного доступу до історичних праць і колекцій історичних джерел;

(ііі) гарантує зберігання і надання публічного доступу до таких історичних праць і колекцій історичних джерел безкоштовно для населення;

(іv) має освітні програми, які роблять використання таких документів частиною місії відповідної організації;

(v) сформувала фонди з нефедеральних джерел для підтримки зусиль організації у сприянні зберіганню історичних документів та публічному доступу до історичних праць і колекцій історичних джерел у сумі, що дорівнює сумі тих коштів, які організація бажає отримати у вигляді гранту у відповідності з цією підсекцією;

(vі) координує будь-яку відповідну федеральну програму або діяльність, у тому числі програми і діяльність, віднесені до президентських архівних депозитаріїв;

(vіі) координує будь-яку відповідну нефедеральну програму або діяльність, у тому числі програми і діяльність, здійснювані урядом штату або території та приватною освітньою історичною організацією;

(vііі) має реальний план для зберігання і забезпечення публічного доступу до історичних праць і колекцій історичних джерел.

(g)(1) Для мети, визначеної у цій секції, Національній комісії з публікації історичних джерел і документів затверджено виділення асигнувань у таких обсягах:

(А) \$6,000,000 у 1989 фінансовому році;

(В) \$8,000,000 у 1990 фінансовому році;

(С) по \$10,000,000 у 1991, 1992 і 1993 фінансових роках відповідно;

- (D) \$6,000,000 у 1994 фінансовому році;
- (E) \$7,000,000 у 1995 фінансовому році;
- (F) \$8,000,000 у 1996 фінансовому році;
- (G) \$10,000,000 у 1997 фінансовому році;
- (H) \$10,000,000 у 1998 фінансовому році;
- (I) \$10,000,000 у 1999 фінансовому році;
- (J) \$10,000,000 у 2000 фінансовому році;
- (K) \$10,000,000 у 2001 фінансовому році;
- (L) \$10,000,000 у 2002 фінансовому році;
- (M) \$10,000,000 у 2003 фінансовому році;
- (N) \$10,000,000 у 2004 фінансовому році;
- (O) \$10,000,000 у 2005 фінансовому році;
- (P) \$10,000,000 у 2006 фінансовому році;
- (Q) \$10,000,000 у 2007 фінансовому році;
- (R) \$10,000,000 у 2008 фінансовому році;
- (S) \$10,000,000 у 2009 фінансовому році.

(2) Суми асигнувань, передбачені у цій підсекції, повинні бути доступними до повного витрачання, як передбачено у затвердженому Акті.

Примітка. Гранти для створення БД документів штатів і територій періодів рабовласництва, звільнення від рабства і періоду Реконструкції після Громадянської війни

(Пуб. Зак. 110–404, § 8)

(а) Загальні положення. Виконавчий директор Національної комісії з публікації історичних джерел і документів Національного архіву і Адміністрації документації може надавати гранти штатам, коледжам і університетам, музеям, бібліотекам і генеалогічним товариствам для зберігання документів та створення електронних пошукових БД, що містять документи місцевого значення періодів рабовласництва, звільнення від рабства і періоду Реконструкції після Громадянської війни.

(б) Збереження. Будь-які БД, створені на кошти гранту відповідно до даної секції, повинні підтримуватись відповідними установами або інституціями, призначеними Виконавчим директором Національної комісії з публікації історичних джерел і документів.

§ 2505. Спеціальні консультативні комітети; членство; компенсації

Комісія може засновувати спеціальні наглядові комітети для отримання консультацій і рекомендацій від провідних істориків, політологів, архівістів, бібліотекарів та інших спеціалістів Нації. Членам спеціальних наглядових комітетів повинні покриватись витрати на відрядження та інші витрати на тих же підставах, що й членам Комісії.

Примітка. Наглядний комітет для рецензії редакції проекту «Батьки – засновники Нації»

(Публ. Зак. 110–404, § 5)

(а) Установчі положення. Архівіст Сполучених Штатів може заснувати наглядний комітет, який має:

(1) переглядати проведення редагування проекту «Батьки – засновники Нації», що фінансується Національною комісією з публікації історичних джерел і документів;

(2) під час консультацій розвивати у різних напрямках проекти «Батьки – засновники Нації», що здійснюються різними інституціями, відповідно визначаючи спільні цілі для проектів, описані у параграфі (1);

(3) щорічно переглядати такі цілі і звітувати на щорічному засіданні Архівісту США про просування проектів різних інституцій;

(4) на щорічній зустрічі рекомендувати Архівісту США проведення заходів, що мають на меті допомогу і сприяння реалізації проектів;

(b) Звіти наглядовому комітету. Кожен з проектів, визначений відповідно до підсекції (а), (1) повинен щороку представляти наглядовому комітету, заснованому відповідно до підсекції (а), звіт про просування проекту до завершення і досягнення визначеної мети та надавати інформацію про допомогу, якої він потребує, щоб досягти цієї мети, у тому числі про таке:

(1) Загальні суми асигнувань, які проект отримав у звітному фінансовому році, у пропорціях від:

(A) джерел федерального уряду, уряду штату і території;

(B) провідної інституції проекту;

(C) приватних або громадських фондаций;

(D) приватних осіб.

(2) Інформацію про всі напрями діяльності, реалізовані з використанням недержавних джерел фінансування.

(3) Будь-яку іншу інформацію, що відноситься до виконання поставленої мети у звітному фінансовому році.

(с) Структура; засідання; звіт; завершення діяльності; діяльність. Наглядний комітет, заснований відповідно до підсекції (а), повинен

(1) складатись з 3-х істориків, визнаних на національному рівні, призначуваних не більше, ніж на два чотирирічні терміни послідовно;

(2) проводити засідання з періодичністю не менше, ніж один раз на рік;

(3) представити звіт, що має містити інформацію, визначену підсекцією (b), Комітету внутрішньої безпеки і урядових справ Сенату і Комітету з контролю і державних реформ Палати Представників не пізніше, ніж через 1 рік після дати введення Акту, і надалі подавати такий звіт щорічно;

(4) завершити свою роботу через 8 років на день введення Акту [13 жовтня 2008 року];

(5) рекомендувати законодавчі або виконавчі дії, які треба застосувати для досягнення цілей проекту «Батьки – засновники Нації».

§ 2506. Документи для отримання грантів

(а) Кожний претендент на отримання гранту, відповідно до секції 2504 цього закону, повинен представити такі документи, яких вимагає Архівіст Сполучених Штатів, у тому числі такі, що повністю висвітлюють суми і їх розподіл претендентом за напрямками виконання проекту, загальну вартість проекту або пропорційно суми коштів у співвідношенні до загальної вартості проекту, надані на виконання проекту іншими фондами, будь-які інші документи, визначені фактичним аудитом.

(б) Архівіст США і Генеральний контролер Сполучених Штатів або їх уповноважені представники повинні мати доступ з метою проведення аудиту і перевірки бухгалтерських книг, паперів і документів претендента, які стосуються отримання гранту відповідно до секції 2504 цього закону.

¹ Чинний на сьогоднішній день. Переклад і коментарі автора статті Л. Л. Левченко.

² *Архівіст США* – посадова особа, яка очолює Національний архів і Адміністрацію документації. Посада, введена в уряді актом про заснування Національного архіву 1934 р.

³ *Бібліотекар Конгресу* – посадова особа, яка очолює Бібліотеку Конгресу США. Посада введена згідно з актом Конгресу про заснування Бібліотеки у 1800 р.

⁴ *Американська історична асоціація* (American Historical Association (AHA)) – неприбуткова організація, заснована у 1884 р. і затверджена Конгресом у 1889 р. Налічує 14 тис. членів від університетів, коледжів, музеїв, історичних організацій, бібліотек, архівів, а також включає незалежних істориків, вчителів, студентів, державних службовців тощо. Її мета – сприяння дослідженню і пропагуванню історії США.

⁵ *Організація американських істориків* (The Organization of American Historians (OAH)), підтримується внесками членів, кількість яких налічує 7800 осіб, та університетом Індіани. Створена 1907 р. Члени організації – практикуючі історики, професорсько-викладацький склад ВНЗів, вчителі шкіл, архівісти, куратори музеїв, студенти. Мета організації – розвивати освітні програми, пропагувати викладання історії США, публікувати історичні праці.

⁶ *Товариство американських архівістів* (The Society of American Archivists (SAA)) – організація, яка об'єднує архіви різних типів і форм власності, архівні колективи і окремих архівістів у межах США. Мета організації – вирішувати важливі питання архівної справи шляхом формування політики і стандартів, створення ефективної коаліції, підвищення інформованості суспільства про архіви та їх значення; забезпечення професійного зростання архівістів, сприяння високій якості архівної освіти і освітніх програм; формування політики і практики для виявлення, зберігання і використання електронних документів; підвищення ефективності організації шляхом вдосконалення її структури, методів спілкування і фінансової бази для виконання її місії у суспільстві та для досягнення стратегічної мети і вирішення поставлених завдань. Засновано у грудні 1936 р., налічує 5500 колективних та індивідуальних членів.

⁷ *Американська асоціація історії штатів і територій* (The American Association for State and Local History (AASLH)) створена у 1904 р. під егідою Американської історичної асоціації. Пізніше перейменована на Конференцію історичних товариств штатів і територій. У грудні 1940 р. стала самостійною організацією під сучасною назвою. Підтримується внесками членів, в організації працюють волонтери. Мета організації – підтримувати членів, які зберігають, вивчають і пропагують історію штатів і територій, що входять до складу США, та минуле усього американського народу.

⁸ *Асоціація документального редагування* (The Association for Documentary Editing (ADE)) створена у 1978 р. Про історію і мету Асоціації йдеться у статті.

⁹ *Національна асоціація урядових архівів і адміністраторів документації* (The National Association for Government Archives and Records Administrators (NAGARA)) походить від Національної асоціації архівів штатів і адміністраторів документації (NASARA), заснованої у 1974 р. NASARA створено на підставі переконання, що ні Товариство американських архівістів (SAA), ні Асоціація менеджерів і адміністраторів документації (The Association of Record Managers and Administrators (ARMA)) не могли досягти ефективності у своїй діяльності у штатах і територіях США, бо вони були розділені по суті і діяли окремо, не координуючи плани і завдання між собою. У 1982 р. NASARA видала офіційну заяву «Принципи документації місцевих урядів», в якій стверджувала, що документація місцевих урядів є головним напрямом її опіки. У 1984 р. NASARA перетворена на NAGARA, яка опікується проблемами управління і зберігання документації урядів усіх трьох рівнів – федерального, штату і території.

¹⁰ Закон посилається на статтю 5 Розділу 51 Кодексу Сполучених Штатів, якою визначено класифікацію посад відповідно до кваліфікаційних вимог, обов'язків і виконуваної роботи та розмір заробітної плати.

¹¹ Закон посилається на статтю 5 Розділу 57 Кодексу Сполучених Штатів, якою визначено, що особам, які перебувають на державній службі на непостійній основі, виконують роботу експертів або консультантів і отримують заробітну плату по денно або працюють безоплатно або за один долар на рік, дозволено покриття витрат на відрядження у справах конкретно виконуваної роботи.

¹² *Президентські бібліотеки* як центри зберігання документів президентів США включають архівосховища, читальні зали, конференц-зали, музейні галереї, реалізують проекти для дослідників, викладачів, студентів, школярів і широкої громадськості. Нині до складу Національного архіву і Адміністрації документації входять 13 президентських бібліотек: Герберта Гувера, Франкліна Д. Рузвельта, Гаррі С. Трумена, Дуайта Д. Ейзенхауера, Джона Ф. Кеннеді, Ліндона Б. Джонсона, Річарда Ніксона, Джеральда Р. Форда, Джиммі Картера, Рональда Рейгана, Джорджа Х. В. Буша, Вільяма Дж. Клінтона та Джорджа В. Буша.

¹³ Підпараграф 501 (с) (3) Податкового Кодексу США 1986 р. звільняє від оподаткування благодійні, неприбуткові, релігійні і освітянські організації.

УДК [930.253:94](092)(477) “1913/2007”

Микола Крячок

ВАСИЛЬ КУК У РІДКІСНИХ ВИДАННЯХ, ДОКУМЕНТАХ, СПОГАДАХ

У статті узагальнено і подано деякі нові відомості про відомого діяча ОУН і УПА Василя Степановича Кука.

Ключові слова: В. С. Кук, ОУН, УПА, національно-визвольна боротьба, Україна.

В статье обобщены и изложены некоторые новые сведения об известном деятеле ОУН и УПА Василии Степановиче Куке.

Ключевые слова: В. С. Кук, ОУН, УПА, национально-освободительная борьба, Украина.

The article summarizes and presents some new information about a prominent person of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA) V. S. Kook.

Key words: Vasyl Kook, the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), the Ukrainian Insurgent Army (UPA), the national liberation struggle, Ukraine.

Про В. Кука йдеться в численних інтерв'ю, статтях, дослідженнях з історії ОУН і УПА. Опубліковано і його військово-політичний портрет. Проте все це надруковано невеликим накладом. Не завжди доходили до масового читача й українські національно-патріотичні газети, що торкалися цієї непересічної постаті. Тому є потреба у продовженні розповіді про нього.

Василь Кук народився 11 січня 1913 р. у мальовничому селі Красне Золочівського повіту на Тернопільщині. Село розкинулося на Красненській рівнині вздовж річки Гологірки в басейні Західного Бугу за 40 км від Львова. Ця місцевість тоді належала Австро-Угорській імперії. Нині це – селище міського типу Буського району Львівської області¹.

Батько В. Кука – Степан працював на залізниці, мати господарювала вдома, виховувала вісьмох дітей. Як згадував В. Кук, село було панським, більше половини землі належала пану, решта – селянам. До місцевої чотирирічної школи хлопець пішов у 1920 р., коли йому виповнилося сім літ. А в 1923 р., у 10 років, вступив до Золочівської приватної класичної гімназії. Відтоді запам'яталося Василю Степановичу, що більшість селян

© Микола Крячок, 2011

ходили босі аж доки сніг не випаде: «І я ходив до гімназії босий! [...], і то все було таке нормальне явище, що ніхто тому не дивувався»².

Під час навчання юнак у 1927 р. записався до «Пласту». «Тоді той “Пласт”, – розповідав він, – зачав мене учити уму-розуму [...], якщо ти хочеш щось здобути, то мусиш мати сильну волю». Пластуни зачитувались творами тих письменників, які змальовували сильних і мужніх людей. Це були книги англійського прозаїка Дж. Р. Кіплінга і американського – Дж. Лондона³.

Члени «Пласту» займалися спортом, ходили в туристичні походи, вчилися виживати у складних природних умовах, освоювали професії, необхідні в житті: «мусили мати ті звички, що ти вже коваль, слюсар, швець і так далі [...]. Ти повинен собі все зробити: зварити, спекти [...]»⁴. Директором цього закладу тоді був український патріот священник Української греко-католицької церкви Микола Хмелевський, колишній капеллан Української Галицької Армії (УГА). Серед учителів гімназії були учасники національних визвольних змагань – старшини Українських Січових Стрільців (УСС), УГА, Армії УНР⁵.

У 20-х роках ХХ ст. Січові Стрільці створили Українську Військову Організацію (УВО). З появою ОУН вона стала основною рушійною силою українських патріотів. Члени УВО вчили майбутніх вояків УПА бойових мистецтв, розповсюджували серед своїх спільників нелегальну літературу тощо.

У гімназії В. Кук потоваришував з однокласником Я. Лехом. Завдяки йому долучився до читання нелегального журналу «Сурма» – часопису УВО, що друкувався у 1927–1928 рр. у Берліні та у 1928–1934 рр. у Каунасі (Литва). Очевидно з цього журналу В. Кук, на думку деяких дослідників, довідався про практичні поради щодо «поведінки націоналіста під час його арешту та перебування під слідством», освоїв і «перші уроки конспірації», у розробленні засобів якої для вояків УПА згодом став неперевершеним майстром⁶.

У 1928/1929 навчальному році Василь став членом «Юнацтва» (молодіжний резерв ОУН), обравши на все життя шлях нелегкої боротьби за незалежність України. Першим його завданням було створення осередку в гімназії. І ось виник «юнацький гурток в гімназії, з тих гімназійних студентів, яких я добре знав», – розповідав пізніше В. Кук, – згадавши і прізвища перших членів гуртка. Були в ньому, крім гімназистів, «дуже гарний дитячий письменник [Гошовський], потім ще такий Чемеринський – студенти вищих закладів. Вони всі пройшли через УВО, вчили як робити вибухові пристрої, запальні матеріали, користуватись зброєю»⁷. Більш детально про діяльність Б. Гошовського і О. Чемеринського можна довідатись з «Енциклопедії Українознавства»⁸.

Серйозним випробуванням для юного члена ОУН у той час стали «сходини». «Вони були кожен тиждень, і за тиждень ти повинний був сказати: що ти зробив, що ти будеш робити, і що ти прочитав. На це треба було відповідати, і кожен старався, щоб мати що відповісти» – зазначав В. Кук⁹.

В «Автобіографії» В. Кук писав, що «був провідником Юнацтва ОУН у Золочівській гімназії та у повіті. З 1930 р. був членом Золочівської повітової ексекутиви (Проводу) ОУН [...]». Також підкреслював: «Я був референтом юнацтва і одночасно організаційним референтом [...]». В 1931/32 рр. я мав прямий зв'язок у м. Львові з членами Крайової ексекутиви (КЕ) ОУН Дмитром Мироном, Ярославом Стецьком, Ярославом Старухом [...]. За дорученням КЕ ОУН я часто виконував кур'єрські завдання: перевозив зброю та вибухові матеріали з Кракова до Львова (з краківської лабораторії Ярослава Карпинця та Миколи Климишина). Доставляв нелегальну літературу на Волинь [...]. У тому часі мене, ще гімназиста, декілька разів затримувала польська поліція, але після двох діб арешту за браком доказів відпускала [...]. У 1933 р. мене було ув'язнено на півроку в Золочівську тюрму за поширення листівок ОУН»¹⁰.

Після закінчення Золочівської гімназії юнак мріяв стати студентом Львівського університету, але вихідцю з бідної селянської родини шлях туди був недоступним. Тож він вступив на юридичний факультет Люблінського католицького університету. У числі інших студентів взяв участь у підпалі скирт польських землевласників. «Дали мені два роки, і так я вилетів з науки», – згадував В. Кук¹¹. У листі з обліку кадрів, заповненому ним власноруч 31 липня 1961 р., що зберігається у ЦДІАК України, він у графі «Факультет» зазначив: «юридичний»; «Рік вступу» – «1932»; «Рік закінчення або виходу» – «1937»; «Якщо не закінчив, то з якого курсу пішов» – «перед державними екзаменами». Отже, був відрхований з останнього курсу.

Як зазначив історик Д. Веденєєв, В. Кука у вересні 1933 р. знову заарештували. На цей раз із братом Ілярієм за саботаж і підозру в підпалі польських маєтків та засудили на 14 місяців ув'язнення. Апеляційний суд продовжив строк до 2,5 років. На судовому процесі братів захищав галицький адвокат С. Шухевич (дядько Р. Шухевича)¹².

Свою боротьбу за поставлену мету юнак не припиняв і у в'язниці. Відповідаючи на одне із запитань журналіста в грудні 2006 р., він зазначив: «Тепер я знову зайнявся вишколами – у тюрмі. Я вишколював наших людей. Основним підручником для вишколу був «Кобзар» Шевченка. Не Донцов, не що інше, а «Кобзар» Шевченка: «Боріться, поборете, Вам Бог помагає!» Тоді я переконався – вся ідеологія націоналізму вкладається в Шевченка»¹³.

У 1936 р. братів звільнили за амністією, оголошеною польським урядом у зв'язку зі смертю Ю. Пілсудського. В. Кук знову очолив ОУН на Золочівщині. Свою діяльність прикривав, влаштувавшись працювати продавцем. Усе ж, щоб далі не ризикувати, адже можна було потрапити й під випадковий арешт, він у травні 1937 р. перейшов на нелегальне становище і повністю віддався професійній боротьбі революціонера-підпільника, що охопила довгих 17 років¹⁴.

Перейшовши в підпілля, він, залежно від обставин, користувався псевдонімами: «Коваль», «Леміш», «Ле», «Юрко», «Медвідь», «Василь Лиманич», «інженер Лука Лемішка», «Безіменний», «С – ВАР», «Ко-

чегар», «789/1», «1315», «100» тощо¹⁵. При цьому суворо дотримувався встановлених правил конспірації: керівник будь-якого рівня не може знати псевдоніми підлеглих йому нижче, ніж на два ступеня.

Помітну сторінку в історію свого родоводу вписали й рідні В. Кука. Брати і сестри, крім двох, що померли в дитинстві, були членами ОУН. Їх спіткала нелегка доля: Ілярій був страчений польськими шовіністами в 1938 р., Ілько – у вересні 1939 р.; Филімон, ув'язнений у 1940 р., відбув 8 років тюрми й заслання; Іван – заарештований радянською владою у тому ж році і засуджений до восьмирічного ув'язнення, вдруге заарештований 1949 р. і засуджений до 10 років тюрми; Єва померла у 1946 р. Їхній рідний дядько Оксентій Постолюк, у минулому стрілець УГА, та його 20-річний син Ярослав були закатовані польською боївкою в 1943 р.¹⁶

Перебуваючи на нелегальному становищі, В. Кук виконував відповідальні завдання. В 1937 р. створив підпільну друкарню Крайового проводу ОУН в селі Угринів на Тернопільщині. Підготував та видав під псевдонімом «агроном – інженер Лука Лемішка» брошуру «Пашині буряки» (1938). Вона за назвою нічим не виділялася серед численних сільськогосподарських видань інших авторів, але стала злободенним, конче необхідним посібником із конспіративної роботи та внутрішньої безпеки підпілля. В ній дохідливо на професійному рівні висвітлено основи конспірації підпілля: подано поради щодо безпеки при організації таємних зустрічей, розкрито методи використання паролів, застосування тайнопису, шифрів, зберігання нелегальних архівів тощо. Брошура, зважаючи на історичні події, потрапила до державного сховища і збереглася в ЦДАГО України до наших днів¹⁷.

У 1939 р. В. Кук разом з деякими іншими керівниками ОУН емігрував у м. Краків, де очолив Український допомоговий комітет. Зокрема, він займався підготовкою та таємним направленням оунівських емісарів у західні області УРСР. В підпільній друкарні вийшла написана ним книга про застосування «карманної артилерії» – «Гранатна підготовка»¹⁸.

У 1940 р. у житті «Леміша» відбулася доленосна подія: його включено до складу Проводу опозиційної фракції ОУН, створеної в Кракові С. Бандерою, який вийшов із в'язниці після окупації Польщі. Доречно зазначити, що після розколу ОУН на переломі 1940–1941 рр. на фракції мельниківців і бандерівців, названі на честь їх керівників і оформлені як окремі оунівські організації, «Леміш» без вагання обрав бандерівську, визнану серед молодих борців ОУН за волю України більш рішучими «революційними діями». Відомим серед них став девіз: «Або здобудеш Українську державу, або загинеш у боротьбі за неї!»¹⁹.

У 1940–1941 рр. В. Кук активно працював у Військовому штабі ОУН (Б). У 1941 р. він проходив командирську («старшинську») підготовку в Кракові й сам викладав основи партизанської боротьби на військових курсах для членів ОУН, створених за дозволом німецьких спецслужб. Там, як стверджують окремі дослідники, він таємно від німців давав настанови випускникам щодо практичної роботи: потрапивши на те-

риторію СРСР, не шукати зв'язку з нацистами, а встановлювати контакти з місцевим підпіллям, референтами СБ ОУН, створювати окрему мережу зв'язку на відстані до 500 км, вливатись до руху опору²⁰.

Навесні 1941 р. В. Кук організував і очолив Центральний штаб Похідних груп членів ОУН (Б), з метою просування їх у східні області України, незадовго до початку війни увійшов до складу львівської групи із 20 функціонерів ОУН (Б) під керівництвом Я. Стецька. Метою групи було добратись до історичного центру Галичини м. Львова та організувати там проголошення Української держави. В. Кук безпосередньо займався організаційними питаннями. 28 червня 1941 р. група прибула до Львова і 30 червня скликала Народні збори, на яких проголосила Акт відновлення Української держави. Цій події Василь Кук надавав особливого значення. У своїй брошурі «Акт відновлення Української держави (30 червня 1941 р.)», що вийшла у 2001 р., він підкреслював: «Церемонія проголошення відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. тривала недовго: декілька годин, але йшли ми до цього світлого дня багато років»²¹.

За відмову скасувати цей визначальний документ гестапо 4 липня того ж року заарештувало С. Бандеру і кинуло до німецьких тюрем та концтаборів. 15 вересня 1941 р. проведено масові арешти членів ОУН (Б) в Україні та на території III рейху (близько 1500 чоловік у жовтні). Лідера бандерівської організації та ув'язнених членів німці випустили лише в квітні–серпні 1944 р., сподіваючись використати їх у розвідувально-диверсійній роботі, спрямованій проти Червоної Армії²².

У липні 1941 р. В. Кук очолив Київську групу ОУН та її спільників, деє близько 30 осіб, що походили зі східних областей УРСР. Група спробувала повторити в Києві акт проголошення Української держави. Це їй не вдалося, оскільки наприкінці літа В. Кука заарештували у м. Василькові на Київщині та кинули до концтабору в м. Білій Церкві. Потім він перебував у тюрмах міст Житомира, Рівного, Луцька. З останньої йому організували втечу співробітники СБ ОУН²³.

Восени і взимку 1941–1942 рр. В. Кук разом з Крайовим провідником І. Климівим («Легендою») займався організацією антинімецького підпілля. На I конференції, що відбулася у вересні–жовтні 1941 р. у с. Сороки під Львовом за участю 10–15 керівників ОУН (Б), було вирішено перевести більшу частину кадрів у підпілля, створити «легальну» мережу, готувати бойові кадри, вести пропаганду, але у відкритий конфлікт з окупантами поки що не вступати. Щойно створений Крайовий військовий штаб, що об'єднував Рівненський і Львівський штаби, відкрив 37 нелегальних військових шкіл по 300–500 курсантів у кожній. Протягом двох років через них пройшло до 3 тис. осіб. Навесні 1942 р. у рядах ОУН (Б) перебувало майже 12 тис. осіб і 7 тис. резервістів – «юнаків». У жовтні 1942 р. на II конференції ОУН (Б) прийнято рішення ухилитися від відкритої боротьби з німцями і накопичувати сили, щоб перейти до «збройної боротьби в зручний час». Кожній місцевій організації рекомендувалось послати у німецьку поліцію 10 добровольців з метою набуття досвіду і одержання зброї²⁴.

З липня 1942 р., після загибелі Д. Мирона («Орлана») та арешту його заступника, В. Кук безпосередньо керував діяльністю ОУН (Б) на всіх українських центрально-східних і південних землях. У грудні 1943 р. на другому засіданні Головного проводу ОУН (Б) у м. Львові після звіту Р. Шухевича про його поїздку на Волинь другим питанням був звіт «Леміша» про стан у Південному Крайовому проводі ОУН (Б). Він запропонував усі створені загони перекинути на Північ, мережу ОУН (Б) скоротити до мінімуму, ще більше законспірувати їх, оскільки в східних областях були випадки провокацій. Водночас він зробив наголос на тому, що за роки окупації тут вирости свої ідейні кадри ОУН (Б), які необхідно використати на керівних посадах. Також В. Кук вніс пропозицію про посилення оунівської пропаганди в Червоній Армії, що, на його думку, дасть позитивні результати. Під час обговорення питання про переговори з румунами, яке було третім у порядку денному, «Леміш» повідомив присутнім про налагодження зв'язку з представниками румунських властей, і що останні виявили бажання розпочати переговори з ОУН (Б) про спільні дії. Він вніс пропозицію про необхідність на територіях, окупованих німцями, «закладувати склади з майном, зброєю, харчами; готувати “схорони” в лісах, на хуторах, в селах для нелегалів»²⁵, яка лягли в основу прийнятого рішення.

Проживаючи у Дніпропетровську, «Леміш» познайомився і у 1942 р. одружився з Уляною Никифорівною Крюченко. Вона народилася 1920 р. у с. Сурсько-Литовське на Дніпропетровщині. Навчалась у Дніпропетровському інституті інженерів залізничного транспорту. В 1941 р. долучилась до національно-визвольного руху. Виконувала обов'язки керівника ОУН в Дніпропетровській області. Взяла псевдонім «Оксана». До 1949 р. за завданням ОУН (Б) В. Кук очолював групу УПА «Південь», а дружина стала співробітницею політико-виховного відділу Штабу УПА «Південь». Принагідно зазначимо, що умови роботи членів ОУН серед населення цього краю були значно складнішими, ніж в областях Західної України. Тож 20% підпільникам, які прибули із Західної України, довелося повернутися, оскільки вони не змогли адаптуватись до умов переважно російськомовних регіонів. Особисто для В. Кука служба у групі «Південь» була корисною. Набутий ним досвід відіграв виняткову роль у виробленні тактики боротьби УПА у цих регіонах. Зокрема, «Леміш» пропонував у жодному разі не налаштовувати проти ОУН населення східних областей гаслами відродження капіталізму. Дослідники, що мали доступ до спецархівів, зазначали, що «структуру та діяльність підпілля ОУН на Сході докладно описав сам В. Кук на тривалих допитах у КДБ УРСР» і що «діяльність підпілля ОУН Південно-Східних земель України – одна з найменш вивчених сторінок історії націоналістичного руху»²⁶.

Взимку 1943–1944 рр. повстанці під командуванням «Леміша» для продовження боротьби перейшли через радянсько-німецький фронт у Кременецькі ліси на межі Рівненської і Тернопільської областей. Командиру «лісової» армії присвоєно високе звання старшого офіцера – полковника²⁷.

В. Кук був одним із ініціаторів й розробників докорінних змін у програмі ОУН (Б), прийнятої на III Великому Надзвичайному зборі в серпні 1943 р. У так званих «Програмних постановах» Збір проголосив гасло ведення боротьби проти «імперіалістів та імперій» – як СРСР, так і німецької «Нової Європи». Стратегічною метою діяльності націоналістичного руху було створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД), забезпечення права народів на самостійне державне існування і будівництво, створення справедливого політичного і соціального ладу. Розглядалась також можливість «революційної боротьби» української нації в союзі з іншими пригнобленими народами проти «імперіалізму Москви й Берліна» з перспективою відродження національних держав. У документі ставились і конкретні завдання, які необхідно було вирішувати в аграрній сфері, промисловості, торгівлі, освіті, охороні здоров'я, у забезпеченні відпочинку трудящих, прав віросповідань, розвитку національних меншин тощо. Так, наприклад, трудящим гарантувались вільний вибір професії й місця роботи, свобода профспілок. Підкреслювалась необхідність розгортання широкої мережі культурно-освітніх закладів, зміцнення інтелектуального розвитку нації, забезпечення державної підтримки інтелігенції. Провідні дослідники цієї «програми» зазначали, що «Інакше як гібридом соціалістичної і соціал-демократичної ідеології програму назвати трудно»²⁸. Все ж однозначно заперечити значимість цього документа, спрямованого проти тоталітарних режимів і утвердження справедливішого суспільства, не можна.

Доречно також підкреслити і суттєву відмінність у ставленні до західних держав лідерів підпілля і закордонних центрів ОУН. Перші, перебуваючи у центрі боротьби з радянським режимом, болюче сприймали прагматичне відношення до них країн Заходу, їх небажання зрозуміти окремі нюанси становища підпілля й соціально-політичної ситуації на ЗУЗ. В одному із запасних бункерів «полковника Ковалюка» чекісти знайшли примірник листа англійською мовою від квітня 1946 р. У Черчіллю від «групи українських політичних діячів». Він містив зауваження щодо позицій Заходу стосовно України, критичний аналіз відомої промови цього політика у Фултоні 5 березня того ж року, яка знаменувала початок «холодної» війни. Лідери ОУН зажадали від Заходу визнати суверенні права України у виборі шляху соціально-економічного розвитку. В серпні 1950 р. було підготовлено критичний лист щодо змісту радіопередач «Голосу Америки» для України. Фактично це була критика політичних настанов адміністрації США, зокрема, її нерозуміння несприйняття капіталізму значною частиною населення УРСР і того, що ОУН–УПА виступає за розмаїття форм власності в державі. В. Кук також не схвалював гострі суперечності, що виникали між закордонними осередками ОУН й доходили до керівництва підпіллям в Україні. В листі Закордонному проводу ОУН у липні 1950 р. він писав: «Дуже понурий і відразливий образ являє собою український політично-партійний табір. Основний тон – це партійна гризня, найгіршого сорту лайка [...], очорнювання кожного «не свого»²⁹.

В. Кук брав безпосередню участь у збройній боротьбі з Внутрішніми Військами (ВВ) КДБ НКВС СРСР. Очолена ним Група військ «Південь» здійснила найбільший бій із ними – Гурбенський у Кременецьких лісах (21–27 квітня 1944 р.). Щоб оцінити значимість згаданого бою, доречно вказати на сили, задіяні в цьому супротиві. До квітня 1944 р. Червона Армія перекинула на Волинь проти повстанців Сумську й Орджонікідзенську дивізії, п'ять бригад, 18-й кавалерійський полк військ НКВС, декілька бронепоїздів, танковий батальйон Особливої дивізії ВВ ім. Дзержинського із Москви. Їм допомагали сім загонів і 42-й мотострілковий полк Прикордонних військ НКВС. Загальновійськовій армії виставили для боротьби з повстанцями по 25 тис. багнетів кожна³⁰.

Проти кількох куренів Групи УПА – «Південь», що налічували, за словами В. Кука, 10 тис. повстанців, «більшовицьке командування кинуло 30–40 тис. радянських військовослужбовців». У діаспорних виданнях з історії національно-визвольного руху, як стверджує Д. Веденєєв, відповідно названо 5 і 30 тис. «Повстанські відділи в Гурбенських лісах, – писав Д. Мірчук, – опинилися в “мішку”. Вночі з 23 на 24 квітня 1944 р. внаслідок запеклого бою значній частині повстанців вдалося вирватись з цього оточення»³¹. «В боях під Гурбами, – за словами Д. Мірчука, – загинуло 80 повстанців [...]. Більшовицькі втрати налічують понад 800 вбитими і багато поранених». Все ж ці дані не є беззастережними, бо, як підкреслював Д. Веденєєв: «Повстанці визнали 200 чоловік загиблими [...], що виглядає цілком допустимим». Водночас пояснював, що «на думку сучасних наукових видань із історії ВВ, їх втрати в 1944-ім становили 6% від втрат УПА»³².

В. Кук вів боротьбу з тоталітарним режимом не лише зброєю, а й словом. Зокрема, виступив під псевдонімом «Василь Лиманич» автором популярних брошур «Про що нам говорить бюджет СРСР на 1945–1946 рр.» і «Колгоспне рабство»³³.

Проти лідерів ОУН і УПА, зокрема В. Кука, органи держбезпеки застосовували найпотаємнішу зброю. Так відомо, що одного разу «чекісти через перевірену агентуру» відправили «Лемішу» пошту в тюбику із зубної пасти, начиненої гірчичним газом. Після відкриття тюбика в бункері він ледве не загинув. Вже, втрачаючи зір, «Леміш» з неймовірним зусиллям встиг вискочити із закритого середовища і відновив сили³⁴.

Коли в розмові В. Кука з журналістами мова зайшла про символіку УПА та присягу, яку вчили воїни, він зазначив, що символами українських повстанців були «синьо-жовтий прапор і державний герб – тризуб». Також підкреслив: «І до утворення УГВР [Української Головної Визвольної Ради] в 1944 році і після цього текст присяги УПА був однаковий і без змін:

Я, воїн Української Повстанської Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролитою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротися за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддиху і останньої перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойовому житті всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського Народу»³⁵.

Керівництво УПА виховувало чесних вояків УПА. Нещадно боролося із зрадниками в своїх рядах. Тож у лавах УПА періодично проводилися «чистки». Про результати однієї з них можна «довідатися із звіту реферантури СБ військового округу УПА «Заграва» (15 вересня – 15 жовтня 1943 р.), яка ліквідувала 50 «сексотів», 18 комуністів, 5 німецьких інформаторів»³⁶. Все ж, організаційно забезпечити проведення безпомилкових «чисток» було нелегко. Дослідники встановили, що «атмосфера шпигуноманії і внутрішнього терору вдало використовувалась чекістами для внесення розбрату між повстанцями, компрометації командного складу: лжепоказання спровокували «чистку», знищення до травня 1945-го до 40 повстанських командирів»³⁷.

Доречно зазначити, що слово «чистка» тією чи іншою мірою торкнулася й діяльності В. Кука. Свого часу він «суворо зауважував Р. Шухевичу за ризиковані й зухвалі поїздки на лікування в Кардіологічний курорт у Одесу в супроводі «Анни» (зв'язкової) в 1948–1949 рр. (критику «Леміша» «Чупринка» прийняв близько до серця)». Водночас «Р. Шухевич звинувачував підлеглого в тому, що при його потуранні на Волині відбулася масова фізична «чистка». Все ж, як встановили дослідники, В. Кук – «Леміш» не був безпосередньо причетним до «чисток». Його ділянкою роботи була пропаганда й розроблення основ конспірації націоналістичного руху. Він категорично засудив застосування в УПА так званого станка «Смок» – винаходу, що застосовувався для жорстоких катувань підозрюваних, щоб вибити догідливі есбістам «зізнання»³⁸.

Органи МДБ УРСР вважали «Леміша» одним із найнебезпечніших ворогів радянської влади. Персонально по розшуку В. Кука було заведено оперативну справу «Борсук». Відповідальність за його арешт несли перший відділ Управління 2-Н, Управління МДБ у Тернопільській і Львівській областях. У серпні 1950 р. безпосередньо за ним «полювали» оперативно-військові групи Львівського УМДБ (на чолі з заступником начальника полковником Фокіним, у складі 27 оперпрацівників, 17 офіцерів і 270 солдатів ВВ) і Тернопільського УМДБ (заступник начальника полковник Хорсун, 15 оперпрацівників, 5 офіцерів і 104 солдати ВВ).

Для порівняння – всього в розробленні даних по ЦП тоді працювало 82 оперативники, 65 офіцерів і 1224 солдати ВВ МДБ³⁹.

В оперативних зведеннях неодноразово описувався портрет «Леміша»: «низького росту, широкоплечий, трохи сутулий, блондин, очі голубі, останнім часом ходить неголеним у поношеному селянському одязі»; «хороший керівник, у роботі конспіративний, енергійний». В «орієнтованні» МДБ УРСР від 2 вересня 1949 р. про «Леміша» сказано: «часто носить простий селянський одяг, так само вдягаються його бойовики. При спілкуванні з населенням «Леміш» і його бойовики поводяться строго конспіративно, кличок і один одного не називають, своє минуле конспірують, звідкіля прийшли і куди будуть пересуватись, ретельно приховують». Також повідомлялось, що «В. Кук говорить спокійно, упевненим голосом, не вимовляє літеру «Л», страждає на хворобу шлунку, тому постійно носить при собі фляжку з настоєм полину, а на нарадах керівного складу особистий кухар готує йому дієтичну гречану кашу». Дещо раніше в агентурно-слідчих матеріалах МДБ УРСР зазначалось: «“Леміш” є одним із самих крупних організаторів і керівників підпілля. Він широко відомий і має значну вагу, а також близькі особисті зв’язки серед активу оунівського підпілля на Україні. Він також широко відомий в колах української націоналістичної еміграції і серед всіх членів Закардонного проводу ОУН»⁴⁰.

«Давав високу оцінку “Лемішу” як енергійному і здібному чоловіку Роман Шухевич, – свідчила на допиті в МДБ УРСР його зв’язкова К. Зарицька й водночас зауважувала, – але завжди підкреслював, що “Леміш” не вміє і не хоче з ним працювати і завжди індивідуально вирішує всі питання». У свою чергу, «Леміш» як організаційний референт Головного проводу ОУН і керівник оунівського підпілля на Волині, Подільському краї і на Сході, завжди ретельно оберігав свої організаційні зв’язки на цій території і при розв’язанні тих чи інших питань уникав радитись з Р. Шухевичем і навіть усував його від участі в керівництві ОУН у цих областях». На загострення суперництва цих лідерів руху опору «Леміша» і «генерала Чупринки», докази наявності якого містяться у документах органів держбезпеки, очевидно вплинуло соціальне походження лідерів підпілля: Р. Шухевич походив з роду священика; його дядько, відомий адвокат, мав рекламну фірму, а В. Кук – з бідної багатодітної селянської родини⁴¹.

Щоб схопити «Леміша», служби МДБ безперервно «полювали» і за його дружиною – членом ОУН «Оксаною». Зберігся «Лист члена Проводу ОУН В. Кука до Р. Шухевича про новини підпілля: спроби більшовицьких каральних органів захопити “Леміша”», написаний у вересні 1949 р. Його перекладено російською мовою, очевидно, в діловодстві МДБ. У ньому В. Кук зазначав: «Брать жену в подполье я не хотел и принял меры, чтобы её легализировать. Наконец удалось мне пристроить её, как переселенку, в одной пересыльной семье в Золочивщине. Так жила она уже два года и совсем аклиматизировалась. Ребёнка определили у моих родителей. Несколько раз ездила домой к ребёнку. Откуда по-

ступил провал мне трудно определить, однако несомненно, что только вследствие предательства. 7.VII.49 пришло МГБ в хату организовывать колхоз: одеты в штатское и военное, и арестовали. Факт произошел так, что один неожиданно ухватил за руки, а другие – за горло и щеки, чтобы арестованная не могла отравиться. На месте был врач, который следил за сердцебиением, и женщина, сделавшая личный обыск. Сразу же ей заявили, что она жена “Лемиша”, что ребёнок находится уже в их руках и т. д., так что выкручиваться не было смысла. Жена созналась, что она действительно является женой “Лемиша”. Он приходит к ней на квартиру, а где находится, она не знает. Не знает ничего и об организации, ибо с 1945 г. никакого участия в организационной работе не принимает. Вообще обращались корректно и всячески стремились склонить жену к тому, чтобы она выдала меня. Заверили её, что меня не убьют, а хотят взять живым и договориться со мной [...].

Жена была уверена, что от меня к ней в дом никто не придёт. Если раньше я приходил, то уже с весны этого года по конспиративным сообщениям в дом никто не приходил. С женой я встречался вне дома в заранее обусловленном месте встречи, а также в обусловленных местах я оставлял через боевика записки.

14.VII. я был на пункте встречи [...], о засаде жена предупредила другую семью, к которой иногда заходили боевики, и от этой семьи боевики 16.VII. узнали о ситуации и сообщили мне.

В хозяйстве большевики находились 4 недели. Ночью – в печи и шкафу, а днём – на чердаке конюшни. Хозяевам, а иногда и арестованной, разрешали свободно ходить во дворе и разговаривать с людьми, которые приходили.

В первый день прихода большевиков сбежала дочь хозяев, а 4.VIII. убежала жена вместе с хозяйкой»⁴².

Все ж сили ворогуючих сторін були нерівними. Кількість повстанців зменшувалась із кожним роком. Як було підраховано, у 1944–1945 рр. відбулося 86 696 боїв з УПА, загинуло 19,8 тис. повстанців, серед яких – 433 командири, у полон потрапило 17 962 осіб. З протилежного боку – 22 тис. вбитих й поранених радянських військовослужбовців. У статистиці пізніших років за цей же період значаться майже 130 тис. убитих і полонених повстанців⁴³.

Щоб зменшити втрати, лідер УПА В. Кук у березні 1950 р. дав керівникам повстанців вказівку, спрямовану на мінімізацію збройних виступів. Рекомендував влаштовувати укриття на межі Станіславської, Дрогобицької і Тернопільської областей⁴⁴.

У цей час проти сил УПА діяли сили, сконцентровані радянськими органами держбезпеки з вересня 1949 р. під кодовою назвою «Шакал». В. Кук разом із Р. Шухевичем, членами Центрального проводу ОУН Р. Кравчуком, референтом СБ М. Арсеничем та іншими брав участь у розробленні схеми «Дажбог», «Орлик» (створення позицій ОУН на Східній Україні) та програми «Олег» – виховання молодих кадрів для поповнення підпілля⁴⁵.

Тим часом кільце облоги навколо лідерів підпілля звужувалося. 5 березня 1950 р. загинув Головнокомандувач УПА Р. Шухевич. На хуторі Тереміж'є (Олеський район Львівщини) розгромлено пункт зв'язку «91» з В. Куком від шефа крайового проводу «Захід–Карпати» Романа Кравчука («Петра»). У 1953 р. загинув начальник зв'язку «Леміша» «Байда». Розкрито низку сховищ-бункерів⁴⁶.

Боротьбу з підпіллям взяв під контроль ЦК Компартії УРСР. У довідці Міністерства державної безпеки УРСР від 23 квітня 1952 р. «Про стан і заходи боротьби з залишками бандоунівського підпілля в Західних областях УРСР» йшлося про «вживання вирішальних заходів щодо розшуку й ліквідації найближчим часом членів т[ак] зв[аного] Центрального “проводу” ОУН Кука, Галаси і Охримовича. Для цієї мети створені із числа кращих і досвідчених чекістів спеціальні оперативні групи»⁴⁷.

Серпневої ночі 1952 р. зустрілися останні члени ЦП ОУН (Б) в Україні В. Кук і В. Галаса в лісі між Золочевом і Бродами та провели таємну нараду, обговоривши складне становище, в якому опинилося збройне підпілля ОУН у Західній Україні. «Ми стоїмо біля краю власної могили, – відзначив лідер УПА В. Кук («Леміш»), – зв'язку з закордоном нема, людей у краї теж майже не лишилося. Друже «Леміш», – сказав його співбесідник, – чому б Вам не піти за кордон, розповісти про справи в терені?». «Я й десяти кілометрів за ніч не пройду, хворий шлунок звалить через кілька переходів. Тим більше, що за кордоном мене вважають терористом. Спробуй я поради́ти їм перечитати «Капітал» К. Маркса, – відразу назвуть більшовицьким агентом. Краще я чесно загину тут, не збираюсь сваритися з тими панамі», – зазначив «Леміш»⁴⁸.

Та все ж боротьба продовжувалась. 14 жовтня 1952 р. до 10-ї річниці УПА полковнику «Лемішу» було присвоєно звання генерал-хорунжого⁴⁹.

Можливо, повстанці ще сподівалися на допомогу Заходу, хоча б моральну. В квітні 1953 р. органи ДБ УРСР перехопили листа В. Кука, підготовленого для передавання на Захід. У ньому тодішню обстановку в підпіллі охарактеризовано так: «Стан організації в цілому катастрофічний [...]. Керівні кадри ліквідовані. Вся робота полягає в самозабезпеченні і збереженні на кращі часи [...]. Довге підпільне життя втомило навіть найсильніших, нервово виснаження, фізична перевтома, хвороби і рани [...]»⁵⁰.

Стан справ «лісовиків» погіршувався з кожним днем. Їхні сили помітно танули: до 1953 р. підпілля було розгромлено в 147 адміністративних районах регіону. Всього на 10 грудня 1953 р. перебувало у розшуці 98 озброєних нелегалів. До серпня 1954 р. зброю не склали близько 70 підпільників⁵¹.

11 липня 1953 р. служба держбезпеки в лісі біля с. Ямпіль Білогірського району на Хмельниччині захопила побратима В. Кука Василя Галасу («Орлана») та його дружину Марію Савчин. Їх доправили в Київ й помістили у внутрішню в'язницю МВС УРСР. Допити розпочалися 14 липня. Дружина відразу ж погодилась на співпрацю з органами

держбезпеки, зокрема, працювати в еміграційному середовищі. Проте, потрапивши до Західного Берліна, вона з'явилася до американського консульства, відмовившись від своїх попередніх обов'язків. Не задумуючись на тим, що своїми діями поставила під загрозу життя чоловіка та двох малолітніх дітей в Україні, ця смілива жінка залишилася жити за кордоном. Пізніше вона опублікувала мемуари, де образно змалювала московських і київських кадебістів, що допитували її⁵¹.

Органи держбезпеки спрямували тепер свої зусилля на В. Галасу, щоб захопити «Леміша». З ним працювали найдосвідченіші чекісти. 21 серпня 1953 р. «Орлан» подав «кілька варіантів щодо можливості зловити живим «Леміша»». 6 листопада 1953 р. за його допомогою у Львівській області було затримано кур'єра В. Кука. Він повідомив, що навесні 1954 р. вони мають зустрітись з «Лемішем» у бункері на околиці Пеняцького лісу, а також видав місця укриття 7 бідонів документів підпілля та 75 тис. «організаційних» карбованців⁵³.

Щоб остаточно ліквідувати підпілля, вищі партійні органи республіки посилили контроль за діяльністю місцевого МВС. ЦК КПУ, вказавши йому на незадовільну роботу щодо «повного розгрому націоналістичного підпілля» 15 березня 1954 р. доручив трьом своїм членам «розглянути доповідну записку начальника УМВС Хмельницької області т[овариша] Руденка про причини провалу операції по ліквідації члена так званого Центрального проводу ОУН «Леміша» і пропозиції подати Президії ЦК КП України до 1 квітня ц[ього] р[оку]»⁵⁴.

Безпосереднім розшуком та арештом В. Кука зайнялась оперативна група КДБ УРСР під кодовою назвою «Пастка». Відбулося це в Іванківському лісі Львівської області. Для зустрічі з «Лемішем» підготували один із підземних бункерів, у якому він зупинявся в 1947–1952 рр. Укриття розмінували, всередині побілили, висушили примусами, і загалом надали йому обжитого вигляду. Там же замаскували радіосигнальні апарати «Тривога», вивівши антени під кору дерев. У ніч з 20 на 21 квітня 1954 р. вселили туди трьох спецагентів. Історію захоплення Головнокомандувача УПА 23 травня 1954 р. реалістично описано в дослідженнях на основі оперативних звітів учасників тих подій, що збереглися в спецархівах⁵⁵.

У ніч на 23 травня йшов дощ. Один з спецагентів вийшов на поверхню подихати свіжим повітрям і почув тріск гілок у кущах. «Чи-чи-чи» – почувся характерний умовний сигнал підпільників, що імітували клекіт лісного птаха. До бункера прибули В. Кук і його дружина Уляна Крюченко та два охоронці – Володимир Задворний («Довбуш») і Михайло Фенін («Назар»). Детально розпитавши присутнього в бункері, «Леміш» сказав йому йти за рушником, щоб зав'язати очі бойовикам (їх залишили на деякій відстані від бункера), а сам з дружиною пішов в укриття. В бункері був порядок. Один із охоронців смажив на гасниці картоплю для гостей. Уже на допиті В. Кук пригадав, що його насторожило тремтіння рук того, що смажив картоплю, та й бойовик, який зустрічав, йшов у бункер, не знявши чобіт; також впали в око наявність хороших продуктів, радян-

ських книг. Проте тоді вони були дуже втомлені після тривалого переходу і бажали відпочинку під охороною «друзів-бойовиків»⁵⁶.

Помивши ноги, «Леміш» ліг на нари відпочити. Перед цим попросив бойовика почистити американського автомата, подарованого йому Василем Охрімовичем. Нічого не підозрюючи, він показав йому, як розбирати цю новітню зброю. Коли подружжя поснуло, два бойовики знешкодили автомата, витягли з-під подушки Уляни пістолет і накинулись на сплячих...⁵⁷.

«Скільки вам заплатили?!» – гнівно запитав «Леміш». «Ми заарештували вас за наказом «Орлана» – відповіли останні. Коли обшукували затриманих, Уляна попросила светр і при цьому сказала: «Якщо ви боїтесь, що прийму отруту то вона у жакеті». На В. Кука накинули фуфайку. «Чи немає у вас вина?» – раптом попросив «Леміш». Коли спиртного не виявилось, він іронічно зауважив: «Ех, люди-люди, як вам не совісно. Такий момент, і чарки вина немає». Затриманих посадили у Газ-67 і відправили до Львова, а звідти – спеціальним авіарейсом до Києва»⁵⁸. Так описувалося затримання Уляни і Василя Куків органами МВС у спецдокументах.

Про свій арешт В. Кук згадував так: «Я йшов на Волинь, щоб зустрітися з провідником В. Галасою, але 18 серпня 1953 року він був захоплений провокаторами КДБ. Ці ж провокатори захопили і мене 23 травня 1954 року»⁵⁹. А дещо раніше, в березні, КДБ не зміг використати в своїх цілях заарештованого лідера УПА Охрімовича, який заявив: «моя совість не дозволяє брати участь у захопленні “Леміша”». 18 травня його розстріляли в Києві за вироком військового трибуналу КВО від 29 березня 1954 р.⁶⁰

Що ж до В. Кука, то оперативники задоволено відзначали: «На слідстві веде себе спокійно, показання дає без особливих відмов». Та, як виявилось, останні раділи зарано. «Леміш» повів умілу гру з супротивником, що розтягнулася на роки⁶¹.

Захоплення В. Кука, що значився під грифом «300» та його дружини, закодованої цифрою «88», трималося в глибокій таємниці. Про це знало лише обмежене коло співробітників КДБ та верхівки ЦК КПУ. Річ у тім, що органи КДБ мріяли використати їх з метою морально-політичного розгрому націоналістичних центрів за кордоном та з метою розпаду оунівських елементів усередині країни. Виношувалися далекоглядні плани щодо використання «Леміша» в налагодженні контактів із Західним представництвом Української головної визвольної ради (ЗП УГВР) для впровадження туди своєї агентури та перехоплення каналів зв'язку закордону з підпіллям⁶².

Оскільки В. Кук потрапив в епіцентр задуму кадебістів, очевидно це і врятувало йому життя. Коли ж журналісти поцікавились у нього, яка його думка з приводу цього, він відповів: «Спочатку вони думали виманити Бандеру, посилаючи ніби від мого імені фальшиві радіограми [...], але Служба Безпеки (йдеться про СБ ОУН – Авт.) встановила, що ці радіограми фальшиві, й тоді КДБ вбило Бандеру в Мюнхені»⁶³. Після

смерті С. Бандери склалася інша політична ситуація, керівники СРСР хотіли в очах світової громадськості створити ілюзію демократії, випустивши із тюрем багатьох політичних в'язнів, «і тоді, – як зазначав В. Кука, – вбивати мене їм було просто не вигідно»⁶⁴.

26–27 листопада 1954 р. за участю В. Кука і саперів у лісі Рогатинського району Станіславської області викопали 7 бідонів документів, включаючи адреси, шифри і коди для листування із закордонними центрами, США, Канадою, Італією, Аргентиною. Проте «Леміш» тривалий час не хотів розкривати змісту своїх записів, відмовлявся називати місця схованок ще не викритих підпільників⁶⁵.

Коли заарештований перебував у внутрішній в'язниці КДБ УРСР у Києві й майже не доторкався до їжі, оперпрацівники запитували, чому той погано їсть (боялися, що «особливо небезпечний злочинець» заморить себе голодом). Проте Василь Степанович заспокоював їх: «Якби я хотів умерти, то давно зробив би це – у мене є свої способи ще з польських часів...». І переводив розмову в жартівливе русло: «От ви заведіть мене в ресторан, випили б винця або горілочки, дивися й апетит з'явився б»⁶⁶.

«300-й» намагався за будь-якої нагоди поліпшити свої життєві умови, скаржився, що в тюрмі він морально розбитий, йому важко тут писати. «88-ма» теж перебувала в депресії, навіть не цікавилася долею своєї дитини, що залишалася на «волі», часто сміялася на одинці з собою», – про це доповідали пильні тюремники. То ж певні служби намагались внести в тюремне життя ув'язнених якусь розрядку. 20 грудня 1954 р. адміністрація ВТ КДБ дозволила В. Куку відзначити день народження дружини тут же всередині приміщення. В подарунок було передано від КДБ УРСР коробку цукерок⁶⁷.

Перебуваючи під постійним наглядом у внутрішній тюрмі КДБ, В. Кука і тут вдавався до всіляких конспіративних хитрощів: на прогулянках кілька разів лякав капелюхом, немов би обтрушуючи, то по одній, то по другій нозі, показуючи 64-й номер своєї камери для інших ув'язнених; залишав умовні позначки на стінах у туалеті; в книгах позначав певні слова та просив передати літературу дружині⁶⁸.

На початку 1955 р. В. Кука відправили в Москву. Перебував він тут з 8 лютого до 17 березня. Дізнання, що проводили з ним оперативники КДБ СРСР, мало й позитивне значення. З санкції Генерального прокурора СРСР йому було дозволено з квітня 1955 р. знаходитися в одній камері разом з дружиною Уляною. Він умовляв її вести себе з органами гнучкіше, розсудливіше. Тут він написав «Декларацію» про політичне визнання перемоги радянської влади. «Леміш» також домогся звільнення із спецпоселення та таборів своїх рідних і дружини. Повернулися в рідне село із Мордовії його батько Степан, із Іркутської області – мати Парасковія⁶⁹.

На утримання «300» і «88» було виділено кошти: придбано пристойний одяг, забезпечено дієхарчування, організовано кваліфіковану медичну допомогу, налагоджено перегляд «ідейно витриманих» фільмів

та хронік. Надано також можливість відвідати окремі музеї, підприємства, колгоспи, зокрема, В. Кук оглянув заповідник Асканія Нова⁷⁰.

Для перевиховання «бандоунівця» – проведення відповідних бесід з В. Куком – органи відрядили досвідченого працівника КДБ, юриста за освітою Георгія Саннікова, який уже встиг повоювати й у Західній Україні. Як згадував останній потім у своїх мемуарах «Велике полювання», між ними «майже рік тривали дискусії про історію, політику, національне питання». Усе ж окремі дослідники підкреслювали: як не студіював молодий офіцер праці з історії «українського буржуазного націоналізму», взяти гору в дискусіях над ерудованим В. Куком, який досконало знав твори В. Леніна, було складно. В запалі співбесіди молодий офіцер іноді висловлював такі «крамольні судження», які його секретарці доводилося потім стирати на плівці⁷¹.

Як розповідав Г. Саннікову один із керівників КДБ УРСР, В. Кук «так і не пішов на співробітництво з нами, залишався на своїх позиціях переконливого борця за “незалежну вільну Україну”»⁷².

У серпні 1959 р. В. Кука разом з дружиною поселили у Києві, у будинку, що належав КДБ, де також мешкав капітан Павленко. А наступного року, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 липня 1960 р. № 139/82, його і дружину було помилувано і звільнено від кримінальної відповідальності. 21 липня голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко підписав постанову про їхнє звільнення з ув'язнення та повернення їм грошей і речей, відібраних під час арешту⁷³.

19 вересня 1960 р. В. Кук по радіо зачитав звернення до українців в еміграції, яке потім неодноразово транслювали та опублікували у газеті «Вісті з України», що мала розповсюджуватися серед українців у діаспорі. Всього в 1960–1961 рр. КДБ організував понад 200 викривально-компрометаційних виступів колишніх учасників руху опору з «покаяльними» заявами⁷⁴.

Подружжю було надано квартиру по вул. Річицькій, 2, видано 1000 крб. для господарських потреб та призначено охорону «з метою недопущення здійснення з боку націоналістичних елементів провокаційних дій». Не припинялось і стеження за В. Куком. Його здійснювали псевдонаглядачі: «Тетяна», «Ольга», «Дмитро». Проте «Леміш» і тут залишався самим собою, завдаючи зайвих клопотів чекістам: всіляко уникав зовнішнього спостереження, самовільно виїжджав до Ленінграда тощо⁷⁵.

Сім'я Куків з часом переїхала у нову двокімнатну квартиру на вул. Чудновського в Дарниці. Пізніше, вже після 1991 р., навідались в Україну і відвідали В. Кука керівники СБ ЗП УГВР із Мюнхена, які з'ясували причини загибелі Р. Шухевича, обставини затримання В. Кука 20 грудня 1954 р. На їхнє прохання він написав «Роз'яснення до документів, що їх 1951–1953 рр. отримав ЗП УГВР за кордоном від ОУН з України»⁷⁶.

Доречно коротко розповісти і про сина В. Кука. Народився він 1947 р. Підпільне життя батьків відбулося на долі хлопця. Дворічного

Юрка забрали в дядька Івана та відправили у спеціальний дитячий будинок ім. Н. Крупської в м. Жданів (нині – Маріуполь), а потім – у Петровський дитячий будинок, де в документах він значився: «Юрій Антонович Чоботар, 1946 року, уродженець м. Сталіно». Вихователі інформували спецслужби, що хлопець добре малює і танцює, бере участь у художній самодіяльності. Про батьків розповідає: «Мама у в'язниці, а батько – комуніст, розстріляний у Греції, звідтіля й приїхав». У квітні 1957 р. вони ж повідомляли, що в третьому класі спецбудинку навчається Ю. Чоботар, хлопчик гарно вчиться, багато читає, захоплюється шахами, в дітей користується авторитетом.

У 1960-х рр., після звільнення батьків із тюремного ув'язнення, Юрій отримав у Києві вищу кібернетичну освіту і вступив до аспірантури⁷⁷.

22 грудня 1960 р. В. Кук написав заяву начальнику Архівного управління при РМ УРСР з проханням прийняти його на роботу. В заяві він зазначав: «Бажано було б, щоб я міг працювати по науковій обробці матеріалів XVIII–XIX ст., зокрема тих, що стосуються політичних організацій і повстанських рухів на Україні. Відносно моїх фактичних знань, необхідних для праці [...], то вони в мене є, але немає у мене на це потрібних писаних документів». В автобіографії, датованій тим же днем, він пояснював: «Навчання в університеті я не закінчив тому, що був арештований польською поліцією, а згодом і засуджений польським судом до тюремного ув'язнення за політичну діяльність, направлену проти поневолення польським урядом українців, які проживали в Польщі»⁷⁸. Очевидно, питання щодо прийому на роботу В. Кука погоджувалось у вищих інстанціях, оскільки, як видно з копії наказу по ЦДІА УРСР від 28 липня 1961 р., його було зараховано до історичного архіву старшим науковим співробітником лише з 1 серпня 1961 р.⁷⁹

В. Кук працював сумлінно. Свою роботу узагальнив у статті: «Документальні матеріали фонду Генеральної військової канцелярії та особливості їх каталогізації» (1966). У 1964 р. без відриву від виробництва він закінчив історико-філософський факультет Київського державного університету. 25 квітня 1969 р. написав заяву директорів Центрального державного історичного архіву УРСР В. В. Кузьменку з проханням звільнити його «від праці в ЦДІА УРСР у зв'язку з переходом на роботу в Інститут історії АН УРСР». Його було звільнено 29 квітня того ж року й видано довідку від 28 квітня 1969 р., що він «дійсно працював у ЦДІА УРСР по трудовій угоді старшим науковим працівником з 5 січня по 1 серпня 1961 р.». Отже, документально зафіксовано увесь трудовий шлях В. Кука в архівній установі⁸⁰.

Робота з документами викликала в нього дослідницький інтерес, що втілювалося в низці праць з історії України. Він підготував розділ «Професійні освітні установи Міністерства фінансів України» до книги «Державні установи в Україні до 1917 р.» (1966) та публікацію епістолярних документів «Листи О. П. Мишуги» (1967). Згодом В. Кук захопився легендарною постаттю музичного мистецтва України кінця XVIII – початку XIX ст. – А. Веделем. З'явилися його джерелознавчі

дослідження: «Композитор, диригент, співак (А. Ведель)» (1967), «З минулого (про Артема Веделя)» (1967). Цю тематику В. Кук розробляв, працюючи у 1969–1972 рр. виконуючим обов'язки старшого наукового співробітника відділу історіографії та джерелознавства в Інституті історії АН УРСР. У його доробку цього часу: «Нові дані про Артема Ведельського-Веделя» (1969), «Нові документальні дані про життя Ведельського-Веделя у Харкові (1796–1798)» (1970). Також на основі архівних документів він підготував статті: «Канцелярський курінь у Глухові» (1969), «М. П. Дилецький та його музична спадщина» (1969), «Харківські школи. Колегія та додаткові класи» (1970), «Уточнення життєпису (до 250-річчя від дня народження Г. С. Сковороди)» (1971).

В. Кук написав деякі статті до «Української радянської енциклопедії» (1969–1970), підготував кандидатську дисертацію «Роль селянського пореформеного банку в проведенні аграрної столипінської реформи на Україні». Проте за вказівкою ЦК КПУ її було покладено «під сукно»⁸¹.

У червні 1972 р., коли почалася друга хвиля арештів дисидентів, на В. Кука та його співавтора Ярослава Дзиру за підготовку до друку видатної пам'ятки козацького літописання хроніки полковника Григорія Граб'янки КДБ завело нову справу. Їх обох було звільнено з Інституту історії АН УРСР. Тоді ж звільнили й інших науковців, які втратили право друкувати свої праці аж до «перебудови». Було закрито й наукову тему В. Кука – «Українське національне питання і українські політичні партії на західноукраїнських землях. 1918–1941 роки». Після звільнення йому ледве вдалося влаштуватися на роботу агентом в «Укрпобутрекламу», де він працював до виходу на пенсію у 1986 р.⁸²

Заглиблюючись у власні спогади, зазначу, що мені пощастило працювати разом з В. Куком декілька місяців у 1962 р. Закінчуючи 5-й рік навчання на кафедрі архівознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка і готуючи дипломну роботу, я влаштувався на тимчасову роботу архіваріусом в ЦДІА УРСР у м. Києві. А в цей час, як уже вказувалося вище, тут працював Василь Степанович. Він займався каталогізацією фондів, а я за дорученням тодішнього директора історичного архіву М. Тесленка виявляв документи та рідкісні видання з історії м. Києва. Моє ж робоче місце знаходилося у кімнаті групи наведення довідок. Тут же трудилась над біографічними довідками Світлана Гнедаш, ветеран архівної справи. Інколи з метою виявлення необхідних відомостей я заходив у кімнату каталогів, де й бачив В. Кука. Він привернув увагу вмінням розпочати розмову з чогось цікавого, що спонукало співбесідника слухати уважно. Вишуканими манерами в поведженні з колегами набув високого авторитету серед архівістів. Швидко поширилися й чутки про його чудову пам'ять, про досконале знання творів В. Леніна, що для фахівців і особливо випускників історичних вузів мало на той час визначальне значення. Згодом перехід В. Кука з архівної системи на роботу в інші установи надовго розвів наші дороги.

Хоч інколи я й зустрічав його на вулицях чи в магазині, оскільки ми багато років проживали в Києві у Дарниці на сусідніх вулицях: він – на вул. Чудновського, я – на проспекті Миру.

Лише 1-го листопада 2002 р., після тривалої перерви, ми зустрілися у діловій, але святковій обстановці в Колонному залі ім. М. Лисенка Національної філармонії України на урочистостях з нагоди 150-річчя Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, куди були запрошені як колишні працівники цієї установи. Після офіційної частини та огляду документальної виставки, розгорнутої в фойє, гості зійшлися на фуршет біля столиків. Відділившись з гурту, В. Кук підійшов до мене. Був він у доброму настрої, і як давній знайомий приємно усміхався. Налаштовуючись на дружню розмову, ми взяли два фужери з шампанським і перейшли до розмови.

Василь Степанович з цікавістю запитав, чим займається ЦДАМЛМ України у нових умовах. Розмовляти нам було легко й невимушено, і було про що, оскільки архів-музей у той час не стояв осторонь від культурного життя в столиці. Діяльність Народного руху України, творчих спілок у роки перебудови і незалежності України помітно вплинули й на його роботу. В щорічнику «Україна. Наука і культура» (вип. 25) за 1991 р. та 1993 р. (вип. 26–27), з ініціативи нашої установи з'явилися друком спогади багаторічного в'язня сталінських концтаборів Надії Віталіївни Суровцевої. Також після передавання з ЦДІАК України (завдяки архівістам Л. З. Гісцовій та Д. М. Топчій) у ЦДАМЛМ України особових документів В. Стуса в архіві-музеї було започатковано фонд цієї легендарної постаті. З інтересом було сприйнято відкриття за участю представників Спілки письменників України та Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН України виставки документів «Троє Василів». Задум розгорнути таку експозицію в архіві-музеї про життя і творчість В. Еллана-Блакитного, В. Чумака та В. Стуса ініціювали досвідчені науковці архіву-музею М. Ходоровський і В. Шепелюк. Було видруковано також підготовлену мною публікацію «Документи про роботу Василя Стуса в ЦДІАК України» в збірнику «Архівознавство, археографія, документознавство» (К., 2000. – № 2). Цією публікацією В. Кук зацікавився особливо і попросив виготовити з неї ксерокопію. Тоді ж він і дав мені свою візитку у вигляді розгорнутої книги з оригінально оформленим екслібрисом.

Через декілька днів, виготовивши ксерокопію, я зателефонував Василю Степановичу. Він послухавши, й, очевидно, забувши про нашу розмову, порадив передати ксерокопію в офіс своєї організації. Я голосно назвав своє прізвище. В. Кук, після невеличкої паузи, впізнавши мене по голосу, попросив вибачення і відразу ж призначив зустріч на платформі станції метро «Лівобережна». Ми сіли на лавочці тут же при виході з поїзда. Я віддав йому копію публікації. Трохи порозмовлявши – ми розійшлися. Хіба ж думав я тоді, що це була наша остання зустріч. Виглядав В. Кук досить бадьоро. Він був у розквіті творчих сил. Активно займався громадською роботою: брав безпосередню участь у діяльності Головної бурави Всеукраїнського братства ОУН і УПА, а також

Київського братства ОУН і УПА, був головою наукового відділу Всеукраїнського братства ОУН і УПА. Часто виступав із лекціями і статтями про історичне минуле. З'явився його спогад «У річницю смерті Головного командира УПА генерал-хорунжого Романа Шухевича» (1996). А потім: брошура «Генерал Роман Шухевич – Головний командир УПА» (К.: Бібліотека українця, 1997); спогади про Степана Бандеру, Дмитра Грицяя, Григорія Дем'яна, Дмитра Мирона, опубліковані в періодичних виданнях; численні інтерв'ю в пресі⁸³.

У вересні 2010 р. у львівській літературній агенції «Піраміда» вийшла книжка «“Особые папки” Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1946 рр.» (упорядники Я. Дашкевич і В. Кук, автор передмови – В. Гриневич). Це видання потрапило до переліку найкращих книжок Львівського форуму видавців 2010 р. Як зазначалось у цій книжці, «Лише за рік НКВС провів близько десяти тисяч воєнних операцій проти УПА, застосувавши артилерію й авіацію, що спричинило великі втрати серед цивільного населення. Відбувалася насильна мобілізація українських юнаків до Червоної Армії»⁸⁴. В доповнення до цього в сучасній пресі повідомлялось: «130 тисяч вояків УПА загинуло від рук НКВС, 500 тисяч мирних жителів відправлено до Сибіру»⁸⁵.

Про смерть В. Кука на 95-му році життя я довідався із повідомлення по радіо 9 вересня 2007 р. А наступного дня клали квіти біля його домовини в Будинку вчителя ветерани УПА, наукова громадськість, архівісти. Після поминального молебня у Володимирському соборі домовину відправлено на Львівщину, де за участю голови облдержадміністрації П. Олійника з належними почеснями було поховано генерал-хорунжого В. Кука в Красному на місцевому цвинтарі. 11 вересня 2007 р. газета Конгресу українських націоналістів «Незборима нація» надрукувала пам'ятне повідомлення: «Помер останній Головнокомандувач УПА Василь Кук». В цій же газеті Марія Римар і Наталія Улинець вмістили виступи його побратимів та поезію з щемкою назвою «Прощання з епохою».

*Прощай, Герою України,
Прощай, наш друже дорогий,
Твої діла нам не забути,
А твій наказ для нас святий.*

У своїй останній праці, записаній із вуст В. Кука журналістами, він, за три дні до смерті, 6 вересня 2007 р., переглянувши макет книжки та схваливши проект обкладинки, підсумував: «Наш народ три сотні літ не мав своєї державності. Його національна еліта постійно знищувалася окупантами. Це тяжкий спадок минулого, який виправиться тоді, коли в політику увійде покоління, народжене під час незалежності»⁸⁶.

Користуючись нагодою, дякую заступнику директора ЦДІАК України Л. Демченко за надану мені можливість ознайомитися з особовою справою В. Кука та директору ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного Н. Топішко – за рідкісні фотознімки для публікації.

В. Кук під час інтерв'ю про сталінські репресії в Західній Україні. Кадр із кінофільму «Кров людська», 1994 р. – ЦДКФФА України ім. Г. Пшеничного, од. обл. 11746-1.

В. Кук (зліва) виступає перед учасниками Міжнародної конференції «ОУН і УПА в боротьбі з нацизмом та імперіалізмом» під час відвідання Меморіального комплексу Степана Бандери; с. Старий Угринів Калуського району Івано-Франківської області, травень 1995 р. – ЦДКФФА України ім. Г. Пшеничного, од. обл. 02-19575.

Візитна картка В. Кука, 2002 р., м. Київ.

¹ Історія міст і сіл. Львівська область. – К., 1968. – С. 183.

² Йдеться про кн.: *Кук В.* УПА в запитаннях і відповідях Головного командира. – Львів, 2007. – С. 9.

³ Там само. – С. 10–11.

⁴ Там само. – С. 11.

⁵ *Веденев Д.* Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. – К., 2007. – С. 28.

⁶ Там само. – С. 32.

⁷ *Кук В.* УПА в запитаннях і відповідях Головного командира... – С. 14.

⁸ Енциклопедія українознавства: перевид. в Україні. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 421; *Гошовський Богдан* (1907) – дитячий письменник і редактор видань для дітей, родом з Галичини. Редактор журналів «Малі друзі» (1937–1948) і «Молоді друзі», журналу для молоді «Дорога» (1937–1944), видань «Моя книжечка» (1940–1944) та ін. Засновник видавництва на еміграції: «Нашим дітям» (1945), «Євшан-зілля» (1950) і гол[ова] Об'єднання Працівників Дитячої Літератури (з 1946 р.); автор дитячих оповідань (псевдоніми: Дідусь, Б. Данилович), збірки «Китиця квіток», статей про дитячу літературу «Рожне поле» та ін. Енциклопедія українознавства... – Т. 10. – С. 3699; *Чемеринський Орест* (1910–1942), політичний діяч і публіцист родом з Золочева. Діяч ОУН у Галичині, згодом член Проводу Українських Націоналістів, референт пропаганди, керівник Націоналістичної Пресової Служби в Берліні (1935–1940); у 1941 р. учасник похідних груп ОУН, співредактор «Українського Слова» у Києві (1941). Автор праць (під псевдо[німом] Я. Оршан): «Де стоїмо» (1937), «Der ukrainische politische Gedanke in den letzten hundert Jahren» (в «Uhr. Nationalismus», 1939). Розстріляний німцями разом з дружиною Дарією Гузар у Києві.

⁹ *Кук В.* УПА в запитаннях і відповідях Головного командира... – С. 13.

¹⁰ Зазначені відомості подаю за «Автобіографією» В. С. Кука, цитованою в статті: *Коваль Р.* Щастя і трагедія Василя Кука // Незборима Нація. – 2003. – № 1 (203), січ. 2003 р. Очевидно, автобіографічний рукопис 1930-х років не зберігся, оскільки Коваль у згаданій статті посилався на працю: *Кук В.* Василь Кук – полковник Василь Коваль. Автобіографія. – К., 10 черв. 1995 р. (На правах рукопису).

¹¹ *Кук В.* УПА в запитаннях і відповідях... – С. 15.

¹² *Веденев Д.* Одиссея Василя Кука... – С. 38.

¹³ *Кук В.* УПА в запитаннях і відповідях... – С. 15.

¹⁴ *Веденев Д.* Одиссея Василя Кука... – С. 39.

- ¹⁵ Коваль Р. Щастя і трагедія Василя Кука // Незборима нація. – 2003. – № 1 (203). Шухевич Роман у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – К., 2007. – Т. 2. – С. 528.
- ¹⁶ Коваль Р. Щастя і трагедія Василя Кука // Незборима нація. – 2003. – № 1 (203).
- ¹⁷ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 46–47.
- ¹⁸ Шухевич Роман у документах радянських органів державної безпеки... – Т. 2. – С. 529; Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 48.
- ¹⁹ Там само. – С. 51.
- ²¹ Кук В. Акт відновлення Української держави (30 червня 1941 р.). – К. ; Львів. – 2001. – С. 5.
- ²² Енциклопедія українознавства... – Т. 1. – С. 87; Веденеев Дмитрий. Одиссея Василя Кука... – С. 64–65.
- ²³ Там само. – С. 75.
- ²⁴ Там само. – С. 75–76.
- ²⁵ Там само. – С. 78; Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відповідально...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА 1940–1950 рр. – К., 2006. – С. 155–156; Шухевич Роман у документах радянських органів безпеки (1940–1950). – К., 2007. – Т. 1. – С. 557–559.
- ²⁶ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 78–79; Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відповідально...». – С. 151; Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. – К., 2007. – С. 155.
- ²⁷ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 88.
- ²⁸ Там само. – С. 101–103.
- ¹⁹ Там само. – С. 154–155.
- ³⁰ Там само. – С. 96–97; Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952: документи і матеріали. – Львів, 1991. – С. 73–74.
- ³¹ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 97; Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952... – С. 73.
- ³² В цих же виданнях.
- ³³ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 145.
- ³⁴ Там само. – С. 125.
- ³⁵ Кук В. УПА в запитаннях і відповідях... – С. 22, 34–35; Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952... – С. 237. Тут зазначено «Присяга вояка Української Повстанської Армії», затверджена УГВР і введена наказом ГВШ [Головного Військового Штабу], ч. 7 з 19. VII. 1944.
- ³⁶ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 113.
- ³⁷ Там само. – С. 112, 114.
- ³⁸ Там само. – С. 41, 115.
- ³⁹ Там само. – С. 124.
- ⁴⁰ Шухевич Роман у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)... – Т. 2. – С. 401; Т. 2. – С. 530; Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відповідально...». – С. 163.
- ⁴¹ Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів... – С. 57; Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відповідально...». – С. 160; Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 101.
- ⁴² Шухевич Роман у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)... – Т. 2. – С. 356–357.
- ⁴³ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 98.
- ⁴⁴ Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відповідально...». – С. 131.
- ⁴⁵ Там само. – С. 135.
- ⁴⁶ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука... – С. 119, 121–122.

- ⁴⁷ Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2001. – Т. 3. – С. 454, 460.
- ⁴⁸ *Веденєв Д. В., Биструхін Г. С.* «Повстанська розвідка діє точно й відповідально...». – С. 139.
- ⁴⁹ Там само. – С. 157.
- ⁵⁰ *Веденєв Д.* Одиссея Василя Кука... – С. 159–160.
- ⁵¹ Там само. – С. 159.
- ⁵² Там само. – С. 85–86.
- ⁵³ Там само. – С. 162.
- ⁵⁴ Літопис УПА... – Т. 3. – С. 536.
- ⁵⁵ *Веденєв Д.* Одиссея Василя Кука... – С. 163.
- ⁵⁶ Там само. – С. 163–164.
- ⁵⁷ Там само. – С. 164.
- ⁵⁸ Там само. – С. 165.
- ⁵⁹ Там само. – С. 146; *Веденєв Д.* Одиссея Василя Кука... – С. 162.
- ⁶⁰ Там само. – С. 159.
- ⁶¹ *Кук В.* УПА в запитаннях і відповідях. – С. 74.
- ⁶² *Веденєв Д.* Одиссея Василя Кука... – С. 159.
- ⁶³ Там само. – С. 165.
- ⁶⁴ Там само. – С. 166; *Веденєв Д.* Одиссея Василя Кука... – С. 162, 166–168; *Веденєв Д. В., Биструхін Г. С.* «Повстанська розвідка діє точно й відповідально...». – С. 153, 177.
- ⁶⁵ *Веденєв Д.* Одиссея Василя Кука... – С. 167.
- ⁶⁶ *Веденєв Д. В., Биструхін Г. С.* «Повстанська розвідка діє точно й відповідально...». – С. 149.
- ⁶⁷ *Веденєв Д.* Одиссея Василя Кука... – С. 167.
- ⁶⁸ *Веденєв Д. В., Биструхін Г. С.* «Повстанська розвідка діє точно й відповідально...». – С. 153.
- ⁶⁹ *Веденєв Д.* Одиссея Василя Кука... – С. 168.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Там само. – С. 169.
- ⁷³ Там само. – С. 170.
- ⁷⁴ Там само. – С. 171.
- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ *Веденєв Д. В., Биструхін Г. С.* «Повстанська розвідка діє точно й відповідально...». – С. 156.
- ⁷⁸ ЦДІАК України. Особова справа В. С. Кука.
- ⁷⁹ *Гирич І. Б.* Іван Бутич – патріарх архівної справи // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 279.
- ⁸⁰ ЦДІАК України. Особова справа В. С. Кука.
- ⁸¹ *Коваль Р.* Щастя і трагедія Василя Кука // Незборима нація. – 2003. – № 1 (203); *Веденєв Д.* Одиссея Василя Кука ... – С. 173.
- ⁸² *Веденєв Д.* Одиссея Василя Кука ... – С. 174.
- ⁸³ *Коваль Р.* Щастя і трагедія Василя Кука // Незборима нація. – 2003. – № 1 (203).
- ⁸⁴ Інформація КІУС // Літературна Україна. – 2011. – 10 лют. (№ 6).
- ⁸⁵ *Чорногуз О.* Кремлівська провокація // Літературна Україна. – 2011. – 26 трав. (№ 21).
- ⁸⁶ *Кук В.* УПА в запитаннях і відповідях ... – С. 77.

УДК 930.253(044)(477)“18/19”

Андрій Катренко, Ярослав Катренко

**«СЛАВА ВАМ, НЕВТОМНОМУ ДІЯЧЕВІ
НА РІДНОМУ ПОЛІ!...»**

У публікації подано листи кін. XIX – поч. XX ст. відомого українського вченого та громадсько-культурного і політичного діяча Михайла Федоровича Комарова до М. С. Грушевського, які містять важливі відомості про діяльність їхнього автора.

Ключові слова: М. Ф. Комаров, листи, відомості, М. С. Грушевський, Україна, кін. XIX – поч. XX ст.

В публикации представлены письма конца XIX – начала XX в. известного украинского ученого, общественно-культурного и политического деятеля Михаила Федоровича Комарова к М. С. Грушевскому, которые содержат важные сведения о деятельности их автора.

Ключевые слова: М. Ф. Комаров, письма, сведения, М. С. Грушевский, Украина, кон. XIX – нач. XX в.

The publication includes the letters of the end XIX – beginning XX century of well-known Ukrainian scientist, social-cultural and political activist Mykhailo Fedorovich Komarov to M. S. Hruschevs'kyi, that contain important information about the activity of their author.

Key words: M. F. Komarov, letters, information, M. S. Hruschevs'kyi, Ukraine, end XIX – beginning XX century.

Слова, що стали назвою цієї публікації, належать великому українському композитору та громадсько-культурному і політичному діячеві Миколі Віталійовичу Лисенку. Вони написані ним у листі від 21 січня 1906 р. до Михайла Федоровича “а і по суті сумарно визначили оцінку ролі останнього в розвитку української науки і культури, згуртуванні національно свідомої інтелігенції в умовах, коли територія України була розірваною між Російською і Австро-Угорською імперіями, а український народ зазнавав національного, політичного і соціального гноблення.

Ім'я М. Комарова, знаного українського бібліографа, літературознавця, лексикографа, фольклориста, перекладача, історика-популяризатора, громадсько-культурного і політичного діяча, є добре відомим у науково-культурних колах. Однак, не зайвим буде, особливо для широких верств населення, ще раз розповісти про основні факти із його життя й творчості і таким чином підготувати до сприйняття публікації його листів до Михайла Сергійовича Грушевського.

М. Комаров народився 11 (23) січня 1844 р. в слободі Дмитрівка Павлоградського повіту Катеринославської губернії (нині с. Дмитрівка Петропавлівського району Дніпропетровської області) в сім'ї дрібного службовця. Батько, росіянин за походженням, із дитячих років жив в Україні. Мати українка. Він закінчив Катеринославську гімназію. У 1863–1867 рр. навчався в Харківському університеті на юридичному факультеті.

© Андрій Катренко, Ярослав Катренко, 2011

(Не виключено, що студент Михайло знав дещо про культурно-освітню діяльність молодіжної Харківської громади (1861–1864), що мала яскраво виражене демократичне і національне спрямування та частково політичне забарвлення¹. Водночас недовго працював учителем у с. Гаврилівка поблизу Харкова; тоді ж записував народні пісні, перекази, думи. Результатом останнього стала його публікація «Два варианта южно-русской народной думы про Савву Чалого» («Екатеринославские губернские ведомости», 1865, № 22).

Закінчивши Харківський університет у 1867 р., М. Комаров влаштувався на роботу в м. Острогозьку Воронежської губернії, де спочатку працював кандидатом на судові посади, а потім перейшов у адвокатуру². Проживаючи в цьому місті, він не полишив ті початкові світлі поривання, що зародилися в його душі ще в студентські роки: прагнення ознайомитися з духовними скарбами народу, поширити знання серед трудових верств населення. Про це свідчить те, що ним перекладено на українську мову популярні книжки Олександра Іванова (Строніна) і надруковано, з певними змінами, в Києві у 1874 р. – «Розмова про небо та землю», «Розмова про земні сили», а також надіслано у Південно-Західний відділ (Київ) Російського-географічного товариства збірку фольклорних матеріалів, що не були опубліковані через ліквідацію цього відділу, звинуваченого царською владою в українському сепаратизмі³.

Наприкінці 1879 р. М. Комаров переїхав до Києва і почав працювати адвокатом. Тут він познайомився з провідними діячами Київської (Старої) громади, що в умовах неймовірно важких суспільно-політичних обставин Російської імперії захищала національно-культурні права українського народу та активно примножувала національні духовні цінності й залучала бажаючих до праці на рідному науковому і культурному полі⁴. Можна з певністю стверджувати, що саме під впливом київських старогромадівців Михайло Федорович остаточно утвердився в своїх суспільно-політичних і національних поглядах і в напрямі своєї науково-культурної праці. Про це свідчать, зокрема, підготовлені і опубліковані ним тут праці⁵. Він уже брав практичну участь у національно-культурній діяльності київських громадівців, про що свідчить запис професора Київського університету О. Кістяківського 19 лютого 1883 р. у «Щоденнику»: «На днях у нас было небольшое собрание народолюбцев: совещались об устройстве могилы батька Тараса, которая в полном запущении [...] Постановили: поручить пану [В.] Тарновскому совместно с [А.] Якубенком и [М.] Комаровым осуществить проект устройства могилы: насыпан будет курган в три сажени вышины и на курган поставлен будет чугунный крест такой же высоты»⁶. Про це також засвідчив сам М. Комаров у листах 1881–1883 рр. до В. Гнилосирова, українського педагога, письменника, наглядача могили Т. Шевченка в Каневі (до речі, харківського громадівця ще початку 60-х років XIX ст.)⁷. Зокрема, у листі від 1 березня 1883 р. він писав йому: «В апрелі ми з [О.] Якубенком непременно приїдемо до Вас на цілий тиждень, а поки що тут готується крест, а Красовському завтра

висилаю 100 крб. на матеріали для огорожі й хати. Поминки Шевченкові на сей рік відбулися добре: співали найкращі утвори [М.] Лисенка, були цікаві реферати і гарні декламації, народу було до 300 душ!»⁸.

Листи Михайла Федоровича 80–90-х років XIX ст. до різних українських діячів свідчать про те, що він і надалі турбувався про упорядкування могили Кобзаря, видання і розповсюдження його творів та праць про нього, видання біографії поета, надання допомоги шевченковим родичам тощо. Власне, М. Комаров робив це, усвідомлюючи, як і інші патріоти того часу, що приклад особистого життя Т. Шевченка й ідеї його творчої спадщини завжди є надихаючим закликком до боротьби за національне, соціальне та політичне визволення українського народу.

Важливим наслідком спільної національно-культурної діяльності М. Комарова з київськими громадівцями стало те, що завдяки останнім йому вдалося встановити зв'язок із представниками демократичних кіл української інтелігенції Західної України, що перебувала під владою Австро-Угорщини. Відтоді українські патріоти Києва і Львова стали могутньою опорою в громадській діяльності і різнонапрямній творчості Михайла Федоровича українознавчого характеру.

Наприкінці 1883 р. з різних причин, зокрема й через посилення репресій царської влади проти громадівців, М. Комаров виїхав із Києва. У лютому 1884 р. він писав письменнику Б. Грінченку: «Про історію України нічого й думати. Все, що хоч трохи нагадує народіві про його колишню долю та ще й на його мові – то все це у нас нецензурне. Я двічі послав біографію Шевченка й двічі мені вертали через те іменно, що, переказуючи про історичні п'єси Шевченка, як-от: «Тарасова ніч», «Гайдамаки» тощо, я коротенько розказував про те, що колись діялось на Україні. А то ще була така кумедна okazія: один послав оповідання «Про чуму рогатої худоби», де й про історію, як вона зайшла на Україну, було оповідано. Цензура не пустила через те, що як дослівно було [написано] в бумазі Главного управління до Київського цензора, «автор неуместно касается прошлого Малороссии»⁹.

Михайло Федорович поселився наприкінці 1883 р. в м. Умані, де придбав нотаріальну контору. Працюючи нотаріусом, він продовжував творити в уже цілком визначеному руслі, друкуючи свої праці, здебільшого в Галичині. Серед його праць нетривалого «уманського» періоду слід виділити: «Дещо з історії українського письменства XIX ст. Замітки і спомини з історії цензури на Україні»¹⁰, «Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Г. Шевченко»¹¹; «Дополнение к библиографическому указателю материалов для изучения жизни и произведений Т. Г. Шевченко»¹². Крім того, в львівській газеті «Зоря» він надрукував огляд українських книжок за 1885 р., рецензії на твори П. Куліша, деякі матеріали до біографії С. Руданського, некрологи про П. Чубинського, М. Костомарова, а в «Киевской старине» – публікації: «К биографии В. Н. Забиль», «Неизданное стихотворение Е. П. Гребенки». Разом з О. Кониським переклав історичні твори М. Костомарова, які були видані у Львові в 1886 р.¹³ Нарешті, в Умані М. Ко-

маров, при нагоді, продовжив укладання російсько-українського словника, ніби продовжуючи працю над укладанням словника української мови, що здійснювали київські громадівці ще в 70–80 роках XIX ст.

Улітку 1887 р. М. Комаров переїхав в Одесу, що було обумовлено сімейними обставинами, зокрема, необхідністю лікування дочки Галини з використанням одеських лиманів, а також потребою отримання кращих умов у великому місті для реалізації своїх творчих задумів та координації дій з усіма українськими інтелігентами-патріотами у боротьбі за національно-культурні права свого народу. Тут він влаштувався на посаду нотаріуса і прожив у цьому місті до смерті. У його житті сталися суттєві зміни. По-перше, Михайло Федорович активно включився у діяльність членів Одеської громади, яка після жандармського погрому у 1879 р. поступово відродилася з 80-х років XIX ст. Він став, по суті, провідною особою в організованих нею громадських заходах¹⁴. По-друге, масштаби його творчої діяльності дуже зросли. По-третє, значно активізувалися його зв'язки з представниками прогресивних кіл української інтелігенції Галичини, з діячами Київської, Чернігівської громад та інших культурно-освітніх осередків в Україні, про що свідчить численне листування.

Наприкінці 80-х років XIX ст. – на початку XX ст. М. Комаров продовжував творити в різних галузях: лексикографія, бібліографія, літературознавство (здебільшого критичний аналіз художніх творів), написання науково-популярних праць, підготовка і видання книг, альманахів, періодики, переклади на українську мову творів інших авторів.

М. Комаров при підтримці частини членів Одеської громади тривалий час готував до видання «Словарь російсько-український», який у чотирьох томах з'явився у світ у Львові в 1893–1898 рр. Його видано під псевдонімом М. Уманець і А. Спілка (тобто М. Комаров і Одеська громада). У 1898 р. М. Комаров писав письменниці О. Куліш (Ганна Барвінок): «Уже більше 10 років як взявся я за «Словарь російсько-український», котрий і почав друкувати в Галичині, то, поки раніше було у мене оброблено багато матеріалу, друкування йшло вільно, а тепер, коли вийшло вже три томи, я поспішаю закінчити останній 4-й (від «С» і до кінця) і веду діло так, що посилаю частинами, котрі зараз же там і друкуються, то відтіля мене раз у раз погоняють, щоб швидше послав рукописи, бо звісно, що друкувати легше і скоріше, ніж складати, та ще таке морочливе діло як словарь; от через се і мушу щовечора, покінчивши з службою, сидіти над словарем, а се таке діло, що як сядеш за роботу, то вже не можна одірватись, поки втома не зможе»¹⁵.

Значне місце у творчій спадщині М. Комарова «одеського» періоду займали підготовлені й опубліковані окремо чи у відповідних працях бібліографічні покажчики: «Бібліографічний покажчик літератури народних малоруських приказок, прислів'їв, загадок тощо» (Одеса, 1890); «Бібліографічний покажчик творів С. Руданського і знадобів до його життєпису» (Львів, 1895); «Т. Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жиз-

ни и произведений Т. Шевченко» (Одеса, 1903); «Бібліографічний покажчик видань творів Котляревського та писань про нього» (К., 1904); «Библиографический указатель музыкальной и литературной деятельности Н. В. Лысенко» (К., 1904); «Українська драматургія. Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського. 1815–1906» (Одеса, 1906); «До “Української драматургії”. Збірка бібліографічного знадобу до історії української драми і театру за 1905–1912 рр. З додатками та поправками до “Української драматургії до 1905 р.”» (Одеса, 1912).

Як і раніше, Михайло Федорович публікував у галицьких газетах «Зоря», «Правда» та журналі «Киевская старина» раніше невідомі твори українських поетів В. Забіли, С. Руданського, К. Думитрашка, П. Гулака-Артемівського, листи Т. Шевченка, М. Костомарова.

Він не полишав цікавитися питаннями етнографії, фольклористики, зокрема підготував і видав «Нову збірку народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок, замовлень» (Одеса, 1890), а також надрукував у періодичних виданнях реценції на етнографічні збірки, праці І. Манжури, Б. Грінченка, І. Демченка та ін.

І в цей час М. Комаров писав і друкував багато оглядів і рецензій на опубліковані книги, здебільшого художні твори. Вони з'являлися на сторінках львівської газети «Зоря», журналу «По море и по суше» (Одеса) і присвячувалися творам Т. Шевченка, М. Костомарова, І. Котляревського, М. Макарівського, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Александрова, В. Самійленка, В. Чайченка (Б. Грінченка), М. Чернявського та ін.

М. Комаров регулярно подавав у періодичних виданнях різноманітні інформаційні повідомлення про події в Одесі і в усій Україні, про українських діячів науки і культури: «Вісті з Одеси», «Шевченкові роковини»; «Трупа Саксаганського в Одесі»; «Одеське Товариство за допомоги убогим писателям»; «Українська трупа Старицького»; «Цензура одеських газет»; «Пам'ятник на могилі С. Руданського в Ялті»; «Літературна спадщина після В. Мови»; «Опанас Карпович Саксаганський»; «Н. Лысенко. По поводу 25-юбилея его музыкальной деятельности»; «На Шевченковій могилі. З подорожі по Україні»; «Українська драматична трупа М. Кропивницького в Одесі»; «П. П. Гулак-Артемівський. По поводу 35-летия со дня смерти»; «Местные исследования народной жизни» [про діяльність П. П. Чубинського]; «Спектакли труппы А. Саксаганского в Одессе»; «Шевченкові дні в Одесі» тощо.

Ним надруковано в пресі посмертні згадки про знаних українців – І. Новицького, О. Потебню, О. Корсуна, Т. Зіньківського, В. Мову, О. Марковича, П. Ніщинського, Є. Борисова та ін.

Значне місце у творчій спадщині М. Комарова зайняли популярні праці про давні історичні події в Україні і їхніх діячів: «Оповідання про Богдана Хмельницького. Як визволив він Україну від неволі польської» (СПб., 1901); «Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська» (СПб., 1901); «Про запорожські вольності» (Одеса, 1907).

В «одеський» період Михайло Федорович продовжив переклади творів: М. Костомарова – «Богдан Хмельницький» (Тернопіль – Львів, 1888–1889; за участю О. Кониського); Д. Мордовця – «Професор Ратмиров» (Львів, 1889); М. Гоголя – «Тарас Бульба» (Одеса, 1909).

Незадовго до смерті М. Комаров підготував і видав книгу «Вінок Т. Шевченкові із віршів» (Одеса, 1912), брошуру «П. Морочевський та його переклад св. письма на українську мову» (Одеса, 1912), написав передмову до книги «Бобенко А. М. Перевесло. Збірник віршів» (Одеса, 1913). З приводу першої вчений писав 14 вересня 1911 р. до М. Грінченка (дружини Б. Грінченка): «Разом я складаю збірник віршів до Шевченка або присвячених йому: «Вінок Шевченкові», куди вже заведено до сотні п'єс українських, російських і польських, а між ними і один вірш Б[ориса] Д[митровича] «Шевченковій могилі», що був надрукований у «Дзвінку» 1891 р., № 5. А може у Б[ориса] Д[митровича] були ще які-небудь вірші на спомин про Шевченка або йому присвячені, та не надруковані, то, коли залишилося що-небудь, будьте ласкаві, – пришліть мені для надрукування в тому збірнику – мені хотілось би, щоб він був якомога більше повніший та інтересніший»¹⁶. Про підготовку цього збірника він писав 8 січня 1912 р. ще й до Є. Чикаленка¹⁷.

М. Комаров помер 6 (19) серпня 1913 р. Його поховано в Одесі. Понад 30 відгуків із цього приводу було опубліковано в різних періодичних виданнях всієї України.

Отже, М. Комаров – людина широких творчих зацікавлень і прагнень українського спрямування і водночас невтомний працівник з метою практичної реалізації їх. Водночас із кінця 70-х років він включився в український національний науково-культурний і політичний рух: був членом Київської і Одеської громад (у 70–90-х роках XIX ст.), Всеукраїнської загальної організації і Української радикально-демократичної партії¹⁸ та Одеської організації «Просвіта» (початок XX ст.). Ці два напрями його діяльності тісно перепліталися. Через це в нього була потреба у спілкуванні з іншими діячами безпосередньо чи через листування. Зокрема, він листувався з М. Лисенком, Б. Грінченком, В. Антоновичем, В. Гнилосировим, Є. Чикаленком, О. Куліш (Ганною Барвінок), М. Грушевським та ін.

Особливо важливим колись було листування М. Комарова з М. Грушевським, що тепер воно є цінним джерелом, яке засвідчило складний шлях України до здобуття своєї національної незалежності й значні зусилля патріотичного настроєних інтелігентів, докладені до того, щоб це реально здійснилося. Листування між ними встановилося в другій половині 90-х років XIX ст. після того, як М. Грушевський прибув у м. Львів для реалізації важливої всеукраїнської місії. Встановленню початкових контактів між ними сприяли, очевидно, київські громадівці, передусім В. Антонович, М. Лисенко, а також західноукраїнські громадсько-політичні і культурні діячі, зокрема О. Барвінський, К. Паньківський, з якими М. Комаров уже тісно співпрацював. Листи М. Комарова свідчать, що їхній автор був одним із тих, хто багато зробив для

єднання прогресивних сил, усіх українців Наддніпрянської і Західної України: Т. Шевченко, М. Шашкевич, П. Куліш, М. Драгоманов, М. Лисенко, О. Кониський, І. Франко, М. Грушевський, І. Шраг та ін. Вони також пройняли турботою про забезпечення успішного виконання всіх наукових і культурних заходів, що здійснювалися українськими діячами як Наддніпрянщини, так і Галичини.

У листах М. Комаров порушував різноманітні питання: подання допомоги молодим українцям із Наддніпрянщини в отриманні освіти у вищих навчальних закладах Львова, що «мало б велику вагу для єднання України з Галичиною» (док. № 1); надання фінансової допомоги українцями-наддніпрянцями для відкриття у Львові українського університету, для перетворення Наукового товариства ім. Шевченка (Львів) у справжню українську наукову інституцію – академію, для друкування українських видань демократичного спрямування; пересилка в Одесу, Київ українських галицьких періодичних видань, книг; надсилка з Наддніпрянщини у Львів різних праць, творів для опублікування; важкі цензурні умови в царській Росії для видання і розповсюдження українських книг, журналів, газет; висвітлення своїх творчих планів, задумів; вшанування Одеською громадою українських письменників, громадських діячів, зокрема І. Франка; оцінка деяких періодичних видань, зокрема «Літературно-наукового вістника», подій в Наддніпрянській і Західній Україні та ін.

Привертає увагу справа з виданням у Львові чотиритомного «Російсько-українського словаря», підготовленого М. Комаровим і частиною членів Одеської громади, та заборонаю цензури Російської імперії розповсюджувати його в Наддніпрянській Україні. А особливо те, до яких хитрощів доводилося вдаватися М. Комарову, щоб приспати пильність царських цензорів (див. док. № 2, 3).

Ще більший інтерес для читачів становить пропозиція М. Комарова Михайлу Сергійовичу розгорнути широке інформування через іноземну пресу громадських кіл країн Західної Європи про історичне минуле і тогочасне колоніальне становище всієї України з тим, щоб вони з розумінням і співчуттям ставилися до зусиль патріотичних, демократичних сил до виборення для українського народу національних, політичних і соціальних прав (див. док. № 10). Причому на цю справу уже виділялися спеціально зібрані кошти. По суті, висувалася думка про продовження української місії в Західній Європі, яку гідно здійснював там у 70-х – на початку 90-х років XIX ст. М. Драгоманов.

Нижче друкуємо 19 листів М. Комарова до М. Грушевського, написаних у 1895–1904 рр. Оригінали (автографи) їх зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ у родинному фонді Грушевських № 1235 у чотирьох справах № № 528, 544, 545, 873 (оп. 1). Листи друкуємо не за справами, а за хронологічним принципом. Оскільки частина листів автором не датована зовсім або датована лише частково, то їхні дати доводилося встановлювати на основі аналізу фактів, поданих у них, або інших історичних джерел. Тексти листів пуб-

лікуються із збереженням тогочасного авторського написання. Однак у них зроблено незначні зміни правописного характеру: наприклад, у деяких словах у належному місці написано «ї», а не «і», проставлено апостроф тощо. Скорочені слова написано повністю із позначенням скороченої частини в []. Нерозбірливо написані слова позначено крапками у квадратних дужках. До текстів додано коментарі.

¹ Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. – К., 1999. – Ч. 2: 60–90-ті роки XIX ст. – С. 60–71.

² Ясинський М. І. Михайло Комаров: монографія / уклад. М. В. Герашенко. – К.: Кн. палата України, 2001. – С. 8.

³ Там само. – С. 9.

⁴ Катренко А. М., Катренко Я. А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 2003. – 180 с.

⁵ М. К[омаров]. Кое-что о Шевченко. (Народное предание о погребении Шевченка. Свидание его с М. Щепкиным) // Труд. – 1881. – 27 февр. (№ 5); Комаров М. Бібліографічний покажчик нової української літератури 1798–1883 // Рада: укр. альманах / вид. М. Старицький. – К., 1883. – Ч. 1. – С. 397–470 (окреме видання. – К., 1883 – 74 с.); [Комаров М.]. Про могилу Т. Шевченка // Діло. – 1883. – Ч. 77, 83; [Комаров М.]. Український театр // Діло. – 1883. – № 117–118; Михайло К[омаров]. Рец. на книгу «Щоголів Я. Ворскло: Лірична поезія» (Х., 1883) // Діло. – 1883. – № 47.

⁶ О. Ф. Кістяківський. Щоденник (1874–1885): у 2 т. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 2: (1880–1885). – С. 390.

⁷ Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів [ЦНБ АН УРСР]. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 69, 71, 72.

⁸ Там само. – С. 74.

⁹ Там само. – С. 80.

¹⁰ Діло. – 1885. – № 15–17, 21–25, 27, 29, 34–35.

¹¹ Киевская старина. – 1886. – № 3. – С. 570–582, № 4. – С. 778–786 (окремий відбиток. – К., 1886. – 20 с.).

¹² Там само. – 1887. – № 5. – С. 180–184.

¹³ Бібліографію творів М. Ф. Комарова див. у книзі: Ясинський М. І. Михайло Комаров: монографія / уклад. М. В. Герашенко. – К.: Кн. Палата України, 2001. – С. 54–63.

¹⁴ Про діяльність Одеської громади у 80–90-х роках XIX ст. див.: Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. – К., 1999. – Ч. 2: 60–90-ті роки XIX ст. – С. 117–124.

¹⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 1, спр. 30126, арк. 17; Горецький П. Й. Історія української лексикографії. – К., 1963. – С. 115–122; Рябінін-Скляревський О. З життя Одеської громади 1880-х років // За сто літ. – 1929. – № 4. – С. 170.

¹⁶ Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 350–351.

¹⁷ Там само. – С. 360–362.

¹⁸ Див.: Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. – К., 1999. – Ч. 2: 60–90-ті роки XIX ст. – С. 128–135; Микола Лисенко. Листи. – К.: Музична Україна. – К., 2004. – С. 271, 396, 402.

ЛИСТИ М. Ф. КОМАРОВА ДО М. С. ГРУШЕВСЬКОГО
(1895–1904 рр.)

№ 1

[друга половина 1895 р. або початок 1896 р.]

Вельмишановний Добродію!

Листок сей подасть Вам наш земляк Юрій Тобілевич – син нашого драматурга Карпенка-Карого¹. Скінчив він тут реальну школу, а туди їде, щоб поступити у Львові у вищу яку технічну школу. Отож прошу Вас, а разом пишу до О. Барвінського² і К. Паньківського³, допомогти парубкові в сім ділі, щоб він не дурно приїхав туди і добувався чого бажає. Се було б дуже добре, коли б йому повелось там як слід, то певне, що за ним і другі б земляки наші добувалися науки у Львові, а се мало б велику вагу для єднання України з Галичиною. Будьте ласкаві, допоможіть йому чим можна. Як же Вам там повелось на новому місті? Ми сподівалися [на] Вас се літо в Одесі, як напевне казав В[олодимир] Б[оніфатійович]⁴, та так і не діждалися, а тепер мабуть не швидко побачимся. А шкода, велика шкода, що так не довелось нам на [...] повітати Вас і побалакати з Вами. Коли ласка Ваша, вряди-годи обізвіться до нас. А поки що щиро стискаю [руку] Вашу, бажаючи Вам здоровля і сили.

Щиро прихильний

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 545, арк. 14–15.

№ 2

[1897]

Високоповажний Добродію!

Дуже радісно було дознатися від Вас, що справа Т[оварист]ва ім. Шевченка⁵ улагодилась і Т[оварист]во знов розпочало свою працю. Простіть, що трохи забарилися та й тепер не вповні свій обов'язок виповняємо, що разом багато поспіло розходу. Посилаємо поки 85 р[ублів], котрі передасть Вам панна С. Крушеницька, а решту певно незабаром надішлемо, та єсть надія, що й на дальше можна буде спромогтись на таку саму за допомогу щороку. Записок Т[оварист]ва⁶ маємо 12 кн[ижок], а Етнографіч[ного] збірника⁷ тільки 1-ий т[ом], то коли маєте яку змогу вислати, будьте ласкаві пришліть по одному примірнику Записок з 12 т[ому] і дальші томи Етнографічного збірника після 1 т[ому]. Ще от маємо до Вас таку прозьбу. Всі словарі вільно пропускаються в Росію, між ним і слов[ар] Желехівського і Партицького⁸, а на «Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки⁹ впала заборона з двох причин: раз те, що словарь видавався як додаток до «Зорі»¹⁰, а коли «Зоря» заборонена, то й додаток мусить бути заборонений, а друге через те, що в самому заголовку «Російсько-український» вбачають якийсь сепаратистичський замір, бо по дозволеній цензурою термінології треба було б: «русско-малороссийский». Отож зваживши ці дві причини, про

котрі я певно дознався, ми собі так міркуємо, що діло можна поправити, коли перемінити заглавний лист, щоб заголовок був зовсім інший і не було визначено того, що словарь сей єсть додаток до «Зорі», то й саму фірму перемінити треба, щоб здавалося ніби се зовсім інший словарь. Тож просимо Вас порадитись з Д[обродієм] Паньківським, котрий доглядає за виданням словаря, і зробити на пробу декілька примірників заглавних листів до 2-го тому словаря і вислати спочатку два примірники другого тому словаря: один мені (Почтовая № 25), а другий – Евгенію Харлампієвичу Чикаленко¹¹ (ст. Мардаровка Юго-Зап[адной] жел[езной] дор[оги]), вислати просто під бандеролею. Заголовок можна такий:

Словарь
руско-галицькій.
т. 2-й
К – П
Составлен А. Гуртом
Львов (або краще: Вена)
1896

Типографія М. Поремби (чи яка там інша, а щоб не Т[оварист]ва ім. Шевченка, бо на всі видання Т[оварист]ва накинуто заборону). Але як на 1-му листу другого тому теж визначено «Словарь російсько-український», а в кінці словаря додано покажчик друкарських помилок і послісловіє з підписом М. Уманець, то можна перший листок, а також останні два листка видрати, а в обложку помістити самий словарь від 3 ст[орінки] до 286 ст[орінки], а ті листки, як і настоящий заглавний лист, вислати опісля в конверті. Коли так пройде, тоді я оповіщу земляків, бо багато єсть охочіх і тоді будуть виписувати під таким заголовком. Звичайно, цей заголовок потрібен тільки для висилки в Росію, а в Галичині словарь зостанеться з прежнім заголовком. Будьте ласкаві, обміркуйте се діло з Паньківським і що можна зробіть. В сім році з Петербурга Леонтович, а з Чернигова Глібів подавали до міністра прозьбу про дозвіл видавати український журнал, але обом незабаром наспіла однакова відповідь: «ходатайство отклонить». Зате потроху стали вільніше пропускати книжки, навіть популярно-наукові, хоч щоразу приходиться доводити діло до міністра і вже він дозволяє, хоч і з оговоркою, що, мов, дозволяється «в виде исключения». Проте таких «исключений» набралось штук шість. От і у нас тут тепер друкується книжка «Розмови про сільське хазяйство» Чикаленка¹², котрий теж скаржився до міністра і одібрав від його ласкаву відповідь «дозволить в виде исключения». Як буде видрукувана – зараз пришлю Вам, бо книжка цікава і користна, то може й «Просвіта»¹³ передрукує. Отак, як бачите, борікаємось потроху, а діло йде як мокре горить. Трохи згодом посилаємо ще і звідусіль прозьбу міністрові про дозвіл видання тільки белетристичного журналу з самою маленькою програмою: вірші, оповідання і твори усної нар[одної] творчості – такий журнал може й пропустять, мов періодичний збірник, а опісля можна вже добуватись розширення програми. Словом на всі лади пробуємо «толците», а коли то воно буде, що «отверзется»? Недавно

я одібрав 1 число (на показ) «Руслана»¹⁴, але що воно таке? – невідомо, не визначено навіть – хто редагує і видає, а було б цікаво знати, то коли маєте вільну хвилину, напишіть хоч трошки. Поки ж що будьте здоровенькі та уклоніться низенько Вашій шановній дружині.

М. Комаров

Ще одно діло. Недавно одібрав з Галичини від Ів[ана] Герасимовича листа з прозьбою надрукувати в якійсь рос[ійській] часописі протест «молодіжі» проти сеймової постанови про відбудування королів[ського] замку в Кракові. Я не взявся за се, бо не маю певних зв'язків з часописями, та й не знаю, хто то Герасимович, яка то молодіж і чи потрібно то друкувати, тим то вертаю через п[анну] Крушеницьку і прошу Вас передивитися і одіслати по адресу, а як це від москофілів, то лист мій лишіть у себе.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 544, арк. 17–22.

№ 3

[1897]

Вельмишановний Добродію!

Дуже радісно було дізнатися, що Т[оварист]во ім. Шевченка під Вашим приводом має з нового року видавати «Літ[ературно]-науковий вістник»¹⁵, котрий має зібрати всі літературні сили і виходити з широкою програмою. Більший успіх сього діла немало залежить від того – чи буде сей вістник доходити на Україну? Може, як тепер вітер переминівся, то може й пускатимуть без ніякого особливого дозволу, а так собі потихеньку, а проте я радив би зробити так, як от з словарем, що був просто заборонений, а тепер з іншою обгорткою помаленьку доходить на Україну. Се від того, що немає фірми Т[оварист]ва ім. Шевченка, котре вже відоме цензурі яко українське, а вдруге, що цензура має на меті заборону українських видань, а то виходе ніби галицьке, а галицькі не заборонені. То чи не можна було б ті примірники, що для Росии, висилати з особливою обгорткою, напр[иклад] «Галицький літ[ературно]-наук[овий] вістник» і поставити якусь іншу друкарню, щоб не було фірми Т[оварист]ва ім. Шевченка? Вишліть хоч на пробу декілька примірників з такою обгорткою під бандеролею, а там побачимо. Дуже добре було б зразу ж поставити сей вістник так, щоб він зацікавив усіх. Отож і посилаємо Вам доброго гостинця: «Дві долі», іст[орична] повість Д. Мордовця¹⁶ – дуже талановита річ – і «Чумаки», нова комедія Карпенка-Карого¹⁷, котру оце вчора вперше тут виставлено і мала вона дуже великий поспіх. «Дві долі» були вже в цензурі, але вона не пропустила через оті місця, що в рукописі підкреслені, предложила авторові переробить, а старий полінувався. Ви ж можете друкувати її як знаєте чи з пропусками, чи краще цілком. Обидві речі написані тутешнім правописом і переписувати тепер ніколи, бо се надовго затримало б рукописи, а тут хотілося б, що сі речі попали у першу книгу Вістника, того то й посилаємо Вам мерщій, а вже Ви, будьте ласкаві, виправте по-

своєму правопис і друкуйте з 1 книжки, як прохав Вас Чикаленко, і всі просимо. Разом з сим посилаю і від себе дрібницю: про нові дрібниці О. Стороженка¹⁸, в котрих дещо, на мій погляд, цікавого. На сіх днях вишлю ще замітку про нові п'єси Карого: «Бурлака», «Понад Дніпром», «Чумаки» і «Лиха іскра поле спалить і сама щезне», що вперше тут виставляються. Може і ся замітка поспіє до першої книжки, а ні – то нехай піде на другу, а замітку про Стороженка надрукуйте в 1 книжці – вона невелика і місця мабуть стане. Помози Вам Боже у всіх Ваших замірах. «Словаря» початок 4 т[ому] вислав К. Паньківському і прошу Вас випускати випусками при Вістнику, як було при «Зорі». Прошу теж надрукувати у Вістнику мій зазив до заповоги в бібліографічній праці*, як я писав К. Паньківському раніше. Бувайте здорові. Вельми шановній дружині Вашій прошу переказати наше найщиріше привітання.

Ваш

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 544, арк. 1–4.

№ 4

22 вересня 1897 р.

*Вельмишановний Михайло Сергієвич!**

В 1883 році видав я у Києві «[Бібліографічний] покажчик нової української [літератури]»¹⁹, а в 1885 р. надрукував у часописі «Діло» замітки до історії цензури на Україні²⁰. З того часу зібрав я чимало знадібку до української бібліографії за останні 14 років, маючи на думці видати друге видання «Покажчика», щоб у йому влаштувати систематично усі бібліографічні звістки про наше письменство з 1798 року.

Се друге видання «Покажчика» я хочу присвятити пам'яті незабутнього Котляревського і бажав би випустити під час святкування століття від вихода у світ славної «Енеїди», що має бути в 1898 році, а незабаром після того видати вдруге і мої замітки про історію цензури на Україні.

Щоб же краще перевірити зібраний матеріал і видати задумане якомога повніше, здумав я удатися за порадою до всіх наших письменників і земляків щирих на Україні і в Галичині.

Отож в сій думці обертаюся до Вас, Вельмишановний Добродію, і прошу Вас ушанувати мене незабарливою одповіддю Вашою і одписати мені подрібно:

1) Про всі Ваші писання або видання, що друквані були в Росії або в Галичині чи деінде нашою рідною мовою українською, чи то белетристичні, чи наукового змісту, хоч би самі найдрібніші, також переклади з інших мов на українську, етнографічні збірники, матеріали

* Див. док. № 4.

** На першій сторінці зроблено написи: «В[ельми] п[оважний] Пане професоре! Отсю відозву с порученя д[обродія] Комаря пересилаю Вам. С поваж[анням] Юр[ій] Тобілевич». «В[ельми] ш[ановному] Михайлові Грушевському».

і т. д., показуючи про всі видання, коли саме і де було що надруковано, чи то в якійсь часописі, в якій саме книжці або числі і на якій стороні, чи особливою книжкою, який формат і скільки сторін вона має, на чий кошт, в якій друкарні і в якому числі примірників видано книжку, по якій ціні і всі інші звістки, які звичайно заводяться в бібліографічні покажчики, подаючи заголовки точнісінько і навіть тим самим правописом, як було надруковано.

2) Так само подрібно про всі Ваші писання в російській або інших мовах, але про такі речі, що стосуються до нашого письменства, мови, театру і взагалі до питання українського, а також про Ваші переклади з української мови на інші, що були де надруковані.

3) Про всі біографічні статті, звістки і замітки, що тичуться до Вашої біографії, які були надруковані, а також про всі рецензії на Ваші писання і переклади Вашіх творів українських на інші мови, подаючи теж усі звістки якомога дрібніше.

4) Про всі Ваші псевдоніми, з особливим виказом тих, які Ви дозволяєте виявити в моєму покажчику.

5) Авторів драматичних творів прошу також подати мені звістки і про такі твори, що не були ще нігди надруковані, але граються на театрі або дозволені до вистави, показуючи яка п'еса дозволена безумовно і яка з виїмками, коли і за яким № дозволена, коли вперше грала і чи досі виставляється на кону?

6) Де, в якій книгарні і по якій ціні можна здобути Ваші писання?

7) Які знайшли Ви пропуски або помилки фактичні у вище згаданих моїх працях?

8) Про всі Ваші стосунки до цензури і пригоди з цензурою, коли саме що було дозволено відразу, а що за другим чи третім разом під різними заголовками, як се бувало, що дозволено безумовно, а в чому саме було заборонено, які твори зовсім заборонені, чи подано було скаргу до вищого уряду, який і з якими мотивами рішенець вийшов?

9) Антрепренерів і заступників драматичних товариств, співочих гуртів і т. д. прошу подати звістки і про те – які, де і коли траплялися пригоди з урядом з powodu українських спектаклів, концертів і т. д.

10) Які видання періодичні або книжки українські доходять до Вас з Галичини за дозволом цензури, чи не удавались Ви до цензури за дозволом виписувати які українські видання з Галичини або видавати українську часопись в Росії, коли саме і що на се було одмовлено, а коли одмова була на папері, прошу прислати і списки тих одмов або хоч замітку: коли, за яким № і як мотивовано?

11) Прошу також виказати мені і всі Ваші уваги, які здаються Вам потрібними щодо справи української бібліографії і історії цензури на Україні.

Ваша негайна по змозі відповідь буде користна ділові і у всякім разі улегшить мені змогу довести незабаром задумані праці до бажаного кінця.

Одповідь прошу надсилати по такій адресі: Одесса, Почтовая № 25, Нотаріусу М. Ф. Комарову.

Найпридатніше для мене, щоб усі звістки були кожна на особливій картці, а проте покладаюся у всім на Вашу волю, наперед дякуючи за Вашу ласкаву одмову.

З найщирішою повагою до Вас остаюся

М. Комаров

Вийшов «Словарь російсько-український». Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Львів, т. 1 (А – К), 1893 року; т. 2 (К – П), 1895 р. і т. 3 (П – С), 1896 р. Виписувати можна під заголовком «Словарь русско-галицкій». Составлен А. Гуртом. Вена. В типографии Яспера²¹. Ціна за три тома з пересилкою в Росію 7 р., а кожний том нарізне по 2 р[уб.] 50 к[оп]. Гроші посилати по такій адресі: Австрія – Галиція, Львів.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 544, арк. 9–12.

№ 5

[1898 р.]

Вельмишановний Добродію Михайло Сергієвич!

Добродій Чикаленко послав Вам 65 р[ублів], з котрих 50 рублів призначено від Одеси на збірник, що має бути виданий з поводу ювілея Ів. Франка²² або на яке-небудь інше діло, з'єднане з іменем Франка з поводу його ювілея, а 15 р[ублів] на папку до одеського громадського адресу, котрий я мав вислати. Оце ж Вам і посилаю той адрес. На превеликий жаль, не можна було зробити так, як воно скрізь ведеться: треба б було всім підписати, але ж Ви знаєте наші обставини, знаєте і те, що у нас більше лякливости і обережности, ніж того вимагає справжнє становище діла, так то й не диво, що значна частина громадян, займаючих офіціальне становище, не зважилась підписати сей адрес, щоб часом не потягли їх туди, де козам роги правлять, а посилати адрес з підписом декількох не годилося, бо всі одноставне ухвалили сей адрес і бажали виявити своє привітання Франкові від усіх одеських земляків, так то й доручили мені підписати адрес спільним збірним іменем²³, яке вже відоме в Галичині з виданням «Рос[ійсько]-укр[аїнського] словаря». Вас же просимо вияснити все оце вельми шановному Добродієві Івану Франку, щоб Він був повен, що то за адрес від цілої Одеської громади²⁴, котра одноголосно і з повною щирістю постановила привітати його в день ювілея. Просимо Вас на ті 15 р[ублів] купити у Львові гарну папку, вкласти туди наш адрес і в день ювілея прилюдно прочитати його і від нас віддати Франкові. З тої ж причини, про яку я писав, коли буде де друкуватися наш адрес, проти чого ми не маємо, навіть бажаємо, щоб він був надрукований*, коли буде справоздання про ювілей Франка, просили тільки не оповіщати, що адрес з Одеси, а нехай так і буде, як у нас написано: «з далекого Чорноморського побережжя», а можна тільки додати, що мов «з України». Коли ж сам Д[обродій] Франко інтересувався

* Тут і далі підкреслення зроблені авторами листів.

б знати – від кого саме той адрес, то напишіть мені і в такому разі я пришлю Вам список всіх. Будьте ласкаві оповістіть мене листом – коли саме має святкуватись ювілей Д[обродія] Франка і куди, і до кого можна удаватись, бо ми хотіли б окрім адресу послати йому привітну телеграму в той саме день ювілею. Посилаю Вам разом з сим замітку про святкування роковин Шевченкових в Одесі і вірші О. Л-ве²⁵, присвячені Шевченкові. Прошу Вас те і друге надрукувати в 4-й книжці Вістника, бо надаліше воно не матиме інтересу, а на 4 книжку се саме підхоже. Вістник певне тому, що він «Галицький», доходить благополучно і навіть з «Д. Ц.», себто «дозволено цензурою», хоч не заведений в списки дозволених. Всі, кого я розпитувався, одбирають нерозрізаним, то певне цензура і не читає, дивлячись на нього як на спеціально «Галицький», себто слов'янський, котрі вільно сюди доходять. Вам певне цікаво, як у нас дивляться на Вістник. Всі вбачають, що редаговано його геть далеко поважніше як «Зорю» і всі дуже контенті, що заведені такі постійні відділи, як «З життя і письменство», «З російської України» і «З чужих літератур», але разом з тим мушу сказати про деякі нарікання, які і сам поділяю:

1) Вістник неначе справді задумав бути тільки «Галицьким», бо з українських письменників окрім 3–4 в перших 3-х книжках нікого немає, а то все галицькі писання, коли нам поділятися не слід.

2) В Вістнику надто багато місця дається творам чужоземних письменників і то навіть часом зовсім нікчемним, як от нар[одна] історія осла – простий анекдот, або [...] і деякі інші. Що з того, що деякі належать перу знаменитих писателів, але ж відомо, що й у знаменитих писателів єсть речі зовсім не вдатні або такі нікчемні дрібниці, що й самі автори не надавали їм ніякої ваги. Невже ж все перекладати і друкувати через те тільки, що воно, мов «європейське»? Ми, українці, дивимось так, що в укр[аїнському] журналі завжди треба давати перевагу самостійним творам. Нехай вони будуть і слабші від тих «європейських», та зате вони будуть написані своєю мовою, а не тією вимушеною і ненатуральною мовою, яка завжди виявляється при перекладах, а крім того малюють близьке для нас життя і навіть з слабшим талантом написані роблять на нас сильніше вражіння, аби тільки в основі їх була розумна думка і чесний напрям.

3) Треба давати перевагу самостійним творам, а з європ[ейських] літератур перекладати тільки класичні твори або найбільше значні і друкувати тільки такі переклади, котрі зроблені зовсім добре, а не такі, як от нар[одний] пер[еклад] «Ткачів»²⁶, що читаючи його, немов чуємо якусь зовсім чужу мову, а вголос той зовсім не можна читати – можна язик зламати і звичайно вся краса і сила первотвору в такому перекладі зовсім гине. На се треба звернути пильну увагу і кожний переклад, коли він по змісту вартий, друкувати тільки в такому разі, коли він зроблений справді добре, коли він виявляє не тільки думку і красу слова автора, але разом і красу нашого слова а Д[обродій] Павлик без ножа зарізав бідолашних «Ткачів», котрих можна дочитати до кінця хіба тільки з великим примусом над собою, на що не всякий зважиться.

4) Бажалось би, що відділ бібліографії був ширший, щоб по змозі про кожну значнішу книжку нашу було в ній сказано хоч трохи, хоч навіть оповіщено про кожну укр[аїнську] нову книжку, як се робилося в «Зорі», щоб і зміст укр[аїнських] часописів щомісяця друкувався.

Оце поки і всього, що маю сказати від себе і земляків, а проте велике і щире спасибі Вам, любий земляче, що взяли на себе се діло.

Будьте ласкаві, коли надрукуєте мою замітку про «Шевченкові роковини в Одесі» і вірші О. Л-є, то ту книжку вишліть їй по такій адресі:

Одесса, Б[ольшая] Арнаутская и Канатная ул., д. Эликмана, кв. № 2, Ольге Яковлевне Лурье, а вона вам за це пришле декілька своїх віршів і єсть у неї гарне поки ще не скінчене оповідання, котре вона з охотою Вам пришле через мене. Їй вишліть тільки ту книжку, де будуть її вірші. Словарь мій проходе в Росію, коли хто виписує для себе, а як поспробував я виписати цілий транспорт на адресу книгарні «Киев[ской] старини»²⁷, то й затримали і не знаю, що з того буде. З 4-го т[ому] я одібрав 1-й аркуш і 3-й аркуш при 3-й книжці Вістника всередині, а 2-го аркуша не маю, мабуть пропав, то нагадайте, спасибі Вам, д[обродію] Паньківському – нехай вишле мені 2-й аркуш 4-го т[ому] Словаря в конверті.

Що доброго у Вас діється? Коли ласка, напишіть. Ми збираємо гроші на університет²⁸ і незабаром вишлемо Вам. Вашій в[ельми] шановній дружині від мене і жінки перекажіть наше найщиріше привітання.

Вам прихильний

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 545, арк. 7–10, 16–19.

№ 6

[1898 р.]

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Спасибі Вам велике, що надіслали мені зазив до жертв на нашу будущу Академію²⁹. Дай боже, щоб це спасенне діло якомога швидче прийшло до бажаного skutku. Я висилатиму Вам або в Т[оварист]во щороку, поки спромога, не менше 25 руб[лів]. І першу вкладку незабаром вишло Вам. Посилаю Вам поки що адреси відомих мені певних людей, що напевне коли не всі, то більшість одгукнуться, але їм треба усім послати зазиви, як мені прислали, бо, як самі знаєте, це має вагу далеко більшу, ніж шляхом переказу. Адреси писав певно і так треба надписувати, щоб не було помилки, а то наші почтарі не дуже ревні.

Пошліть безпремінно Лободовському, бо у його вже є гроші, пожертвовані на літературні справи, та він не знає, куди повернути. Разом я подаю йому мою пораду, але просте, коли й Ви обернетесь. Те ж саме до Чикаленка безпремінно пошліть, як і до Симиренка³⁰ – то люде заможні, та й інших не занежайте. Київських адресів не подаю, бо мабуть маєте з Києва. Бувайте здорові та уклоніться низенько від мене і жінки в[ельми] шановній дружині Вашій.

Щиро прихильний до Вас

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 544, арк. 23–24.

№ 7

20 вересня [1899 р.]

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Вчора одіслав я листа до М.В. Лисенка³¹, в котрому прохав його переказати Вам моє бажання бачитись з вами в Одесі і перебалакати об одним ділі, а сьогодні поспів Ваш лист, в котрому Ви закликаєте мене в Київ на 24 с[ього] м[ісяця]. На превеликий жаль, ніяким способом не можу приїхати, бо недавно скінчився мій одпуск, брати знов ніяково, а найголовніше те, що на се треба багато і часу днів 5, то вже однаково я не поспів би. Тим часом окрім бажання бачитись з Вами і послухати Вас, як писав я до М[иколи] В[італійович], маю і діло до Вас, по котрому прохав би і Вашої поради і участі Вашої. Тож знов прошу Вас, коли маєте хоч яку-небудь змогу, приїхати з Києва до Одеси хоч на один день, а відсіля Ви можете їхати просто додому і часу згаєте не багато, а всі розходи на поїздку приймаю на себе. Про инше не пишу, сподіваючись бачитись з Вами. Поспішаю здати на поchtу.

Щиро поважаючий Вас

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 544, арк. 5–6.

№ 8

3 лютого 1900 р.

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Недавно я писав до Вас, але серед усяких клопіт забув написати ще про одно діло, котре мене цікавить. В звісній Вам справі доцентур на Львівському університеті³² єсть у мене для сього триста з чимсь карбованців. Але недавно з'явилася думка заснування у Львові людowego рус[ько]-укр[аїнського] університету. Ся думка тим більшу вагу має, що її не так важко перевести в діло. Як показала історія людowych університетів по інших країнах, навіть і у нас, де вже єсть початки таких університетів, як от в Одесі при народній аудиторії. То чи не краще повернути ті гроші на людovий рус[ько]-укр[аїнський] університет у Львові? Отож і обертаюся до Вас за порадою в сій справі. Коли Вам здається доцільним повернути ті гроші на доцентури, то я вишлю їх [Науковому] товариству ім. Шевченка, а коли Ви думаєте, що краще повернути на людovий університет, то прошу пояснити мені – кому саме вислати ті гроші – чи в Т[оварист]во ім. Шевченка, чи може єсть для сього який особливий комітет? – і в таким разі подати певну адресу. Сподіваючись Вашої відповіді, застаюсь з найбільшим поважанням до Вас

М. Комаров.

Чи не можна б вислати мені спровоздання діяльності Просвіти і Т[оварист]ва ім. Ш[евченка] за минулий рік, а також книжечки про люд[овий] універс[итет]. Можна вислати під бандеролею – так до мене доходить.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 873, арк. 288–289.

№ 9

6 червня [1900 р.]

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Дуже Вам дякую за Ваше повітання наших молодих³³. Чув я, що сим літом Ви маєте приїхати до Одеси і може ще хто з галицьких земляків. Дуже радий був би бачитись з Вами і повітати Вас, а як се літо я маю не раз виїздити з Одеси, то сим оповіщаю Вас, що з початку августва, а саме: 5, 6 і 7-го августва я напевне буду в Одесі і був би дуже радий, коли б Вам можна було прибути на той час. Посилаю Вам некролог Борисова³⁴ і прошу надрукувати в «Л[ітературно]-н[ауковому] вістнику», а коли для його єсть уже некролог, то в «Записках Н[аукового] т[овариства] ім. Шевченка» або де-інде в галицьких часописях. Коли приїдете до Одеси, прошу заїхати просто до мене (Почтовая 25, проти старої почти) – у мене тепер просторо, бо сім'я житиме на дачі. Будьте ласкаві нагадайте В. Гнатюку³⁵, щоб він вислав мені ще один примірник 4-го т[ому] словаря, бо я прохав його за два, а він поки вислав один. Поки що бувайте здорові! Вашій в[ельми] шановній дружині прошу передати від мене і жінки найщирійше наше привітання.

Ваш

М. Комаров

«Л[ітературно]-н[ауковий] вістник», «З[аписки] т[овариства] ім. Ш[евченка]» і словарь до мене доходять справно.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 873, арк. 295–296.

№ 10

[1900 р.]

Вельмишановний Добродію!

Дуже жалкую, що не довелось бачитись з вами влітку, як приїздили Ви до Київа. Не кажучи вже про те, що було б цікаво почути від Вас про все, що діється в Галичині, єсть до Вас одна справа, про котру конче треба з Вами порадитись. Сподіваюся, що на Великодних святах можна буде особисто перебалакати з Вами, а поки що коротенько подам до Вашої відомости – в чім діло, щоб Ви мали змогу заздалегідь обміркувати сю справу, порадитись і перебалакати з ким треба, щоб не відкладаючи після Великодня зразу ж і розпочать діло. Здається не

буде великої помилки в тій думці, що коли б в європейській пресі – німецькій і франц[узській] – час від часу до часу з'являться статті про українське письменство, про наше становище і т. д., то се мало б чималий вплив на стан українського діла, а наіпаче тепер, коли, як чутка йде, розпочався перегляд цензурного устава. У нас бо прислухаються до голосу європейської преси як в урядових сферах, так і в російській пресі, і коли почують голос з-за кордону, – то може звернуть більшу увагу і на наше тяжке становище. Значить треба, щоб в європейській пресі був такий голос за нас. Їм звичайно наша справа не болить та вони не знають її, то нема чого й сподіватися, щоб німці або французи підняли голос за нас, але якщо ми самі подамо їм докладні статті про нашу справу, то певно вони не відцураються друкувати, особливо, коли ті статті будуть подані від таких людей, котрі мають зносини з редакціями європейських часописів. Звичайно, таке діло потребує грошей на гонорари авторів і на інші розходи. Гроші на се діло єсть. Можна забезпечити на три роки по 2000 рублів на рік. Думка така – чи не взялись би Ви або Франко³⁶ в якій німецькій часописі, а Вовк³⁷ у французькій від часу до часу, спочатку частіше, подавати статті про українське письменство і взагалі про становище українського діла? На гонорар за сі статті можна призначити по 600 рублів на рік, себто на дві часописі 1200 р[ублів], потім 400 р[ублів] можна призначити на гонорари іншим сотrudникам в інших якіх виданнях, напр[иклад] міг би О. Маковей³⁸ бути корисним або й хто інший, кого Ви порадите, а решта грошей на експедицію і інші розходи. Гроші можна вислати наперед або Вам на руки, або Т[оварист]ву ім. Шевченка. Оце в коротких словах, а про подробиці перебалакаємо і улаштуємо все як слід, аби Ви згодились керувати сим ділом.

Тож і прошу Вас поки що коротенько в кількох словах повідомити мене – чи буде взагалі Ваша згода на се?

Дочка моя Галина заохочена надрукуванням її віршів в 2 кн[изі] Вістника за сей рік, посилає ще декілька – може що-небудь виберете до Вістника³⁹.

Про инше не пишу, сподіваючись, що на Великодних святах можна буде про все перебалакати.

Прощу переказати моє привітання вельми шановній дружині Вашій.

З найбільшою повагою до Вас

М. Комаров.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 545, арк. 2–5.

№ 11

8 грудня 1900 р.

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Посилаю Вам на рахунок мого довгу сто п'ятдесят рублів (150 р.). Тепер зовсім не маю вільної хвилини і через те, вибачайте, не пишу

нічого, але незабаром писатиму Вам. Поки ж що вітаю Вас з наступаючим святом, бажаю Вам здоров'я і всього найкращого в світі.

З найщирішою повагою до Вас

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 544, арк. 7.

№ 12

10 грудня [1900 р.]

[...] * завдав Вам, та мене Гнатюк або Томашівський⁴⁰ не одцураються зробити мені ласку і справити мої доручення. У нас тут друкується «Чорна рада» Куліша⁴¹ з дуже гарними ілюстраціями, тільки ж з цим сталася дивна пригода: цензура дозволила текст і малюнки, а тутешня адміністрація, по доносу якогось харцизяки, що мов друкується щось страшне, походить на «Чёрный передел»⁴², вчипилася і от тепер ідуть всякі розмови і пояснення, та маю надію, що адміністрація заспокоїться і в такім разі книжка вийде з початком нового року. Мені власне цензура недавно дозволила два історич[ні] оповідання про Б. Хмельницького і про А. Головатого⁴³. Не знаю – чи сей дозвіл віщує щось кращого, чи може се просто примха цензури, бо від [18]76 року цензура нічого історичного не дозволяла і навіть сі речі були раніше в цензурі разів по шість і все цензура забороняла, а се якось зласкавилася. Вашої Історії⁴⁴ маю 1-й т[ом], а хотілось би дуже мати і 2-й, і 3-й, що недавно вийшов, то, коли буде певна okazія, прошу вислати мені 2 і 3-й т[оми], а я незабаром вишлю гроші. Ще раз прошу вибачити мені за клопоти і прийняти від мене найщиріше привітання, яке прошу переказати і вельми шановній дружині разом з звісткою, що після нового року наші дами мають вислати їй свої вкладки на «охоронки»⁴⁵.

З найщирішою повагою до Вас

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 545, арк. 6.

№ 13

29 вересня [1902 р.], м. Одеса

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Лист сей подасть Вам мій син Богдан, бувший студент Новоросійського університету, виключений під час студентської ворохобні в минулому році⁴⁶. Багато довелось мені клопотати за його, але шкода праці: двері російських університетів зачинені для його коли не зовсім, то певне на дуже довгий час, а хлопець і так уже промарнував два роки. Отож і надумались ми послати його до Вас в науку. Будьте ласкаві, допоможіть йому Вашою доброю порадою. Хоч він і виключений, мовляв, «за бунт», а проте, як побачите, хлопець він плохий, до того ще й не жив самостійно,

* Лист без початку.

то перше всього порадьте йому – де і як краще йому примоститись. Я маю змогу висилати йому на прожиток по 50 гульденів на місяць і, кажуть, що сього буде доволі, але все ж треба уміючи устроїтись. Добре, коли б можна було оселитись йому в якійсь добрій та лагідній родині українській, щоб там мати і обід, і все удержання, бо він ніколи про те сам не клопотався. Він тут був на натуральному* факультеті і там хотів би доходити сіх наук, то треба, значить, вибрати якийсь такий виділ, котрий хоч почасти відповідає натуральному факультету в Росії, а тим більше, що ми не тратимо надії на те, що може через рік, через два його приймуть тут. Тож, будьте ласкаві, подайте йому всі практичні поради щодо того, щоб устроїтись у Львові якомога краще, і допоможіть йому вступити до Львівського університету, а за тим дозвольте йому і на дальше обертатися до Вас за порадою. Простіть, що турбую Вас, але що робить, коли така пригода, що мусимо турбувати добрих людей. У всякім разі я певен, що він не завдасть Вам багато клопоту, а коли Ви привітаєте його на перший раз і порадите добрим словом, то виявите сим велику ласку і мені. Вельми шановній дружині Вашій од мене і од жінки просимо переказати наше найщиріше привітання.

З найбільшою повагою до Вас остаюсь

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 544, арк. 14–16.

№ 14

24 січня [1903 р.]

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Обертаюся до Вас з великою прозьбою від себе і від тутешніх земляків, а наперед усього прошу вибачить, що турбую Вас. Посилаю при сім чек Credit Lyonnais на 1387 корон або на п'ятсот п'ятдесят рублів. З цих грошей п'ятсот рублів громадські, а п'ятдесят рублів мої. Отож я і тутешні земляки просимо Вас оті гроші п'ятсот рублів передати редакції «Ruthenische Revue»⁴⁷, яко допомогу відсіля на видання. Просимо Вас дуже списатися з редакцією і переслати їм гроші або разом, або висилати частинами по потребі, як воно для редакції краще і як на Вашу думку буде придатніше. Ми у всьому покладаємось на Вас, бо Вам там на місті видніше, а до нас доходять чутки часом і зовсім непевні, то й не дивно, що ми часто вагаємось і мусимо турбувати добрих людей. За сі гроші ми просимо вислати нам один примірник «Ruthenische Revue», але се вони нехай [зроблять] після того, як я передам редакції адреси. Може й на дальше ми матимем змогу вислати яку допомогу і крім того хотіли б зав'язати зносини з редакцією «R[uthenische] R[evue]»; то просимо порадити нам до кого саме з редакції того видання краще обертатися як в грошових, так і в літературних справах. Який буде розхід на пересилку тих грошей до Відня, то одлічіть з тих грошей. Останні ж п'ятдесят рублів

* Природничому.

мої і з цих грошей прошу передати від мене: в Товариство ім. Шевченка 5 р., в т[оварист]во Просвіти 5 р., в Т[оварист]во ім. Котляревського 5 р., на пам'ятник Т. Шевченка у Львові 5 р., на будову театру у Львові 5 р., в касу Видавничої спілки⁴⁸ 5 р. і в ред[акцію] «Літературно-наукового вістника» 8 р. передплати за сей рік за один примірник, котрий прошу вислати синові моєму Богданові у Відень на адресу: Wien, IX, georg Siglgosse, 2, 11, Stock, 16, Thür. An Herrn Bohdan Komarow. Оце буде разом тридцять вісім рублів, а ще застається дванадцять, то нехай будуть за книжки, котрі прошу мені висилати, по сьому спискові, що при сім посилаю. Знаю добре, що завдаю Вам багато мороки, але що ж маю робити, коли не знаю до кого обернутися. Колись К. Паньківський був такий ласкавий, що завжди допомагав мені, потім В. Гнатюк, то про К. Паньківського щось давно не чути, а В. Гнатюк десь далеко, але як Паньківський тепер у Львові, то попросіть його купити книжки і вислати мені, тільки прошу висилати не разом, а частинами на дві або на три посилки. Видання Т[оварист]ва ім. Шевченка: Записки, Хроніка і Етнографічний збірник до мене доходять, тільки чомусь не всі, може не всі були вислані, то певне і останні пройдуть. Про решту книжок – не знаю, але сподіваюся, що мені пропустять. Коли цих грошей буде мало на книжки, то останні зараз же вишлю. Ще раз прошу Вас вибачити за турботу. Вельмишановній дружині Вашій прошу переказати від мене і моєї жінки наше найщиріше привітання. Що доброго у Вас діється? Чи не можна як-небудь добувати «Л[ітературно]-н[ауковий] в[істник]»? Чи не проходить Ваша історія? Я маю I і II т[оми], а дальше нема і не знаю – яким способом добути. Будьте ласкаві, подайте чий-небудь адрес, до кого можна удаватися в справі виписування книжок. Прошу відповіді по змозі незабарливої.

З найщирішою повагою до Вас

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 528, арк. 5–8.

№ 15

[1903 р.]

Вельмишановний Добродію Михайло Сергієвич!

Дуже тяжко вразила тут звістка про те, що львівська академічна молодіж виступила з Львівського університету і перейшла у Віденський та інші університети⁴⁹. Нам тут так здається, що не слід би так робити, бо раз те, що коли не буде у Львівському університеті слухачів русинів, то не буде й рації доправлятися українського університету у Львові, а друге й те, що Львів застається без української молодіж, а коли дехто зостанеться і нові відупадатимуть, то москвофіли⁵⁰ матимуть перевагу, бо ті напевне не виступлять з університету. А проте може воно й справді матиме вагу, яко демонстрація проти польського панування або яку иншу – се Вам видніше. Шкода тільки, що і досі ніякого пояснення сього

ми не маємо і як з відозви, так і з тих звісток, які маємо з часописів, нічого не відомо гаразд – яку вагу надають в Галичині сьому виступу з університету академічної молоді і на що такі покладають надії. Коли маєте вільну годину, будьте ласкаві, напишіть се. Тут один мій земляк А. Спілка⁵¹, прочитавши відозву про потребу матеріальної помочі для молодіжці, що мусила перебіратися в інші університети, передав мені сто рублів і прохав мене переслати Вам і прохати Вас передати сі гроші в Наукове товариство ім. Шевченка, щоб воно сі гроші повернуло на ту потребу, себто на поміч бідним студентам Львівського університету, що мусили виступити з його. Будьте ласкаві, вволити наше прохання і прислати мені квіток Н[аукового] т[оварства] ім. Ш[евченка] на ім'я А. Спілки, що гроші сі одібрано для призначеної мети. Разом з тим посилаю від себе п'ятдесят рублів, з котрих шістнадцять рублів на Л[ітературно]-н[ауковий] вістник за 1902 рік два примірники: один для мене, а другий дочці (France-Montpelleier, rue Magnoe № 6 Made-moiselle L. Komaroff), а мені може замість Л[ітературно]-н[аукового] в[істника] – «Леваду»⁵² або що инше, п'ять рублів – моя вкладка в Товариство ім. Шевченка, п'ять руб[лів] в Т[оварист]во Просвіта, п'ять руб[лів] для Видавничої спілки, п'ять руб[лів] на Академічний фонд, п'ять руб[лів] на пам'ятник Шевченкові у Львові (колись же він буде), п'ять руб[лів] на Драматичне т[оварист]-во ім. Котляревського або будову театру, а останні чотири рублі прошу передати Вашій вельми шановній дружині від дам на руські «охоронки». Простіть, що Вас турбую такими клопотами, але в останні часи через усякі пригоди я ні з ким в Галичині не листуюся, не знаю адресів і не знаю до кого удаватися. А коло Вас єсть і молодики, то коли Вам буде клопітно, доручіть їм, будьте ласкаві. «Записки Н[аукового] т[оварства] ім. Ш[евченка]» я маю останню книжку 44, а коли після неї що вийшло, прошу прислати і на дальше не забувати мене. Записки до мене доходять, принаймні 43 і 44 кн[ижки] маю. Тут дехто з земляків одібрав «Леваду», а мені чомусь сього збірника не прислано. Прошу з нового року висилати мені «Леваду» з 1 №. Колись я читав звістку, що Єм. Левицький має видавати «Прикарпатську Русь в біографіях»⁵³. Се видання мені потрібне для бібліографії, але не знаю – чи почало воно виходити, відкіля виписувати і що воно коштує. Попрошу Вас, коли ласка Ваша, сказати кому слід, щоб вислали мені усе, що вийшло – наложеним платіжем, й так, а я гроші зараз же вишлю, скільки слід буде. Дуже цікаво було б мені мати справдання Т[оварист]ва ім. Шевченка, Просвіти і інших за 1901 рік, то теж прошу Вас нагадати кому слід, щоб мені вислали. Хроніка Т[оварист]ва ім. Ш[евченка] теж до мене доходить. Колись Ви писали мені, щоб я подав до хроніки мою автобіографію. Коли се потрібно, то біографічні звістки можете знайти в «Київ[скої] старине» 1895 року за май в ст[атті] Сумцова⁵⁴ «Современ[ная] малорус[ская] этнография», в словарі Брокгауза, кн. 30 і «Зорі», 1896, № 18, де в ст[атті] А. Кримського⁵⁵ перелічені і найголовніші мої літературні праці. Хотілося б дуже знати – як тепер на Львів[ському] університеті після

виступу студентів русинів, яке вражіння зробило се на професорів поляків і взагалі на поляків, на вищий уряд, яка має бути доля українських викладачів на університеті без слухачів українців і взагалі про всю цю справу. Де тепер саме С. Томашівський, чи у Львові, чи де на провінції? Коли у Львові зостався, прошу подати його адресу. Ще раз простіть, що так багато турбую Вас. Жінка моя разом зо мною щиро вітає Вас і Вашу вельми шановну дружину, бажаючи всього найкращого в світі.

З найщирішою повагою до Вас

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 545, арк. 11–13.

№ 16

14 лютого 1904 р.

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Вийшло якесь непорозуміння, що як Ви пишете – немає жодної потреби в запомозі, а тим часом з Київа мене повідомлено, що така потреба єсть. Звичайно Вам краще відомо, але як ті гроші вже призначені для запомози і як про се повідомлено вже з Київа, то прошу Вас вислانی мною недавно п'ятсот рублів передати як призначено⁵⁶, а що до тих грошей, що zostалися не страченими з позаторішніх, то прошу Вас поки що не передавати, а про їх я напишу трохи згодом.

З найщирішою повагою до Вас остаюся

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 544, арк. 8.

№ 17

6 жовтня 1904 р.

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Прочу Вас, будьте ласкаві, передайте Добродію Василю Яворському⁵⁷ ті гроші, що лишилися у Вас перед 31.XII.1903 року, як Ви писали, в сумі 1340,64 корон, а квіток його в тім, що він одібрав сі гроші від Вас в уплату мого довгу, прошу переслати мені. Простіть, що турбую Вас, але що маю робити, коли так склалося, що без Вас обійтись в сім разі не можна, а зате на дальше вже не турбуватиму Вас, а всі дальнійші виплати мого довгу В. Яворському висилатиму безпосередньо.

З найбільшим поважаннем до Вас

М. Комаров

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 545, арк. 1.

¹ *Карпенко-Карий* (справжнє прізвище Тобілевич Іван Карпович, 1845–1907) – визначний український драматург, актор, режисер, театральний діяч. Один з основоположників нового українського театру. Його син у 1896–1899 рр. навчався у Львівському політехнічному інституті.

² *Барвінський Олександр Григорович* (1847–1926) – видатний український педагог, історик, громадсько-політичний діяч, активний діяч Товариства «Просвіта»,

Українського педагогічного товариства, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка, посол до віденського парламенту і галицького сейму.

³ *Паньківський Кость Федорович* (1855–1915) – західноукраїнський адвокат, економіст, видавець і громадський діяч.

⁴ *Антонович Володимир Боніфатійович* (1834–1908) – український історик, археограф, археолог, професор Київського університету, громадсько-політичний діяч, учитель М. Грушевського.

⁵ 11 грудня 1873 р. у Львові створено *Товариство ім. Шевченка* спочатку як літературне. У 1893 р. його реорганізовано в Наукове товариство ім. Шевченка. Це було здійснено за зразком західноєвропейських наукових установ з метою стати засновником майбутньої «українсько-руської академії наук». Головою товариства у 1897 р. став М. Грушевський.

⁶ «*Записки Наукового товариства ім. Шевченка*» засновано у 1892 р. у Львові. Редактором їх з 1895 р. по 1913 р. включно був М. С. Грушевський.

⁷ «*Етнографічний збірник*» – серія видань Етнографічної комісії НТШ у Львові, які періодично видавалися з 1895 р. У них друкувалися етнографічні матеріали здебільшого з Галичини і Закарпаття. Їх редагували І. Франко, В. Гнатюк та ін.

⁸ Йдеться про «*Малоруско-німецький словар*» (т. 1–2, Львів, 1882, 1886) Євгена Желеховського (другий том доповнений і виданий Софроном Недільським), який спричинився до запровадження фонетичного правопису в Галичині та Буковині, та «*Н мецко-русский словарь*» (Львів, 1867) Омеляна Партицького.

⁹ На титульній сторінці його першого тому написано: «Словарь російсько-український. Том перший. А – К. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Додаток до «Зорі» 1893 року. Львів, 1893. У друкарні Товариства імені Шевченка». У Львові ж вийшли: т. 2, К – П (1894), т. 3, П – С (1896), т. 4, С – Я (1898). Упорядники словаря: М. Комаров (псевдонім – М. Уманець) та члени української Одеської громади (псевдонім – А. Спілка).

¹⁰ Двогизневий часопис «*Зоря*» виходив у Львові в 1880–1897 рр. З 1885 р. він перейшов у власність Товариства ім. Шевченка і став періодичним органом, в якому друкувалися твори багатьох письменників з усієї України.

¹¹ *Чикаленко Євген Харлампійович* (1861–1929) – визначний громадсько-політичний діяч, публіцист, меценат української культури, землевласник. Зокрема, у 80-х роках XIX ст. – член Єлисаветградської громади, у 90-х роках – член Одеської громади, його коштом у 1893–1898 рр. видано у Львові «*Російсько-український словар*» (М. Уманець та А. Спілка), допомагав у виданні журналу «*Киевская старина*» тощо.

¹² Цю працю Є. Х. Чикаленко опублікував в Одесі у 1897 р.

¹³ *Товариство «Просвіта»* – українська громадська організація, створена для поширення освіти і пробудження національної свідомості серед народних мас. Першу «Просвіту» засновано у Львові в 1868 р. Осередки її виникли й в інших містах Галичини. З кожним десятиліттям її завдання розширювалися, охоплюючи освітні, культурні, матеріальні і політичні потреби і прагнення українців.

¹⁴ «*Руслан*» – християнсько-суспільний щоденник консервативного народовського напрямку. Виходив у Львові у 1897–1914 рр. під керівництвом О. Барвінського. У ньому друкувалися українські письменники і громадські діячі Західної і Наддніпрянської України.

¹⁵ «*Літературно-науковий вістник*» – місячник, заснований за почином М. Грушевського як видання НТШ (видавався 1898–1906 рр. у Львові, у 1907–1914 рр. у Києві). Редакторами були М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк. Навколо нього гуртувалися українські письменники, літературознавці.

¹⁶ *Мордовець (Мордовцев) Данило Лукич* (1830–1905) – український і російський письменник, публіцист, історик, літературознавець. Його повість «Дві долі»

опубліковано в «Літературно-науковому віснику» у 1898 р. (т. 1, кн. 2, с. 145–185, кн. 3, с. 275–302; т. 2, кн. 4, с. 45–64, кн. 5, с. 153–188, кн. 6, с. 328–350).

¹⁷ Комедія І. К. Карпенка-Карого (Тобілевича) опублікована в «Літературно-науковому віснику» в 1898 р. (т. 3, кн. 8–9, с. 140–201).

¹⁸ Публікацію М. Комарова «Ненадруковані дрібниці з творів О. Стороженка» вміщено в «Літературно-науковому віснику» (1898, т. 1, ч. 1, с. 186–190).

¹⁹ *Комаров М.* Бібліографічний покажчик нової української літератури 1798–1883 // Рада, ч. 1. Український альманах. Вид. М. Старицький. – К., 1883. – С. 397–470; також окремо: К., 1883. – 74 с.

²⁰ *Комаров М.* Деякі з історії українського письменства XIX в. Замітки і спомини з історії цензури на Україні // Діло. – 1885. – № 15–17, 21–25, 27, 29, 34–35.

²¹ Такий характер оформлення і виписування словника – це, по суті, реалізація плану, висунутого М. Комаровим у листі № 2. Це дало підстави деяким дослідникам стверджувати, що усі томи словника нібито було передруковано ще раз у Відні.

²² У 1898 р. українська національно свідомо інтелігенція відзначила 25-літній ювілей літературної діяльності І. Франка.

²³ Тобто «М. Уманець і А. Спілка».

²⁴ *Одеська громада* – українська громадська політична і культурна організація, що діяла впродовж 70–90-х років XIX ст.

²⁵ Лур'є Ольга Яківна.

²⁶ Йдеться про німецький твір Гергарта Гауптмана «Ткачі; драма з сорокових років», перекладений М. Павликом (ЛНВ, 1898, т. 1, ч. 1, с. 196–240, 333–366) – громадсько-політичний діячем, письменником і публіцистом.

²⁷ «*Киевская старина*» – щомісячний науковий журнал з українознавства (історії, літератури тощо), виходив у Києві у 1882–1906 рр. російською мовою у 1907 р. під назвою «Україна» – українською мовою. Неофіційно він був органом української Старої громади.

²⁸ Йдеться про український університет, відкриття якого у Львові тоді домагалися українці. У грудні 1897 р. М. Грушевський надрукував у газеті «Діло» статтю «Добиваймося свого університету».

²⁹ Йдеться про перетворення Наукового товариства ім. Шевченка в справжню Українську академію наук. Відозву до громадськості з приводу цього від імені НТШ підписав М. Грушевський у грудні 1897 р.

³⁰ *Симиренко Василь Федорович* (1835–1915) – український підприємець-цукрозаводчик, патріот, визначний меценат.

³¹ *Лисенко Микола Віталійович* (1842–1912) – видатний український композитор і громадсько-політичний діяч.

³² Йдеться про деякі українські кафедри і українців – доцентів у Львівському університеті, в якому тоді все ж домінували польські викладачі.

³³ М. Грушевський привітав М. Комарова із одруженням його доньки Віри.

³⁴ У «Літературно-науковому віснику» було надруковано некролог «Є. І. Борисов», підписаний «С. Є[фремов] і редколегія» (1900, т. 11, ч. II, с. 73). А посмертна згадка «Євген Борисів» М. Комарова під псевдонімом «М. Комар» було також вміщено у томі 11 на стор. 123–127. *Борисов Євген Іванович* (1853–1900) – етнограф, статистик, журналіст, член української Одеської громади.

³⁵ *Гнатюк Володимир Михайлович* (1871–1926) – визначний етнограф, організатор у галузі науки в Україні, редактор, член багатьох наукових товариств і організацій.

³⁶ *Франко Іван Якович* (1856–1916) – великий український письменник, учений і громадсько-політичний діяч.

³⁷ *Вовк Федір Кіндратович* (1847–1918) – визначний український антрополог, етнограф і археолог. У той час проживав у Франції.

³⁸ *Маковей Осип Степанович* (1867–1925) – український письменник, літературний критик, журналіст, громадський діяч. Був редактором газ. «Зоря» (1894–1895), один із редакторів «Літературно-наукового вістника» (1898, 1899).

³⁹ Вірші Галини Комарової було опубліковано в «Літературно-науковому вістнику»: в 1900 р. (т. 9, 10), 1901 р. (т. 15), 1903 (т. 22).

⁴⁰ *Томашівський Степан* (1875–1930) – український історик, публіцист, громадський і політичний діяч, дійсний член НТШ, у виданнях якого умістив більшість своїх праць.

⁴¹ «Чорну раду» П. Куліша знову надруковано в Одесі в 1900 р.

⁴² Що ніби було подібне до «Чорного передала» – народницької нелегальної організації ще 80-х років XIX ст.

⁴³ Ці твори М. Комарова («Оповідання про Богдана Хмельницького. Як визволив він Україну від неволі польської», «Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська») надруковано в Петербурзі 1901 р.

⁴⁴ Йдеться про працю «Історія України-Руси» М. Грушевського.

⁴⁵ «Руські охоронки» – можливо йдеться про якісь видання або пам'ятні речі Товариства «Руська охоронка» у Львові.

⁴⁶ Студента *Комарова Богдана Михайловича* відраховано із Новоросійського університету 27 лютого 1901 р. за участь у студентських заворушеннях (Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 5, спр. 6510, арк. 1).

⁴⁷ «*Ruthenische Revue*» – український інформаційний двотижневик німецькою мовою виходив у Відні в 1903–1905 рр. під управою В. Яворського і А. Коса. Головний редактор Р. Сембартович. «R. R.» пропагував українську справу в зарубіжних країнах.

⁴⁸ Українська видавнича спілка (з 1898 р.) під керівництвом М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка випускала наукові й белетристичні книжки.

⁴⁹ Вихід (сецесія) українських студентів із Львівського університету у 1901–1902 рр. як крайній захід у боротьбі за створення окремого українського університету, оскільки австрійський уряд та польські панівні кола в Галичині протидіяли цьому, і перехід в інші європейські університети.

⁵⁰ *Москвофіли* – представники українських освічених кіл, що мали консервативний світогляд і перебували під впливом російського панславізму (орієнтація на Російську імперію).

⁵¹ Тобто член Одеської української громади.

⁵² «*Левада*» – галицько-руський альманах. Виходив щомісяця у 1898–1902 рр. у Львові накладом Наукового товариства ім. Шевченка. За редакцію відповідав В. Гнатюк. На його сторінках друкувалися твори української та зарубіжної літератури різножанрового характеру. У розділах «Новини української літератури», «Уваги на сучасні теми», «З давнього минулого», «Хроніка і бібліографія» вмішувалися літературознавчі й історичні матеріали, новини із українського та закордонного мистецько-літературного і політичного життя.

⁵³ *Левецький (Ємелянкович) Іван* (1850–1913) – визначний галицький бібліограф, письменник і популяризатор. Його біографічний словник «Прикарпатська Русь в XIX в. ц. в біографіях...» вийшов тільки до літери Б.

⁵⁴ *Сумцов Микола Федорович* (1854–1922) – видатний фольклорист, етнограф і літературознавець, громадський діяч.

⁵⁵ *Кримський Агатангел Юхимович* (1871–1942) – визначний український орієнталіст, письменник, історик української мови і літератури, дослідник фольклору.

⁵⁶ Див. док. № 14.

⁵⁷ *Яворський Василь* (1854–1926) – галицький громадсько-політичний діяч, за освітою правник. Засновник (у співпраці з Р. Сембартовичем і А. Косом) українського журналу «*Ruthenische Revue*». Посол до австрійського парламенту в 1900–1907 рр. Меценат, член «Просвіти».

Микола Горбатюк

**ЛИСТИ АНДРІЯ НІКОВСЬКОГО ДО МИКОЛИ АРКАСА
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОЇ
І МИКОЛАЇВСЬКОЇ «ПРОСВІТ»**

Вперше публікуються листи Андрія Ніковського до Миколи Аркаса, які є важливим джерелом до вивчення діяльності Одеської та Миколаївської «Просвіти» та історії національного і культурно-просвітнього руху в Південній Україні у 1906–1908 рр.

Ключові слова: Андрій Ніковський, Микола Аркас, Одеська «Просвіта», Миколаївська «Просвіта», національний рух, епістолярій.

Впервые публикуются письма Андрея Никовского к Николаю Аркасу, являющиеся важным источником для изучения деятельности Одесской и Николаевской «Просвита» и истории национального и культурно-просветительского движения в Южной Украине в 1906–1908 гг.

Ключевые слова: Андрей Никовский, Николай Аркас, Одесская «Просвита», Николаевская «Просвита», национальное движение, эпистолярій.

In the article for the first time are presented the letters of Andrij Nickovs'kiy to Mykola Arkas, being an important historical source to study the activity of «Prosvita» in Odessa and Mykolaiv as well as to investigate the history of national and cultural-educational movement in Southern Ukraine in 1906–1908.

Key words: Andrij Nickovs'kiy, Mykola Arkas, «Prosvita» in Odessa, «Prosvita» in Mykolaiv, national movement, correspondence.

Під час революції 1905–1907 рр. зросла активність діячів національного спрямування в багатьох куточках Російської імперії. Особливістю цього процесу в Україні було те, що вони гуртувалися здебільшого навколо культурно-просвітніх товариств – «Просвіт», що виникали у великих містах – Києві, Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Кам'янці-Подільському тощо. Популярність цих організацій зумовлювалась тим, що вони були одним із небагатьох осередків пропаганди українських визвольних ідей і легальним містком, через який підтримувався зв'язок національно свідомої інтелігенції з народними масами. Діяльність «Просвіт» приваблювала представників різних кіл громадськості, особливо українську молодь, яка шукала можливості виявити і реалізувати свої патріотичні почуття. Представником останньої був Андрій Ніковський – у майбутньому активний учасник національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., відомий український політик, дипломат, мовознавець, публіцист.

Свою «кар'єру» громадсько-політичного, культурно-просвітнього діяча і літературного критика А. Ніковський розпочав в Одеській «Просвіті». Саме завдяки праці в цьому товаристві (був членом його віділу (ради) і бібліотекарем) він отримав можливість познайомитись із деякими діячами українського національного руху (Є. Чикаленком, С. Єфремовим, В. Винниченком) і розпочати з ними листування.

© Микола Горбатюк, 2011

Одним із таких кореспондентів А. Ніковського був Микола Аркас – український громадський діяч, історик і композитор, який найбільше відомий співвітчизникам завдяки своїм творам – опері «Катерина» й «Історії України-Руси» та участі в роботі Миколаївської «Просвіти».

Листування обох діячів неодноразово було предметом наукових досліджень. Зокрема, за останні два десятиліття видано листи А. Ніковського до В. Прокоповича¹, С. Петлюри², Є. Чикаленка³. Також опубліковано листування М. Аркаса з Б. Грінченком, В. Степаненком, Є. Чикаленком⁴, М. Грушевським⁵, В. Доманицьким⁶; його епістолярну спадщину використано чи охарактеризовано у дослідженнях В. Жадька⁷, В. Шкварця⁸, В. Гриценка⁹ та ін. Слід зауважити, що цитати з листів А. Ніковського до М. Аркаса, що публікуються нижче, використав В. Сарбей у передмові до перевидання «Історії України-Руси», здійсненого в Одесі у 1994 р.¹⁰ Про ці ж листи згадали у своїх дослідженнях В. Андріяш¹¹ та О. Лисенко¹².

Поява «Просвіт» у Наддніпрянській Україні була наслідком революційних подій 1905–1907 рр. в Росії. Кожне товариство «Просвіта» в процесі своєї діяльності набувало специфічних, притаманних тільки йому рис. Візитною карткою Київської «Просвіти», наприклад, була видавнича діяльність, Катеринославської – активне заснування філій у повітових містечках і навколишніх селах. Спільними рисами для Одеського і Миколаївського товариств було зосередження на лекційній діяльності та влаштуванні драматичних вистав і літературно-музичних вечорів.

Товариство «Просвіта» в Одесі створено 30 жовтня 1905 р. на зборах Одеської громади. Серед його засновників були М. Комаров, С. Шелухін, Т. Климович, І. Липа, І. Луценко та ін. Воно розміщувалося в центрі Одеси по вулиці Софійській, 30, де займало весь другий поверх будинку (8 кімнат). За час свого існування товариство влаштувало декілька сотень лекцій, понад сотню вистав і літературно-музичних вечорів. Ним було відкрито бібліотеку, книгарню, читальню, книжковий склад, кіоск, історичний музей, створено хор, організовано бюро юридичної допомоги найбільшому населенню міста. Одеські просвітяни заснували видавничий фонд, на кошти якого видали декілька книг, а от спроба відкрити українську школу закінчилась невдачею¹³.

Урочисте відкриття Миколаївської «Просвіти» відбулося 26 лютого 1907 р. Її члени, читаючи лекції та реферати на літературні, історичні, фольклорні, медичні теми, намагалися підняти загальний рівень освіченості населення півдня України. Під егідою цього товариства на кошти М. Аркаса була збудована і утримувалась початкова школа у селі Христофорівка (тепер Баштанського району Миколаївської області)¹⁴.

Коли точно познайомилися А. Ніковський і М. Аркас, невідомо. Очевидно це сталося наприкінці жовтня – на початку листопада 1906 р. під час перебування останнього в Одесі (про цей візит згадано у листі від 24 листопада 1906 р., № 1). Опосередкованими доказами того, що така зустріч могла мати місце, є географічна близькість Одеси і Миколаєва, а також тісна співпраця між «Просвітами» обох міст. Однозначно можна

стверджувати, що це листування зав'язалося завдяки справам цих товариств, а тому зміст листів здебільшого стосувався їхньої діяльності.

Нижче подаємо п'ять ще не опублікованих листів А. Ніковського до М. Аркаса, які містять важливу інформацію про діяльність Одеської і Миколаївської «Просвіти» та про культурно-просвітній рух на півдні України у 1906–1908 рр. загалом. Їх автор найчастіше позиціонував себе як бібліотекар Одеської «Просвіти», і як її посадова особа висловлював різні пропозиції, наприклад, просив М. Аркаса надати книги для просвітянської бібліотеки, обговорював з ним питання розповсюдження україномовних видань тощо.

Зі змісту листів видно, що обидва діячі основне завдання своєї діяльності вбачали в ознайомленні якнайширших кіл громадськості з українськими традиціями, історією та культурою. Для прикладу М. Аркас упродовж 1907–1908 рр. прочитав у Миколаївській «Просвіті» 14 лекцій з історії України, в яких розповідав як про історичні події, так і про визначних українських діячів – Б. Хмельницького, І. Котляревського, М. Заньковецьку та ін.¹⁵ У свою чергу А. Ніковський був одним із найактивніших лекторів Одеської «Просвіти», на її засіданнях він виголосив щонайменше 12 доповідей.

Листи засвідчили, що А. Ніковський висловлювався за необхідність широкої співпраці між «Просвітами», вироблення механізму ефективного обміну інформацією між ними. Він повідомляв М. Аркасу про заходи, організовані Одеською «Просвітою», про її фінансові справи, причини зростання популярності товариства тощо.

Значну увагу в листуванні приділено обговоренню «Історії України-Русі» М. Аркаса. А. Ніковський висловлював своє захоплення працею автора, оцінював її місце серед інших подібних праць.

Подані нижче листи виявлено у Державному архіві Миколаївської області у двох фондах: «Українське товариство “Просвіта”, м. Миколаїв» (ф. 206., оп. 1, спр. 6.); «Аркас Микола Миколайович (1852–1909) – український композитор, голова Миколаївського товариства “Просвіта”. 1891–1909, 1912» (ф. 468., оп. 1, спр. 14). В останній із вказаних справ листи систематизовано в хронологічній послідовності. Очевидно це лише частина листів А. Ніковського, які збереглися серед документів М. Аркаса. Усі вони є автографами, їх написано середнім, добре розбірливим почерком. Тон листів – довірливий, майже приятельський. Лист від 15 березня 1907 р. хоч і написаний рукою А. Ніковського, але має характер офіційного звернення Одеської «Просвіти» до Миколаївської і підписаний ним як секретарем товариства і М. Комаровим як його головою.

Тексти публікуємо без скорочень, зі збереженням стилістичних та орфографічних особливостей мови автора. Розділові знаки проставлено таким чином, що вони не змінюють думку автора. Місце і час написання листів визначено за авторським датуванням. Вказівку упорядника на це подано над авторським текстом праворуч. Місце написання листа, якщо воно було встановлено за змістом, подано у квадратних дужках. Публікація супроводжується коментарями, в яких пояснено терміни,

історичні події, а також ідентифіковано згадувані у листах персоналії та організації.

¹ *Горбатюк М.* Польсько-українські відносини після підписання Ризького мирного договору у листуванні А. Ніковського з В. Прокоповичем (квітень–липень 1921 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» / гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2008. – Вип. 14. – С. 231–261.

² *Горбатюк М.* Листи Андрія Ніковського до Симона Петлюри (1920–1921) // Пам'ятки: археогр. щорічник / редкол.: С. Г. Кулешов (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2010. – Т. 11. – С. 68–101.

³ Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки / упоряд.: Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко; вступ. ст.: Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.

⁴ *Ульяновський В. І.* «Здається, усьому б допоміг...» (Маловідомі листи Миколи Аркаса) // Архіви України. – 1993. – № 1/3. – С. 45–54; *Старовойтенко І.* Листи Миколи Аркаса до видавця щоденної української газети «Рада» Євгена Чикаленка // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Одеса: Паллада, 2007. – Вип. 1. – С. 261–274.

⁵ *Ульяновський В.* Микола Аркас, «Історія України-Руси» і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство: іст. зб. – К., 1996. – С. 161–220.

⁶ *Старовойтенко І.* «Історія України-Руси» М. Аркаса у листах автора до В. Доманицького // Архіви України. – К., 2006. – Вип. 1/6. – С. 125–140.

⁷ *Жадько В.* Грек із душею українця. – К., 2003. – 347 с.

⁸ *Шкварець В. П.* Епістолярний спадок М. М. Аркаса // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави: зб. наук. пр., присвяч. 150-річчю від дня народження М. М. Аркаса в рамках оголошеного облдержадміністрацією «Аркасівського року на Миколаївщині», 5 річниці Миколаїв. навч.-наук. центру Одес. нац. ун-ту ім. М. І. Мечникова. – Миколаїв; Одеса, 2002. – Т. 1. – С. 10–20; *Він же.* Микола Миколайович Аркас: життя, творчість, діяльність. – Миколаїв; Одеса, 2002. – 254 с.

⁹ *Гриценко В. П.* Епістолярний спадок М. Аркаса як джерело вивчення його громадської діяльності // Наукові записки: зб. наук. ст. Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – Вип. 59. – С. 194–200.

¹⁰ *Сарбей В. Г.* Микола Аркас і його «Історія України-Русі» // Аркас М. М. Історія України-Русі / вступ. ст. і комент. В. Г. Сарбея. – Одеса: Маяк, 1994. – С. 5–45.

¹¹ *Андріяш В. І.* Проблеми українського державотворення в епістолярній спадщині М. М. Аркаса // Наукові праці. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. – Т. 12: Політичні науки. – С. 40–42.

¹² *Лисенко О. В.* «Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період. – К., 1990. – 24 с.

¹³ *Белоусенко О.* Гибель «Просвіт» // Украинская жизнь. – М., 1912. – № 1. – С. 33–34; Нарис історії «Просвіти» / ред. І. Мельник. – Львів; Краків; Париж: Просвіта, 1993. – С. 64–65; *Самойлов Ф. О., Скрипник М. О., Яреценко О. Т.* Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.): історико-краєзнавчий нарис. – Одеса: Маяк, 1998. – С. 89–97.

¹⁴ *Кульчицька О. В.* Культурно-мовні заходи південних «Просвіт» на початку XX ст. // Наукові праці: наук.-метод. журн. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Т. 115, вип. 102: Історія. – С. 21.

¹⁵ Там само.

ЛИСТИ А. НІКОВСЬКОГО ДО М. АРКАСА

№ 1

24 листопада 1906 р., м. Одеса

Глибоко шановний Миколо Миколаєвичу!

Вашу посилку одержано було скоро після Вашого від'їзду з Одеси. Хотів був сповістити Вас тоді-ще, але-ж у нас почались такі клопоти з Загальними Зборами, що не було вільної хвилини. Загальні Збори підновили наш Виділ, якому не стачало до 10-ти членів трьох чоловіка¹. Обібрано проф. Бондаренка², А. Г. Панченка³ (юрист) і мене. Председателем – М. Ф. Комаря⁴, а тов. голови С. П. Шелухіна⁵. Як бібліотекар «Просвіти»⁶ од імени Товариства складаю Вам велику подяку за Ваш дар в книгозбірню «Просвіти».

Вашу «Катерину»⁷ я давав грати багатьом знайомим, яким вона дуже подобається. Дав своїм товаришам і знайомій співачці розучить де-які дуети з «Катерини». Завтра читаю реферат про галицького письменника В. Стефаніка⁸.

Простіть, шановний Микола Миколайович, що відважуся Вас просити одну з Ваших музичних річей на пам'ять. Мені це буде особливо дорого, що я буду мати чудову музичну річ від автора, про якого у мене лишилися найкращі спогади.

З глибокою пошаною

Ан[дрій] Ніковський

Держархів Миколаївської обл., ф. 468, оп. 1, спр. 14, арк. 1–2. Рукопис. Оригінал.

№ 2

15 березня 1907 р., м. Одеса

Українському Товариству «Просвіта» в Миколаїві.

Одеська «Просвіта», щиро вітаючи заснування «Просвіти» у Миколаїві⁹, цілком приєднується до думки, вказаної в листі Ради Миколаївської «Просвіти», про єднання на полі просвіти і добробуту нашого рідного краю, бо тільки спільними силами можна боротися з тяжкими обставинами, серед яких доводиться нам працювати. Виділ Одеської Просвіти з великою охотою одгукнеться на всяке запитання Миколаївської «Просвіти» і вважає своїм обов'язком виконати по змозі всяке її доручення, бажаючи Миколаївській «Просвіті» якомога ширшого і кращого розвитку її діяльності на рідній ниві. При сім Виділ має честь оповістити, що вже друкується одчот про діяльність Одеської «Просвіти» в минулому 1906 році¹⁰, котрий незабаром має вийти і зараз-же буде висланий шановній Раді Миколаївської «Просвіти».

Голова
Секретарь

*М. Комарь
А. Ніковський*

Держархів Миколаївської обл., ф. 206, оп. 1, спр. 6, арк. 61. Рукопис. Оригінал.

№ 3

8 липня 1907 р., [м. Одеса]

Вельмишановний Миколо Миколаєвичу!

Вибачте, що давненько до Вас не писав – коли ж узявся пильно за університетську науку¹¹ та в «Просвіті» відчитав 3 реферати¹². Справи у нас, за маленькими винятками, йдуть нормально, адміністрація утискує не дуже, студентська молодь більш і більш іде в «Просвіту» не тільки танцювати¹³. З грошима трохи скрутненько, але житити можна. Гарно те, що «Просвіта» захоплює що разу більший і новий гурт громадянства, що люде нас бачуть і знають – і з повагою ставляться до «Просвіти».

Почув, що вийшла Ваша історія¹⁴ і пропонував Виділові виписати прямо від Вас. (Ви колись мені писали, щоб виписувати од Вас). По-становлено, просити Вас вислати на комісію 10 пр[имірників] по 3 карб[ованці] і 25 пр[имірників] по 1 р. 50 к.*, зазначивши, скільки можете дати нашій книгарні опусту. Чим скоріше буде вислано, тим краще, бо чекають книжки з нетерплячкою. Та й Ви самі добре знаєте, яка велика потреба у нас в докладній і разом з тим популярній історії України.

Ще маю Вас просити, вже jako бібліотекарь. Збираю пожертви на бібліотечний фонд та щось туго йдуть пожертви, а нових книжок треба. Отже, чи не була б Ваша ласка пожертвувати в нашу книгозбірню Вашу історію, зробивши на ній напис власноручний, бо це робить честь бібліотеці й важливо для історії нашого діла.

Вибачте вже мені, дорогий Миколо Миколаєвичу, за мою напосидливість, але я звертаюся до Вас, пам'ятаючи Ваше добре відношення до нашої «Просвіти».

Бажаю Вам всього найкращого і щиро стискую Вашу руку

Ан[дрій] Ніковський

Держархів Миколаївської обл., ф. 468, оп. 1, спр. 14, арк. 3–4. Рукопис. Оригінал.

№ 4

27 серпня 1907 р., м. Одеса

Глибоко шановний Миколо Миколасвичу!

Ви вже мені вибачте, що так довго нічого не писав. Зараз тільки приїхав з села¹⁵. Колись ви запитували мене про прийом жидів у Т[оварист]во. На зборах Виділа нашого я говорив про це і всі висловились за те, щоб не розбірати і не вважати на наційне походження. Досі Виділ так і поведився що до цього. Членів-жидів у нас записано чоловіка 10 – переважно студентів.

Діяльність розпочнем 15 вересня. Трохи підправили нашу оселю.

* Підкреслення зроблено в оригіналі документа.

В квітні я послав 100 пр[имірників] нашої брошури «Запорозьські вольності»¹⁶ для розповсюдження в Миколаївській «Просвіті». Будь-ласка, сповістіть нас, як іде продаж цієї брошури.

Ще одна справа – у нас на складі видання «Український Учитель»¹⁷. Чи не послати Вам чого? Напр[иклад] «ГраMATка»¹⁸ за 5 коп. Її слід пустити на село для того, щоб «витіснити “Золотую Азбуку”»¹⁹, як кажуть видавці «ГраMATки».

Може знаєте кого такого, що часто їздить до Одеси, то можна-б доручить перевозити ці пакунки, щоб пересилка коштувала мало. Взагалі треба ще якихось способів до постійних зносин між нашими «Просвітами». Поки можна сповіщати одне другого, напр[иклад], про важні постанови Ради Т[оварист]ва, програми концертів, теми рефератів і т[ак]е інше.

Було-б гарно, коли Ви згожуетесь з цим, щоб Ви перший подали голос в цій справі офіційно. Мені важкувато порушити таки досить непорушний Виділ наш. А єднання між Просвітами повинно бути, повна свідомість про діяльність других т[оварист]в, повсякчасні зносини. А всепросвітянський з'їзд, розмеження праці і т[ак] д[алі]? В цих питаннях хоч-би наші Просвіти погодилися та взяли на себе ініціативу.

Бо вся справа українська йде не так інтенсивно, як може йти, як бажано, що[б] йшла.

З щирим серцем стискую руку старшого товариша

Ан[дрій] Ніковський

Держархів Миколаївської обл., ф. 468, оп. 1, спр. 14, арк. 5–6. Рукопис. Оригінал.

№ 5

6 січня 1908 р., м. Одеса

Глибоко-шановний Миколо Миколаєвичу!

Од всього серця Вас дякую за Ваш дорогий для мене дарунок. Одержав його на другий день Нового року і це було мені найкращою й радісною новиною на цей рік.

Дякую також Вас за пожертву в нашу книгозбірню, яко бібліотекар «Просвіти», і довожу до Вашої відомости, що «Історію»²⁰ занесено в одділ I під № 278.

Історії Вашої поки ще не читав, і передам Вам тільки мої вражіння. А коли прочитаю та почую, що кажуть про неї – тоді може докладніше напишу.

Коли я передивився книгу, то побачив, що автором зроблено все, щоб зміст книги легко й хутко і надовго западав в голову читачеві – це й ілюстрації і, особливо, помітки на полях, котрі мають уявляти з себе конспект.

Таким побитом, додавши те, що написано популярно й пристосовано до середнього читача, можна гадати, що «Історія» буде корисною для гімназій, для учителів народніх шкіл, а поки що для кожного українця. Бо ж зараз ми такої історії не маємо.

Візьміть Грушевського²¹ – велику в п'яти томах²² – до неї боятися підходити. «Очерк истории укр[аинского] народа»²³ мав заграти де-яку роллю, коли ж написано дуже важко і це одбиває охоту до читання. На що Вам краще: за весь час існування Одеської «Просвіти» її продано було всього 5 пр[имірників]!

З історією Єфименкової²⁴ (вид[авництва] «Брокгауз і Єфрон») ²⁵ – ще гірше.

Отак тільки переглянувши Вашу книгу і, зауваживши що написано її мовою українською, я привітав її, як з'явище великої ваги – це учебник для будучих гімназій, це підручник для учителів майбутньої нижчої школи, а зараз – це книга, якої недоставало, як[а] дуже потрібна. Вона будитиме свідомість у людей і підміцнятиме вже свідомих інтелігентів і робітників.

Це вклад у сучасну справу українську ще більший в значній мірі, ніж коштовна «Катерина».

Я уявляю собі, скільки праці Вам, не спеці[а]лісту, довелося покласти і в «Історію», і в «Катерину».

Це гарні посіви на рідну ниву і свідчать вони про велике кохання до дорогої української справи.

Щира моя Вам подяка і пошана, дорогий Миколо Миколаєвичу!

Андрій Ніковський

Держархів Миколаївської обл., ф. 468, оп. 1, спр. 14, арк. 7–8 зв. Рукопис. Оригінал.

¹ Перші загальні збори Одеської «Просвіти», які сформували початковий склад виділу (ради) товариства, відбулися 27 грудня 1905 р. у приміщенні гімназії А. П. Ровнякова на вул. Пушкінській, буд. 18. Головою товариства було обрано І. Луценка, його заступником – С. Шелухіна, до складу виділу (ради) також увійшли – Ф. Гаврило, Н. Клименко, А. Ковальчук, М. Комаров, І. Липа, Д. Сигаревич, О. Фісак та О. Фісун (Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 3221-а, арк. 4). Відповідно до § 11 Статуту товариства: «Виділ товариства складається з 10 членів, яких вибирають Загальні Збори на 2 роки. Окрім того Загальними Зборами вибирається щороку ще 3 кандидати на членів виділу, щоб заступати тих, які вийдуть із Виділу до строку, на який вони обрані». Очевидно, саме про ці вибори і пише А. Ніковський.

² *Бондаренко Іван Михайлович* (1873–1911) – український історик, педагог і культурно-просвітній діяч. Навчався в Азовській прогімназії, Ніжинській гімназії та на фізико-математичному факультеті Московського університету (1892–1896), де очолював малоросійське земляцтво. Навесні 1896 р. був виключений з університету за участь у студентських заворушеннях. Із 1896 р. служив у Кременчуцькому земстві. У 1900–1904 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету (під керівництвом Є. Щепкіна досліджував історію середньовічної Англії; у 1903 р. за дипломну роботу отримав від факультету золоту медаль). На початку 1906 р. за поданням Є. Щепкіна був залишений на кафедрі загальної історії Новоросійського університету. Був головою Одеської української студентської громади (1903), одним із засновників одеської «Просвіти» (1905) та Одеського українського клубу (1910), членом Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті (1907) та Українського наукового товариства у Києві (1907). У березні 1909 р. захистив дисертацію, але в університеті отримав лише поса-

ду завідувача історико-філологічного кабінету. З 1910 р. почав викладати на Одеських вищих жіночих курсах. Через невдачі у професійній діяльності та особистому житті вчинив самогубство 16 серпня 1911 р., кинувшись під потяг. Автор низки наукових та науково-популярних праць, серед них «Про Гарібальді...» (1908).

³ *Панченко Олексій Григорович* – український культурно-просвітній і громадський діяч, член міської управи Одеси, присяжний повірений. Член товариства «Просвіта» в Одесі, один із засновників і голова (1912) Українського клубу в Одесі. Сприяв розповсюдженню в Одесі газети «Рада» (Київ).

⁴ *Комаров Михайло Федорович* (1844–1913) – український громадський та культурно-просвітній діяч, літературознавець, бібліограф, перекладач, видавець. Закінчив Катеринославську гімназію та юридичний факультет Харківського університету (1867). Працював в окружному суді м. Острогозька (Воронезька губ.) та присяжним повіреним у Києві. Згодом – нотаріусом в Умані (з 1883 р.) та Одесі (з 1887 р.). Член Київської Старої та Одеської громад, один із засновників Одеської «Просвіти» та її голова (1906–1909). Автор праць історичного змісту «Антін Головатий, запорозький депутат і кобзар», «Запорожець Костянтин Вира», «Оповідання про Богдана Хмельницького», укладач бібліографічних покажчиків «Покажчик нової української літератури (1798–1883)» (1883), «Тарас Шевченко в літературі и искусстве...» (1903), «Библиографический указатель музыкальной и литературной деятельности Н. В. Лысенка (1868–1903)» (1904), «Українська драматургія» (1912). Голова словникової комісії, результатом роботи якої став 4-томний «Словарь російсько-український» (виданий у Львові у 1893–1898 рр. під псевдонімом М. Уманець і А. Спілка).

⁵ *Шелухін Сергій Павлович* (1864–1938) – український громадсько-політичний діяч, правознавець і письменник. Навчався на юридичному факультеті Київського університету Св. Володимира (був студентом проф. В. Антоновича). Працював у судових установах Єлисаветграда, Кам'яця-Подільського, Кишинєва. У 1902 р. переїхав в Одесу, де працював на різних посадах в місцевому окружному суді. Один із засновників та заступник голови товариства «Просвіта» в Одесі. Після лютневої революції 1917 р. – член Центральної ради та Української партії соціалістів-федералістів. У лютому–квітні 1918 р. – Генеральний суддя УНР, міністр судових справ в уряді В. Голубовича. У період Гетьманату – член Державного Сенату. У грудні 1918 – лютому 1919 рр. – в. о. міністра юстиції в уряді В. Чехівського. Член української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. З 1921 р. – в еміграції у Чехословаччині. Автор наукових праць з історико-правових питань.

⁶ А. Ніковський займався поповненням бібліотеки товариства та впорядкуванням книжок, куплених у вдови Л. Смоленського. На початку 1907 р. в бібліотеці «Просвіти» нараховувалося близько 1600 примірників книг, до кінця 1907 р. – 2068. На початку 1908 р. він завершив її впорядкування, розробив правила для читачів та склав систематичний каталог.

⁷ *«Катерина»* – перша українська лірична народно-побутова опера, створена М. Аркасом за поемою Т. Шевченка. Вперше опублікована у 1897 р. під криптонімом «М. А ...» (Аркас Н. Н. Катерина: Опера у 3 діях / Либретто по Т. Г. Шевченку; Склавъ Н. А. ...; Муз. Н. А. ... а. – СПб. и др., 1897. – 137 с.). Перше виконання окремих її арій відбулося 23 березня 1897 р. у Миколаєві. Прем'єра опери, поставленої «Товариством малоросійських артистів» на чолі з М. Кропивницьким відбулася 12 лютого 1899 р. в театрі «Акваріум» у Москві. У Миколаєві постановку опери вперше здійснено теж трупою М. Кропивницького 14 березня 1900 р. в театрі Шеффера.

⁸ *Стефанік Василь Семенович* (1871–1936) – український письменник, громадсько-політичний діяч, член Радикальної партії. Навчався у Снятинській міській школі, польських гімназіях у Коломиї та Дрогобичі. Був виключений з Коломийської

гімназії за участь у таємній організації «Покутська трійця». У 1892–1900 рр. навчався на медичному факультеті Краківського університету, який не закінчив. У 1903 р. взяв участь у відкритті пам'ятника І. Котляревському у Полтаві, де познайомився з Лесею Українкою, Оленою Пчілкою, М. Коцюбинським, М. Старицьким та іншими українськими діячами. У 1908–1918 рр. – депутат Австрійського парламенту від Галичини. Автор збірок новел з життя покутського села «Синя книжечка» (1899), «Камінний хрест» (1900), «Дорога» (1901), «Мое слово» (1905), «Земля» (1926) та ін.

⁹ Товариство «Просвіта» у Миколаєві було офіційно зареєстроване у градоначальстві 16 лютого 1907 р., а 26 лютого 1907 р. відбулося його урочисте відкриття (Держархів Миколаївської обл., ф. 206, оп. 1, спр. 6, арк. 11; Николаевская газета. – Николаев, 1907. – 27 февраля).

¹⁰ Цей звіт опубліковано у 1907 р.: Одчот українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1906 рік. – Одеса, 1907. – 34 с.

¹¹ У серпні 1905 р. А. Ніковський поступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету. Втім, українські симпатії спонукали його після першого року навчання перевестися на історико-філологічний факультет. Лист, що публікується, А. Ніковський писав у перші дні після закінчення першого курсу історико-філологічного факультету (Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 5, спр. 9495, арк. 6, 9).

¹² Автору цієї публікації вдалося віднайти інформацію про чотири реферати, які А. Ніковський виголосив в Одеській «Просвіті» за 6 місяців 1907 р., тобто до часу написання листа М. Аркасу. Зокрема, 10 лютого 1907 р. – реферат про збірку Олександра Олеся «З журбою радість обійняла» (ІР НБУВ, ф. XV, № 2024, арк. 3), 5 травня 1907 р. – «Артистична діяльність М. Садовського (з приводу 25-літнього ювілею)» (З життя «Просвіт» // Рада. – 1907. – 8 травня. – С. 3). Також у цей час А. Ніковський прочитав реферати про В. Стефаніка і В. Винниченка, про що він писав у листі до О. Кандиби, датованому липнем 1907 р. (ІР НБУВ, ф. XV, № 2022, арк. 1).

¹³ Упродовж усього періоду існування Одеської «Просвіти» її лідери домагалися переважання культурно-просвітньої функції товариства і намагалися нівелювати розважальну.

¹⁴ Йдеться про «Історію України-Русі» М. Аркаса, перше видання якої побачило світ у Петербурзі 1908 р.

¹⁵ Очевидно йдеться про село Малий Буялик Одеського повіту Херсонської губернії, де народився і виріс А. Ніковський (нині – село Свердлове, Комінтернівського району, Одеської області).

¹⁶ Йдеться про видання: *Комаров М. Ф.* Запорожські вольності / М. Комарь [псевд.]. – Одеса: Вид. т-ва «Просвіта», 1907. – 40 с. Ця брошура стала першою в запланованій просвітними серії дешевих українських видань освітнього характеру. На відміну від більшості публікацій про українське козацтво, де зазвичай розглядалися його воєнні справи, у ній розповідалося про форми землеволодіння і способи господарювання запорожців та про долю козаків після зруйнування Січі.

¹⁷ «Український учитель» – перше в підросійській Україні видавництво педагогічної літератури. Створене у 1906 р. у Полтаві за участю Г. Шерстюка (голова видавничого товариства), Панаса Мирного, М. Дмитрієва та Г. Маркевича. Основне його завдання – видання підручників для українських шкіл. Першою книжкою видавництва була «Коротка українська граматика» Г. Шерстюка (Ч. 1, Полтава, 1907). Протягом двох років його функціонування в Полтаві було надруковано 9 назв книжок. Серед них – підручники «ГраMATка» С. Черкасенка (1907), «Арифметика, або Щотниця для українських шкіл» О. Кониського (1907), низка науково-популярних видань та казок. З 1908 р. видавництво почало працювати у Києві у зв'язку з переїздом сюди Г. Шерстюка. У київський період (1908–1912) видавалися пере-

важно книги для самоосвіти та дитяча художня літератури. У цей час побачили світ понад 40 назв книг і брошур, серед яких: друга частина популярної астрономії «Про небо» С. Черкасенка (1909), брошури М. Загірньої «Який був лад в Афінійській державі» (1908), Д. Дорошенка «Білоруси і їх національне відродження» (1908), вірші Т. Шевченка, оповідання М. Коцюбинського, байки Л. Глібова, науково-популярні оповідання Г. Шерстюка, казки.

¹⁸ Йдеться про видання С. Черкасенка «Грамаатка» (Полтава, 1907), або, що менш ймовірно, про першу частину «Короткої української граматики для школи» Г. Шерстюка (Полтава, 1907. – Ч. 1. – 54 с.).

¹⁹ Мовиться про буквар Самойлова «Золотая азбука деткам подарок» – один з найпопулярніших букварів для вивчення російської мови у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: *Самойлов*. Золотая азбука деткам подарок: Содержит в себе молитвы, заповеди, краткую священную историю Ветхого и Нового завета, нравоучительные басни ... – Москва, А. Д. Сазонов, 1898. – 72 с. За період 1898–1915 рр. було здійснено 15 перевидань цього букваря. Відомий також під назвою «Азбучка золотая», оскільки такий заголовок містився на обкладинці.

²⁰ Йдеться про «Історію України-Руси» М. Аркаса.

²¹ *Грушевський Михайло Сергійович* (1876–1934) – видатний український історик, громадсько-політичний і державний діяч, публіцист, видавець. Автор ґрунтовних праць з історії України – «Історія України-Руси» (у 10 т.), «Історія української літератури» (у 5 т.), «Ілюстрована історія України».

²² Йдеться про 10-томну монографію М. Грушевського «Історія України-Руси», яка писалася з перервами впродовж 1895–1933 рр. і справила значний вплив на формування української історіографії новітнього часу. Праця містить виклад історії України від прадавніх часів до другої половини XVII ст. На час написання листа було опубліковано 5 томів монографії.

²³ Йдеться про монографію М. Грушевського «Очерк истории украинского народа», що була опублікована видавництвом «Общественная польза» (Санкт-Петербург) у 1906 р.

²⁴ *Єфименко Олександра Яківна* (1848–1918) – український і російський історик та етнограф. Народилася в с. Варзуга (нині Мурманської області) в сім'ї службовця. У 1863 р. закінчила Архангельську гімназію, вчителювала в Холмогорах (тепер село Ломоносове), де одружилася з висланцем з України етнографом та істориком П. Єфименком. У 1873 р. переїхала у Вороніж, в 1877 р. – у Чернігів, у 1879 р. – в Харків, де стала активною діячкою Історично-філологічного товариства при Харківському університеті. З 1907 р. очолювала кафедру й викладала історію України на Бестужевських вищих жіночих курсах у Петербурзі. У 1910 р. Харківський університет присудив Єфименко науковий ступінь почесного доктора історії (перша жінка в Російській імперії, яка здобула таке визнання). У 1917 р. переїхала на Харківщину (хутір Любочка), де у грудні 1918 р. трагічно загинула від рук злочинців.

²⁵ Йдеться про двотомну монографію О. Єфименко «История украинского народа», що була видана акціонерним товариством «Брокгауз-Єфрон» у Санкт-Петербурзі у 1906 р.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Адам Мальдзіс

ДРУЗИ НАШОЇ КУЛЬТУРИ

(Рец. на: Мицик Ю. А. Albaruthenica : Студії з історії Білорусі / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – К. : [б. в.], 2009. – 361 с.)

Спочатку мені, очевидно, треба нагадати читачам основну інформацію про багатогранну особу протоієрея Української Православної Церкви Юрія Мицика. Він є доктором історичних наук, професором, заслуженим діячем науки і техніки України. Працює професором кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська Академія» і одночасно завідує відділом пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Як дослідник він, переважно, займається історією свого і сусідніх народів часів козацьких війн, історією Української Православної Церкви, а також краєзнавством.

Юрій Мицик є автором понад 1500 наукових праць. Деякі з них друкувалися в білоруській пресі, насамперед у газеті «Голас Радзімы». Так, його ґрунтовна стаття «Білорус-киянин на Святій Землі» (про інока Варсонофія) була опублікована 28 серпня 2001 р., а біографічний нарис «Білорус – московський патріарх XVII ст.» (про Йоасафа II, що був родом із Орші) – 5 червня 2002 р. Таким чином, о. Юрій Мицик є нашим давнім читачем і автором.

Тим приємніше мені було отримати з Києва бандероль, а в ній книгу: о. Юрій Мицик. «Albaruthenica: Дослідження з історії Білорусі» (Київ, 2009). У цієї книги три видавці: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська Академія» і, що для нас найбільш суттєво, недавно створений Український центр досліджень історії Білорусі. Розпочинається збірник вищезгаданою статтею «Білорус-киянин на Святій Землі», потім йде стаття «Битва під Оршею 1514 року» і так далі за хронологією.

Що ж увійшло до української Albaruthenic'и («Білорусіки»)? Насамперед численні знахідки самого о. Юрія, зроблені переважно в архівах Польщі – у фондах Радзивилів, Тишкевічів, Хребтовичів та інших білоруських магнатів. Особливий інтерес викликають невідомі раніше листи

© Адам Мальдзіс, 2011

до письменників мемуариста з Ляхович Федора Євлашевського, нові документи, пов'язані з Речицею і битвою під Лоевом, уривки з «Табірною щоденника» Януша Радзивила, документи Віленського та Мінського православних братств тощо. Завдяки книзі о. Юрія стара білоруська література поповнилася невідомими раніше історико-літературними творами: Віршованою хронікою, де йдеться і про битву на річці Бася, Віленським літописом 1631 р., замітками білоруського шляхтича першої половини XVII ст., цікавими варіантами лірницької пісні «Трахану я, трахану пра Ярому, пра Хаму...». Є у автора і щось на кшталт популярних колись збірників «Всякої всячини», різноманітних і цікавих для читачів історій самих різних категорій.

Будемо сподіватися, що перший випуск української Albaruthenic'и стане початком цілої серії видань.

УДК 930.253(044)(477)“1908/1921”

Марія Дмитрієнко, Ярослава Іщенко

ДІАЛОГ ЧЕРЕЗ ЛИСТУВАННЯ: ЗНАЧЕННЯ ЕПІСТОЛЯРІО ЯК ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА

В огляді-рецензії проаналізовано три опубліковані в 2010 р. збірники взаємного листування між Є. Х. Чикаленком, В. К. Винниченком і С. О. Єфремовим у першій третині XX ст. та визначено їх наукову цінність і археографічний рівень.

Ключові слова: Є. Х. Чикаленко, В. К. Винниченко, С. О. Єфремов, листування, перша третина XX ст., збірник.

В обзоре-рецензии проанализированы три опубликованные в 2010 р. сборника взаимной переписки между Е. Х. Чикаленко, В. К. Винниченко и С. А. Ефремовым в первой трети XX в. и определено их научную ценность и археографический уровень.

Ключевые слова: Е. Х. Чикаленко, В. К. Винниченко, С. А. Ефремов, переписка, первая треть XX в., сборник.

In the review are analysed three published in 2010 collection of mutual correspondence between E. X. Chikalenko, V. K. Vinnichenko and S. O. Efremov in first third of XX century and their scientific and archeographic level is defined.

Key words: E. X. Chikalenko, V. K. Vinnichenko, S. O. Efremov, correspondence, first third of XX century, collection.

Значення археографічних видань документів, що тривалий час перебували у різних архівосховищах і були практично недоступними для істориків, надзвичайно велике. Покликання сучасних археографів – комплексно опрацьовувати джерела, щоб тисячі історичних пам'яток, ще досі не оприлюднених, було запроваджено в науковий обіг і, разом з тим, надано змогу дослідникам поглянути на події, явища, історичні факти діячів об'єктивно, неупереджено, з висоти рівня досягнутого розвитку історичної науки. Саме тут не обійтися без численних документальних

© Марія Дмитрієнко, Ярослава Іщенко, 2011

свідчень, які, як живильний струмінь, наповнюють історичні дослідження надзвичайно важливою інформацією, оберігаючи їх від поспішних висновків, що здебільшого з'являються від примітивного незнання збереженого історичною пам'яттю у сотнях тисяч документів.

Археографія, на нашу думку, ще недостатньо усвідомлена і оцінена широким загалом дослідників. І це при тому, що праця історика починається саме з дослідження джерел, оскільки, працюючи над визначеною темою, кожен автор звертається до археографічних праць або архівних документів. Тож між архівами і дослідниками стоять добре обізнані з джерелами особи – археографи. Вони були і залишаються необхідною ланкою у зв'язку з розвитком історичної науки, яка щоразу ставить запитання, на які можна відповісти й правдиво донести до суспільства тільки обопільними силами всіх представників історичної науки.

XIX ст. – не просто позначення плину часу минулого. Саме у ньому є стільки незнаного, що досі залишається більше запитань, ніж відповідей про сутність подій та людей, які в них брали участь, стали причиною чи були причетні до велетенських зрушень у суспільстві, що тоді відбувалися. Численні документи, створені в XIX – на початку XX ст. все ще чекають на комплексне дослідження. Щоб довідатися достеменно як жили, працювали, творили люди, яких ми називаємо історичними діячами, необхідно звернутися до створених ними документів, серед яких надзвичайно цінний сегмент становить листування між тими особами, прізвища яких відомі нам з енциклопедій, підручників, довідників. Про них відомо багато, але ... Саме за відкрапкуванням приховано те, що значною мірою пояснить, чому про Євгена Чикаленка сказано: «не животів, а кипів, горів...».

Завдяки праці колективу археографів-одномудців видано дуже цінне трьохтомне видання взаємного листування, об'єднане загальною ідеєю: показати без купюр світ надзвичайно своєрідних, захоплених ідеєю перебудови українського суспільства діячів, чії імена варті бути вписаними до нашої історії назавжди: Є. Х. Чикаленка, В. К. Винниченка, С. О. Єфремова, А. В. Ніковського. Їхня епістолярна спадщина – вікно у внутрішній світ людей, життя яких продовжувало хвилювати наступні покоління зразками своєї самовідданої праці в ім'я України, вчинками, що заслуговують на вдячну пам'ять і слугують зразками відносин між людьми через свої чесноти.

Збірники надруковано у 2010 р. видавництвом «Темпора». Їх вважаємо за взірці археографічних видань, що вимагали повної віддачі сил як авторів-упорядників, так і колективу видавництва. Про глибокий науковий допоміжний апарат ми говоритимемо далі докладніше, але тут тільки відмітимо скрупульозність творців трьохтомника при укладанні коментарів та численних покажчиків, які є енциклопедичними за своєю суттю.

У рецензовані збірники документів включено корпус взаємного листування Євгена Чикаленка (1861–1929) – громадсько-політичного діяча, фундатора першої щоденної української газети «Рада», популяризатора української книги і щедрого благодійника – з активними учасниками

українського суспільно-політичного і культурного життя першої третини ХХ ст.: Володимиром Винниченком (1880–1951), Сергієм Єфремовим (1876–1939) і Андрієм Ніковським (1885–1942). Упорядники провели титанічну роботу – виявили і підготували до друку, зробивши відповідні коментарі, всі відомі на цей час листи цих діячів, що зберігаються в архівах і бібліотечних колекціях України та в Архіві імені Д. Антоновича УВАН (США). Всього у збірники включено 599 листів.

У збірниках наявні листи, що висвітлюють внутрішній світ і величну постать Є. Чикаленка. Його адресати у громадських справах були налаштовані значно радикальніше від нього. Він не завжди поділяв їх політичні погляди, але підтримував молодих, перспективних, наділених талантами людей, а головне, відданих українській національній справі.

Є. Чикаленко відразу звернув увагу на літературний талант студента Київського університету В. Винниченка й став його «літературним хрещеним батьком». Проте, він був чи не найсуворішим критиком його друкованих праць, виступів, одночасно підтримуючи його матеріально, намагаючись створити сприятливі умови для творчої праці наполегливої людини. Студентові Новоросійського університету А. Ніковському Євген Харлампійович доручив редагувати газету «Рада», наставляв його, радив. А про С. Єфремова дбав, щоб той через рутинну працю у видавництві «Вік» не загубив свого таланту. В одному з перших листів до нього Є. Чикаленко писав: «Наділив Вас Бог великим талантом! [...] Як же нам з Вами зробити так, щоб сей талант розвився, щоб його використовувати як слід? Що б його видумати, аби Ви мали змогу писати, писати і писати. [...] Ваше ім'я повинно стати поряд з Драгомановим, Франком, у Вас на се є всі дані [...]». Скажіть, де ще ви читали настільки щирі слова, в яких відчувалася підтримка, надія, навіть гордість за знайому людину?

Кожний із збірників містить вступні статті упорядників, які вводять читачів в історичний контекст листування, вказують на основні його сюжети та джерельну цінність. Археографічні передмови, коментарі та анотовані покажчики імен і назв підготовлено на високому науковому рівні. Усе це свідчить про велику евристичну роботу упорядників.

Часто коментарі можна вважати справжніми науковими розвідками як за обсягом, так і змістом. Зокрема, коментарі І. Старовойтенко до листа С. Єфремова від 29–30 червня 1925 р. налічують 76 позицій і є, по суті, справжньою науковою статтею.

На особливу увагу заслуговують фотододатки до видань. У них розміщено не тільки фотографії, які збагачують комплекс маловідомих іконографічних джерел, оскільки деякі публікуються вперше, й низку унікальних документів. Це – виявлений Н. Миронець текст оповідання В. Винниченка «Матвій Безодня», яке вважалося назавжди втраченим, а також листи до В. Винниченка Петра Чикаленка та Галини Чикаленко-Келлер, що зберігаються в архіві Колумбійського університету (депозит УВАН, США) і публікуються уперше. До цього додано й результат дослідницького пошуку Ю. Середенко – особова справа А. Ніковського

з архіву Санкт-Петербурга, що проливає світло на деякі аспекти біографії останнього періоду життя; це й видана 1918 р. збірка фейлетонів А. Ніковського «Буржуазна рада», яка з того часу взагалі не перевидавалася, та ін.

Листування між Є. Чикаленком і А. Ніковським¹ тривало 13 років (1908–1921). Воно припало на добу українського націє-державотворення і проходило у найважливіші етапи життя А. Ніковського. Власне у цей час відбулося його громадське і професійне становлення. Поважний, знаний в українських колах «Пан» (Є. Чикаленко) завжди звертав увагу на талановиту українську молодь. Він усіяко намагався залучити її до праці на українській ниві. У поле його зору потрапив і тоді ще маловідомий кореспондент газети «Рада» з Одеси, студент Новоросійського університету А. Ніковський.

Знайомство А. Ніковського з Є. Чикаленком відбулося у 1908 р. саме через листування. Для молодого студента воно мало доленосне значення, оскільки на початку свого свідомого життєвого шляху він зустрів людину, яка відіграла важливу роль у його подальшому житті. На момент знайомства з А. Ніковським Є. Чикаленко був відомим у національному середовищі майже десятиліття: входив до Одеської і Київської громад, був серед фундаторів перших політичних партій Наддніпрянщини, Загальної безпартійної організації та Товариства українських поступовців, меценатом української справи, видавцем газети «Рада». А його адресат, студент університету, тільки-но долучався до українського громадсько-культурного життя, працюючи секретарем в Одеській «Просвіті», він звернув на себе увагу літературознавчими рефератами в Одеському українському клубі та дописами до газети «Рада». Втім, різний соціальний статус Є. Чикаленка і А. Ніковського не стали на заваді їх спілкуванню та приятельським стосункам. В опублікованому корпусі взаємного листування цих громадсько-політичних діячів відобразилися різні теми, але найоб'ємнішими і найактуальнішими стали такі:

1. Біографічна та інша важлива інформація про самих авторів. Передусім, основні етапи життя А. Ніковського у зазначений період: 1) закінчення Новоросійського університету, роль та участь у цьому Є. Чикаленка; 2) громадська діяльність в Одесі (Український клуб, книгарня «Діло», «Просвіта», молодіжний рух та студентська громада); 3) викладацька праця в одеських гімназіях; 4) переїзд 1913 р. у Київ; 5) родинні та сімейні обставини авторів листів; 6) їхні життєві перипетії у роки Першої світової війни та в 1917 р. Взаємини Є. Чикаленка і А. Ніковського, їхній розрив, що стався у 1921 р.

2. Видавнича тема. Включає численні інформативно насичені, багаті на подробиці сюжети про українську газету «Рада»: співробітництво з редакцією А. Ніковського впродовж 1909–1911 рр. (тематика його дописів та оцінки окремих з них Є. Чикаленком, замовлення видавцем конкретних матеріалів); редагування А. Ніковським «Ради» влітку 1912 р. та в 1913–1914 рр. (редакційне життя газети, окремі характеристики спів-

робітників, стиль та основні принципи його роботи); закриття «Ради» у липні 1914 р., її ліквідація. А також: клопотання А. Ніковського у роки війни щодо відновлення виходу українських часописів, редагування ЛНВ, участь у виданні місячника «Основа» (Одеса, 1915), співпраця з іншими часописами. Заснування в 1917 р. «Нової Ради», роль А. Ніковського як редактора, запрошення Є. Чикаленка до співпраці з газетою.

3. Різні оцінки у листуванні відомих сучасників: М. Грушевського, М. Вороного, М. Порша, П. Тичини, В. Леонтовича, В. Смиренка, І. Липи, Ф. Шульги, Б. Грінченка та ін., а також деяких політиків доби Центральної ради.

Хронологічно листування охоплює чотири періоди:

- перший – 1908–1912 рр.;
- другий (найінтенсивніший) – 1913–1914 рр.;
- третій – 1915–1917 рр.;
- четвертий – 1920–1921 рр.

Корпус виявлених та надрукованих джерел, за повнотою та інформативною насиченістю, займає одне з перших місць в епістолярній спадщині Є. Чикаленка – 197 одиниць взаємної кореспонденції. Основна частина епістолярію зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НВУВ): листи А. Ніковського до Є. Чикаленка з 8 вересня 1908 р. до 22 жовтня 1917 р. у фонді газети «Рада» (№ 44, № 490–606). Кореспонденцію Є. Чикаленка з 2 січня 1908 р. до 16 липня 1917 р. виявлено в особовому фонді А. Ніковського (№ 226, № 204–264); частину листів (з 18 вересня 1908 р. до 23 грудня 1912 р.) – у фонді І (№ 35805–35816).

Збереглися й листи періоду еміграції: три листи Є. Чикаленка за 1920 р. та копія останнього листа А. Ніковського, датована 21 червня 1921 р. Їх виявлено у ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 32. Завдяки співробітниці архіву УВАН Т. Скрипці вдалося отримати копії оригіналу листа А. Ніковського від 21 червня та чернетку відповіді Є. Чикаленка на нього, які є важливим джерелом для дослідження завершального етапу багатолітніх стосунків та діалогу через листування між адресатами².

Листування Є. Чикаленка з В. Винниченком³ припадає на 1902–1929 рр. і містить важливу інформацію про різні сторони суспільно-політичного та культурного життя, розвиток та перебіг літературного процесу в Україні на початку ХХ ст., сприйняття української культури в Європі, про роздуми авторів щодо шляхів розвитку української літератури в контексті світового літературного процесу, формування української нації й перспективи утвердження власної незалежної держави. Публікація усього комплексу виявленого на цей час взаємного листування діячів відкриває можливість науковцям і читачам не тільки краще пізнати суспільно-політичне і культурне життя тієї епохи, а й яскравіше уявити благородну душу великого українського патріота і мецената Є. Чикаленка, означити належне йому місце в історії українського культурно-національного відродження, та суперечливу постать письменника і політика В. Винниченка (1880–1951), оцінки якої й нині є неоднозначними.

Усього виявлено 215 поштових відправлень їхнього взаємного листування. Оригінали листів зберігаються в архівах різних країн.

Листи періоду дореволюційної пори, що знаходяться в Києві:

В. Винниченка – в ІР НБУВ, основна частина їх – у фонді № 293 (№ 73–179), три – у фонді 44 (№ 298–300), один – у фонді І (№ 35429); Є. Чикаленка – в ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 1, спр. 35, окрім листів № 1 та № 3, які наявні у цьому ж фонді, але відповідно у справах 39 та 26.

В Бахметьєвському архіві Колумбійського університету (депозит УВАН, США) – один (№ 155). В Архіві УВАН (США) та на його депозиті в Бахметьєвському архіві Колумбійського університету (США)⁴ – еміграційне листування обох діячів.

За хронологічно-тематичним принципом листи можна систематизувати та класифікувати у блоки за найголовнішими темами, взявши за основу рубежі в біографії В. Винниченка, оскільки життя Є. Чикаленка відрізнялося більшою стабільністю:

Перший – від 4 червня 1902 р. до 29 червня 1907 р. – початок спікування діячів. До епістолярію цього періоду, який вдалося виявити науковцям, входять шість листів Є. Чикаленка і три листи В. Винниченка.

Основні теми листування у цей період такі: враження Є. Чикаленка від перших творів В. Винниченка; поради молодому прозаїкові-початківцю краще опрацьовувати свої твори, звертаючи увагу на фабулу твору та мову; послати повість «Голота» на конкурс журналу «Киевская старина», з повідомленням умов оплати гонорарів; переживання Є. Чикаленка про здоров'я сина Левка, пораненого під час вуличних сутичок у 1905 р.; клопоти що до видання газети. «З газетою нашою – заморока, не дають вражі сини дозволу», – писав Є. Чикаленко в листі від 8 листопада 1905 р⁵. В. Винниченко ділився своїми враженнями щодо політичного життя в Галичині, демонстрацій у Львові, ментальності галичан тощо.

Другий, найінтенсивніший період взаємного листування, тривав із 14 листопада 1907 р. до 29 квітня 1914 р. Авторам-упорядникам вдалося виявити 146 листів того часу: 56 – Є. Чикаленка й 90 – В. Винниченка. Цілком очевидно, що не вся їх кореспонденція збереглася. Зокрема, за 1913 і 1914 рр. є лише один лист Є. Чикаленка (від 29 квітня 1914 р.), а листів В. Винниченка за ці роки – 19. Саме із їхнього змісту можна встановити, про що йшлося у відповідях адресата.

Головні сюжети у листуванні другого періоду: грошові розрахунки за твори В. Винниченка, опубліковані в газеті «Рада», та за його книги, продані в книгарні «Киевской старины»; матеріальна скрута В. Винниченка і допомога йому з боку Є. Чикаленка; наміри В. Винниченка друкуватися в російських виданнях і їхня реалізація; невдачі письменника в жанрі драматургії (Є. Чикаленко вважав його перші п'єси не зовсім сценічними, занадто публіцистичними або ж нецензурними) і його намір підкорити «паризьку сцену»; розповіді про зустрічі й дискусії на острові Капрі з письменниками і філософами (М. Горький, В. Базаров, О. Богданов та ін.), свої плани вступити до університету в Парижі, написати історичний

роман, про заснування в Парижі Української громади та проблеми журналу «Дзвін» тощо.

У листах також йдеться про стан здоров'я обох учасників епістолярного діалогу, їхні родинні справи (Є. Чикаленко розповідав про свою сімейну драму, пов'язану з його коханням до Юлії Миколаївни – племінниці дружини, а В. Винниченко – про смерть сина, а пізніше – про своє одруження і погляди на шлюб та сім'ю).

Час від часу В. Винниченко писав про свій намір приїхати в Україну (Є. Чикаленко його щоразу настійно відмовляв), непереборні ностальгійні почуття. В одному з листів він писав: «Страшенно хочеться на Україну! Коли б мені поставили умовою пішки пройти круг всієї землі і через Китай вернутись на Україну, пішов би. Склали б з жінкою потрібні манатки й через тиждень же рушили б. На жаль, ніяких умов, крім «вічного заслання», не пропонується. Коли б це заслання на Україну, – згожуюсь»⁶. Як чудово ці слова передали настрій людини, що змушена була жити на чужині, в еміграції, відчуваючи себе здатним ще щось зробити корисне для України, хоча б пером чи пензлем.

Та найчастіше відбувалися дискусії з приводу художньої вартості й можливості публікації (або постановки на сцені) творів письменника, а також проблем газети «Рада».

Завдяки цьому листуванню можна з великою долею вірогідності вивчати історію написання окремих праць В. Винниченка, довідатися про сприйняття його творів українською громадськістю та літературними критиками, а також відслідкувати реакцію на це автора, який мав завищену самооцінку.

Третій період листування охоплює час від 1 вересня 1914 р. до кінця 1916 р. Автори виявили 21 лист В. Винниченка, а листів від Є. Чикаленка віднайти їм не вдалося, хоча з контексту листування зрозуміло, що воно було взаємним.

Основні теми листування цього періоду можна чітко означити дещо умовно: родинні справи В. Винниченка – іспити, які складала дружина в Києві для підтвердження свого лікарського диплому, отриманого в університеті Сорбонни, пошуки для неї відповідної фаху посади та її здоров'я, турбота про стан здоров'я Євгена Харлампійовича. В. Винниченко описував й умови нелегального життя: «Я сижу в норці як миша і навіть вусики не показую, щоб якийсь кіт не вхопив»⁷. Він оповідав про свої творчі плани і скаржився на труднощі з їхньою реалізацією, писав, що хоче працювати, «та як робити, коли... мене, власне, нема на світі, коли я не існую і коли навіть назва українець є злочинна?»⁸. Разом із тим, В. Винниченко езоповою мовою розповідав про відвідання інкогніто вистави за своєю п'єсою, повідомляв про зміну імені, під яким нелегально жив у Москві.

Четвертий період – 1917 рік. Збереглися листи: три Є. Чикаленка і чотири – В. Винниченка. Листування цього періоду є важливим історичним джерелом для вивчення ставлення обох діячів до доленосних для України історичних подій та їх безпосередніх учасників. У ньому

порушувались такі основні теми: конфлікт Є. Чикаленка з М. Міхновським, обговорення важливих політичних подій, зокрема оцінка Є. Чикаленком І Універсалу Центральної Ради, його впевненість у необхідності ознайомлення широких народних мас з поняттям «автономії України», настрої селян у південних губерніях, які Є. Чикаленко спостерігав безпосередньо відвідавши свої маєтності та подорожуючи Півднем.

Листи В. Винниченка засвідчили, як саме він ставився до виступу полуботківців та до його ініціатора М. Міхновського, як оцінював діяльність українських есерів у Центральній Раді. Вони розкривають окремі нюанси урядової кризи, що сталася у серпні 1917 р., та деяких інших подій, що вплинули на подальший перебіг боротьби за владу. У листах також міститься багато інформації про емоційно-психологічний стан В. Винниченка влітку 1917 р.: втому, бажання відійти від політичної діяльності, відпочити «на травичці чи на сіні», зайнятися улюбленою літературною роботою, усвідомлення того, яка «болюча і невимовно трудна робота творити новий національно-політичний лад. Як легко ставити «пункти» в програму, і як далеко від тої легкості, безжурности та пафосу здійснення їх»⁹.

Листування 1917 р. дає підстави дійти висновку, що обидва діячі тоді уявляли собі українську державність як автономію у складі майбутньої Російської федеративної республіки.

П'ятого періоду листування – із листопада 1919 р. до 21 червня 1929 р. – стосуються 15 листів Є. Чикаленка і 18 листів В. Винниченка. Цей час можна означити, як найдраматичніший у житті та спілкуванні українських діячів. Обидва опинилися в еміграції. Їхні погляди на події Української національної революції докорінно розійшлися після 1917 р.: Є. Чикаленко різко засуджував антигетьманський виступ і вважав В. Винниченка одним із винуватців втрати Україною державності.

По-різному бачили вони й майбутнє Української держави. В. Винниченко наполягав на тому, що «найшвидше й найлегче може існувати така наша державність, яка відповідає основі нашої нації – селянству й робітництву – себто селянсько-робітничої державності, іншими словами – большевицька, совітська»¹⁰. Є. Чикаленко ж для України в тогочасних умовах бачив єдиний вихід у тому, щоб монарх-гетьман об'єднав націю і відстояв незалежність власної держави. Дискусії навколо цих поглядів Є. Чикаленка, висловлених у тижневику «Воля», присвячено в листуванні чимало палких слів.

Одним із наскрізних мотивів епістолярію цього періоду – мемуари («Відродження нації» В. Винниченка та «Спогади» Є. Чикаленка): кожний намагався залишити для історії свої свідчення про ті події й тих людей, які, власне, цю історію й творили.

В епістолярії В. Винниченка часів останньої еміграції наявний цінний біографічний матеріал. Дослідник, який готуватиме життєпис цього письменника і політика, матиме виключно можливість суттєво збагатити свої уявлення про його власні маршрути у 1919 р. і в наступні роки. Австрія, наміри оселитися у Празі, проживання у селі під Берліном,

Париж; підготовка тритомних спогадів «Відродження нації», написання роману «Сонячна машина»; оцінки дій української політичної еміграції; контакти з однодумцями й опонентами, – ось далеко неповний перелік тих сюжетів, які повністю чи частково проглядаються у його листах до Є. Чикаленка. Зрештою, ці листи прояснюють обставини, в яких опинилася родина останнього, а кореспонденція самого Євгена Харлампійовича додає суттєві деталі до вказаних сюжетів.

У листах Є. Чикаленка відбилися його погляди на події 1917–1920 рр. і на роль у них В. Винниченка, він також пояснює свою державницьку позицію. На звинувачення в монархізмі він відповів В. Винниченкові в одному з листів: «Монархіст я в такій мірі, як і Ви». І, нагадавши, що завжди умовляв усіх працювати на благо української держави – і за часів Центральної Ради, і Гетьманату П. Скоропадського, і Директорії, підсумував: «З цього видно, що не монархіст я, а український державник, незалежно від форми, яку вона приймає»¹¹.

У наведеному листуванні віднаходимо й пояснення деяких інших конфліктів і непорозумінь, що виникали в їхніх стосунках. Зафіксовано у них особливості атмосфери, що складалася в емігрантському середовищі, що було, з одного боку, войовничо налаштованим, а з іншого – розгублено-очікувальним, оскільки сподівалися на щось, що мало враз або через певний час усе змінити.

Євген Харлампійович розповідав про побутові умови в місцях свого проживання, про роботу в Українській господарській академії в Подєбрадах, про стан свого здоров'я. У багатьох листах до давнього приятеля він висловлював стурбованість долею своїх дітей, які залишилися в Україні та зазнавали переслідувань. Звістки про смерть сина Петра в пересильній тюрмі в Курську та про арешт найменшого – Івашка – завдали йому смертельного удару.

Виявлений, досліджений та опублікований епістолярій Є. Чикаленка та В. Винниченка – надзвичайно цінне, в багатьох випадках навіть унікальне історико-літературне джерело.

По-перше, в ньому відбилася конкретні події, «вітри» епохи, атмосфера та настрої інтелігенції, деталі суспільного й літературного життя в Україні від початку ХХ ст. і аж до доленосних потрясінь 1917 р.

По-друге, велика частина листів вводить нас у творчу лабораторію В. Винниченка. У зв'язку з цим надзвичайно важливими є його дискусії з Є. Чикаленком з приводу того, як і що треба писати чи описувати, як зреагує суспільство на «откровєнія» правдиві, а як на те, що має прочитати між рядками.

По-третє, листи кожного з кореспондентів дають змогу скласти уявлення про особисті риси письменника й політика В. Винниченка й громадського діяча Є. Чикаленка, а також декого з тих, хто згадується в листах: М. Грушевського, М. Коцюбинського, В. Леонтовича та інших осіб.

Цей епістолярій значно розширив джерельну базу історичних і літературознавчих досліджень і дає можливість поглибити їх, розкрити окремі сюжети й образи, не відображені в інших джерелах, оскільки

інформація з особових джерел – то чудові фотографічні «замальовки з натури».

У процесі едиційної роботи в архівах з підготовки до друку листування В. Винниченка упорядникам вдалося виявити кілька його творів, які були невідомими або вважалися втраченими. Зокрема, йдеться про рукопис оповідання «Матвій Безодня», яке часто згадувалося в листах. Його рукопис автор надіслав Є. Чикаленкові для публікації у червні 1908 р. Однак художній рівень оповідання не задовольняв Євгена Харлампійовича, про що він відверто написав авторові в листі¹². Цей лист цікавий ще й тим, що у ньому вміщено (як доповнення) лист М. Коцюбинського, який зі свого боку висловив критичні зауваження щодо названого оповідання. До речі, листа М. Коцюбинського до В. Винниченка в його опублікованому листуванні немає. В. Винниченко у листі-відповіді М. Коцюбинському від 11 вересня 1908 р. писав: «Ви десь думаєте, що я образився за те, що Ви написали мені про «Матвія Безодню» і через те не одповів Вам? Ні, не образився, а навпаки, дуже дякую Вам за щире слово. Воно стало в пригоді мені, бо інакше я пустив би цю річ до друку і сам собі «напаскудив». Цілком згожуюсь з Вами у всьому, що писали і Ви і «пан» [Є. Чикаленко. – *Авт.*]. І цю річ я вже знищив [...]»¹³.

Однак оповідання все ж не було знищено. Його автограф, на щастя, нині зберігається в ЦДАВО України¹⁴. Текст оповідання упорядники скопіювали, здійснили його археографічне опрацювання і опублікували як додаток до збірника «Євген Чикаленко. Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки».

Листування Є. Чикаленка з С. Єфремовим включає 187 кореспонденцій. Воно тривало 25 років (1903–1928)¹⁵. Автографи листів виявлено як у вітчизняних архівах, так і в архіві УВАН ім. Д. Антоновича у США. Листи Є. Чикаленка зберігаються у трьох особових фондах С. Єфремова:

– епістолярій за 1903–1907 рр. – у відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 120, од. зб. 474–490;

– за 1907–1917 рр. – в ІР НБУВ, ф. 317, № 1448–1511;

– один лист у фонді І «Літературні матеріали», № 35822;

– за 1923–1928 рр. – в Інституті архівознавства НБУВ, ф. 257 «Коллекція документів вчених України, репресованих в 30–40-х та 50-х роках ХХ ст.», оп. 5, спр. 140–142.

Листи С. Єфремова виявлено тільки з літа 1906 р. Їх автографи зберігаються в ІР НБУВ, ф. 44, № 373–434; ф. 317, № 121. Епістолярій за 1920-ті рр. – у фонді Є. Чикаленка в архіві УВАН ім. Д. Антоновича у США. Сюди архів відомого українського діяча передав з Німеччини професор П. Феденко, отримавши його від дочки Євгена Харлампійовича, Ганни, яка останні роки свого життя мешкала у Тюбінгені, в притулку для важкохворих. Архів потрапив у Нью-Йорк на початку 1960-х рр.

На відміну від попередньо зазначеного епістолярію, ці листи друкували в «Українському історичному» у 1970-ті роки. Їх упорядковував

В. Міяковський, який свого часу був колегою С. Єфремова у ВУАН. Дослідник скопіював листи з автографів і зробив їхнє археографічне опрацювання. Однак В. Міяковський не встиг закінчити всієї роботи. Підготував до друку та опублікував їх за своєю редакцією вже М. Антонович.

Керуючись тематичним та хронологічним принципами, укладачі виділили два основні періоди у листуванні Є. Чикаленка і С. Єфремова: перший, дореволюційний, що охоплює 1903–1917 рр., і другий, еміграційний (для Є. Чикаленка) – 1922–1928 рр. Вони істотно відрізняються як за тематикою та інформаційною насиченістю, так і за кількістю одиниць кореспонденцій. У перший період переважають листівки або короткі листи: автори писали про свої приїзди, або прибуття у Київ спільних знайомих, обмінювалися враженнями про окремі події, нові видання, від спільних знайомих та людей, з якими зустрічалися.

С. Єфремов, як правило, із Києва коротко інформував Є. Чикаленка, який часто був відсутній у місті, про тамтешні справи та настрої в своєму оточенні. Очевидно, їх ширше обговорення переносилося до наступних зустрічей, оскільки час від часу С. Єфремов запрошував Євгена Харлампійовича на невідкладну «дружню розмову-пораду» до Києва або писав, що мав багато цікавих новин, «але все такі, що не при хаті згадуючи»¹⁶. У свою чергу, він також не раз отримував від Є. Чикаленка запрошення приїхати у Перешори чи Кононівку.

Виявлена кореспонденція за 1903–1917 рр., як встановлено упорядниками, добре збереглася. Вона налічує 145 аркушів та включає:

1) листи, написані кореспондентами на звичайних аркушах із зошита або на офіційних бланках з відбитком у лівому кутку – «Редакція та головна контора газети “Рада”»;

2) поштові листівки у вигляді карток цупкого жовтого паперу з написом «Почтовая карточка». Їх є кілька типів: а) звичайні; б) з фотографіями відомих діячів або місць перебування авторів; в) з відбитком «Редакція та головна контора газети “Рада”», з рекламними заставками про передплату на газету або агітаційним чотирикутником збоку: «Жертуйте на пам’ятник Т. Шевченку»; г) закриті листівки на поштових бланках сіро-блакитного паперу.

У листуванні діячів дореволюційного періоду доцільно виділити такі основні сюжети:

1) події українського громадського життя 1903–1905 рр.: ювілей композитора М. Лисенка (1903) та письменника І. Нечуя-Левицького (1904), клопотання українців про відміну імперських заборон 1863 та 1876 р. на друковане слово рідною мовою;

2) заходи щодо заснування чи поновлення україномовної періодики;

3) видання Є. Чикаленком щоденних українських газет («Громадська думка», «Рада»); співробітництво з ними С. Єфремова, обговорення основних газетно-редакційних проблем;

4) оцінка Є. Чикаленком публіцистичних здібностей С. Єфремова; сприяння реалізації літературного та наукового таланту останнього;

5) літературно-публіцистична праця С. Єфремова; його співробітництво з іншими часописами; видання окремих праць (зокрема «Історії українського письменства» (1911));

6) просопографічна інформація про авторів: їхні настрої, психологічне та фізичне самопочуття, основні події особистого та родинного життя;

7) Є. Чикаленко та С. Єфремов у роки Першої світової війни: напів-легальне становище першого, та пов'язаний із цим психологічний стан; активна публіцистична та громадська діяльність С. Єфремова у воєнні роки;

8) події 1917 р. у Києві, участь у них С. Єфремова; оцінки та прогнози авторів листів щодо перспектив українського державотворення.

Листи С. Єфремова до Є. Чикаленка 1920-х років – цінне джерело з біографічними даними про їхнього автора. Із листів довідуємося про проекти С. Єфремова-літературознавця, його творчі наміри та настрої, незадоволення початком ідеологізації науки. Так, у 1920-ті роки науковець досліджував творчість М. Коцюбинського та редагував його спадщину, а також опрацьовував україномовні твори В. Короленка і писав черговий том «Історії українського письменства».

У листах Є. Чикаленка зафіксовано відомості про низку важливих подій. Так, є згадка про перший український науковий з'їзд у Празі в жовтні 1926 р. та зазначено факт відсутності на ньому вчених із України. З епістолярію видно, що Євген Харлампійович перебуваючи в еміграції багато писав. За його словами, він тоді став справжнім «графоманом»: «понаписував за шість років життя за кордоном стільки, що й “на віз не забереш”»¹⁷. Працював над лісотехнічним, агрономічним, зоотехнічним словниками, коректував видання УГА, готував до друку «Спогади (1861–1907)» і «Щоденник (1907–1917)».

У свою чергу, С. Єфремов повідомляв про скромне вшанування пам'яті П. Стебницького збірником «П. Я. Стебницький. 1862–1923», який надрукувало видавництво «Слово» у 1926 р.¹⁸. Він писав також про заслання відомого лікаря-епідеміолога О. Корчак-Чепурківського, про намір влади вислати і його за кордон, про свої контакти із берлінським видавництвом Я. Оренштайна; повідомляв про продаж у 1927 р. синами Є. Чикаленка київського будинку на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56, про зубожіння с. Кононівки тощо.

Окремих знайомих згадував також Є. Чикаленко, часто висловлював своє ставлення до них. За цими свідченнями нині можна простежити його взаємини з тією чи іншою відомою особистістю. Так, навіть декілька згадок про М. Грушевського засвідчили, що стосунки між ними перервалися ще у 1918 р., а коли той запропонував Євгенові Харлампійовичу грошову допомогу з громадських коштів, останній розцінив її не як шляхетний жест, а як хитрість цієї поважної людини у передчутті важливих політико-соціальних змін.

Підводячи підсумок та даючи загальну високу оцінку рецензованим книгам – 3-х томнику, що висвітлює у свій спосіб визначну постать української історії Є. Х. Чикаленка та його кореспондентів, зауважимо:

його листи засвідчують, що особа Євгена Харлампійовича ще належно не оцінена у вітчизняній історіографії. Він у багатьох випадках виглядає значно інтелектуальнішим за тих, із ким листувався, значно скромнішим. Отож, дослідникам варто взяти на озброєння ці джерельні збірники, що склали разом 1280 сторінок, і об'єктивно скористатися надзвичайно цінною інформацією, наявною в них, про людину-велетня, достойного сина України.

Повертаючись ще раз до значної археографічної роботи, виконаної дослідниками-археографами при підготовці збірників, зважимося висловити таку думку: це видання цілком заслуговує бути представленим на здобуття іменної академічної премії.

¹ Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. 1908–1921 роки / упоряд.: Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко; вступ. ст. Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.

² Там само. – С. 26.

³ Є. Чикаленко, В. Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / упоряд. та вступ. ст. Н. Миронець. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.

⁴ Там само. – С. 23–24.

⁵ Там само. – С. 40.

⁶ Там само. – С. 261.

⁷ Там само. – С. 268.

⁸ Там само. – С. 269.

⁹ Там само. – С. 296.

¹⁰ Там само. – С. 298–299.

¹¹ Там само. – С. 327.

¹² Там само. – С. 91–94.

¹³ Там само. – С. 94.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 2, спр. 2, арк. 1–36.

¹⁵ Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 384 с.

¹⁶ Там само. – С. 180.

¹⁷ Там само. – С. 290.

¹⁸ Див.: *Петро Стебницький*. Вибрані твори. – С. 561–623.

НЕКРОЛОГИ

НА СПОМИН ЄВГЕНІЯ ВАСИЛЬОВИЧА СТАРОСТІНА

23 березня 2011 р. відійшов у вічність Євгеній Васильович Старостін, російський учений-архівіст із світовим ім'ям, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та організації архівної справи Історико-архівного інституту Російського гуманітарного університету.

Євгеній Васильович народився 4 листопада 1935 р. у м. Соль-Ілецьку на Південному Уралі, де на той час працювали його батьки. Після загибелі батька (1942), родина повернулася до Москви, звідки його разом зі старшим братом направили на навчання до суворовського училища. Після закінчення училища у 1956 р. – служив командиром взводу на Далекому Сході. Проте військова кар'єра не приваблювала майбутнього науковця, оскільки він ще з учнівських років захоплювався історією. У 1958 р., скориставшись скороченням в армії, вступив до Московського державного історико-архівного інституту (МДІАІ), по закінченню якого майже 10 років викладав у Московському автодорожному інституті, одночасно працюючи над кандидатською дисертацією на тему «Джерела про життя та діяльність П. О. Кропоткіна».

Після захисту дисертації у 1972 р. Є. В. Старостіна запросили на роботу до МДІАІ. Тут він почав читати курс лекцій з історії зарубіжних архівів, ставши невдовзі провідним радянським фахівцем в галузі архівознавства. Коло його наукових інтересів було доволі широким: історія зарубіжних архівів, архівна росіка, архіви російської еміграції, реституція культурних цінностей, історичне джерелознавство, теорія архівної справи. Завдяки своїм глибоким знанням, широкій ерудиції, неординарній манері викладання Євгеній Васильович користувався заслуженим авторитетом як у колег-викладачів, так і у студентів. 1981 р. він очолив кафедру історії та організації архівної справи МДІАІ. Упродовж 30 років завідування кафедрою йому вдалося створити на її базі один з найпотужніших центрів світової архівної думки, заснувати власну науково-педагогічну школу, виховати плеяду учнів-послідовників, 25 з яких стали під його керівництвом кандидатами, а 3 – докторами наук. Представники 47 випусків студентів інституту працюють нині

провідними фахівцями в архівній галузі на теренах усього пострадянського простору, в країнах близького та далекого зарубіжжя.

У 1992 р. Є. В. Старостіна (першого і єдиного в історії інституту) було обрано, а не призначено, на посаду директора, яку він обіймав до 1996 р. Велика завантаженість організаційною роботою не завадила його науковим пошукам та викладацькій діяльності. 1992 р. йому присвоєно вчене звання професора, а 1995 р. – він захистив докторську дисертацію на тему: «Зарубіжне архівознавство: проблеми історії, теорії та методології». Його науковий доробок становить понад 200 праць: монографії, підручники, навчальні посібники, статті, документальні збірники. Серед них: «Міжнародні архівні організації та їхня діяльність», «Історія Росії в зарубіжних архівах», «Зарубіжне архівознавство: проблеми історії, теорії та методології», «Архіви Російської Православної Церкви». Останніми роками науковець активно готував міжнародний путівник по архівах Російської православної церкви, до якого мали увійти відомості про фонди РПЦ, що зберігаються у російських, українських, білоруських архівах.

У складний період включення історико-архівного інституту до складу Російського гуманітарного університету саме завдяки наполегливості тодішнього директора Є. В. Старостіна вдалося зберегти цілісність і наукову автономію інституту, його викладацький та студентський колективи, вечірню та заочну форми навчання, унікальні традиції, що роками склалися у навчальному закладі.

Євгеній Васильович виступив одним із засновників Російського товариства істориків-архівістів (1990) і до останніх днів життя активно працював у його виконкомі, очолював секцію «Архіви РПЦ». За його ініціативою відновлено випуск «Праць Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету», створено при кафедрі історії та організації архівної справи Центр архівних досліджень, де під його керівництвом розроблялись три наукових проекти: «Архівна росіка», «Архіви РПЦ», «Документи з історії єврейського народу в архівах Росії». Він входив до складу вчених рад провідних столичних архівів та музеїв, був членом спеціалізованих вчених рад із захисту докторських та кандидатських дисертацій, брав участь у підготовці законів Російської Федерації, що регулюють діяльність архівної галузі.

Є. В. Старостін та очолювана ним кафедра підтримували постійні наукові зв'язки з колегами в країнах пострадянського простору, близького та далекого зарубіжжя, в тому числі з українськими архівістами. Євгеній Васильович охоче відгукувався на запрошення до участі у наукових конференціях, спільних видавничих проектах, щедро ділився власними здобутками та підтримував творчі ініціативи українських колег. Надзвичайно теплі партнерські стосунки склалися з науковцями Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. Упродовж багатьох років він був членом редакційної колегії археографічного щорічника «Пам'ятки», постійним автором цього та інших збірників, що видає інститут. Під час свого останнього візиту до

Києва на запрошення Спілки архівістів України у жовтні 2009 р. учений передав інституту декілька примірників видань кафедри історії і організації архівної справи Московського державного історико-архівного інституту.

Пішов з життя відомий учений, талановитий педагог, надзвичайно шляхетна, чуйна, доброзичлива людина. Але залишились його книги, його учні, його добрі справи. Живе і завжди житиме в наших серцях світла пам'ять про нього.

*Колектив Українського науково-дослідного
інституту архівної справи та документознавства*

ПАМ'ЯТИ ТОВАРИЩА

28 ноября 2011 г. ушел из жизни Владимир Васильевич Федосов – директор (1997–2005), заместитель директора (2005–2011) Белорусского научно-исследовательского института документоведения и архивного дела.

Владимир Васильевич родился в 1950 г. в деревне Большая Выдря Лиозненского района Витебской области в семье рабочих. Окончив 8 классов Выдрейской школы поступил в профессионально-техническое училище № 37 г. Витебска, после окончания которого работал слесарем-инструментальщиком на Витебском заводе радиодеталей и одновременно учился в школе рабочей молодежи. В 1968 г. поступил в Ленинградское высшее военно-политическое училище войск противовоздушной обороны. После его окончания В. В. Федосов с 1972 г. служил в Вооруженных Силах СССР (с 1991 г. – Республики Беларусь). В 1982 г. В. В. Федосов закончил Военно-политическую академию им. В. И. Ленина, в 1988 г. – аспирантуру при Белорусском государственном институте народного хозяйства им. В. Куйбышева и защитил кандидатскую диссертацию по экономике. До 1997 г. работал преподавателем, заместителем начальника, профессором кафедры социальных наук в Минском высшем инженерном, зенитно-ракетном училище, в Военной академии Республики Беларусь. Был уволен в запас в звании полковника, но не оставил научную деятельность, возглавив Белорусский научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела тогда, когда тот находился на этапе становления, поиска своего места в системе государственных архивных учреждений, решения необычайно актуальных для 1990-х годов вопросов финансирования и материально-технического обеспечения.

Нелегко давались Владимиру Васильевичу первые шаги на неизведанном пути, так как он не являлся профессиональным архивистом, но с присущим ему чувством высокой ответственности за порученное дело старался глубоко овладеть теоретическими знаниями и специфической практикой деятельности архивов, разрабатывал ту научную проблематику, в которой мог быть максимально полезен. Его монография «Экономи-

ка архивного дела», изданная в 2007 г., и до настоящего времени остается единственной в соответствующей области исследований в Беларуси. Он является автором более 60 научных, нормативно-методических работ по вопросам преподавания общественных наук, условий труда, архивоведения.

Усилия Владимира Васильевича не прошли безрезультатно, именно во время его руководства были реализованы многие важные проекты института.

Владимир Васильевич был человеком поистине преданным тому делу, которым занимался. Белорусский научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела стал для него, образно выражаясь, «вторым домом», «любимым ребенком», он до последнего дня искренне переживал за судьбу института, за его имидж.

За доблестную службу в вооруженных силах В. В. Федосов отмечен рядом военных наград. За работу в архивной отрасли он награжден Почетной грамотой Совета Министров Республики Беларусь и нагрудным знаком «Ганаровы архівіст Беларусі».

В памяти всех, знавших Владимира Васильевича, навсегда останется его образ, воплотивший в себе необычайную человеческую доброту, жизнерадостность, оптимизм, умение держать слово, образ порядочного Человека с большой буквы.

Друзья, товарищи, коллеги

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алексєєнко Анна** – начальник відділу використання інформації документів Центрального державного науково-технічного архіву України (м. Харків, Україна)
- Бурім Дмитро** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна)
- Власенко Валерій** – кандидат історичних наук, доцент Сумського державного університету, докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Суми, Україна)
- Гаранін Олександр** – кандидат історичних наук, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ, Україна)
- Горбатюк Микола** – кандидат історичних наук, заступник директора Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ, Україна)
- Дмитрієнко Марія** – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна)
- Заболотна Інна** – кандидат історичних наук, доцент, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)
- Земський Юрій** – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна).
- Иценко Ярослава** – кандидат історичних наук, доцент Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (м. Київ, Україна)
- Капарулін Юрій** – аспірант кафедри всесвітньої історії та історіографії факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету (м. Херсон, Україна)
- Катренко Андрій** – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ, Україна)

- Катренко Ярослав** – доцент кафедри економічної теорії Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (м. Київ, Україна)
- Крячок Микола** – Заслужений працівник культури України, директор ЦДАМЛМ України у 1977–2002 рр. (м. Київ, Україна)
- Левченко Лариса** – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області (м. Миколаїв, Україна)
- Макієнко Олексій** – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Херсон, Україна)
- Мальдзіс Адам** – доктор філологічних наук, професор, голова Міжнародної асоціації білорусистів (м. Мінськ, Білорусь)
- Палієнко Марина** – доктор історичних наук, доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)
- Романовський Ростислав** – завідувач сектора науково-технічної інформації науково-інформаційного відділу Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ, Україна)
- Саранча Віктор** – аспірант кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського (м. Кременчук, Україна)
- Сидорчук Таїсія** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного центру орієнталістики імені Омеляна Пріцака Національного університету «Києво-Могилянська академія» (м. Київ, Україна)
- Срібняк Ігор** – доктор історичних наук, професор, керівник науково-дослідного центру орієнталістики імені Омеляна Пріцака Національного університету «Києво-Могилянська академія» (м. Київ, Україна)
- Хльобас Наталія** – аспірант Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (м. Київ, Україна)

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Земський Юрій</i> . Польські прокламації напередодні Січневого повстання 1863 р. у боротьбі за прихильність селян Правобережної України.....	3
<i>Саранча Віктор</i> . Стан військової дисципліни в Кременчуцькому гарнізоні під час Першої світової війни	13
<i>Капарулін Юрій</i> . Неопублікована праця О. О. Рябініна-Скляревського з історії Задунайської Січі	23
<i>Срібняк Ігор</i> . Український гурток у таборі полонених офіцерів російської армії Терезієнштадт в Австро-Угорщині (1916 – червень 1917 рр.)	42
<i>Сидорчук Таїсія</i> . Стаття про стародавні назви міста Києва з ранньої творчості Омеляна Пріцака	46

З ІСТОРІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

<i>Алексєєнко Анна</i> . Особливості експонування науково-технічної документації під час проведення виставкових заходів	60
<i>Макієнко Олексій</i> . На сторожі архівної спадщини: сторінки історії Лебединського архівного гуртка (20-ті рр. ХХ ст.).....	70
<i>Заболотна Інна</i> . Внесок Івана Крип'якевича у розроблення правил видання історичних джерел	80
<i>Палієнко Марина</i> . Між Тарновом та Прагою: джерела до історії заснування українського архівного осередку в Чехословаччині	89
<i>Хльобас Наталія</i> . Звітні документи в Університеті Св. Володимира..	110
<i>Романовський Ростислав</i> . Взаємовідносини між архівами, бібліотеками та музеями у висвітленні часопису «Архейон»: історичний аспект проблеми.....	114

ІСТОРІЯ ЕМІГРАЦІЇ

<i>Власенко Валерій</i> . До історії міжвоєнної української політичної еміграції на Балканах.....	123
---	-----

НАУКА І КУЛЬТУРА

<i>Гаранін Олександр</i> . Дослідження архівної україніки в Німеччині (на прикладі навчальних програм Українського вільного університету у Мюнхені за 1991–2001 рр.)	145
<i>Бурім Дмитро</i> . Перший період діяльності Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931) (за матеріалами Берлінської державної бібліотеки Пруської культурної спадщини)	157
<i>Левченко Лариса</i> . Видання пам'яток документальної історичної спадщини американського народу	173

ПЕРСОНАЛІЇ

<i>Крячок Микола</i> . Василь Кук у рідкісних виданнях, документах, спогадах	195
<i>Катренко Андрій, Катренко Ярослав</i> . «Слава Вам, невтомному діячеві на рідному полі!...»	219
<i>Горбатюк Микола</i> . Листи Андрія Ніковського до Миколи Аркаса як джерело до вивчення історії одеської і миколаївської «Просвіт»	246

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

<i>Мальдзіс Адам</i> . Друзі нашої культури	257
<i>Дмитрієнко Марія, Іщенко Ярослава</i> . Діалог через листування: значення епістолярію як історичного джерела	258

НЕКРОЛОГИ

На спомин Євгенія Васильовича Старостіна	271
Памяти товарища	273
<i>Відомості про авторів</i>	275

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

<i>Zemsky Yuriy</i> . The Polish leaflets on the eve of January uprising of 1863 in the struggle for the support of peasants of Right-bank Ukraine	3
<i>Sarancha Victor</i> . Consisting of military discipline in the Kremenchuk garrison during World War I	13
<i>Kaparulin Yuriy</i> . The O. O. Ryabinin-Sklyarevsky's unpublished work on the history of Danubian Sich	23
<i>Sribnyak Igor</i> . The Ukrainian Circle in the camp of imprisoned officers of the Russian army of Terezienshtadt in Austro-Hungary (1916 – June 1917)	42
<i>Sydorchuk Tayisiya</i> . The article about the ancient names of the City of Kyiv from early works of Omelyan Pricak	46

HISTORY OF ARCHIVAL AFFAIRS AND DOCUMENT SCIENCE

<i>Alekseenko Anna</i> . The peculiarities of the exhibition of scientific and technical documentation during the exhibition actions	60
<i>Makienko Oleksiy</i> . On the watch of archival heritage: pages of the Lebedin archival society history (20-th of XX c.)	70
<i>Zabolotna Inna</i> . Contribution of Ivan Krip'yakevicha in the development of rules for edition of historical sources	80
<i>Palienko Marina</i> . Between Tarnovo and Prague: sources to history of founding the Ukrainian archival centre in Czechoslovakia	89
<i>Hlyobas Natalia</i> . Report documents at the University of St. Volodymyr	110
<i>Romanovsky Rostislav</i> . Relations between archives, libraries and museums in highlighting of the journal «Arheon»: historical perspective of the issue	114

HISTORY OF EMIGRATION

<i>Vlasenko Valery</i> . To history of intermilitary Ukrainian political emigration on Balkans	123
--	-----

SCIENCE AND CULTURE

- Garanin Oleksandr*. The research of Archival Ukrainica in Germany on the example of educational programs of the Ukrainian Free University in Munich for the 1991–2001 years..... 145
- Burim Dmytro*. The first period of the Ukrainian Research Institute activity in Berlin (1926–1931) (by the materials of the Berlin State Library Prussian Cultural Heritage) 157
- Levchenko Larysa*. Edition of sights of documentary historical legacy of the American people 173

PERSONALITIES

- Kryachok Mykola*. Vasyl Kuk in rare books, documents, memories 195
- Katrenko Andriy, Katrenko Yaroslav*. «Glory to you, to the tireless figure on the native field!...» 219
- Gorbatyuk Mykola*. Letters of Andriy Nikovs'kyi to Mykola Arkas as a source to the study of history of Odesa and Mykolaiv «Prosvita» 246

REVIEWS, SURVEYS

- Mal'dzis Adam*. Friends of our culture..... 257
- Dmitrienko Maria, Ischenko Yaroslav*. Dialog in correspondence: value of epistolyarium as historical source 258

OBITUARIES

- On flashback of Yevhenij Vasyl Starostin 271
- To memory of the comrade 273
- Information about authors* 275

Наукове видання

ПАМ'ЯТКИ

археографічний щорічник

Том дванадцятий

Художнє оформлення обкладинки

Г. О. Сергєєв

Редактори

А. М. Катренко, М. В. Горбатюк

Коректори

Л. А. Ліствіна, А. І. Титаренко

Верстка

Л. М. Федорова

Підписано до друку 27 грудня 2011 р. Формат 70×108¹/₁₆

Умовн. друк. арк. 24,6. Умовн. фарбо-відб. 22,1.

Обл.-вид. арк. 21,84

Зам. №

Надруковано у ДЦЗД НАФ

03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24

Пам'ятки : археографічний щорічник / Держ. архів. служба України, УНДІАСД ; редкол.: С. Г. Кулешов (гол. ред.) та ін. – К., 2011. – Т. 12. – 282 с.

- П 15 До щорічника включено публікації, в яких, на основі архівних документів, розглядаються актуальні питання з історії України, історії та практики архівної справи та документознавства, історії української політичної еміграції тощо. Опубліковано документи, що ілюструють діяльність Українського вільного університету в Мюнхені, Українського національного музею-архіву в Празі, Українського наукового інституту в Берліні та Університету св. Володимира в Києві. Низка публікацій присвячена діяльності істориків О. Пріцака, І. Крип'якевича, О. Рябініна-Скляревського; громадсько-політичних діячів С. Єфремова, С. Чикаленка. У збірнику також опубліковано епістолярій М. Комарова, А. Ніковського та М. Обідного.
Для істориків, архівістів, викладачів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться історією України.

ББК 79.3 (4Укр) я5 + 63.3 (4 Укр) я5